

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

М. Ф. Головатий

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ 2003

ББК 60.56я73
Г61

Рецензенти: *А. І. Кудряченко*, д-р іст. наук, проф.
В. М. Бебик, д-р політ. наук, проф.
М. М. Логунова, канд. філос. наук

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 6 від 27.06.01)*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 11-1940 від 16.05.03)*

Головатий М. Ф.

Г61 Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. —
К.: МАУП, 2003. — 504 с. — Бібліогр.: с. 491–501.
ISBN 966-608-318-3

У пропонованому навчальному посібнику соціологія політики подається як самостійна соціальна дисципліна, що має свою структуру, зміст, філософські, політичні та організаційно-функціональні засади. Висвітлюються найактуальніші аспекти зв'язків політики з іншими сферами життя людини, суспільства, розкриваються політико-психологічні особливості основних суб'єктів і учасників політичних процесів.

Для викладачів, студентів вищих навчальних закладів, політичних діячів, а також для широкої читачької аудиторії, що цікавиться політикою.

ББК 60.56я73

ISBN 966-608-318-3

© М. Ф. Головатий, 2003
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2003

ВСТУП

Серед величезного розмаїття явищ, понять, проблем, які є невіддільною частиною буття сучасної людини, сьогодні важливо виокремити ті, які стосуються всіх людей, націй, народів, країн, суспільств, континентів. Одним з таких унікальних і надзвичайно складних феноменів є політика.

Політика тією чи іншою мірою зумовлює зміст неповторного, унікального життя будь-якої людини, навіть якщо ця людина абсолютно не пов'язана з політикою, не бере участі в її виробленні, становленні, практичній реалізації.

Політика як загальнолюдський феномен цікавила людей з давніх-давен, ще відтоді, як на Землі з'явилися справжні держави — поліси. Адже політика являє собою механізм впливу однієї людини на іншу, це влада, це здобутки, втрати й поразки, це — перемоги, тріумфи і трагедії, це... Перелік того, що супроводжується, викликане, породжене або, навпаки, змінене, припинене, знищене політикою, можна продовжувати нескінченно.

Політика може зробити окрему людину, націю, народ, людську спільноту щасливими, задоволеними життям, а може спричинити й найстрашніші горе і біди, трагедії навіть планетарного масштабу, залишити по собі мільйони жертв, смерть безвинних людей, бо це було комусь потрібно, вигідно, хтось цього прагнув...

Інтерес до політики як до найбагатограннішого і найскладнішого суспільного явища нині небачено посилюється в цілому світі. Бо підви-

щилася ціна життя окремої особистості, ускладнилися відносини між людьми, групами людей, народами, націями і країнами. На жаль, політика стає дедалі жорсткішою і жорстокішою, важкопрогнозованою, меркантильно-прагматичною і водночас більш цілеспрямованою, безжалісною і аморальною. У політику часто приходять люди, політичні, громадські, державні діячі, політичні сили, структури, які абсолютно позбавлені честі, духовності, моральності, а то й просто звичайної людської порядності. Політика щораз частіше стає зручним, звичним інструментом здобуття влади, багатства, ширмою для не завжди гуманної діяльності, спрямованої навіть проти цілих народів, націй чи країн.

Певна річ, несправедливо було б бачити у політиці лише певні недоліки, негативи. Життя засвідчує, що у світі існує також політика честі, добра, справедливості, гуманізму і людяності. Але щоб усвідомити, чому політика може і буває різною, часто діаметрально протилежною об'єктивній реальності, треба знати або бодай мати уявлення, що таке політика, яка її генеза, функції, зміст, механізм появи, формування та практичної реалізації, суть відносин людини і політики, якою мірою політика може впливати на життя кожного з нас, змінювати його у певний спосіб, залишати незмінним або й погіршувати.

Отже, вивчення політики, світу політичного — нині надто актуальне завдання не лише для того, хто займається політикою безпосередньо, а й для кожного свідомого громадянина, бо, як зазначалося, політика — одна з найважливіших сфер життєдіяльності людей. І навіть якщо ви не цікавитесь політикою, то вона все одно впливає на вас, втягує у свою круговерть.

Вивчаючи, аналізуючи будь-яку гуманітарну дисципліну, проблему, ми постаємо перед багатьма складними питаннями: що являє собою ця дисципліна, який її зміст, функції, призначення? Який її взаємозв'язок з іншими дисциплінами? Які чинники і як на неї впливають? Чим займається ця дисципліна, який власне предмет її дослідження, як вона розвивається, поглиблюється тощо?

Відповіді на такі запитання, зокрема й стосовно соціології політики як окремої політичної наукової дисципліни, цікавлять нас і в науковому, і в прикладному, практичному плані, оскільки без такого поєднання важко зрозуміти й усвідомити світ, в якому жили інші люди, наші предки, в якому, зрештою, живемо ми, зрозуміти політичні реалії дня сучасного, а понад усе — уявити і спрогнозувати можливий

розвиток подій у майбутньому. І без такого розуміння людина почуватиметься в життєвському морі, як корабель у штормову негоду, позбавлений надійних вітрил і компаса.

Пропонований навчальний посібник буде корисний для викладачів-суспільствознавців, насамперед філософів, політологів, політичних психологів, соціологів, студентів-суспільствознавців, особливо тих, хто вивчає політичні науки, та й для всіх, хто цікавиться суспільними, політичними процесами. Автор, проте, не ставив завдання предметно розглянути всі аспекти, проблеми соціології політики. Розкрито лише ті, які вважаються вузловими, вирішальними, на яких ґрунтуються всі інші, які є фактично похідними від розглянутих питань.

Автор з вдячністю сприйме будь-які критичні зауваження, поради щодо суті розглянутих у підручнику питань.

*Двом найдорожчим Оксанам —
дружині і доні — присвячую*

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ ЯК НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА: ЗАСАДИ ТА ЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ

1.1. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ ЯК НАУКА: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ

Усвідомлення, розуміння тієї чи іншої науки насамперед стає можливим тоді, коли ми визначимо її місце в системі інших наук, уточнимо основні засади та функції.

Політична наука як певне збірне, згруповане явище являє собою сукупність знань про політику як про розвинену систему спеціалізованих наук і наукових дисциплін, які вивчають політичні явища і процеси.

Початки формування політичної науки знаходимо вже за часів існування Стародавнього Сходу, Китаю, багатьох інших цивілізацій, пізніше — в античному світі. Поступово політична наука починає відокремлюватися від філософії (хоча й дотепер вона має з філософією щонайтісніші зв'язки), від юридичних та інших наук і стає самостійною науковою дисципліною.

Століттями зростала потреба і необхідність наукового пізнання політики, її раціональної організації, аби якнайкраще організувати життя людей, спільнот, держав. У XX ст. ця потреба стала ще актуальнішою, оскільки ускладнилося життя, соціальні, політичні й духовні процеси, склалися неоднозначні взаємовідносини між окремими державами.

Поступово, у зв'язку з демократизацією суспільств, з появою дедалі досконаліших засобів масової інформації, підвищенням політичної відповідальності влади за долю своїх країн, громадян тощо змінювалися й функції політики.

Розмежування політичного знання на науковий і філософський рівні відбувалося також завдяки функціональному базису, коли за філософією залишалося вивчення універсальної суті всіх явищ і процесів, знаходження того, що характеризує такі явища як загальні, загальноісторичні, а сферою політичної науки було ґрунтовне вивчення цих явищ і процесів на основі власної (більш конкретної, прикладної) методологічної бази. Інакше кажучи, політико-філософські дослідження оперували й оперують певними ідеальними, універсальними поняттями, узагальненнями, тоді як політична наука переважно вивчає й аналізує конкретні факти.

Становлення політичної науки фактично завершилося у 20-ті роки ХХ ст., а на другу його половину припадає її бурхливий розвиток. Нині політична наука, тісно поєднуючись з іншими суспільними науками, існує як досить самостійна, не розчиняючись у них. Водночас у політичній науці виникають й активно розвиваються окремі її напрямки. Так, наприкінці ХХ ст. практично оформилися кратологія, прогностика, конфліктологія та інші політичні науки.

З розвитком політичної науки розвивалися наукові центри, формувалися відповідні наукові напрямки, школи і, отже, дедалі чіткіше окреслювалися особливості, виокремлювалися відмінності науки політичної від інших наук. Так, одним з початкових моментів її існування вважають створення Френсісом Лібером у 1857 р. в Колумбійському коледжі США спеціальної кафедри "Історія і політична наука". Пізніше, 1880 року, тут також було організовано роботу першої школи політичної науки, а в 1903 р. виникла Американська асоціація політичних наук, яка має визнаний світовий авторитет.

Для формування політології як окремої цілісної дисципліни велике значення мали наукові дослідження відомих європейських учених, зокрема таких як М. Вебер, Р. Міхельс, Г. Моска, А. Зігфрід, В. Парето, А. Токвіль, К. Маркс, Ф. Енгельс та ін.

У Росії політична наука інтенсивно починає розвиватися наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. завдяки діяльності таких відомих учених, як М. Ковалевський, Б. Чичерін, П. Новгородцев, В. Ленін та ін.

Хоча виокремлення політології в самостійну наукову дисципліну практично завершилося на початку ХХ ст., у колишнього СРСР її не

визнавали фактично до початку так званої перебудови — до 1990 року. До того все зводилося до окремих політичних досліджень під жорстким контролем КПРС, та й то у межах марксизму-ленінізму, історичного матеріалізму, наукового комунізму та історії КПРС.

Лише в 1990 р. Державний комітет СРСР з науки і техніки офіційно визнав номенклатуру наукових працівників з напрямку “політологія” під загальною назвою “Політичні науки”. Відтоді політологію починають викладати у вищих навчальних закладах і нині можна вважати, що відбувається своєрідний політологічний ренесанс.

Основними об'єктами дослідження сучасної політичної науки — в її широкому розумінні, без звуження до політології — є держава, влада, владні відносини. У свою чергу, владні відносини мають багато вимірів: економічний, соціокультурний, філософський, соціально-психологічний, структурний, функціональний тощо. Кожен з таких вимірів має власні характеристики, нормативи, функції, а отже, політична наука, як справедливо вважає відомий російський політичний філософ К. Гаджієв, покликана аналізувати державу і владні відносини насамперед як соціальні феномени, як інститути політичної організації суспільства [42, 11]. І досягти цього без використання соціології, соціологічних методів і прийомів складно, а часто й неможливо.

Соціологію політики (від лат. *societas* — суспільство і грецьк. *logos* — вчення, слово, галузь) можна визначити у широкому розумінні як наукову галузь, яка вивчає соціальні аспекти політики [151, 335]; у вузькому розумінні — це галузь соціології, яка вивчає взаємозв'язок політичної сфери з іншими сферами суспільного життя, політичних інститутів з іншими соціальними інститутами [136, 132].

Для того щоб виокремити соціологію політики з-поміж інших суспільних дисциплін, потрібно врахувати, що тривалий час її ототожнювали з політикою (як сферою людської діяльності), а пізніше — з політологією.

Загальновідомими є спроби утилітарного, спрощеного пояснення в окремих країнах, особливо в колишньому СРСР, політики як суспільного явища. Бо така політика справді існувала як феноменальне явище, що повністю домінувало над реальним суспільним життям, вибудовуючи його і обмежуючи однозначними і наперед визначеними ідеологічними й моральними координатами.

Після розпаду СРСР, демонтажу так званого соціалістичного табору політична наука також суттєво змінилася і продовжує змінюва-

тися, та що найголовніше — змінюються її теоретико-методологічні підходи, принципи дослідження суспільних, політичних явищ, урізноманітнюється наукова проблематика. Політична наука дедалі більше наближається до реального суспільного й політичного життя. Врешті й саме життя, небачено ускладнюючись, потребує цього.

Центральними напрямками української політології пострадянського часу, зокрема, стали: політичне становлення та розвиток постіндустріальної, демократичної і суверенної держави (яка держава потрібна і будується); політична система нової України та її формування; політична структуризація і становлення громадянського суспільства; політика і держава; взаємовідносини основних гілок влади; політичний процес і особистість та багато інших, які практично є похідними від названих.

Втім, сучасна політична наука в Україні, так само, як і в інших країнах пострадянського простору, має багато принципових проблем у своєму розвитку. До найпомітніших з них, на нашу думку, належить, на жаль, її істотна залежність від зарубіжних політичних теорій, хоч багато з них абсолютно не лягають на наш національний ґрунт через специфічність, особливості суспільно-політичних та інших соціальних процесів, що відбуваються в Україні. Через те у практичній політиці, в політичній сфері і навіть у політичних процесах також спостерігаються копіювання (особливо політичних технологій), допускаються суттєві прорахунки і помилки.

Так, неважко помітити, що за останні 10–15 років політичні сили, політики, політичні партії пострадянських країн часто-густо копіювали одні в одних моделі проведення референдумів, президентських виборів і навіть здійснення соціально-економічних, політичних, соціальних та інших реформ. Отож і користі від такого копіювання небагато.

Реальною потребою української політичної науки є максимальна її суверенізація, пов'язана насамперед з ментальністю, національною психологією і специфікою українського характеру. Доки українська політична наука не розвиватиметься у такому напрямку, вона й далі залишатиметься не наукою, а політологією подій і явищ, зорієнтованою на суто внутрішні політичні події і процеси, що відбуваються в Україні.

Зазначене повною мірою стосується ще молодшої української політологічної науки — соціології політики.

Жодна наука не може розвиватися з якоїсь окремо взятої, тим паче — запозиченої у когось точки, залишаючи осторонь обов'язкові

моменти й етапи. За таких обставин вона обов'язково схибить на примітивізм, неточність, спрощення.

Кожна суспільна наука проходить три стадії розвитку: філософську, емпіричну та стадію рефлексії. Остання стадія — то ревізія емпіричного стану. Не є винятком у цьому плані і соціологія політики, оскільки вона являє собою теоретичну і методологічну основу дослідження політичних інститутів, явищ і процесів.

Як уже зазначалося, науковий інтерес до політики, зокрема до політичних процесів у сучасній Україні, досить великий, але надто специфічний. Хоча кількість людей, які активно беруться за розробку проблем політики, істотно збільшилася, така розробка часто має поверховий, описовий характер, спостерігається спрощене використання і пояснення навіть таких складних і неоднозначних дефініцій, як “держава”, “правова держава”, “політичний плюралізм”, “багатопартійність”, “демократія”, “громадянське суспільство” тощо.

Наявність великої кількості специфічної спеціальної політологічної літератури, яка на суто політичному рівні претендує на наукове осмислення і пояснення важливих політологічних тем і практичних проблем політичного життя, практично шкодить подальшому розвитку політичної науки.

Власне, й саме розуміння суті “соціології політики” як духовного феномену також не раз залежало від певної політичної кон'юнктури, як, до речі, й інші суспільні науки. Так, загальновідомо, що суспільствознавство, зокрема соціологія часів тоталітарної доби (у колишньому СРСР), так само, як і нині, визначала “соціологію політики” як галузь соціології, що вивчає взаємовідносини класів, і не більше.

Водночас вона вирізняла, протиставляла так звану марксистську і буржуазну “соціологію політики”, акцентуючи увагу на перспективності, об'єктивності і достовірності першої і на надто великій обмеженості, шкідливості другої, буржуазної, для якої нібито характерний розрив між теоретичним і емпіричним рівнями дослідження, між політичною наукою і соціологією політики. При цьому для марксистської соціології політики, зрозуміло, навпаки, характерним вважалось органічне поєднання теоретичного й емпіричного рівнів дослідження, особливо виокремлювався, як позитив, її класовий характер тощо. Спостерігалися політична заданість, кон'юнктурність поверхових підходів до суті політичної науки.

Підсумуємо стисло викладене.

Соціологія політики — це наукова галузь, що вивчає соціальні аспекти політики.

Соціологія політики є також спеціальною галуззю соціологічної науки загалом, у рамках якої вивчаються особливості політичних процесів, закономірності їх протікання і впливу на інші соціальні процеси, функціонування політичної системи суспільства, взаємозв'язок її ланок, стан і розвиток політичної культури різних соціальних верств на різних організаційних рівнях.

Предметом соціології політики є формування, становлення і розвиток політичних відносин, або, іншими словами, — політична діяльність.

Об'єктом досліджень соціології політики є сфера політичного життя на всіх його структурно-організаційних рівнях, усі соціальні спільноти і формування, що утворюють політичну систему суспільства.

1.2. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ ТА ІНШІ СУСПІЛЬНІ НАУКИ: СПІЛЬНЕ І ОСОБЛИВЕ

Різні науки насамперед і переважно об'єднують або розмежовують об'єкт і предмет дослідження. Часто вони збігаються або взагалі є однаковими і тоді відмінність полягає лише у формі, методах дослідження, прийомах, які для цього використовуються. У такому разі розрізнити науки складно.

Соціологія політики за об'єктом і предметом свого дослідження найближче стоїть до політології, оскільки її насамперед цікавлять держава, влада, владні відносини, а соціологію політики — відносини політичної сфери з іншими сферами суспільного життя, політичних інституцій і суб'єктів з іншими соціальними інститутами і суб'єктами. А це все, як відомо, можливе лише в суспільстві, в державі.

Оскільки питання співвідношення соціології і політики складне й неоднозначне, то таким самим складним є і співвідношення політології — як основної політичної науки, і соціології політики. Практично це питання єдності і суперечностей, розбіжностей між соціальною теорією і практикою, між пізнанням і інтересом. У сучасній політичній науці ці проблеми досліджені ще недостатньо.

Політика завжди присутня в суспільстві, а суспільство, як відомо, має дві основні відмінності від природи.

Перше. Природа може існувати без ідей, уявлень, цінностей, а існування суспільства без них взагалі неможливе.

Друге. Природні об'єкти просто взаємодіють між собою, тоді як соціальні дії людей, їх взаємодія зумовлені певними цінностями, наявність яких без ідей абсолютно неможливо уявити.

Сучасна політична наука, політологія зокрема, має два основних рівні досліджень: теоретичний і практичний (загальний і прикладний). Однак це досить умовний поділ, оскільки будь-яке теоретичне дослідження певною мірою проектується у практичну площину, а то й одразу реалізується в практичній політичній діяльності. Практична політологія, на думку В. І. Жукова та Б. І. Краснова, “завжди проблемно орієнтована, або орієнтована на клієнта” [125, 731].

Відмінність між теоретичною і практичною політологією полягає у меті, яка стоїть перед кожною з них: перша вирішує суто теоретичні, а друга — практичні завдання, тобто практична політологія пов'язана з конкретним політичним процесом, подіями, технологіями, політичними відносинами і явищами.

Теоретична і практична політології ризяться також суб'єктами. Теоретики, науковці, дослідники займаються розробкою й уточненням методології, понять, категорій, окремих теоретичних положень політичної науки на основі аналізу, синтезу, узагальнень тощо.

Суб'єктами практичної політології є конкретні аналітики, експерти, радники, працівники владних структур, лідери й активісти громадських структур, організацій та об'єднань, фахівці в галузі політичних, PR-технологій. Часто люди, що займаються політикою, поєднують теоретичну діяльність з практичною.

Як і в будь-якій науці, **у політології практично незмінними залишаються понятійні форми, однак зміст, характер, особливості політичних подій і явищ постійно змінюються. Саме це покликана ґрунтовно досліджувати соціологія політики.** Втім, як зазначалося, чимало політологів, істориків, соціологів ототожнюють політологію і політичну соціологію. “Політичну науку, — пише, зокрема, М. Гравітц, — можна визначати як вивчення того, як люди використовують інститути, що регулюють їхнє спільне життя, і вивчення ідей, що рухають людьми, незалежно від того, створені ці ідеї ними самими чи отримані від попередніх поколінь. Можна сказати, що у предметі політичної науки тісно переплітаються ідеї, інститути і люди” [134, 190].

Ми детально пояснили особливості політології як окремої наукової дисципліни, аби продемонструвати, наскільки вона близька і водночас, якою мірою вона відрізняється від соціології політики.

З огляду на те, що політичний процес практично завжди нестабільний, а навпаки, мінливий, динамічний (те саме можна сказати і про взаємозв'язки різних сфер суспільного життя, політичних і соціальних інститутів), то **суттєвий інтерес становить співвідношення соціології політики й історії.**

Соціологію політики зближує з політичною філософією те, що остання ставить завдання вивчати і тлумачити суть сфери політичної. Вона намагається відповісти, що є в політиці добро і зло, справедливе і несправедливе, досконале і недосконале. Філософія пізнає природу речей взагалі, політична філософія — природу політичних речей.

Останнім часом активно розробляється така наукова дисципліна, як **філософія політики, яка також близька до соціології політики.** Філософське бачення політики і є, на думку Б. Гаєвського, її загальнолюдським баченням. “Філософія політики, — пише він, — це не сплав “окремо філософії” і “окремо політики”, а спосіб переводити політику як історичну даність у русло загальнолюдського руху — до утвердження вищих соціальних цінностей. Філософія політики повинна постійно тримати політику під прицілом, не давати їй відходити від загальнолюдського” [44, 11].

Жодна із суспільних наук не може “обійтись” без філософії, не маючи з нею дотичних у методології і теорії пошуку сенсу явищ, які вона покликана вивчати. **Соціологія політики також бере свої початки у філософії,** але ще більшою мірою вона **пов'язана із соціальною філософією,** яка, органічно поєднуючись з іншими компонентами філософського знання, постає як світоглядний і методологічний базис усіх суспільних, а ще ширше — всіх гуманітарних наук.

Соціальна філософія виникла і розвивалася водночас із філософією як один із напрямків загальної соціології і як галузь загальної соціології вона містить дослідження суспільства, соціальних спільностей і верств, певних соціальних дій і соціальних взаємозв'язків та інших проблем з допомогою категорій теоретичної соціології та політичної економії, антропології, культурології. Відтак є всі підстави говорити, що **соціологія політики має чимало спільного з політичною економією, антропологією, культурологією.**

Чимало спільного у соціології політики з політичною психологією, завдання якої — вивчати роль і значення орієнтацій, установок, очікувань, утверджень, мотивацій і сприйняття у політичній поведінці людей. Такі дослідження вкрай важливі для вивчення громадської думки, політичної поведінки великих груп людей, електорату тощо.

Досить близька до соціології політики політична соціологія, яка є своєрідним синтезом соціології і політології. Не дивно, що часто політична соціологія розглядається як дочірня щодо політології і соціології наука. Політична соціологія найбільшу увагу приділяє вивченню боротьби за владу, яку ведуть різні частини, суб'єкти суспільства, аналізу діяльності політичних інститутів, проблемам соціальних основ влади і соціальних конфліктів. І щонайголовніше, політична соціологія намагається відповісти на запитання, чому громадяни у той чи інший спосіб голосують на виборах, референдумах, що впливає на їхні точки зору, позиції, вибір.

Знаходимо чимало спільного між соціологією політики і соціально-психологією та політичною психологією.

Соціальна психологія — галузь психології, що вивчає закономірності поведінки і діяльності людей, зумовлені фактором належності їх до соціальних груп, а також психологічні характеристики цих груп [160, 6].

Незалежно від того, які концептуальні підходи до визначення суті феномену “соціальна психологія” ми використовуємо (науку про “масові спільноти” (Б. Д. Паригін); науку про психічну сторону суспільних процесів (В. М. М'ясищев — обидва, Росія); науку про соціальну психіку (В. Вічев — Болгарія); науку, джерелами якої є теорія психології народів, теорія психології мас (Г. Гібш, М. Форверг — Німеччина) та ін.), правомірно вважати, що соціальна психологія має багато спільного, дотичного до політики взагалі, а відтак і до соціології політики зокрема.

Можна знайти **спільне між соціологією політики і політичною антропологією**, оскільки остання досліджує інститути управління і відповідну практику в етнічних спільнотах, особливо у примітивних суспільствах і в суспільствах з племінним устроєм. Крім того, політична антропологія досліджує зв'язок політичної поведінки з ширшою груповою культурою, те, у який спосіб, якими шляхами відбувається розвиток відповідних політичних інститутів і практики.

Соціологія політики безпосередньо пов'язана з такими порівняно молодими науками, як кратологія, конфліктологія, політична прогностика та ін.

Кратологія, як відомо, — наука про владу: її історію, суть, характер, особливості, модифікацію тощо, оскільки влада є своєрідним глобальним соціокультурним феноменом (згідно з В. Ф. Халіповим) і

відіграє важливу роль у житті людини. А тому досліджувати політику, вивчати соціологію політики потрібно тільки у взаємозв'язку з феноменом “влада”.

Конфліктологія, у щонайширшому плані, досліджує природу, сутність, особливості конфліктів (зародження, існування, запобігання, розв'язання тощо). Серед усіх відомих людям конфліктів помітне місце займають конфлікти політичні, де є свої закономірності й особливості. Тому конфліктологія і соціологія політики мають багато спільних дотичних.

Політику творять і реалізують люди. У своїй діяльності, поведінці вони керуються певними ідеями, мотивами, цілями, настроями та емоціями. З огляду на це **політика загалом, як і окремі політичні події та явища, значною мірою залежить від природи, психіки конкретних людей.** Відтак досліджувати політику, її реальні результати потрібно саме через дослідження людей, їхнього психологічного стану. Стосовно політичної теорії це означає, що неможливо пояснити ту чи іншу форму політичної поведінки (реакції) тільки як результат безпосереднього впливу економічних, політичних та інших факторів. Стимули можуть бути одні й ті самі, а поведінка людей різною. Тому **всі форми відображення політики у психіці людей опосередковані їх діяльністю, умовами життя, особистими інтересами і цілями.**

Політична психологія вивчає психологічні компоненти конкретної політичної поведінки окремих суб'єктів політики, політичного процесу, а тому вона **дуже близька до соціології політики.**

Такими, якщо окреслити стисло, є взаємозв'язки соціології політики з іншими суспільними науками.

1.3. ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ, МЕТА Й МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЇ ПОЛІТИКИ

Місце соціології політики у суспільній думці, в житті, серед інших наук, насамперед гуманітарних, суспільних, зумовлюється її функціями. Основні з них теоретична, описова, інформаційна, прогностична. Ці функції тісно взаємодіють і впливають одна на одну.

Теоретична функція — це постійна концентрація, пояснення, збагачення і розширення існуючого знання про соціологію політики як складне, багатоаспектне і комплексне явище, розроблення понять, категорій, концепцій, окремих положень цієї науки в конкретно-історичному плані, порівняння з даними інших наук.

Описова функція — це опис, систематизація, нагромадження різноманітного характеру і змісту матеріалу у вигляді фундаментальних монографічних робіт, збірників, довідників, окремих публікацій, які в комплексі (ідеально) можуть сформувати цілісне уявлення про соціологію політики як наукову дисципліну, допомагають виробити уявлення, зробити висновки, пропозиції, а в разі потреби й практичні рекомендації, особливо у сфері практичної політичної діяльності.

Інформаційна функція — це насамперед задоволення потреби в інформації, що стосується соціології політики як загального суспільного, наукового явища, а також суті, особливостей складових, питань, що вивчаються й досліджуються цією наукою. Таку інформацію у різноманітних формах (друкована, звукова, зафіксована в електронній пам'яті ЕОМ та ін.) можна використовувати як у науковому, так і в прикладному плані, тобто в реальних політичних процесах.

Прогностична функція — це функція, пов'язана із соціальним прогнозуванням розвитку суспільства, окремих його соціальних інституцій, явищ, подій суспільного життя.

Основна мета соціології політики — виявити відповідні закономірності функціонування і розвитку політичної системи, її суб'єктів; визначити вплив політики на основні сфери суспільного життя; дослідити соціальні аспекти суб'єктів політики, політичного процесу; дослідити процеси формування громадянського суспільства, влади, демократичних засад існування суспільства тощо.

Вирізняють такі основні методи соціології політики [151, 335–336]:

- **теоретичні** — до них належать системний підхід, математичні і структурні методи, порівняльний метод, функціональний підхід, абстрагування, узагальнення, аргументація;
- **емпіричні** — спостереження, опитування, анкетування, вивчення документів тощо.

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ, СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

2.1. СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ ТА СУСПІЛЬСТВ

Політика, її існування, прояви, реалізація у формі відповідних дій, процесів тощо можливі лише в суспільстві, у певній соціальній системі, яка і надає політиці відповідних ознак, особливостей, характеру, врешті, зумовлює її результати.

Суспільство розвивається як певна соціальна система, що існує за рахунок самоорганізації. Це складний, суперечливий процес, в якому вирізняють об'єктивне і суб'єктивне, оскільки суспільні перетворення, трансформації відбуваються внаслідок існування багатьох суб'єктів суспільного, політичного життя. До таких суб'єктів зокрема належать люди, групи людей, класи, різноманітні соціальні, політичні структури тощо.

Соціальна система — це система цілеспрямована, що зазнає змін, удосконалення або поліпшення, оскільки вона **становить певну сукупність індивідів і функціонує на основі певної єдності умов життєдіяльності людей як визначального системоутворюючого чинника** [151, 332].

Найповніше поняття “соціальна система” можна визначити так: **це цілісне соціальне утворення (особистість, соціальна група, соціальна спільність, суспільство), основним елементом якого є люди, їхні зв'язки та взаємовідносини** [182, 19].

У кожній суспільно-політичній системі існує кілька основних підсистем, які тісно взаємодіють, взаємозалежні між собою. Це ви-

робнича система (економіко-господарська), соціальна, духовна й політична. Політична система — це механізм реалізації спільної волі і спільного інтересу всіх основних елементів системи [42, 9].

Можна умовно об'єднати соціальну і духовну підсистеми, що становлять основу громадянського суспільства.

Виробнича підсистема забезпечує практично умови для існування усіх підсистем, усієї суспільно-політичної системи.

Загальною і найскладнішою соціальною системою є суспільство. Цю цілісну соціальну систему можна трактувати в широкому і вузькому розумінні.

У широкому розумінні — це надіндивідуальна духовна реальність (Е. Дюркгейм); взаємодія людей, які є продуктом соціальних дій, тобто орієнтованих на інших людей (М. Вебер); сукупність відносин та зв'язків між людьми у процесі їх спільної діяльності (К. Маркс) тощо.

У вузькому розумінні — це конкретно-історичний тип того чи іншого суспільства, країни, їх організація. З огляду на зазначене вирізняють суспільство аграрне, індустріальне, інформаційне та ін.

Суспільства, залежно від того, на яких стадіях свого політичного, економічного і соціального розвитку вони перебувають, позначають термінами “традиційне”, “перехідне”, “сучасне”.

Існування таких термінів (ознак) пов'язане з відповідними змінами, трансформаціями політичних систем суспільств, тобто з процесом політичного розвитку або модернізації. **Часто поняття “політичний розвиток” і “політична модернізація” вживають як синоніми, хоча перший процес, на наш погляд, вузьчий, а другий — ширший, пов'язаний зі змінами в усіх сферах життя суспільства.**

Вирізняють суспільства двох основних видів — закрите і відкрите.

Закрите суспільство — це, як правило, тоталітаристське суспільство (К. Поппер), в якому домінують різноманітні заборони, табу, обмеження. Таке суспільство набуває особливо загрозливих характеристик, коли монополює прибирає до своїх рук власність на засоби виробництва. Тоді влада і власність фактично зливаються, зрощуються і будь-які спроби побудувати громадянське суспільство стають примарними, нереальними. Така ситуація склалася зокрема в Росії після 1917 року.

Відкрите суспільство — це суспільство демократичне, в якому громадяни не просто можуть, вони зобов'язані приймати особисті свідомі рішення. Інакше кажучи, вони по суті й об'єктивно є вільни-

ми особистостями. У такому разі вони і являють собою громадянське суспільство (про громадянське суспільство далі йтиметься детальніше і ширше).

Часто вживають термін **“зріле суспільство”**. Попри всі теоретичні розбіжності щодо обґрунтування сутності такого суспільства для більшості таких суспільств у Західній Європі вироблено й взято за основу такі ознаки “зрілого суспільства”: валовий внутрішній продукт (ВВП) дорівнює 15–25 тис. дол. на душу населення на рік; щорічний приріст ВВП становить 2–3 %; ринкова економіка; державна власність — 20–40 %; нерівність — від 1:5 до 1:10; розвинена багатопартійна демократія; відповідні соціальні витрати — на пенсії, охорону здоров'я тощо становлять майже половину бюджету; освіта — 18–20 років; низька дитяча смертність, середня тривалість життя перевищує 70 років; половина промисловості — високі технології; дбайливо доглянута, збережена природа (сталий розвиток).

Суспільство — це сукупність людей у межах ними ж здійснюваної системи соціальних дій і їх суті [87, 127]. На думку Е. Гідденса, усі сучасні суспільства є національними державами, що, однак, потребує переконливих аргументів і є досить спірною точкою зору. Скажімо, чи є підстави вважати національною державою США?

Суспільства можна класифікувати за їх системною природою (українське, німецьке, іспанське, американське, англійське та ін.), за релігійною ознакою (християнське, мусульманське, іудейське, буддійське тощо.).

Визначення поняття “суспільство”, як зазначалося, залежить від конкретно-історичного, якісного етапу його розвитку. Так, останнім часом широко використовують термін **“інформаційне суспільство”**. Йдеться про суспільства (країни), основним (домінуючим) багатством і ресурсом яких є інформація, новітні інформаційні системи. Поняття “інформаційне суспільство” з'явилося ще в другій половині 60-х років ХХ ст., коли людство вперше відчуло своєрідний інформаційний вибух, тобто кількість інформації незрівнянно збільшилася, почали з'являтися нові, раніше невідомі джерела її утворення, передачі і зберігання. Поряд з такими характеристиками, як “суспільство знань”, “постіндустріальне суспільство”, почали вживати термін “інформаційне суспільство”.

За визначенням американського футуролога О. Тоффлера, людство пережило аграрну, індустріальну революції, а нині стоїть на порозі революції інформаційної. Реальність нашого сьогодення цілком

підтверджує таку думку, а означений феномен потребує щонайретьельнішого вивчення.

Суть інформаційної революції обумовлює те, що інформація стала своєрідним промисловим продуктом, а її виробництво — одним з видів промислової індустрії. Свого часу про це говорив і один з основоположників кібернетики — видатний український вчений, академік В. М. Глушков. Нині високорозвинені країни, насамперед США, Японія, активно використовують інформацію на світовому ринку, маючи від цього не лише великі прибутки, але й, у комплексі з іншими показниками, — статус найрозвиненіших держав.

В умовах інформаційного суспільства збільшується питома вага індивідуальної праці, кардинально змінюється система і технології у сфері освіти, науки і культури, наукові дослідження стають більш інтенсивними і плідними завдяки новітнім можливостям обміну інформацією. Кардинально при цьому змінюється й суспільне виробництво. Змінюється кількість зайнятих у ньому, принципово нового характеру набуває управління виробництвом, що спричинює справжню технологічну революцію у сферах матеріального і духовного виробництва, дедалі більше їх поєднання і залежність.

Втім, розвиток інформаційного суспільства характеризується не лише певними позитивними особливостями. Комп'ютеризація призвела до появи нової категорії злочинців, їхні злочини пов'язані з використанням комп'ютерної техніки, комп'ютерних систем. Через те перед суспільствами гостро постала проблема захисту, запобігання таким злочинам, особливо у фінансово-банківській справі, військовій, економічній та інших важливих сферах.

Внаслідок використання новітньої інформаційної, комп'ютерної техніки інтенсивного розвитку набули різноманітні психологічні впливи, обробка сотень тисяч людей. А проте завдання полягає в тому, аби використовувати комп'ютерні психотехнології з гуманною метою — у медицині, освіті (професійна орієнтація, професійний відбір), у професійній виробничій та інших сферах діяльності.

Побутує таке визначення, як **“суспільство споживання”**. У такому суспільстві діяльність, усе життя людини зорієнтовані на такі ідеали й цінності, як егоїстичний індивідуалізм, гроші (як найвища цінність), максимальні прибутки тощо. Тривалий час соціалістична, комуністична ідеології до таких суспільств (країн) необґрунтовано зараховували усі країни так званого капіталістичного табору, особливо високорозвинені, однак це мало відповідало реаліям.

Існує поняття “**постділове суспільство**”. Це суспільство, в якому на перший план виводяться духовні, моральні цінності. До таких суспільств, наприклад, визнаний спеціаліст з менеджменту П. Друкер зараховує США, де, на його думку, визріває так звана нова контркультура, або постділове суспільство. Поряд з цією контркультурою виникає й інша контркультура – “третій сектор”. Це – некомерційні, неурядові установи. У США це також автономні, самоврядні громади, інші структури.

Останнім часом дедалі популярнішою стає теорія так званого відкритого суспільства.

Власне, поняття “відкрите суспільство” першим застосував А. Бергсон, а розробив і запровадив у вжиток англійський філософ К. Поппер, зокрема у своїй праці “Відкрите суспільство і його вороги”. Якщо пояснити спрощено, то це суспільство, яке існує як протиполюс практиці ізоляціонізму; в ньому громадяни критично ставляться до різних заборон, пересторог.

Основа відкритого суспільства становлять демократичні інституції і процедури, свобода створення різноманітних асоціацій, об'єднань громадян. Особистість, людина в такому суспільстві усвідомлюється і визнається найвищою цінністю, а держава фактично не втручається у незначні проблеми своїх громадян. Існування відкритого суспільства вважається можливим, якщо в ньому створено умови для вільної творчості громадян, за наявності вільного ринку, свободи слова, преси, високої духовності людини, не обтяженої певною ідеологією. Як наслідок, у такому суспільстві звичним є вільне висловлювання думок, точок зору, демократичними є обмін думками, дискусії.

У відкритому суспільстві громадяни мають можливість вільно обирати правлячу еліту, максимально демократично змінювати владу, яка не належить монополюючому одному класові, соціальній групі. У ньому передбачено захист національних меншин, забезпечується свобода віросповідання людини, здійснюється ненасильницька реформа соціальних інституцій тощо.

К. Поппер назвав відкрите суспільство “благим”, “великим”, суспільством з високорозвиненою демократією. На його думку, відкрите суспільство повинно мати і відстоювати цінності, які допоможуть звичайній людині максимально саморозвинути і самореалізуватися.

Серед механізмів перетворення економічних, політичних, соціальних відносин у відкрите суспільство основним називають **демо-**

кратію прямої участі. Йдеться про максимальне залучення до вирішення усіх державних справ, проблем життя суспільства якомога більшої кількості громадян. У політичній сфері, вважають прихильники ідеї відкритого суспільства, повинна існувати так звана плюралістична демократія, яка дає можливість урівноважити інтереси, потреби різних, зокрема й конкуруючих соціальних груп.

Утворення відкритого суспільства стає можливим лише за умови високого розвитку науки, освіти, культури, вироблення щонайдосконалішої моделі управління суспільними процесами.

Відкрите суспільство базується на тісному поєднанні індивідуальних і колективних свобод, міцних гуманістичних засадах.

Однак вважати “відкрите суспільство” своєрідним ідеалом, прямою протилежністю “закритому суспільству” не слід. Це лише один із шляхів демократичного влаштування життя, досягнення високого рівня індивідуальної і суспільної свободи. Втім, загальносвітова ситуація поступового переходу від індустріального, капіталістичного, економічного (сучасного) суспільства до інформаційного, постіндустріального, посткапіталістичного, постекономічного об'єктивно підтверджує можливість утворення якщо не ідеального, то принаймні досить виразного відкритого суспільства, перевагою якого є примат людини, свободи, демократії, значно більший динамізм розвитку такого суспільства.

Коли ми говоримо про ту чи іншу модель суспільства, то **неодмінно треба враховувати те, що на характер і особливості сучасних суспільств істотно впливають три аспекти: а) суспільна, тотальна криза, що торкнулася більшості сфер життя людства; б) залежність розвитку суспільств від стану культури, ціннісних орієнтирів; в) реальний стан демократії, її характер у конкретному суспільстві.**

Охарактеризуємо стисло основні з названих аспектів.

• ***проблема тотальної кризи, що охопила всі країни***

Попри те, що багато фахівців, політиків-практиків, державних і громадських діячів дотримуються точки зору, що людство, більшість суспільств, країн активно і послідовно прогресують, просуваються вперед у своєму розвитку, проблема тотальної кризи у її глобальному контексті все-таки існує. У ХХІ ст. світ прийшов після величезних катаклізмів, руйнівних процесів і ситуацій, які розпочалися ще у ХХ ст. Це, зокрема, революції, дві світові війни, екологічна криза, геноцид, серйозні економічні проблеми, наркоманія, СНІД. Фактично

нинішня системна, глобальна криза охопила всі сфери життя людства, а не лише громадян окремих країн. У процесі такої кризи відбувається складний, поступовий і надто болючий процес переходу від одного типу суспільства (передінформаційного, індустріального, капіталістичного, економічного, тобто сучасного) до іншого (інформаційного, постіндустріального, посткапіталістичного, постекономічного). У цьому контексті гостро постає проблема цінностей, основними і найпомітнішими серед яких є Справедливість, Добро, Краса, Істина.

• *культура, ціннісні орієнтири суспільного розвитку*

Проблема поступального, прогресивного розвитку будь-якої країни — це значною мірою проблема культури, вибору ціннісних орієнтирів.

Від Платона до Л. Гумільова **основними цінностями людства були і залишаються Істина (Віра), Добро (Благо), Краса (Доля), Справедливість (Достаток)**. Вони не є надуманими, бо у своїх загальних рисах відповідають основним психічним функціям людини — її інституції (Дух), емоціям (Душа), інтелекту (Розум) і відчуттям (Тіло). Домінування якоїсь із цих функцій, їх різне рангове значення для окремого народу залежить від природно-генетичних особливостей етносу. Так, цінність Добра переважає у народів і етносів, у яких дуже потужна інтелектуально-прагматична сфера. Умовно такі народи ще називають економічними. А цінність Справедливості якраз притаманна незаможним, пролетаризованим верствам населення, які зорієнтовані на життя в авторитарному, тоталітарному суспільстві.

Деякі науковці, зокрема Г. Щокін, цілком слушно називають тоталітаризм тим політичним середовищем, яке найбільше соціально прийнятне для існування саме авторитарної особи. На його думку, тоталітаризм великою мірою спирається на люмпенство, люмпенізовані прошарки населення. Мало того, тоталітаризм супроводжується і підтримується загальною мілітаризацією суспільства, масовим терором, пануванням нечисленної політичної верхівки тощо.

Слід нагадати, що **тоталітаризм існує не лише у формі фашизму чи комунізму. Сюди можна зарахувати й ісламський фундаменталізм, і сіонізм**. У другій половині ХХ ст. їх прояви стали помітнішими, а політичний вплив на розвиток людських спільнот відчутнішим. Обидві модифікації тоталітаризму мають чітко налагоджений механізм впливу на громадян в усьому світі, матеріальні й організаційні ресурси, активно використовують військові сили, ре-

лігійні конфлікти для насадження, утвердження і щонайпомітнішого поширення своєї ідеології.

Тоталітарна політична система з'являється тоді, коли зникає розподіл, певна межа між державою і громадянським суспільством, коли суспільством безконтрольно керує одна політична партія, а громадян примушують сповідувати одну ідеологію. Така ситуація характеризується як **політичний, ідеологічний монізм**. “Тоталітарна держава, — пише К. Гаджиев, маючи на увазі колишній СРСР, — використала всю свою могутність для утвердження міфологічної версії своєї ідеології як єдино можливого світогляду” [42, 256].

Невід'ємним атрибутом, інструментом, яким власне і забезпечується політичний, ідеологічний монізм і загалом тоталітарний режим, є терор — ідеологічний, політичний, духовний, фізичний. Парадокс при цьому полягає в тому, що при тоталітаризмі логіка абсурду бере гору над логікою здорового глузду. Мало того, тотальна обробка людей призводить до того, що тисячі громадян починають свято вірити в запропоновані їм ідеали, норми життя, у політичних вождів, які, проте, винищують мільйони своїх же прихильників.

Тоталітаризм підпорядковує собі людину, владарює над її думками, психологією, примушує її втрачати свою індивідуальність, ставати людиною маси. Звідси такі відомі вислови радянських часів, як: “Спочатку думай про Батьківщину, а потім про себе”, “Моя адреса не будинок і не вулиця, моя адреса — Радянський Союз”, “Одиниця — абсурд, одиниця — нуль” та ін.

Тоталітарна людина, “людина маси” — унікальне породження. На думку видатного політолога Ортеги-і-Гассета, ця унікальність полягає в тому, що людина маси **не виправдовується у своїх діях і претензіях не лише перед іншими людьми, а й сама перед собою**.

Для поступального прогресивного розвитку нашої цивілізації, окремих суспільств суттєве значення мають фундаментальні цінності, які визначаються базовими для людини як найсвідомішого ества взагалі. Окремі науковці останнім часом серед базових цінностей, як ми вже зазначали, називають Справедливість, Добро, Красу, Істину. Саме “вони становлять зміст ціннісних орієнтацій особи, які фігурують як цілі життя і основні засоби досягнення цих цілей і завдяки цьому набирають функції найважливіших регуляторів соціальної поведінки індивідів” [155, 12].

Нині в українському суспільстві спостерігається не просто зміна цінностей, орієнтирів, змінюється загалом культура. Ще П. Сорокін

говорив, що проблема зміни векторів суспільного розвитку — то не проблема певних “ізмів” — капіталізм, соціалізм тощо, то зміна певних, конкретних культур. Це надзвичайно глибокий і складний соціальний процес, свідками якого ми є сьогодні.

Питання культури, цінностей мають принципове значення, коли йдеться про основні вектори геополітики окремо взятої, конкретної країни. На жаль, українство нині часто сліпо бере за взірць культуру, цінності Європи, Америки, інших країн, забуваючи про свої власні, що сформувалися упродовж багатьох століть, у процесі діяльності десятків поколінь і успадковані нині сучим поколінням. І така тенденція дуже загрозна.

Нагадаємо ще одну суттєву думку П. Сорокіна. Свого часу він характеризував західну євроамериканську культуру як чуттєву, що насамперед відповідає приматові матеріального суспільства, суспільства споживання перед цінностями гуманітарного характеру. А це, зазначимо, далеко не найкращі орієнтири для створення демократичного, справді гуманного, високодуховного суспільства, якого прагне не лише українська нація.

Досить різнополярними є також думки щодо суто європейського вибору України. Не вдаючись у розгляд усіх “за” і “проти” у цій проблемі (далі ми ще повернемося до неї), наголосимо на основному. Геополітичний вибір сучасної України ускладнюється багатьма об’єктивними причинами і ситуаціями, серед яких варто виокремити найбільш важливі і принципові.

Упродовж кількох століть Україна перебувала фактично між двома цивілізаціями — християнською і мусульманською, між Європою і Азією, а тому вплив на її розвиток обох цивілізацій і культур був неоднозначним і далеко не на користь українського (слов’янського) етносу.

Другим суттєвим фактором є те, що тривалий час Україна входила у складну систему тоталітарних держав, у результаті чого ні її економіка, ні соціальна, культурна сфери не могли розвиватися вільно і самостійно, без небажаного у багатьох випадках зовнішнього впливу. Залишки тоталітарного минулого даються взнаки й нині, і насамперед у духовній сфері, у свідомості, моралі.

Через те нині **в Україні серйозними перешкодами на шляху формування демократичного суспільства, становлення суверенної держави можна вважати відсутність нової ідентичності; наявність значної кількості фальшивих цінностей; слабкість громадянського суспільства.**

Ми цілком погоджуємося з тими науковцями, політиками, які вважають, що занепад суспільств починається з моральної, духовної деградації, а не через економічні негаразди, прорахунки чи навіть руйнацію. У цьому плані варто згадати точку зору О. Шпенглера, який у своїй відомій книзі “Занепад Європи” охарактеризував цивілізацію як певне і своєрідне штучне утворення, що протистоїть культурі як природному розвитку народів, етносів.

Україна не може “входити” у Європу, не входячи в увесь світ, і навпаки. І входити вона має і повинна як рівноправний суб'єкт суспільного життя. Сильних, як відомо, мало коли люблять, зате часто побоюються і через те далеко не завжди зацікавлені в тому, щоб слабкі стали на ноги міцніше. Так і у взаємовідносинах між державами. Кожна з них у своїх діях конче виходить з національних, державних інтересів, особливо якщо є з чого і з кого вибирати. Перш ніж інтегруватися у Європу, інші регіони світу, треба навчитися демократично співпрацювати з усіма, чужого навчаючись і свого не цураючись, як казав геніальний син українського народу Тарас Шевченко.

Проблема геополітичного вибору, як свідчить світовий досвід, передбачає не лише визначення основних зовнішньоекономічних орієнтирів, вибірково-критичного, свідомого ставлення до культури, традицій, цінностей інших народів, а й збереження, захист власних культури і традицій починаючи із захисту власного національного інформаційного простору. Загальновідомо, якою гострою і безкомпромісною є нині боротьба за інформацію, за основні канали, якими вона поширюється не лише між державами, а й усередині окремих держав. З часом, природно, може виникнути ситуація коли той, хто володіє інформацією, володітиме й світом.

Кожна епоха, країна характеризується не лише рівнем соціально-економічного, політичного розвитку, особливостями взаємовідносин з іншими країнами. Психологи використовують також такі поняття як **“психологія епохи”, “дух часу”, “настрої епохи”** тощо.

Найґрунтовніше **проблему психології епохи розглядав Г. Гегель**, визначаючи її через характер і поведінку людей. Так, людину античного часу він характеризував як невпевнену у собі, нерішучу, яка у прийнятті рішень більше покладається не на саму себе, свою силу, а на “підказку” ззовні, від природи. Людину періоду середньовіччя Г. Гегель характеризує як сміливішу, послідовнішу, яка спробувала багато в чому перебороти свій внутрішній страх, невпевненість.

Специфіку рис людей різних періодів російської історії свого часу досконало і глибоко вивчав В. Ключевський. Природу суспільної психології він багато в чому зумовлював і пояснював роллю таких непересічних історичних постатей, як Іван Грозний, Сергій Радонежський, Петро I, Катерина II та ін.

Дух часу — це щось подібне до сукупності ідей конкретного часу (М. Астаф'єв), це переважаючий настрій будь-якого народу (Дж. Болдуїн) або “дух аналізу й досліджень” (В.Белінський)... Попри велику різноманітність визначень усі вони концентруються навколо основного — кожний час, період життя людей, епоха були і залишаються неповторними, обов'язково чимось відрізняючись від попередніх. Слушною, на наш погляд, є думка Г. Плеханова про те, що дух часу — це переважаючий настрій тих класів, які задають загальну, інтегральну тональність суспільного життя. Інакше кажучи, тут йдеться не про настрої взагалі, а саме ті, що не тільки характерні для певного часу, а й переважають над іншими, домінують у суспільному житті, відносінах.

У кожний конкретний історичний період для більшості людей у суспільстві, країні існує певна духовна домінанта, яка визначає відповідно їхні погляди, формує позиції, спонукає до діяльності. За часів Стародавнього Риму і Стародавньої Греції це була громадянськість, у Росії періоду М. Некрасова, М. Огарьова — також громадянськість, у роки Великої французької буржуазної революції — свобода, в добу М. Хрущова — відлига, в роки М. Горбачова — перебудова та ін.

Кожне суспільство являє собою або його можна подати у формі певної **соціальної моделі**.

Соціальна модель суспільства — це комплексна характеристика найтиповіших для цього суспільства відносин між суспільством та індивідом, між соціальними групами.

Соціальна модель суспільства може існувати як уявна (в думках людей про можливий соціальний устрій) і як реальна (сукупність ознак і відносин в реально існуючому суспільстві, які не обов'язково для всіх зрозумілі і всіма усвідомлюються).

Вирізняють соціальні моделі суспільств двох основних видів:

- **моделі “ідеологічного походження”**, сконструйовані і навіть примусово запропоновані суспільству;

- **моделі “природного походження”**, що об'єктивно виникають з потреб суспільного розвитку.

Надзвичайно популярним на початку ХХІ ст. став **поділ суспільств на традиційні і модернізовані**. Такий поділ ґрунтується на відповідних характеристиках і ознаках.

Традиційне суспільство визначають за такими ознаками:

- просте відтворення;
- наявність переважно ремісничих технологій;
- домінування обцинно-корпоративних цінностей;
- поважливе ставлення до авторитету, традицій (особливо національних);

- помітна орієнтація на історичне минуле;

- спонтанні, невеликі соціальні зміни.

Модернізоване суспільство характеризується таким ознаками:

- максимально широка свобода діяльності людини;
- завершення індустріалізації, інформатизація, перехід до ринкового господарства;

- принципові зміни у структурі зайнятості населення;

- помітне піднесення ролі науки, знань, інформації;

- науково обґрунтована прогресивна система управління суспільством, окремими сферами.

Характер, особливості суспільства вирішальною мірою залежать від існуючих політичних режимів.

Типологія політичних режимів

Політичний режим	Різновид політичного режиму
Демократичний	<ul style="list-style-type: none"> • парламентсько-монархічний • парламентський • напівпрезидентський
Авторитарний	<ul style="list-style-type: none"> • олігархічний • конституційно-авторитарний • військово-фашистський • президентський
Тоталітарний	<ul style="list-style-type: none"> • фашистський • расистський • військово-диктаторський • революційно-пролетарський
Перехідний	<ul style="list-style-type: none"> • військово-демократичний • буржуазно-ліберальний • революційно-демократичний

2.2. СОЦІОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ

У науці та реальній політичній діяльності часто ототожнюють або й загалом плутають поняття “соціум”, “суспільство”, “держава”.

Соціум (від лат. *socium* – спільне) – це велика стійка соціальна спільнота, яка характеризується єдністю умов життєдіяльності людей у певних істотних відносинах і як наслідок цього – спільністю культури.

Різновидами соціуму є родові, сімейно-родові, соціально-класові, національно-етнічні, територіально-поселенські спільноти. Найвищою формою соціуму є суспільство як цілісна соціальна система.

Будь-який соціум є певною цілісністю. Його основу становить обмін діяльністю між людьми, групами людей. Така цілісність являє собою певною мірою автономне утворення, але це не держава.

Досить обгрунтовано поняття “суспільство” і “держава” розмежовував основоположник української соціології Микита Шаповал. Цитуючи своїх сучасників, він констатував, що **“суспільство є сукупність людей, зв’язаних взаємовідносинами, або ще інакше: суспільство є системою взаємочинності між людьми”**. Він мав на увазі, що сутність суспільства можна зрозуміти лише тоді, коли вивчаються, аналізуються соціальні контакти між людьми, між соціальними групами (у М. Шаповала – “людські одиниці та групи”).

Досить часто державу уподібнюють з органом насильства, оскільки її основними атрибутами є чиновницький апарат, армія, суди, органи правопорядку, в’язниці, що також значною мірою відповідає дійсності. Втім, це одне з найбільш спрощених визначень феномену “держава”.

Держава – це спосіб влаштування життя громади на засадах публічної влади; суспільство, в якому встановлений і дотримується певний порядок, лад (насамперед за допомогою законів), завдяки чому вдається зберегти соціальну цілісність і безпеку [167, 72].

Існує кілька концепцій походження держави. Найвідоміші з них – теократична (релігійна), патріархальна, договірна, насильницька, класова. Розглянемо їх конкретніше.

Теократична, або релігійна держава (міфологія Сходу, Аврелій Августин, Фома Аквінський) ґрунтується на тому, що держава – це продукт Божої волі, її утворення й існування мало залежить від волі людей. А відтак з існуванням держави треба погоджуватися, об’єктивно рахуватися з тим, що вона реально є.

Прихильники **концепції патріархального походження держави** (Конфуцій, Р. Фільмер) стверджують, що поява держав зумовлена необхідністю захисту людей. Держава, вважають вони, це велика сім'я, головна роль якої — батьківський захист людей, турбота про них. Однак нині ця теорія мало спрацьовує, оскільки вона була притаманна суспільствам скоріше у період формування держав-полісів, держав феодального характеру.

Є чимало авторів і симпатиків **ідеї договірного походження держави**. На їхню думку, держава — це результат певної домовленості між правителями і підлеглими (Ж. Ж. Руссо, Т. Гоббс, Дж. Локк). Це прагнення відповідним чином гуманізувати відносини людини і держави, гармонізувати їх, але практично це дуже рідкісне, виняткове явище — держава частіше намагається монополізувати свої відносини з громадянами.

Концепція походження держави як насильницької структури (М. Краківський, Л. Гумплович, М. Опшенгеймер) базується на твердженні, що держава — результат завоювання сильними народами слабших. Така концепція досить поширена і, звичайно, має сенс, як і всі згадані.

Досить поширена **концепція класового походження держави** (Платон, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін). Вона базується на твердженні, що держава — результат панування одного класу над іншим. Така точка зору була поширеною саме у ХІХ ст., коли існували тоталітарні, авторитарні режими (держави), які характеризувалися абсолютною монополією держави над особою, над людиною, практичною відсутністю демократії. Відносини людини і політики, людини і держави у таких суспільствах були вибудовані однозначно на проголошених антигромадянських класових засадах. Мало того, такі суспільства характеризувалися абсолютним монополізмом над суспільною думкою однієї (соціалістично-комуністичної) ідеології, що проголошувалася державою саме як державна ідеологія. Таку ідеологію змушували сповідувати всіх — без щонайменших сумнівів і заперечень.

Виокремлюють такі основні ознаки держави:

- публічна влада;
- соціальна система органів та установ, що здійснюють функції державної влади;
- громадянство і територія;
- бюджетно-фінансова система;

- система податків, зборів, позик;
- територіальний поділ населення;
- суверенітет;
- право;
- монополія на легальне використання сили, фізичного примусу;
- мова, культура;
- символіка.

Форми держави можна поділяти відповідно за формою державного влаштування і формою державного правління.

За формою державного влаштування виокремлюють:

- просту державу (унітарну);
- складну державу, що складається з кількох державних утворень (унія, федерація, конфедерація).

За формою державного правління вирізняють:

- монархію (вища державна влада успадковується). Монархія може бути деспотією, теократією, абсолютною, становою, конституційною, парламентською;

Типологізація форм держав за окремими ознаками

Ознаки класифікації	Форми держави
За формою правління	<ul style="list-style-type: none"> • монархія (абсолютна, конституційна) • республіка (президентська, напів-президентська, парламентська)
За пріоритетними функціями	<ul style="list-style-type: none"> • військова (політична) • правова • соціальна
За адміністративно-територіальною організацією	<ul style="list-style-type: none"> • унітарна • федерація • конфедерація (співдружність)
За характером політичного режиму	<ul style="list-style-type: none"> • тоталітарна • авторитарна • демократична
За соціально-економічною природою	<ul style="list-style-type: none"> • рабовласницька • феодальна • буржуазна • соціалістична • буржуазна соціалістичної орієнтації
За сталістю політичного життя	<ul style="list-style-type: none"> • стабільна • нестабільна

- республіку (вища державна влада належить виборним органам). Республіка може бути президентською, парламентською, теократичною.

За формою політичного режиму вирізняють держави демократичні, авторитарні, тоталітарні.

Вчені-історики, філософи, соціологи, політологи по-різному трактують не лише суть, а й основні функції держави.

Наприклад, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін виникнення держави пояснювали появою антагоністичних класів. На їхню думку, держава — це апарат насилля, який утримується в руках пануючого класу і використовується для утиску пригнічених класів.

Інші мислителі (Ж. Ж. Руссо, Т. Гоббс) — їх називають прихильниками теорії “суспільного договору” — вважали, що основною функцією держави є збереження спокою і порядку, недопущення конфліктів.

Досить своєрідним є розуміння сутності держави М. Вебером. Держава, на його думку, є тим людським союзом, який усередині певної сфери... претендує (з успіхом) на монополію легітимного фізичного насилля... Право на фізичне насилля приписується усім іншим союзам або окремим особам лише тією мірою, якою держава зі свого боку допускає це насилля. Єдиним джерелом “права” на насилля, вважає М. Вебер, є держава.

Розглянувши зазначені особливості держави, виокремимо загальне, найбільш принципове й основне:

- держава, це влада, яка об'єктивно не представляє і власне не може, не повинна представляти інтереси усіх громадян, а тому її діяльність багато в чому і досить часто не збігається і не може збігатися з інтересами всього населення, усіх громадян. Відтак у державі є соціальні групи і верстви населення, які мають певні привілеї, можливості керувати іншими громадянами в певних сферах суспільного життя, і є ті, ким керують. Врешті, у політиці й ведеться боротьба таких соціальних груп за можливість впливати, керувати, за відповідні пріоритети, що, зокрема, чудово демонструє політична ситуація останніх років і в Україні;

- генеральною, основною функцією держави є захист існуючих у суспільстві відносин, їх збереження, поліпшення і удосконалення. Забезпечити або намагатися зреалізувати цю функцію держава може різними, зокрема й репресивними методами, організаторсько-господарською, політико-ідеологічною діяльністю, іншим шляхом, поєд-

нуючи кілька механізмів одночасно. Проте такі відносини, дії держави не є сталими, вони постійно змінюються відповідно до того, як змінюється сама політична система держави, структура і характер влади тощо;

- логічним продовженням означеної основної внутрішньої функції держави є її зовнішня функція (захист, розширення власної території, встановлення зв'язків з іншими країнами тощо). Ця функція забезпечується різними способами залежно від реальної об'єктивно можливої політики. Скажімо, розширення території може відбуватися на договірних засадах, а може здійснюватися волонтаристським шляхом — внаслідок воєнного вторгнення і конфліктів, загарбницьких дій. Встановлення зв'язків з іншими країнами забезпечується за рахунок зусиль політиків, дипломатів, відповідних державних політичних структур і сил.

Кожне суспільство має власну політичну систему. Це сукупність політичних структур, норм, відносин, діяльності та свідомості, які забезпечують панування правлячого стану еліти, співіснування з ним інших суспільних груп, уможливають окремим суспільним групам виявляти свої інтереси, потреби і суспільну волю через використання загальних суспільно-політичних інструментів волевиявлення.

Однак таке визначення досить складне, а тому доцільніше навести простіше. **Політична система суспільства — це вся сукупність соціальних угруповань, фрагментованих спільнот, суспільних груп — класів, верств, станів, націй тощо, які є носіями вирізнених і виражених інтересів, прагнуть здійснити їх, втілити у життя.**

Кожен з названих компонентів політичної системи суспільства має власну мету, цілі, інтереси, функції, форми і методи діяльності.

Політична система — це досить стійка форма людських відносин, завдяки якій і через яку безпосередньо приймаються і втілюється в життя авторитетно-владні для конкретного суспільства рішення.

Відомо кілька особливостей, характеристик, завдяки яким **політична система відрізняється від інших соціальних систем**, а саме:

- **універсальний характер** (охоплює своїм впливом усіх членів суспільства, його структури);
- **претензії на остаточний контроль щодо використання фізичного примусу;**
- **право на прийняття легітимних рішень.**

Оскільки перераховані особливості практично ідентичні й стосовно держави, то під політичною системою розуміють таку, що містить

сукупність відносин, які охоплюють управління державою і політичними процесами, що відбуваються в ній. Через те окремі автори надають терміну (поняттю) “політична система” надто широке визначення, підводячи під нього будь-які суспільні відносини.

Потрібно зазначити, що термін “політична система” певною мірою повторює термін “державна”, доповнюючи водночас термін “управління”.

Політична система суспільства має таку структуру:

- **політична організація суспільства** (державна, політичні партії, рухи, громадські організації і об'єднання, трудові колективи);

- **політична свідомість;**

- **соціально-політичні і правові норми;**

- **політичні відносини;**

- **політична практика.**

Інтеграційною силою, яка об'єднує перераховані елементи в єдину політичну систему, є політична влада.

Політичну систему можна розглядати також як сукупність державних і соціальних владних інститутів, які у взаємодії, взаємозалежності зберігають і забезпечують існування, розвиток певного соціального ладу.

До державних владних інститутів належать:

- законодавчі органи в центрі і на місцях;

- центральні і місцеві виконавчі органи влади;

- вищі і місцеві судові органи.

Соціальні владні інститути охоплюють:

- політичні партії;

- громадські організації, об'єднання, спілки;

- неформальні громадські рухи.

Окреме місце в політичній системі суспільства належить церкві та її органам.

Політична система має чотири тісно пов'язані складові (сторони), які роблять її багатовимірним і складним утворенням.

1. **Ідеологічна складова** (політична свідомість, ідеологія, що панує в конкретному суспільстві).

2. **Функціональна складова** (відповідні методи політичної діяльності, що є базою для політичного режиму).

3. **Регулятивна складова** (право, інші нормативні акти, політичні норми і традиції, певні норми моралі).

4. **Інституціональна складова** (державна, політичні партії, суспільно-громадські організації та об'єднання).

Кожна з цих підсистем, у свою чергу, також має складну структуру.

Політична система — це не все суспільство, а важлива його частина і складова, яка суттєво впливає на політику, розвиток, характер суспільства.

Політичні системи можна типологізувати у такий спосіб:

- національні типи політичних систем (залежно від історичного досвіду і традицій);
- командна і змагальна (залежно від засобів управління і розв'язання політичних суперечностей);
- соціопримирна (мета якої — підтримувати соціальну злагоду і переборювати, долати, врегульовувати конфлікти).

Залежно від характеру існуючого політичного режиму політичні системи поділяють на демократичні, авторитарні, тоталітарні.

Політичні системи (за К. Гаджиєвим) можна типологізувати й так:

- рабовласницькі — феодалні — капіталістичні;
- патріархальні, традиціоналістські — раціоналістські;
- колективістські — індивідуалістські;
- диктаторські — ліберальні;
- тоталітарні — демократичні.

Кожна окремо взята політична система характеризується певними особливостями (С. Рябов):

- соціальним (класовим, груповим) змістом існуючої влади та опозиції;
- системною інституцій, організацій та установ, через які здійснюється влада і відбувається регулювання відносин між класами і соціальними групами;
- правовими нормами й законами, що виражають ці норми;
- принципами діяльності інституцій політичної влади;
- напрямком діяльності інституцій політичної влади, її відповідністю потребам суспільного добробуту;
- осягненням цих обставин і чинників людьми, вираженням їх у формі політичної теорії, ідеології, психології, соціології тощо.

Основним, базовим інструментом політичної системи суспільства є держава.

Для визначення характеру, особливостей розвитку держави важливе значення має те, у якому напрямі розвивається влада, як вона ставиться до суспільства, особливо суспільства громадянського. Ф. Хайек, зокрема, стверджує, що є два напрямки розвитку влади: демократичне управління в дусі лібералізму; тоталітарне (авторитарне) управління [92, 213–214].

Найскладнішим і наймасштабнішим є процес формування, становлення правової держави, яка має власні характеристики і механізм функціонування.

Зазвичай, розглядаючи феномен “правова держава”, основний наголос роблять на праві. Це закономірно, оскільки правова держава — це правова форма організації і діяльності публічно-політичної влади і її взаємовідносин з індивідами як суб'єктами права [143, 58—59].

Проблеми правової держави у різний спосіб розглядали Г. Гроцій, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсон, К. Велькер, Р. фон Моль та інші філософи, соціологи, політики, державні і громадські діячі.

Кожна держава (модель) існує завдяки певним принципам. Відповідно для правової держави до таких принципів насамперед належать:

- **принцип верховенства права** в усіх сферах функціонування суспільства;
- **принцип реальності прав і свобод громадян**, якими вони наділені від народження;
- **принцип взаємної відповідальності держави й особистості;**
- **принцип розподілу влади** (законодавча, виконавча, судова) без будь-якої її монополізації.

Однак для того, аби правове життя (за Г. Атаманчуком) “здійснювалось вільно, а не з примусу”, при формуванні **правової держави важливо враховувати соціальні і психологічні аспекти, що зумовлюють існування такої держави.** Йдеться про реальну потребу формування і зміцнення правосвідомості громадян (коли законів дотримуються не з примусу, а через глибоке усвідомлення, як особисту потребу і необхідність).

Проблема полягає в тому, що будь-яке право — це висування насамперед однакових вимог до абсолютно різних людей (за віком, життєвим досвідом, освітою, психологічним складом тощо). Таким чином, практично **нерівні за своєю природою люди у будь-який спосіб повинні стати рівними.** Це можливо, але лише в тому плані, що, маючи однакові права, громадяни повинні мати й однакові обов'язки, однак не у зв'язку з діяльністю людини, а перед суспільством. Інакше кажучи, **маючи рівні права, люди можуть по-різному (хто повніше, хто менше, у конкретний спосіб) скористатися цими правами.** Це надто складне соціальне явище.

Якщо враховувати сказане, то при формуванні правової держави (за принципом верховенства права) найсильніше і найпомітніше даються ознаки проблеми соціальної рівності і справедливості (зрозуміло, не майнової рівності), проблеми гуманізму, пріоритету інтересів особи, громадянина і громадянського суспільства перед державою. Правова держава можлива не лише за наявності досконалих законів, а й готовності і вміння громадян свідомо і відповідально користуватися своїми вродженими, природними і набутими правами й свободами одночасно. Водночас правова держава, максимально забезпечуючи права, оберігає їх від посягання з боку інших громадян, юридичних осіб, державних органів та окремих службових осіб.

2.3. СОЦІОЛОГІЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ І ПРОГРЕСУ

Історичний процес — складний, багатовимірний і багатоаспектний. За наявності певних загальних ознак, рис, специфічних особливостей, зокрема зумовлених і політичними процесами, історичний процес відповідним способом періодизують. **Вирізняють такі основні критерії періодизації: формаційний, цивілізаційний, стадій росту, династичний, вождистський, релігійний, військовий, моральний, часовий, просторовий та ін.**

Історичний процес завжди розглядається не взагалі, а з позицій певної ідеології, ідеологічного ґрунту. Скажімо, марксизм-ленінізм при розгляді історичного процесу виходив виключно з позицій обов'язкової, прогресивної зміни суспільно-політичних формацій в результаті безкомпромісної класової боротьби.

Не враховувати ідеологічне підґрунтя при аналізі історичного процесу важко, та й практично неможливо, хоча саме мінімізація такого підґрунтя сприяє максимально об'єктивному, науковому аналізу, якого бракує у політичних науках. Так чи інакше, але історичний процес потрібно розглядати як комплексне, складне і водночас динамічне, мінливе, багатовекторне явище.

Основною спонукою до прискореної зміни історичного процесу є певні соціально-економічні, політичні, духовні суперечності, кризи, конфлікти, конфліктні потенціали, які в комплексі й викликають ті чи інші трансформації, перетворення, революції.

Соціальний прогрес, розвиток у загальносвітовому масштабі — то результат прояву великого сукупного людського інтелекту. Бо хоч би якою талановитою була окрема особистість, її справжні по-

тенції і розум можуть сповна проявитися й зреалізуватися лише у співдіяльності, співпраці з іншими людьми.

Безпосередній вплив на соціальну динаміку розвитку людства, на суспільний розвиток має політика, оскільки саме вона і завдяки їй визначаються магістральні (загальносвітові, державнонаціональні, регіональні) шляхи і питання життя людських спільнот. При цьому, якщо торкатися навіть так званих глобальних проблем людства, то вони практично ніколи не є сталими, а постійно видозмінюються, міняються місцями у своїй ролі і значенні. Так, Римський клуб три десятиліття тому такими першорядними глобальними проблемами людства визнав і визначив: збільшення кількості населення Землі; прискорення зростання економіки у більшості бідних і середніх країн; погіршення природного середовища (оточення); загроза тотальної війни.

Людський розвиток характеризують відповідні показники, які розглядаються, пояснюються й оцінюються в динаміці.

Наведемо основні показники динаміки ХХ ст.:

- населення — збільшилося в 3, 7 рази;
- економіка — зросла у 40 разів;
- освіта — зросла (в середньому по планеті) з 2 до 9 класів;
- тривалість життя — підвищилася з 50 до 67 років.

Можна вживати ще й такий перелік ознак, характеристик суспільного прогресу: супутники, ракети, атомні станції, комп'ютери, Інтернет, пересадка органів, генетичні методи в сільському господарстві, медицині, клонування, біотехнології... Ланцюжок можна продовжувати, враховуючи найновітніші досягнення аж до дня сущого.

О. Конт поділяв **прогрес** на **матеріальний** (удосконалення умов життя); **фізичний** (удосконалення людської природи); **інтелектуальний** (розвиток інтелекту); **моральний** (розвиток колективності і моральних почуттів). При цьому він виокремлював первинні і вторинні фактори суспільного розвитку, зараховуючи до первинних (вирішальних) духовний, розумовий розвиток суспільства, а вже до вторинних — клімат, расу, середню тривалість життя людей, приріст населення тощо.

Наприкінці ХХ ст. людство вступило у принципово новий, якісно унікальний період свого розвитку, коли при вирішенні будь-яких проблем воно вимушене, за словами засновника і першого президента Римського клубу Ауреліо Печчеї, сповна рахуватися, з одного боку, із “зовнішніми межами” планети, а з другого — з “внутрішніми ме-

жами” людини. Втім, межі людини можна помітно розширити лише за рахунок нових форм мислення, використання нових систем інформації і зв'язку, розвитку науки і освіти, вдосконалення форм і методів управління як людьми, так і людським суспільством загалом. Інакше розрив між людиною і суспільством ставатиме дедалі помітнішим, духовність і культура ще більше відступатимуть на другий план, поступаючись матеріальним засадам існування людства.

Розрив між людиною і суспільством — основна причина розбалансованості світу, наявності в ньому надто глибоких, гострих і загрозованих суперечностей, які постійно проявляються різноманітними за величиною і характером катаклізмами й катастрофами. Саме у прагненні цілковито оволодіти і беззастережно владарювати над природою криється духовна криза людини, втрата нею прешопринципальних якостей і ознак, які робили і роблять її духовно чистою і багатою. Дух корисливості, меркантилізму і практицизму надто дорого коштує і коштуватиме людству.

Ще десять років тому, в 1992 р., на Міжнародній конференції з навколишнього середовища в Ріо-де-Жанейро було обґрунтовано тезу стосовно того, що нинішню соціально-економічну модель суспільного розвитку, яку реалізують насамперед найрозвиненіші країни з метою досягнення ще більших потреб, не лише не можна рекомендувати іншим країнам, вона веде людство до ще більших проблем — до катастрофи.

Основними ресурсами і важелями запобігання такій катастрофі є раціональне природокористування, знання, освіта, новітні технології і нова, прогресивніша система управління. Без цього людству уникнути, позбутися існуючих глобальних проблем не вдасться. Яскравим позитивним прикладом у такому сенсі може бути, зокрема, Японія. Ще з 1964 р. в цій країні було віддано перевагу не матеріальним багатствам, а інформаційним ресурсам, освіті, завдяки чому фактично епоха інформатизації настала в усьому світі.

Саме управлінські ресурси і технології, нові системи управління взяли на озброєння свого часу у складних ситуаціях, умовах розвитку США, Німеччина, Китай, Японія та інші країни, що дало їм можливість швидко обійти у своєму розвитку і залишити позаду інші країни.

Динаміка суспільного розвитку сьогодення яскраво засвідчує зміну багатьох пріоритетів, у тому числі й у розвитку науки. Ще до недавня, практично до середини ХХ ст., технічні і природничі науки

домінували, адже то була вимога індустріальних суспільств, особливостей їх розвитку і функціонування. Далі поступово, а нині вже досить помітно суспільні науки — історія, філософія, соціологія, психологія, політологія та ін. — наздогнали і починають випереджати технічні. Бо гостро постала потреба визначити і пояснити суть, характер та особливості багатьох метаморфоз і проблем розвитку людських груп, спільнот, націй, народів, змін, пов'язаних з радикальними трансформаціями, а то й руйнуванням суспільних, політичних систем, держав. Це ще раз підтверджує те, що джерелом будь-яких суспільних змін взагалі є насамперед зміни у свідомості людей. Саме це мали на увазі і намагалися пояснити К. Маркс, Ф. Енгельс у “Німецькій ідеології”, коли стверджували, що ідеї стають матеріальною силою лише тоді, коли вони оволодівають масами. Інакше кажучи, ідея, думка, точка зору, твердження — основа дії, спонукальна сила до діяльності (зрозуміло, не лише позитивної, конструктивної, а й регресивної, яка призводить до радикальних змін, а то й катаклізмів глобального характеру і масштабу). Ми вже не говоримо про В. Леніна, який сповна зреалізував стимулюючу, спонукальну роль ідеї, ідеології, щоб привести до влади лоппенізовані маси і примусити їх будувати примарне, далеке від справжньої християнсько-гуманної ідеї і регресивне в плані суспільних характеристик так зване соціалістичне суспільство.

У політиці стосовно політичних процесів, стану суспільства часто вживаються поняття “політичний розвиток”, “модернізація”.

Політичний розвиток — це багатомірний процес, у ході якого в результаті взаємодії різних політичних сил відбуваються зміни в політичній поведінці, політичній культурі людей, власне у політичній системі суспільства [148, 301].

Фактично політичний розвиток можна розуміти як спроможність політичної системи гнучко пристосовуватися до мінливих соціальних умов при одночасному збереженні і навіть збільшенні можливостей для еліт, звичайних громадян виконувати свої специфічні функції з управління суспільством і державою.

Часто політичний розвиток ототожнюють з політичним прогресом і навіть прогресом взагалі, що принципово неправильно, оскільки політичний розвиток — це: а) поняття, що стосується і призначене для описання політико-суспільних процесів, а не досягнутого результату суспільного розвитку; б) сприяє руху соціальних форм, а не фіксації досягнутих суспільством етапів чи вершин розвитку.

Політичний розвиток є обов'язковою умовою політичного прогресу, який засвідчує певні політичні зміни і досягнення у суспільному розвитку взагалі.

Політичний розвиток може відбуватися в революційній та еволюційній формах. Перше — то фактично зміна політичної системи, друге — нагромадження певних кількісних змін у суспільстві, які, проте, закумуляовано також можуть спричинитися до помітних, а то й кардинальних змін політичної системи. Революційна форма більш динамічна і реалізується в меншому часовому проміжку.

Політичний розвиток може випереджати соціальний і, навпаки, масштаби, характер соціального розвитку часто вагоміші, ширші і більш осяжні за розвиток політичний.

Що ж до самої політичної системи суспільства, то її спроможність, схильність до розвитку забезпечується саме через певне реагування на наявні соціальні, економічні, духовні та інші проблеми і зміни в суспільстві.

Модернізація — це особлива форма цивілізаційного процесу, яка передбачає подолання відсталості традиційних держав і їх еволюційний перехід до прогресивного соціального ладу. Це комплексний, багатогранний і складний процес, що має багато специфічних особливостей.

Нинішній етап модернізацій багатьох країн називають постіндустріальною модернізацією, або постмодернізацією. Найхарактернішою ознакою такого етапу модернізації є пріоритетна роль теоретичного знання, науки, завдяки яким можна створювати і впроваджувати нові технології, технологічні процеси, а в остаточному підсумку — радикально змінювати вектори, напрямки і характер суспільного розвитку взагалі. Крім того, у процесі такої модернізації відбувається зміна цінностей, духовних орієнтирів громадян.

Вирізняють два основних типи модернізації.

“Оригінальна” (спонтанна) модернізація — це модернізація через поступовий, планомірний, поетапний розвиток.

“Вторинна” модернізація відбувається через запозичення досвіду інших країн, суспільств, використання готових форм і методів. Така модернізація може відбуватися швидше, ніж “оригінальна”, однак не завжди буває вдалою, результативною, бо чужий досвід не завжди “приживається” на іншому національному ґрунті. Це яскраво підтверджують і трансформаційні процеси, що спостерігаються в сучасній Україні.

Нині серед філософів, істориків, соціологів, представників інших суспільних наук **збільшується кількість прихильників так званої нософерної формації** — соціально-справедливого суспільства з максимально сприятливим середовищем проживання. Щоб досягти саме такого суспільства, вони вважають за необхідне забезпечити:

- духовне відродження суспільства;
- створення умов для екологічно безпечного життя на землі;
- максимальне задоволення матеріальних потреб людини;
- збереження та відповідне відновлення в необхідній кількості природних ресурсів;
- гарантування національної безпеки окремих націй і народів.

Можна додати й інші проблем або ж говорити про пріоритетність названих, однак, важко заперечувати необхідність забезпечення насамперед безпеки життя людини та духовного відродження суспільства.

Духовність, особливо в політиці, має винятково важливе значення, оскільки саме від неї походить усе те краще і гірше, що можуть мати люди у своєму повсякденному житті. Духовність насамперед стосується внутрішнього світу людини, за її рівнем можна судити, наскільки людина є по-справжньому людиною як найпрекраснішим витвором природи.

КРИЗА СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Про яку кризу в Україні йдеться сьогодні?

Не претендуючи на однозначно повну відповідь на поставлене запитання, скажемо, що її варто шукати, насамперед вкотре усвідомлюючи, чому розпався колишній СРСР. Точок зору тут багато: і тоталітарна держава винувата, і бездарна КПРС, що допустилася помилок, і корупція в органах влади, і ... Причина ж розпаду величезної супердержави, як на нашу думку, глибша і складніша, про що ми майже не кажемо і чого не враховуємо.

А починати треба ось з чого. Історія людського розвитку десятками прикладів підтвердила те, що кожна держава як цілісне соціально-політичне утворення утримується і здатна утримуватися у стабільному стані, без глибоких криз і суперечностей, лише до середнього,

індустріального економічного розвитку. СРСР до цього етапу підійшов впритул і навіть здійснив (хоча й за рахунок села, людських ресурсів) індустріалізацію. А от наступний, вищий етап соціально-економічного розвитку, пов'язаний з принципово новими технологіями, інформаційними системами й засобами, організацією життя великого людського загалу, видається можливим лише за якісно нової політичної, соціальної системи, а головне — за наявності докорінно нової системи управління суспільством на всіх його рівнях. У цьому сенсі вельми слушним є твердження одного з класиків управлінської науки Пітера Друкера: “Немає слабозвинених країн, а є слабокеровані”. По-справжньому ми цього ще не усвідомили.

Основа всього прогресивного, як і регресивного, — людина, її діяльність. Отже, треба насамперед визначити, якою є людина, людські ресурси взагалі, в який спосіб треба організувати нашу діяльність в Україні, щоб у позитивному напрямку взаємодіяли основні складові громадянського суспільства — людина, суспільство, держава. По-справжньому за останній десяток років цього ніхто в Україні не робив.

Ми не мали і не маємо науково обґрунтованої стратегії управління українським суспільством через ту, що не знаємо, як управляти основним капіталом — людьми. Ще й сьогодні чимало “великих керівників” взагалі відкидають термін “управління людськими ресурсами”, навіть у ВАКУ дехто вважає, що такої науки, як управління, взагалі не існує, що вона надумана. Щось подібне вже було з такими науками, як соціологія, кібернетика, соціальна психологія, яким пришивали ярлики буржуазних наук.

У країні, де немає глибокого державницького розуміння пріоритетності освіти, науки, управлінської політики, де не готується прогресивна управлінська еліта, нічого не залишається, як пояснювати хиби, помилки і провали у здійсненні трансформаційних процесів чим завгодно — зовнішніми чинниками, браком ресурсів, корупцією тощо. Розглянемо стисло ці три складові, бо утворюють нову парадигму управління суспільством.

Духовний, інтелектуальний потенціал України досить високий і потужний. Сотні вузів, понад 70 тисяч докторів і кандидатів наук, більш як 200 тисяч працівників культури, 10 тисяч членів різних творчих спілок [10, 4].

Проте щоб керувати, потрібно знати, як це робиться, і розуміти, що треба робити. І насамперед це пов'язано з освітою. Визначаючи її роль, значення, ми повинні виходити з того, що не органи влади керують, не фірми і виробництва щось створюють і виробляють, а люди, які там працюють. Отже, попри істотне значення економіки і політики, попри всю гостроту конкретних соціальних проблем, які є реальними у суспільстві, потрібно насамперед подбати про реалізацію програми гуманістичного розвитку й управління українським суспільством. Гуманітарна, соціальна сфери не повинні, як раніше, лише обслуговувати економічну сферу. Якщо ми не зробити їх домінуючими, то не змінимо на краще психологію громадян. І починати треба з системи освіти, що, до речі, підтверджує і досвід інших країн.

Донедавна освіта в Україні помилково розглядалася не більше як галузь народного господарства або культури. Це велика помилка. Освіта — це спосіб, основна умова існування суспільства. Без освіти суспільство абсолютно неспроможне створити, освоїти засоби праці, забезпечити собі відповідне біологічне, духовне існування, діалектичну передачу досвіду життєдіяльності від покоління до покоління. Сподіваємося, що прогресивний розвиток освіти в Україні вже найближчими роками сприятиме підготовці управлінців-теоретиків, тобто стратегів, і управлінців-практиків, тих, хто здатний реалізувати найсмисловіші і найнагальніші програми і проекти.

З часу проголошення незалежності України освіту прагнули і намагалися зробити пріоритетною соціальною сферою за соціальним статусом, фінансуванням, кадровим забезпеченням (аспірантура, докторантура). Однак вона не стала такою. Втім, позитивно вже те, що в суспільній свідомості утвердилася думка, що держава фінансувати освіту виключно з бюджету неспроможна (або просто не робить цього), а тому багато в чому ця важлива соціальна система дедалі більше переходить на самовиживання. Добре, що сучасною освітою на рівні Міністерства освіти і науки керують люди, які чудово розуміють: нині це правильний і фактично єдиний шлях. Якби свого часу було прийнято новий закон про вищу освіту, розроблено прогресивніший порядок ліцензування, акредитації вузів, спеціальностей, якби було знято дискредитаційні перешкоди між вузами різних форм власності, прийнято дієву національну концепцію розвитку освіти — прогрес на освітянській ниві було б забезпе-

чено. Нині потрібні прогресивні спеціальності, навчальні технології, ширше використання Інтернет, урізноманітнення форми навчання, зростання наукового потенціалу вищих освітніх закладів. І тут основне, аби ті, що звикли працювати в освіті за старими мірками і стилем, не заважали, штучно не утримували монополію в освіті.

Наука. Викликає занепокоєння не лише складна ситуація в науці, міграція науковців, а й невігластво, байдуже ставлення до наукових досліджень, розробок, рекомендацій тих, хто, здавалося б, жити без них не може, — державних, політичних, громадських керівників. Важко навіть перерахувати різноманітні національні, регіональні, галузеві програми, розробки, які, власне, практично в житті не використовуються. Та це й не дивно. Фактично висновки науки, її рекомендації не потрібні були владі десятками років. На жаль, нині також простежується помітне кон'юнктурне, споживацьке ставлення до суспільних наук. Окремі політики, державні діячі, політичні сили замовляють дослідникам (соціологам, політологам, психологам, економістам) здебільшого те, що хочуть отримати, почути, використати у власних інтересах. І біда не лише в тому, що значна кількість науковців робить це, розуміючи, що без цього вони просто не виживуть. Соціальні, гуманітарні науки повинні сьогодні на основі врахування законів відтворення, функціонування і розвитку такої великої соціальної системи, як Україна, спрогнозувати і запропонувати шляхи подальших соціально-економічних і політичних змін у ній. Перспективи такого розвитку визначаються залежно від домінуючих цінностей, які існують у суспільстві. І це не так загальнопланетарні, глобальні цінності, як насамперед — національні, ті, що відповідають історії, генезі, традиціям і культурі нашого народу.

І ще одне. На відміну від минулих часів наука нині стала справді інтелектуальною власністю. Потрібно не просто врахувати це. Треба вміти захищати таку власність, результативно користуватися нею. Проте нині в Україні це питання не врегульовано навіть на законодавчому рівні.

Тепер про **управлінську культуру і управлінську еліту**. Нестабільність, невизначеність в Україні насамперед з моделлю суспільства, його характером — природне явище, характерне для нестабільних країн перехідного типу. Так, М. Михальченко, Г. Дашутін у

2000 р. небезпідставно зазначали: “Україна живе при національно-демократичному посттоталітаризмі, коли, через відсутність гарантій необоротності реформ, можливі інерційний розвиток (неорадянська республіка), реанімація диктатури (напівколоніальний сировинний придаток), продовження демократичних перетворень (розвинена незалежна країна) [184, 10]. Отже, альтернатив розвитку України не бракує і сьогодні, але, на жаль, процес модернізації українського суспільства відбувається вкрай повільно, суперечливо. Власне швидка суспільна модернізація, руйнування і формування принципово іншої політичної системи на колишньому радянському просторі мали найбільші темпи і помітну якісну перебудову лише в країнах Балтії, а найповільніші темпи і модернізація спостерігається, як відомо, в країнах азійського регіону.

Коли ми говоримо про управлінську культуру, то маємо на увазі не лише адміністратора, працівника державного апарату, службовця будь-якого рівня. Йдеться про усвідомлення усіма громадянами важливості, непересічного значення такого управління, яке виявляється у підтримці громадянами всього, що відбувається в суспільстві, в інтересах його поступального розвитку.

Ми не повинні сліпо підпорядковуватися рішенням, розпорядженням органів влади. Потрібна всебічна інформованість і свідоме ставлення громадян до усього, що діється навколо. Вільна, об'єктивна, своєчасна інформація насамперед з державних органів, чого ми останнім часом трохи позбавлені, дасть змогу позбутися того роз'єднання між владою і народом, яке, на жаль, сьогодні спостерігається. Без цього годі сподіватися основного — зацікавленості громадян у вирішенні державних справ, уболівання за них.

Мусимо визнати, що доля прогресивного поступу держави вирішальним чином залежить від еліти, особливо управлінської, яку народ висуває на керівні посади і від якої вимагає якісного керівництва державою на всіх рівнях. Задля цього народ іде на вибори, референдуми, схвалює або піддає критиці, обструкції власну еліту, своїх керівників, врешті, підтримує або не підтримує стратегію державного розвитку взагалі. Така еліта в Україні лише формується, а поки що в органах керівництва державою, обласних, районних, міських адміністраціях, радах переважають економісти, юристи і дуже мало педагогів, психологів, соціологів, а головне — професійних менеджерів-уп-

равлінців. Надто слабкі й самі апарати управління, адміністрації, які зі зміною керівника-лідера фактично міняються якщо не повністю, то наполовину — і це незаперечний факт. Про яку спадкоємність стратегії, тактики, досвіду, культури управління, розв'язання державно-господарських проблем в такому разі можна говорити?

Управлінська еліта має обиратися громадянами, а не всуціль призначатися, бо лише тоді вона буде підвладна, підзвітна народові, заради якого працює. А відтак серйозно постає проблема як професійної підготовки управлінської еліти, так і механізму її функціонування в інтересах держави.

Людство знало три великих переділи. Перший — міжнародний переділ територій. Другий — переділ капіталу. Нині відбувається третій — переділ технологій. А думати і готуватися треба до четвертого великого переділу — інтелектуального. Той, хто виграє в ньому, не просто дістане величезні економічні й політичні переваги, а й диктуватиме волю іншим. Не забуваймо: супердержави СРСР вже немає, а таким країнам, як Україна, виграти в цьому переділі буде надзвичайно складно і практично неможливо. Робімо висновки.

СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проблему громадянського суспільства потрібно здійснювати комплексно, оскільки необхідно з'ясувати й усвідомити такі складні й неоднозначні питання:

- сутнісні характеристики політичної системи суспільства і місце в ній людського фактора;
- співвідношення суспільства і державної влади;
- особливості взаємовідносин між громадянами і державою;
- наявність у суспільстві громадянських інституцій і їх взаємодія з формальними державними структурами;
- суть і рівень модернізації суспільства;
- рівень розвитку та діяльності засобів масової інформації та ін.

Політична система суспільства складається з державних, громадських, формальних і неформальних інституцій, які мають конституційне, правове забезпечення, право на існування або репрезентують відповідну владну організацію суспільства, певний рівень самоуправління громадян.

До політичної системи належать: гілки влади (законодавчі, виконавчі, судові інституції); політичні партії, громадські організації та об'єднання; засоби інформації; окремі соціальні інститути (освіта, культура, наука тощо).

Кожна політична система має свої особливості, ресурси життєдіяльності, іншими словами, — межу можливої кризи, зміни або й розпаду. Втім, таке трапляється не часто, бо політична система поступово й оперативно адаптується до мінливих суспільних процесів і

змін. Вона постійно змінюється, трансформується. Саме від того, якою мірою політична система спроможна враховувати реальні інтереси більшості громадян, соціальних груп і структур, образно кажучи, відповісти на їхні запити й виклики, і залежить її дієздатність.

У цьому зв'язку постає питання про оптимальну єдність інтересів держави і народу, за пріоритету, звичайно, інтересів народу. А відтак і політична система має моральне право існувати за умови максимального врахування інтересів народу, обраних ним ідеалів і ідеології, шляху свого перебування в соціумі.

Відтак наголосимо, що люди практично завжди зацікавлені в тому, аби важливі для них соціальні відносини були максимально стійкими, незмінними. Щоб досягти цього, вони окрім звичайної міжособистісної підтримки таких відносин, зацікавлені у створенні певних соціальних інститутів — різноманітних об'єднань, громадських організацій, рухів, партій тощо, про які ми вже згадували.

Підсумуємо методологічні підходи, що дають змогу безпосередньо дати визначення поняття “громадянське суспільство”.

Кожне суспільство складається з відповідних соціальних інститутів.

Соціальний інститут — це форма організації і засіб реалізації спільної діяльності людей, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин [175, 171].

Існують різні концепції соціальних інститутів. Наведемо основні з них:

- М. Вебер (соціальний інститут — це група осіб, що виконують певні, соціально важливі для суспільства функції);
- Т. Веблен (визначає соціальні інститути на основі так званого функціонального підходу: функція відтворення членів суспільства; функція соціалізації особистості; функція виробництва і розподілу; функція дотримання порядку і підтримання нормального клімату у відносинах між людьми);
- І. Кон (це комплекс інституціоналізованих рольових суспільних показників) та ін.

Найґрунтовніше пояснив суть соціальних інститутів Г. Спенсер. Він схарактеризував такі інститути як основні підсистеми суспільства, що виконують важливі функції регулювання і стабілізації соціальних процесів, підтримання їх у стані збалансованості.

Г. Спенсер виокремив три основних типи соціальних інститутів: а) шлюб і сім'ю (продовження людського роду); б) різноманітні еконо-

мічні утворення (економічне господарювання та розподіл); в) державні та громадські організації (регуляція діяльності суспільства).

Основу появи і функціонування відповідних соціальних інститутів становлять певні соціальні цінності й інтереси, характер функціонування суспільства загалом. Тож зрозуміло, що зміна, трансформації соціальної системи в цілому приводять і до відповідної зміни соціальних інститутів — їхньої структури, особливостей функціонування.

Основними соціальними інститутами за всіх модифікацій і особливостей є держава, правові та політичні організації, армія, церква, школа, сім'я, освітні, виховні, реабілітаційні, соціалізаційні та інші заклади.

До основних функцій соціальних інститутів належать регулятивна, управлінська, виховна.

Соціальні інститути мають певну структуру, способи діяльності. Якщо соціальні інститути визначально виникали як інститути традиційного типу (базувалися на жорстко визначених суспільством традиціях, релігійних віруваннях, звичаях), то з часом, у процесі суттєвих трансформацій суспільств вони набули широкої диференціації, функціональної спеціалізації, відносної незалежності від суспільства.

Тривалий час поняття “держава” і “громадянське суспільство” розумілися і трактувалися як невіддільні.

Одним з перших спробував розділити їх **Дж. Локк**. Він брав за основу власність, яка не лише притаманна особистості, а й створюється, існує задовго до утворення держави. Метою держави, на його думку, якраз і є захист власності. Держава може розпастися, зникнути, але суспільство не зникає, як не зникає і власність.

Ш. Монтеск'є вважав, що громадянське суспільство виникає раніше за державу. Після його природного стану, сім'ї, героїчного часу, це, мовляв, четвертий ступінь розвитку людської історії. Між державою і громадянським суспільством, стверджував Монтеск'є, існує тісний взаємозв'язок, розірвання якого в результаті зникнення однієї зі сторін веде до краху суспільного розвитку загалом.

Г. Гегель доводив, що громадянське суспільство — це безпосередньо приватне життя людей, громадян. Воно являє собою складне співвідношення інтересів людей, суспільних груп, класів, взаємодію яких регулюють закони.

Особливу, домінуючу роль у формуванні громадянського суспільства, за Г. Гегелем, становить власність. Однак держава є вищим ступенем розвитку людської спільноти порівняно з громадянським суспільством. І це також важлива думка, про яку треба постійно пам'ятати і враховувати її.

К. Маркс, Ф. Енгельс в історії розвитку людства на перше місце ставили не державу, а громадянське суспільство. Так, у праці “До критики гегелівської філософії права” К. Маркс стверджував, що громадянське суспільство є рушійною силою історичного розвитку і що відносини між державою і громадянським суспільством — це відносини між публічною владою та індивідуальною свободою. Мало того, у марксизмі-ленінізмі держава — це знаряддя в руках правлячого класу і використовується воно насамперед для утиску й експлуатації пригнічених, переможених класів. Звідси — вчення про класову боротьбу, про відмирання держави та інше, що практично абсолютно не справдилося.

Існує також точка зору, згідно з якою громадянське суспільство займає положення між економічною структурою і державою (А. Грамші). Інакше кажучи, воно, громадянське суспільство, є надбудовою. Це не “всі матеріальні відносини” (К. Маркс), а відносини ідеолого-культурні, як вважав А. Грамші.

Попри всю розмаїтість точок зору під громадянським суспільством переважно розуміють незалежну від держави особливу сферу суспільного життя, яка складається з різних соціальних груп, рухів, об'єднань, спільнот (національних, територіальних). Усі вони мають виражати і відстоювати інтереси громадян, інтегрувати їх як загальний інтерес. Без цього, власне, суспільство взагалі не може функціонувати.

Якщо розглядати питання взаємозв'язку держави і громадянського суспільства, то важливо, що саме суспільство має відповідний пріоритет над державою, оскільки вона існує не інакше як регулятор певних суспільних відносин, є гарантом забезпечення і здійснення прав і свобод людини.

Ідея і саме вчення про правову, гуманістичну державу, в якій право обмежує владу в інтересах і задля інтересу народу, виникли давно і, так само, як і ідеї “громадянського суспільства”, вони були і є досить мінливими. Так, **окремі фахівці вважають, що громадянське суспільство виникає одночасно з виникненням людства. Дехто вважає, що таке суспільство існує при усталених капіталістичних відносинах і за певного рівня його розвитку.** Найімовірніше, проте,

говорити про громадянське суспільство можна тоді, коли з'являється громадянин як самостійний, індивідуальний член суспільства, який має відповідні права, свободи і водночас несе відповідальність перед суспільством за всі свої дії (К. Гаджиєв). Це і є своєрідним діалектичним поєднанням “моє” і “наше”.

Американський науковець Т. Пейн стверджує, що громадянське суспільство протистоїть державі і що чим менше, образно кажучи, є держави як найбільшого зла, тим краще для людей. Такої ж позиції дотримуються А. Токвіль, Дж. Мілль, інші політологи, філософи, історики. Можна не погоджуватися з радикалізмом у такій постановці питання, однак не можна миритися з монополізмом держави стосовно приватного життя громадян.

Отже, можна погодитися з тією точкою зору, що громадянське суспільство досить принципово заперечує суспільство традиційне, оскільки людина в ньому більш розкута, вільна, в ньому є значна кількість громадських асоціацій, утворень, об'єднань, які певною мірою перебирають на себе функції держави. В усякому разі тенденція до становлення такого суспільства завжди є позитивною.

У визначенні суті громадянського суспільства, його ознак, особливостей, як зауважувалося, є багато суперечностей і крайнощів. Громадянське суспільство часто і, на наш погляд, помилково визначають саме як недержавне суспільство, як систему незалежних об'єднань громадян — інститутів, що протистоять державі [59, 146]. Це ідеалізоване визначення громадянського суспільства, яке подається у формі суспільства безконфліктного, безкризового, не “зіпсованого” ні владою, ні грошима. В ідеалі уявити таке суспільство неможливо, а тому досить вдалим вважаємо таке його визначення: це недержавний сектор політики та економіки, який доповнюється тією частиною політичних і духовних відносин у державі, що функціонують як традиції та процедури демократії, зміцнюючи суверенітет народу, не допускаючи з боку держави порушення прав і свобод людини [59, 146].

Підсумуємо стисло викладене.

Перше. Коли робляться спроби розглянути феномен громадянського суспільства, дати йому визначення, то за основу беруть кілька основоположних ідей видатних філософів, істориків, політиків минулого і сьогодення. Основні з них такі.

1. Поняття “громадянин” невіддільне від понять “право”, “обов'язок”, а відтак і “громадянське суспільство” найтісніше пов'язане з правом (Платон, Цицерон).

2. Благо людини, народу — найвищий закон держави (Т. Гоббс, Дж. Локк), оскільки держава виникла не інакше як на основі “суспільного договору”, тобто природним шляхом — люди добровільно об’єднали свою свободу і перенести її (делегували) на державу. Звідси їх право вимагати у держави захисту і підтримки.

3. Джерелом добрих законів, основним мірилом справедливості найкращої системи управління є народний суверенітет як найвдаліша можливість здійснювати загальну волю (Ж. Ж. Руссо).

4. Країною мають правити не люди, а закони. При цьому люди можуть дотримуватися лише тих законів, з якими вони згодні. Лише спільна воля народу є джерелом усіх законів у прогресивній державі (І. Кант).

5. Держава і громадянське суспільство — певною мірою різні речі. Держава представляє загальний інтерес, а сім’я і громадянське суспільство — приватний (Г. Гегель).

6. Якщо держава придушує громадянське суспільство — виникає тоталітарний режим. Авторитарний режим, як правило, виникає в результаті хиткої невизначеності взаємовідносин держави і громадянського суспільства, а демократичний режим має можливість існувати тоді, коли держава максимально виконує волю громадянського суспільства. В останньому випадку йдеться про ситуацію, коли саме народ (в ідеалі) є джерелом влади. При цьому здійснювати владу народ може лише через і завдяки різним громадським інституціям — об’єднанням, організаціям, партіям тощо.

Друге. Суспільство складається не лише з окремих громадян, а й різноманітних груп, об’єднань громадян, спільнот. У такому сенсі можливе і таке визначення поняття “громадянське суспільство”: “Це сукупність окремих незалежних особистостей (кожна з яких має свої власні потреби, приватний інтерес), у якій виокремлюються групи громадян на різноманітних засадах єднання, створюючи відповідні самоврядні угруповання” [194, 333].

Такі угруповання, природно, мають відповідні цінності, інтереси, для захисту і реалізації яких вони власне утворюються й існують. Як правило, такі угруповання встановлюють також не лише певні норми і правила взаємин між їхніми членами, а й відповідні обмеження, зокрема моральні, правові.

Третє. У визначенні і розумінні сутності громадянського суспільства центральне місце займає проблема розмежування суспільства і держави (Ж. Ж. Руссо).

В ідеалі громадянське суспільство — це та життєдіяльність індивідів, громадян, яка перебуває поза межами впливу, регламентації, детермінації, регулювання з боку держави. Можливість появи такого суспільства зумовлена багатьма складовими — загальним суспільно-економічним, політичним його розвитком, рівнем демократизації, наявністю громадських інституцій і утворень, рівнем загального розвитку самосвідомості громадян, їх готовністю до самоуправління своїм життям тощо. Проте основу стабільного функціонування суспільства загалом становить все-таки тісний взаємозв'язок високо-розвинених державної влади і громадянського суспільства, їх взаємодія і взаємовплив.

Четверте. Громадянське суспільство переважно розуміють як суспільство природне (за Дж. Локком, Т. Гоббсом, А. Фергюсоном), де люди керуються винятково законами природи, а сам по собі природний стан існування людей — це існування їх поза суспільством. Саме тому нині й точаться суперечки стосовно того, що ж таке громадянське суспільство: це суспільство в суспільстві, суспільство біля суспільства, суспільство проти формального суспільства або що?

Враховуючи чотири основних концептуальних підходи до визначення феномену “громадянське суспільство”, **можна також умовно, згруповано виокремити три основні форми громадянського суспільства.**

Абсолютна форма — найвища мета і ступінь суспільного розвитку, тобто своєрідна ідеальна модель громадянського суспільства.

Відносна форма громадянського суспільства — це об'єктивно, потенційно можливе суспільство, яке можна сформувати в конкретних суспільно-економічних і політичних відносинах, за відповідного ступеня розвитку суспільства.

Реальна форма громадянського суспільства — це та, що об'єктивно існує як конкретно-історична форма суспільства (суспільство сьогодення).

Відтак громадянське суспільство є й існує завжди. Питання лише в тому, яким воно є реально, який ступінь його розвиненості, результату, ефективність функціонування.

Громадянське суспільство має такі основні ознаки:

- особлива, відокремлена від держави структура суспільства (різноманітні асоціації, добровільні об'єднання громадян);
- відповідна вільним ринковим відносинам політична система, що забезпечує пріоритет громадянського суспільства над державою;

- домінування громадянського права над приватним;
- сфера й умови вільної реалізації найрізноманітніших інтересів людини;
- вільний обмін продуктами діяльності між незалежними виробниками;
- форми безпосереднього вільного спілкування людей;
- плюралізм ідей, вартостей, соціальних цінностей;
- максимальна свобода особистості, її розвитку і самореалізації.

Основні інститути формування й існування громадянського суспільства:

- сім'я;
- церква;
- засоби масової інформації;
- наукові, професійні, громадські об'єднання та асоціації громадян тощо.

Суспільство і держава — поняття, що не збігаються і не можуть об'єктивно збігатися.

Вони взаємодіють, доповнюють одне одного.

Поняття суспільство ширше, оскільки це сукупність історично сформованих форм спільної діяльності людей або конкретний тип соціальної системи, певна форма суспільства.

Поняття держава вужче. Це певна організація політичної влади.

Суспільство історично виникає раніше, ніж держава.

Відтак поняття держава вужче, ніж поняття суспільство. В суспільстві окрім держави є велика кількість недержавних структур — політичних партій, рухів, організацій, об'єднань, асоціацій тощо.

Держава у суспільстві займає найважливіше місце і відіграє головну роль — насамперед як засіб управління, організації ведення загальних справ.

Основні структурні одиниці громадянського суспільства (в ідеалізованому розумінні його суті):

- **в економіці, економічній сфері** — створені з ініціативи самих громадян дрібні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, інші виробничі структури;
- **у соціальній сфері** — сім'я, органи самоврядування, самоуправління, політичні партії, різноманітні громадські об'єднання.

Рух до громадянського суспільства, до соціальної, демократичної, правової держави є помітною і визначальною тенденцією світового розвитку. Через те виникає багато питань — і не лише теоретичного

характеру — стосовно того, як будуються, якими мають бути взаємовідносини правової держави і громадянського суспільства. І це цілком природно.

По суті, **громадянське суспільство — як ширша, осяжніша соціальна структура — є основою, фундаментом правової держави.** У свою чергу, держава, будучи найважливішим елементом політичної системи, соціальним суб'єктом і фактично офіційним представником усього суспільства, відіграє важливу роль у розв'язанні соціально-економічних, політичних, духовних питань і проблем, які завжди існують у суспільстві.

Особливості взаємозв'язку, взаємовпливу держави і громадянського суспільства варто розглядати залежно від того, що являє собою та чи інша країна як суспільна цілісність.

Існують два великих і специфічних типи суспільних цілісностей.

Перший тип охоплює великий пласт історичного розвитку людства: рід, плем'я, родові і племінні союзи. Перераховані спільноти вважаються традиційними, або архаїчними, локальними групами.

Другий тип виникає у процесі становлення держави і цивілізації і називається “велике суспільство” [15, 31]. При цьому важливо зважати ось на що. У традиційних суспільствах принцип соціальної інтеграції справді був органічно властивий самій структурі суспільства. Суспільні зв'язки сприймалися в ньому як природні і на сімейному рівні, і на рівні соціальної цілісності, тобто суспільства.

Україна, як і десятки подібних країн, вже давно не є традиційним суспільством. За всіх існуючих проблем вона є суспільством, у якому суспільні зв'язки переважно мають, сказати б, штучний характер, а тому повинні узгоджуватися на добровільних засадах. А що сьогодні ми повинні по-справжньому переходити до великого суспільства, саме полишаючи остаточно суспільство тоталітарне, — питання традицій і новацій постає особливо гостро й складно.

З огляду на це окремі автори наголошують на необхідності інтенсивнішої модернізації саме соціокультурної системи в так званих суспільствах перехідного характеру, яким є і Україна. При цьому вважається, що вкрай важливо позбутися своєрідного культурного шоку, який є результатом взаємозв'язку трьох культуротворчих векторів (Ю. Полунеев, Ю. Загоруйко):

- нової системи цінностей, що “імпортується” з країн західної цивілізації;

- старої “радянської” системи цінностей, настанов і стереотипів поведінки, які ще домінують у суспільній свідомості;
- цінностей традиційної національної культури, яка відроджується в нових незалежних країнах.

У зв'язку з тим, що навіть у найдемократичнішому, найгуманнішому суспільстві все ж таки спостерігається відмінність, а то й конфлікт інтересів громадян, різних соціальних груп, то демократія не може діяти автоматично, сама по собі. Вона повинна мати й існує за рахунок відповідних правил, процедур, норм, традицій, врешті — спеціальних структур, які й забезпечують управління суспільством.

Відтак у суспільствах перехідного характеру виникає потреба узгодження, консенсусу традиційної (старої, набутої) культури і нової (ліберальної), яка щойно народжується й утверджується.

Громадянське суспільство не є чимось сталим, статичним. Це скоріше певний соціальний ідеал, перспектива суспільного розвитку.

Що ж до української ситуації, то потрібно зважати на те, що в нашій країні громадянське суспільство (хоч ми й маємо досить велику і багату історичну традицію), так само, як і політична система, структура держави, формується нині заново.

Цілком природно, що через наявність величезної кількості різноманітних громадських інституцій (партії, громадські об'єднання, ініціативні групи, тощо) сформувати сталу інфраструктуру громадянського суспільства досить складно.

Крім того, нині ще дуже живучі не лише суперечливі, а й протилежні політичні ідеї, детермінанти, гасла.

Згадане явище стає можливим і через надто низьку політичну культуру громадян, їхню політичну, а то й духовну нерозбірливість і невибагливість. Ми вже не кажемо про високий рівень загальної аполітичності, який іноді чомусь (на наш погляд, помилково) вважався високим ступенем політизації.

ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ: СВІТОВИЙ І УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ*

Існують два найважливіших суб'єкти політики — особа і держава. Від них вирішальним чином залежить суть, особливості політичних процесів, політичного життя. Виокремлюють такі основні питання, що стосуються інституту держави: якою має бути держава і її роль у

*Підготовлено у співавторстві з Я. Матійчиком.

суспільстві; чим зобов'язана, а чим не повинна займатися держава; якими мають бути відносини держави і громадянського суспільства та ін.

В Україні за останнє десятиріччя формується принципово інша модель держави порівняно з тією, що існувала як модель колишнього СРСР або інші європейські посткомуністичні держави. Ця модель принципово інша не лише за структурою, а головне — за призначенням і роллю, за функціональною завантаженістю і діяльністю.

Поступово ми повинні зробити багато задля того, щоб кардинально змінити статус держави в Україні, адже відомо, що в демократичному суспільстві держава стоїть у центрі економічного і соціального розвитку, але не як безпосереднє джерело росту, а як партнер, арбітр, каталізатор і помічник в організації суспільного життя.

Кожна держава має відповідну стратегію розвитку.

Для України, а також для інших подібних до неї держав характерною і слушною може бути стратегія (доктрина) збалансованого національного розвитку, що передбачає:

- співвідношення діяльності держави з її реальним потенціалом для досягнення відповідного балансу “бажань і можливостей”;
- стимулювання до діяльності усіх громадських інститутів і структур громадянського суспільства, звичайних громадян.

Фактично для розбудови української держави за такою технологією потрібно:

- чітко визначити свої національні інтереси (“До чого, до якого суспільства прагнемо?”);
- реально визначити свої можливості і ресурси (“Чим ми володіємо?”, “Що можемо?”);
- однозначно окреслити пріоритети в національних інтересах (“Чого ми хочемо у першу чергу?”);
- обрати певні механізми для досягнення визначеної мети (“Як це маємо робити?”).

Визначившись у цих питаннях, а також напрацювавши певні матеріали, ми можемо чіткіше зрозуміти й усвідомити суть національної ідеї, її зміст, особливості, зрозуміти, про що ми мріємо, чого прагнемо, і вже тоді розробити чітку стратегію розбудови принципово нової держави.

Однак у творенні нової держави ми в Україні перебуваємо поки що на етапі “Що ми можемо?” і “Чого ми хочемо в першу чергу?”. Чіткого ж плану, стратегії розбудови держави ми не маємо.

Серед багатьох факторів, що змушують нині суттєво переосмислити роль і значення держави у сучасному житті людства, чи не найважливішим є процес глобалізації, який, торкаючись економічного, політичного і духовного життя суспільств, країн, водночас розмиває національні кордони, створює умови для взаємопроникнення одних країн в інші незалежно від їх розташування. Об'єктивно уникнути такої ситуації можна, якщо дотримуватися політики неприєднання або вимушеної самоізоляції, що надто складно, а загалом небажано і неможливо. Неможливо через те, що урядам, керівникам держав нині доводиться швидко реагувати на поширення новітніх технологій, враховувати демографічні, інформаційні, екологічні та інші глобальні чинники, до яких додаються також і старі проблеми — боротьба з бідністю, СНІДом, підтримка стабільного розвитку тощо.

У ХХ ст. на зміну інституту держави, уточнення його місця в житті суспільства суттєво впливали два основні фактори: глобальна інтеграція і демократизація людських спільнот загалом. Однозначно можна стверджувати, що ці два фактори звузили і певною мірою зменшили волюнтаризм у поведінці окремих держав, їх контроль над життям громадян, примусили державу перестати бути просто провайдером, а більше — своєрідним регулятором суспільного життя. Це певною мірою політичний і важливий крок до розвитку громадянських суспільств. Від держави громадяни дедалі більше вимагають сьогодні прозорості, відкритості у її багатоплановій діяльності, і насамперед у тих країнах, де досягнуто високого техніко-економічного, інформаційного рівня розвитку. Водночас у країнах з дуже низьким рівнем розвитку (країни слабозрозуміні і такі, що розвиваються) гостро постають питання забезпечення саме державою фундаментальних суспільних благ, адміністративного і громадського порядку, безпеки, прав на власність, зайнятість, освіту, культуру тощо. Як відомо, політичні режими у більшості так званих посттоталітарних, посткомуністичних держав (країн) упали саме через те, що держави були неспроможні розв'язати перераховані тут питання і проблеми, забезпечити найважливіші потреби і запити громадян.

Розбудова самостійної держави в Україні має відбуватися з урахуванням того, що останнім часом увиразнилися і чітко визначилися фундаментальні цінності держави, і домінують серед них такі:

- утвердження принципів законності, відповідного рівня національної та особистої безпеки громадян;
- підтримання збалансованого стану політичного, суспільного процесу в державі;
- інвестування у соціальне забезпечення та інфраструктуру;
- підтримка найбільш незахищених верств населення;
- забезпечення макроекономічної стабільності.

Значення цих основоположних принципів добре відоме, хоча з'являються нові й нові ідеї стосовно відповідної пропорції між ринковими і державними механізмами їх забезпечення. Точніше “ринок” і “уряд” взаємодоповнюють один одного, утворюючи своєрідну адаптовану модель економічного ладу (системи). У будь-якому разі державна політика має бути максимально виваженою, гнучкою стосовно різних сфер і проблем функціонування суспільства.

Ми вважаємо, що держава (уряд) повинна сповідувати у своїй діяльності політику відкритості і децентралізації, забезпечуючи розвиток тих процесів, які, максимально обстоюючи права, свободи громадян, безпосередньо поліпшують, удосконалюють умови їх життя. Закономірно, що у високорозвинених країнах адміністративний потенціал дуже високий, але водночас існує багато інституційних протипаг і способів обмеження проявів волюнтаризму і бюрократизму з боку адміністративного потенціалу. Менш розвинені країни, як правило, частіше вдаються до різних засобів централізації, контролю, обмежень, що також цілком виправдано.

Перед окремими країнами в умовах перехідного періоду виникає ще одна проблема: в результаті адаптації систем, що базуються на законах ринку, змінюється не лише роль державного політико-управлінського механізму, а й його потенційні, державотворчі можливості. Такий механізм, з одного боку, використовує старі суспільні зв'язки і механізми, а з другого — інтенсивно стимулює появу нових суспільних зв'язків і механізмів. До того ж реформування суспільств, держав, суспільних відносин — це не тільки проблема наділення людей і структур новими обов'язками, а й проблема зміни сприй-

няття, принципової готовності учасників процесу до такого реформування.

Багато країн, особливо у процесі соціальних трансформацій, що відбуваються і в сучасній Україні, намагаються створити насамперед ефективні інститути державного сектору, але більшість з них водночас постають перед складною політичною кон'юнктурою. Наприклад, несправедливий і неефективний статус-кво можуть підтримувати відповідні впливові політичні сили, тоді як та частина суспільства, що страждає від таких порядків, не може ефективно їм протистояти і добитися певних соціальних перетворень.

Проблеми неефективності діяльності, а часто й корупції у державному політико-управлінському механізмі не є здебільшого суто політичними. Політичні діячі, державні службовці мають, як правило, досить потужні стимули і відверто зацікавлені у поліпшенні роботи державного сектору. Однак управління державною бюрократією — надто складне завдання, і вирішення його не зводиться до відомих і зрозумілих усім рецептів. Насправді, аби задіяти інструменти, необхідні для продуктивного функціонування державного сектору, потрібно розв'язати багато проблем поведінки, які змінюють мотивацію і є причиною нелегітимних форм інституційної взаємодії. Для вирішення означених проблем можна використовувати три базові засоби (механізми) управлінської стимуляції:

- ефективні норми й обмеження;
- посилення конкуренції;
- врахування суспільної думки і взаємодія громадян і держави.

Утвердження принципу підзвітності в довгостроковій перспективі потребує наявності формальних обмежувачих механізмів, які мають бути “вмонтовані” лише в основні державні інститути влади. Поділ, розмежування повноважень має здійснюватися за принципами оптимальності і паритетності між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади. Водночас таке розмежування може здійснюватися і між відповідними вертикальними управлінськими структурами — центральними, регіональними і місцевими. Що ширше використовується механізм поділу (включаючи навіть виправдане роздроблення) повноважень, то більше з'являється суб'єктів з правом вето, які можуть стримувати волюнтаристські дії відомств. Однак велика кількість таких

суб'єктів може призвести і до певного парадоксу: вони однаково можуть як сприяти упровадженню корисних змін (норм), так і ускладнювати цей процес. Все залежить від розуміння міри — сфери (обсягу) використання наведених принципів.

Розглянемо ще одну особливість функціонування державного механізму влади. У багатьох країнах нагляд законодавчої і судової гілок державної влади за діяльністю третьої — виконавчої гілки влади надто слабкий. Постановка мети (завдань) і заходів, пов'язаних з їх досягненням, часто має завуальований характер, до того ж дається взнаки те, що законодавчі органи страждають від інформаційної обмеженості і неможливості використання свого потенціалу у повному обсязі. Поряд з цим зазвичай порушується принцип незалежності (незаангажованості) судових органів, дотримання якого є життєво необхідним для забезпечення повнішої підзвітності закону органів законодавчої і виконавчої гілок влади, а також для інтерпретації і фактичного втілення в життя положень Конституції. Потрібно пам'ятати, що укладати закони не так вже й важко, але для того, щоб країна могла сповна використати переваги статусу правової держави, вкрай необхідно забезпечити їх фактичне виконання.

Формальні механізми стримування і протипаг сприяють подоланню корупції в органах державної влади, однак самі по собі вони мало коли бувають достатньо ефективними. Реформування суспільних інститутів, обмеження політичного протекціонізму і підвищення заробітної плати державним службовцям — це додаткові способи боротьби з корупцією. Логіка тут досить проста: державні службовці отримують більше стимулів “грати за правилами”, уникати нелегітимних форм управлінської взаємодії.

Там, де корупція укорінилася порівняно глибоко, для її ліквідації потрібні рішучі дії: постійний глибокий моніторинг діяльності влади як з боку офіційних інститутів, так і окремих громадян, а також судове переслідування винних. Варто зазначити (хоча багато політологів стверджують протилежне), що корупція не є феноменом, що визначається виключно національно-культурною, історичною та іншими подібними традиціями. Боротьба з корупцією має базуватися на багатоаспектному підході, що передбачає активнішу участь у цьому процесі представників приватного сектору економіки і громадянського

суспільства. Той, хто дає хабарі, несе таку саму відповідальність перед законом, як і той, хто їх бере. Ефективна система переслідувань і покарань за такі дії для вітчизняних і міжнародних суб'єктів має стати частиною вирішення проблеми.

Методом підвищення ефективності управлінської діяльності державних службовців є також децентралізація, яка сприяє поліпшенню якості управління, представленню (врахуванню) інтересів місцевих ділових кіл і окремих громадян. Конкуренція між різними регіонами, містами, територіями (а саме до цього спричинюється децентралізація) може прискорити розробку ефективніших програм розвитку і реалізації відповідної політики. Хоча й тут можуть спостерігатися певні негативні прояви:

- збільшення соціальної і регіональної нерівномірності розвитку — диспропорції;
- загроза виникнення макроекономічної нестабільності — втрата контролю за макроекономічною політикою в результаті порушень на місцевому, насамперед регіональному рівні;
- ризик потонути у місцевих проблемах — використання органами місцевої влади ресурсів і повноважень не за призначенням (зادля задоволення своїх вузьких місцевих інтересів).

Ці та інші побоювання підтверджують вагому роль центральних органів державної влади у підтриманні соціально-економічного і політичного розвитку країни. Саме це обґрунтовує доцільність використання добре відомої нам централізації державного управління.

Початок ХХІ ст. додає лише деякого оптимізму щодо розвитку держави у тому напрямку, про який ми говоримо. В умовах глобальних змін, що охопили ринки і суспільства, інститут держави відчуває тиск, який примушує його діяти ефективніше і не дозволяє обмежуватися певними рамками. Не дивно, що не існує єдиної моделі трансформації інституту держави, бо реформи здійснюються, як правило, довго й важко і потребують фундаментального переосмислення ролі різних соціальних інститутів, а також тісної взаємодії громадян і влади. І все-таки, проблеми, про які йдеться тут, нині є невіддільною частиною переосмислення уявлення про державний політико-управлінський механізм у багатьох частинах світу і стоять на порядку денному міжнародних організацій, які покликані сприяти суспільним трансформаціям.

Люди, що живуть у суспільствах з неефективним державним політико-управлінським механізмом, відчувають на собі наслідки низького економічного зростання і соціального розвитку. Зволікання з проведенням реформ ще більше посилюватимуть соціально-політичну й економічну нестабільність у цих країнах. У подальшому розбалансованість і соціальна дезорганізація загрожуватимуть їм щонайменше державним колапсом. Інакше кажучи, спрощувати проблему розвитку інституту держави у подальшій історії людства, структур, які держава створює задля забезпечення свого існування, немає підстав.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ТЕОРІЇ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКЦІЯ І ГЕНЕЗА

Політичні і правові теорії, як правило, існують поряд, спільно, оскільки і ті й інші у тісному поєднанні зумовлюють існування людських спільнот, держав, суспільств.

Враховуючи всі розбіжності, відмінності стосовно їх суті, особливості **правові і політичні теорії поділяють на три основні групи**.

Першу групу (за часом виникнення також) становлять теорії, що пояснюють походження права і держави з явищ, що стоять над суспільством, тобто з відповідних духовних явищ. Це зокрема різноманітні релігійні концепції та ідеї, а також філософські точки зору, концепції і положення, згідно з якими держава і право виникли зовні суспільства, поза його межами.

Друга група правових і політичних теорій (найчисленніша) причини появи, утворення держави і права вбачає саме у суспільстві, залежно від особливостей його існування, у тих законах, якими керується це суспільство.

Третя група правових і політичних теорій суть держави пояснює внутрішньою природою, психологією, особливостями кожної окремої людини, особистості [80, 123].

Політичні і правові теорії переважно намагаються пояснити і часто по-різному пояснюють основні проблеми суспільного, політичного життя, що стосуються держави, права, влади, політики, суспільного прогресу і регресу, політичної еліти і лідерства, політичної діяльності тощо.

Перші свідчення, ідеї, думки про державу, владу, державних і політичних діячів знаходимо у найдавніших релігійних і філософсько-

етичних творах III–II тисячоліть до н. е., і лише значно пізніше політична свідомість набуває конкретного і з часом дедалі помітнішого самостійного характеру.

Розглянемо історичну генезу проблеми політичних і правових теорій.

Для давньоєгипетської культури характерне розуміння державної влади як відображення божественної справедливості, а влада фараона, царя, правителя розглядалася і доводилася не інакше як земне втілення Бога. Зрозуміло, що божественним уявлявся і визначався також увесь суспільно-політичний устрій, який порівнювали за формою з пірамідою. Вершина піраміди — Бог, його обранець на Землі — фараон, а підніжжя піраміди — простий люд.

Ідея божественного походження влади була властива і раннім ученням Стародавнього Китаю. Проте пізніше (вчення Конфуція (Кун-цзи) 551–479 рр. до н. е.) починають домінувати моральні, етичні мотиви державної влади, а держава розглядається як своєрідна велика сім'я, в якій влада імператора — це влада Сина Неба". Втім, Конфуцій зазначав, що простих людей треба примушувати діяти відповідним чином, але водночас вони не повинні знати, чому потрібно діяти так чи інакше.

В індійських ведах (Ригведа, кінець II тисячоліття до н. е.) також утверджувалося божественне походження суспільства і держави, вирізнялися дві влади — брахма (духовна) і кшатра (світська), які, хоча й виконували різні завдання, діяли спільно. Ідеї кастового поділу також вплинули і на розуміння в Індії суті і призначення влади й держави. Так, у **Законах Ману** (II ст. до н. е.) домінуючою беззастережно визначається релігійна і політична воля брахманів, які вважалися владиками усіх ступенів на Землі. "Все, що існує у світі, — записано в Законах Ману, — це власність брахмана..."

Суто політична свідомість виникає на рубежі II–I тисячоліть до н. е. у період існування держав у Стародавній Греції. Поступово така свідомість відокремлюється від релігійної і набуває різноманітних своєрідних відтінків: **Піфагор** (ідея рівності як міри нормування нерівних відносин і нерівних індивідів); **Геракліт** (соціальна і політична нерівність неминуча, вона об'єктивно існує, а тому владарювати має наймудріший); **Демокріт** (змінюється природа — змінюються й люди; все що відповідає природі — закономірне; гине держава — гине все); **Сократ** (керувати мають компетентні люди, освічені, які багато знають); **Платон** (правлять філософи, охороняють воїни, а

землероби і ремісники мають утримувати своєю працею перші два стани); **Аристотель** (політика — це ідеальний державний устрій, що притаманний лише еллінам; держава виникає природним шляхом із сім'ї, що розростається; правильні форми держави — монархія, аристократія, неправильні — тиранія, олігархія і демократія; абсолютної рівності бути не може, оскільки люди завжди нерівні і ніколи не можуть стати рівними).

У Стародавньому Римі спостерігаємо своє розуміння вченими, політиками суті держави і політики: **Полібій** (одна форма держави змінює іншу циклічно; найкраща форма влади змішана, коли поєднуються переваги аристократії, демократії і царської влади. За такої влади найкраще забезпечується стабільність держави); **Цицерон** (держава — спільна справа, власність народу, об'єднаного єдиним інтересом; держава виникає природно із сім'ї, що розростається до певних меж); **Епікур** (держава створюється для безпеки людей, забезпечення умов для розумного, приємного і високоморального життя).

Основу уявлень про **суспільство у філософів доби християнства** становило Святе Письмо, особливо Новий Заповіт. Тут зустрічаємо звинувачення держави, визнання її великим злом, породженням усіх нещастя ("**Одкровення Іоанна Богослова**"); поділ світу на град Божественний і град Земний (**Аврелій Августин**) та ін.

Багатими на ідеї стосовно держави і політики були часи **Середньовіччя і Відродження**. Тепер на пояснення суті влади, політики, держави істотно впливає мусульманство, **воля Аллаха**. Тут панують такі основні ідеї: основне завдання держави — дбати про достаток громадян; основним "органом" у державі — якщо її порівнювати з людським тілом — є імам (**Абу Наср аль-Фарабі**); справедливою для хорошої держави є соціальна і майнова рівність громадян, які самі обирають собі правителя (**Абу аль-Ала-аль-Маарі**); держава — частина універсального світового порядку, творцем якого є Бог, джерелом влади також є Бог. Як і в Аристотеля, держави поділяються на чисті форми державного устрою — монархія, аристократія і поліція, і такі, що від них відхилилися, — тиранія, олігархія, демагогія (демократія) (**Фома Аквінський**); держава і суспільство — явища не тождісні. Держава — творіння людей. В основі політики лежить сила, а не християнські чи інші догмати. У різних умовах переважають певні і різні форми держави (**Нікколо Макіавеллі**).

Російська політична і правова думка формувалася відповідно до становлення і розбудови Давньоруської держави: державою по зако-

ну (по правді) править князь (**митрополит Ларіон**); ідеальним є государ, що править разом зі своїми радниками (“думцями”), які йому вірять і його слухають (**Данило Заточник**); цар не може бути зловмисником, а лише грішником (**Іван IV**); заперечення існуючої державності із закликами повернутися до общинних відносин часів раннього християнства (**Феодосій Косий**); різка критика політики існуючого самодержавства, пропаганда виборності монарха (**Іван Тимофєєв**) та ін.

Політичні ідеї нового часу (XVII–XVIII ст.) фахівці аналізують переважно завдяки працям та ідеям таких мислителів: **Гуго Гроцій** (юриспруденція займається правом і справедливістю, а політика корисністю і доцільністю. Держава є “досконалим союзом вільних людей, які уклали його заради дотримання права і загальної користі”); **Бенедикт (Барух) Спіноза** (державна виникає завдяки прагненню людей до самозбереження. Верховна влада — абсолютна влада і вона ґрунтується на силі); **Томас Гоббс** (державна влада безмежна; “людина людині — вовк”. Найкраща форма правління — монархія); **Джон Локк** (державна — політичний союз людей з метою розв’язання суперечок, які існують між ними. Основа держави — домовленість народу); **Шарль Луї Монтеск’є** (основне завдання держави — забезпечення політичної свободи, тобто можливості робити все те, що дозволяє закон. З політичною свободою тісно пов’язана громадянська свобода); **Жан Жак Руссо** (ідеальний стан життя людей порушила приватна власність. Громадянське суспільство і держава, що утворюється шляхом суспільного договору, — абсолютно різні речі. Треба повертатися до держави, де дійсно владарює суверенітет народу. Народ створює закони, яким мають бути підвладні усі. Найкращими державами є демократичні республіки); **Дені Дідро** (особистість — продукт конкретного суспільства, його розвитку. Громадянське суспільство і держава — різні речі, часто навіть несумісні. Монархія допустима, але найкраща форма держави — демократична республіка. Політика залежить від майнових інтересів громадян); **Томас Джефферсон** (право, особливо права особистості, має бути на першому місці, а влада держави — обмеженою); **Томас Пейн** (всі люди єдині, мають рівні права. Найкращий державний лад той, що утворений за волею і бажанням суверенного народу); **Іммануїл Кант** (дав уперше визначення ідеї правової держави, основна ознака якої — взаємні обов’язки держави і її громадян. Виокремив три основні влади — законодавчу, виконавчу і судову).

Певні особливості мали **правові і політичні вчення в Росії XVIII ст.** Більшість з них зумовлювалися особливостями існування самодержавства. Охарактеризуємо найпомітніші погляди: **В. М. Татищев** (обґрунтував походження держави на основі патріархальної теорії: влада монарха походить від влади “батьківської”); **Феофан Прокопович** (держава виникла упродовж тривалого часу: люди утворили на основі сімей громадянський союз, а потім уклали договір з окремою особою, який і став державою. Найкращою формою держави є абсолютна і спадкова монархія. Найкраща монархія — освічена); **М. М. Щербатов** (соціальна і політична рівність — ілюзія. Вся влада має належати імператорові, при якому діє ще й вищий уряд); **О. М. Радищев** (прихильник природного права. Ідеал — республіканське правління, що ґрунтується на обцинних порядках. Ідеолог і прихильник інтересів селян).

Одними з найпоширеніших у XVI–XVII ст. були **правові та політичні ідеї утопічного соціалізму**, основу яких становило заперечення існуючого ладу, приватної власності, феодальних інститутів тощо. Ґрунтовно досліджено основні ідеї і погляди **Томаса Мора**, **Джерард Вінстенлі**, **Томазо Кампанелли**, **Жана Мельє** та інших соціальних філософів.

Починаючи з XIX ст. і до нашого часу правові і політичні ідеї інтенсивно розвивалися завдяки багатогранній діяльності видатних філософів-просвітителів: **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля** (політична держава і громадянське суспільство принципово розмежовані. Ідеальна держава — конституційна монархія. “Існування держави — це рух Бога у світі; його основою є сила розуму, яка виявляє себе як воля” [80, 52]; **Бенжамена Констана** (свобода людини існує незалежно від держави. Основна проблема суспільного життя — взаємовідносини особистості і держави); **Алексиса де Токвіля**, **Ієремії Бентама**, **Вільгельма фон Гумбольдта** та ін.

Найвиразнішими постатями теорії утопічного соціалізму є Роберт Оуен (розумна суспільно-політична система має базуватися на законах природи, а не на недосконалих людських законах. Приватна власність — результат насилля і несправедливості. Основа всього — праця в невеликих комунах, де суспільний інтерес домінує над приватним); **Франсуа Марі Шарль Фур'є** (потрібно повернутися до соціального порядку, який відповідає природі людини. Економічна рівність несумісна із свободою); **Клод Анрі де Сен-Сімон** (визнавав ідею закономірного і водночас прогресивного розвитку суспільства,

основою якого є класова боротьба. Приватну власність треба вдосконалювати. Все вирішують реформи зверху).

Теоретичні погляди на політику, право, державу Карла Маркса і Фрідріха Енгельса належать до найбільш відомих, глибоко вивчених та проаналізованих (основа всього — матеріальне виробництво, класовий поділ суспільства, антагонізм і класова боротьба; а фінал — безкласове комуністичне суспільство, теорію якого продовжував обґрунтовувати **Володимир Ленін** та його сподвижники по більшовицькій партії. І не лише обґрунтовувати, а й, на жаль, практично втілювати в життя).

Окремо серед теорій і поглядів на державу і право розглянемо **позитивізм, теорію насилля, неокантіанство, солідаризм.**

Позитивізм. Суспільство, держава, політична влада визначаються зміною трьох типів мислення — теологічного, метафізичного і позитивного. У першому випадку існують теократичні держави — держави завоювання і насилля. У другому — владарюють філософи і юристи, але головну роль відіграють “середні класи” — ремісники, торговці та ін. Для промислової епохи характерний позитивний, науковий тип мислення. Виникає “соціократія”, гармонія, що базується на ієрархії. Духовна влада належить вченим. У такому суспільстві існує прогрес і порядок, стають неможливими будь-які революції.

Одним з найважливіших теоретиків позитивізму був **Герберт Спенсер** — основоположник органічної теорії держави, тобто спроби пояснити функціонування держави як своєрідного живого організму. Вважав, що держави виникають як результат війни, насильства, пограбувань, коли об’єктивно виживають сильніші. Окрема людина — це своєрідна клітина живого організму, що може існувати лише в державі (суспільстві). Інтереси окремої людини досить часто не збігаються з інтересами усього організму — держави.

Теорія насилля (Євген Дюринг, Людвіг Гумплович) пояснює походження і суть держави як результат і основу насилля, примусу, завоювання.

Неокантіанство. Суспільство, вважали прихильники цієї теорії, є місцем прояву людських воль (жадань), прагнень досягти відповідної мети. Створюване людьми право — первинне, а економічні відносини і взаємозв’язки вторинні (**Рудольф Штаммлер**).

Інший неокантіанець, відомий теоретик політології **Макс Вебер** вважав, що є три основних мотиви і відповідно три типи панування: харизматичне, традиційне і легальне. Сучасні політологи, особливо у

дослідженні проблем еліт, лідерства, найактивніше експлуатують цей методологічний підхід.

Окремо треба вирізняти особливості політичної думки в Росії XIX — початку XX ст. Це ідеї і праці **М. М. Карамзіна** (схвалення самодержавного правління), **М. М. Сперанського** (бажання скасувати кріпосне право, зберігаючи реформовану монархію), декабристів (**П. І. Пестель**, **М. М. Муравйов**), західників і слов'янофілів, **О. І. Герцена** (абсолютна монархія — гальмо розвитку країни), **М. Г. Чернишевського** (прихильник революційного перевороту і навіть (колись, у майбутньому) відмирання держави), **М. О. Бакуніна** (теоретик анархізму), **П. Л. Лаврова** (потрібні партія свідомих революціонерів, революційна диктатура), **П. М. Ткачова** (потрібна безпосередня боротьба із самодержавством).

Помітно представлений у цей період в політичній думці російський лібералізм (М. К. Михайловський, М. М. Ковалевський, Б. М. Чичерін, М. М. Коркунов, Л. Й. Петражицький, В. С. Соловйов, Є. М. Грубецької та ін.).

Окремими унікальними постатями серед теоретиків політичних і правових учень XIX — початку XX ст. є **Володимир Ленін** — абсолютний послідовник у питаннях політики, права, держави ідей К. Маркса і Ф. Енгельса, філософ, політолог-емігрант **М. О. Бердяєв** та інші відомі науковці.

Свою неповторну історію і генезу має суспільно-політична думка в Україні, погляди на державу, політику, право, владні відносини, особливості врегулювання суспільного життя.

Початки, джерела української політичної думки знаходимо в добу Київської Русі — одного з найбільших тогочасних державних утворень у світі: **Володимир Великий** (980–1015), **Ярослав Мудрий** (1019–1054), **Володимир Мономах** (1113–1125) центральними вважали єдність, добробут, міць держави, а не загарбання нових земель і поневолення народів.

Першими в Київській Русі були запроваджені закони звичаєвого права. Відбулося об'єднання давньоруських племен в єдину державу, було запроваджено територіальний поділ земель замість родоплемінного. Після запровадження християнства (988 р.) суттєвим елементом держави стала церква як постійна і досить могутня опора князівської влади.

Однією з перших найпомітніших постатей часів Київської Русі є **митрополит Іларіон** — перший русин, що очолив руську церковну ієрархію. Людська благодать, за визначенням Іларіона, полягає у ду-

ховній свободі, безпосередньо з нею вона й поєднана, а християнська віра має універсальне, вселенське значення і веде людей до спасіння (“Слово про закон і благодать”).

Основні політичні проблеми Київської Русі висвітлено в таких відомих творах давнини, як “Повість минулих літ”, “Слово о полку Ігоревім”, у “Повчанні” Володимира Мономаха своїм дітям, літописах, численних “Проповідах”, “Словах”, інших творах, сповнених насамперед ідеями патріотизму, єдності давньоруської землі.

Зрозуміло, що не слід ідеалізувати ці твори, ідеї, оскільки вони були породженням свого часу, конкретної суспільно-політичної ситуації, зокрема, коли йдеться про прийняття християнства (як релігії, що прийшла ззовні), про княжу владу, її моральність тощо.

Упродовж кількох століть українські землі роздирали внутрішні суперечності, давалося взнаки зовнішнє насильство, коли не можна було й розраховувати на власну державність.

У XIV–XVI ст. (доба Відродження у Західній Європі) поступово відроджується гуманістичний погляд на політику, державність, владу і на українських землях. Серед українських гуманістів цієї доби — імена **Юрія Дрогобича, Станіслава Оріховського, Йосипа Верещинського, Мелетія Смотрицького, Іпатія Потія, Софронія Почаського** та ін. Так, **Станіслав Оріховський**, випускник краківського університету, відомий своїм блискучим трактатом “Напучення польському Королеві Сигізмунду Августу”, де він намагається довести, що при владі може бути лише та людина, яка за своєю природою прагне і бажає справедливості і правди. Такий правитель має бути розумним, освіченим, шанувати Бога, вміти керувати і згуртовувати громадян. Король має жити для блага людей, бути “найвищим майстром у республіці”, своєрідним “сторожем у державі”, мудрий король має орієнтуватися на “великий скарб свободи” тощо.

Видатним представником української політичної думки XV–XVI ст. був засновник Києво-Могилянської академії митрополит **Петро Могила**. Він створив образ “ідеального володаря”, доводячи, що володар повинен не лише створювати добрі закони, а й сам бути прикладом, взірцем їх виконання.

Поступово, особливо після виснажливої національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, в Україні надто посилюються ідеї національної свободи і власної державності. Їх найпотужнішим виразником був всесвітньо відомий український філософ **Григорій Сковорода** з його ідеєю глибинного пізнання бут-

тя не інакше як через людину, особистість. Вищим благом людини Григорій Сковорода вважав свободу, в тому числі й політичну.

Неповторним явищем суспільно-політичного, духовного життя, політичної думки України у першій половині XIX ст. була потужна і багатогранна творчість **Тараса Шевченка**, все життя його пронизувала ідея волі, національного визволення українського народу

Ідеї Тараса Шевченка активно підтримували і розвивали організатори першої в Україні політичної організації **Кирило-Мефодіївського товариства**, які глибоко вивчали питання духовності українського народу, його історію, культуру, ментальність.

Фундаментом українського лібералізму, політичної думки XIX ст. був **Михайло Драгоманов**. Його хвилювали “українське”, “слов'янське” питання, соціалістичні ідеї. Під впливом європейського лібералізму він створив і запропонував ідею-концепцію суспільства, що базується на принципі асоціації гармонійно розвинених особистостей. М. Драгоманов першим з українських мислителів застосував науковий, систематичний підхід до аналізу політики, запропонував свою систему політичного реформування суспільства. Основні ідеї М. Драгоманова: використання конституціоналізму як універсального засобу досягнення політичної свободи; основний засіб подолання конфлікту між державою і суспільством — політична децентралізація; створення на політичній, а не на національній основі федерації — як мирний політичний і просвітницький засіб ведення національно-визвольної боротьби.

Значною мірою під впливом М. Драгоманова формувався світогляд, політичні погляди великого Каменяра — **Івана Франка**, який зумів побачити і зрозуміти, що російські соціал-демократи обстоюють програму державного соціалізму, яка “аж надто пахне державним деспотизмом і уніформізмом”. І. Франко скептично ставився до “Маніфесту Комуністичної партії” К. Маркса і Ф. Енгельса, з якого, на його думку, “соціалізм виступив відразу готовий” [180, 330].

Суспільно-політичні погляди І. Франка з роками помітно еволюціонували від інтернаціоналізму, який перекликався зі вселюдським демократизмом, до демократизму і національного патріотизму.

Ідеєю подолання існуючих міжконфесійних суперечностей та об'єднання в єдиній державі усіх управлінців сповнені більшість творів глави Української греко-католицької церкви **митрополита Андрея Шептицького**. “Тільки такий народ, — писав він, — є багатий і сильний, у якому всі, або майже всі (відповідно до свого становища), є заможні.

Не багато користі із багатств суспільства, коли не розложені вони на всі верстви його, — а, по можливості, й на всі одиниці його рівномірно. А таке рівномірне розложення їх неможливе знову без морального закону, який всіх на рівні забов'язує... Неможливий є економічний добробут без моралі, — бо неможливий він без суспільного ладу. А суспільного ладу нема, — де нема рівноваги прав і обов'язків” [180, 333].

Провідною суспільно-політичною, духовною ідеєю в Україні на початку ХХ ст. була ідея повної національної незалежності і державної самостійності. Ця ідея домінувала в працях, громадській і політичній діяльності представників двох протилежних ідейних напрямків — ліберально-федеративного (**М. Костомаров, М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Грушевський** та ін.) і державницько-націоналістичного (**М. Міхновський**).

Михайло Грушевський обстоював ідею державної самостійності України, однак виступав за реформування і всієї Росії, перетворення її у вільний союз вільних народів — союз моральний і економічно ефективний. Тобто він вірив у можливість розв'язання національного питання в Російській імперії демократичним шляхом і засобами. Хоча у Четвертому Універсалі (22 січня 1918 р.) були задекларовані основні елементи Української держави як самостійної, незалежної, вільної, **М. Грушевський** все-таки залишається федералістом, з вірою у те, що можна досягти кращого життя усього людства.

Випускник юридичного факультету Київського університету **Микола Міхновський** наполягав на ідеї національного визволення українського народу від російського панування, на національному самовизначенні українства. Він був одним з авторів конституційного проекту під назвою «Основний Закон “Самостійної України Спільки Народу Українського”», в якому домінує ідея національного визволення України.

Українську політичну думку розвивали і так звані не чисті українці, великі “українороси” **Памфіл Юркевич, Микола Бердяєв, Володимир Лисевич, Володимир Вернадський, Михайло Туган-Барановський, Микола Яснопольський, Олександр Потебня** та інші, які, займаючись різними науками, водночас активно вивчали і розробляли “українську” проблему на засадах високої духовності і справжнього патріотизму.

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. в українській політичній думці характерний існуванням багатьох, досить різних і неоднозначних політичних концепцій, ідей, теоретичних підходів, які пов'язані на-

самперед з двома історичними постатями — **Дмитра Донцова** і **В'ячеслава Липинського**.

Дмитро Донцов — родоначальник так званого українського “чинного” націоналізму. У своїх творах (“Історія розвитку української державної ідеї”, “Підстави нашої політики”, “Націоналізм”, “Дух нашої давнини”, “Московська отрута” та ін.) Д. Донцов обґрунтовує власний макіавеллістський підхід до утвердження нації. В житті окремої людини, на його думку, найважливішим є не інтелект, а воля з її проявами самолюбства, любові, ненависті тощо. Це “воля до життя”, “воля до влади”, ідея боротьби, інтереси нації за будь-яку ціну і будь-які обставини.

Консервативний напрямок в українській політології очолює **В'ячеслав Липинський**. Позитивним елементом національного консерватизму В. Липинського є ідея політичної інтеграції як основного засобу творення незалежної української держави. Виводячи ідеологію з народних традицій, звичаїв, високої етичної культури насамперед хліборобської спільноти В. Липинський вважає їх найпотужнішою силою національного відродження. Він також зробив великий внесок у політичну науку своєю типологізацією і аналізом різних форм державного устрою, виокремивши три основних типи такого устрою: “демократію”, “охлократію” та “класократію”. Для України найпридатнішою формою державного устрою В. Липинський вважав “класократію”, в основі якої мають бути правова, “законом обмежена і законом обмежуюча” конституційна монархія. Державою має керувати монарх (гетьман), влада якого є спадковою і легітимною. Він не заперечував демократію як свободу, але вважав її непридатною для організації нації. Політику В. Липинський розумів не як засіб ідеологічного забезпечення влади (за Д. Донцовим), а як універсальний засіб визначення найкращих методів здобуття і організації влади, досягнення злагоди у суспільстві, забезпечення плідного існування української нації.

В українській політичній думці були: **націонал-комунізм (Сергій Мазлах, Василь Шахрай та ін.)**; **українська політична думка повоєнної української еміграції**; **українські “дисиденти-шістдесятники” (М. Горинь, І. Драч, І. Дзюба, І. Кандиба, Л. Костенко, Л. Лук'яненко, В. Мороз, Є. Сверстюк, В. Чорновіл та ін.)**. Усі політичні течії, напрямки по-своєму прислужилися розробці і утвердженню української ідеї. Україна відбулася і нині розбудовується як суверенна національна держава.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Без проблем, незалежно ні від кого можна жити хіба що на безлюдному острові. Навіть у власній оселі людина змушена виважувати, узгоджувати своє життя з іншими домочадцями. А як то бути в цілім світі, де ми не самі та ще й маємо жити не тільки так, щоб нам не заважали, а щоб і ми нікому не видавалися зайвими? Як жити незалежно, суверенно, якщо нас чимраз сильніше підштовхують до усіляких інтеграцій, глобалізації? Проблема надто серйозна, гостра і доленосна для українства.

Крокуймо негайно до Європи! Вступаймо у НАТО! Приєднуймося до світового співтовариства!.. Найпомітніші гасла і справи дня суцього, що сходяться довкола одного і ним же найперше зумовлюються — процесом глобалізації. Давайте без напускної патетики чи, навпаки, без аргументованого, легкого спростування помірковано, що то за феномен такий — “глобалізація”, а головне, якою мірою вона зумовлює і проектує життя не лише суспільств, держав, світу в цілому, а й окремого звичайнісінького громадянина без поділу на контингенти, раси, нації чи народи.

Серед багатьох визначень поняття “глобалізація” найчіткішим вважається таке: “Глобалізація — це історичний процес зміцнення контактів між різними частинами світу, який призводить до посилення односторонності у житті народів планети” (Р. Робертсон).

Глобалізацію спрощено поділяють на фінансово-економічну, технологічну, політичну, культурну, ідеологічну, духовну, а проте це набагато складніший і динамічніший процес. Щоб усвідомити це, треба насамперед нагадати ось про що. Такі загальні глобальні проблеми людства, як запобігання світовій термоядерній війні, зменшення розриву між рівнями соціально-економічного розвитку окремих країн, усунення голоду, злиденності, неписьменності, запобігання катастрофам, екологічним лихам, забезпечення людей найрізноманітнішими ресурсами життя, джерелами енергії тощо, сьогодні стосуються кожної країни, кожної людини. Однак породжені вони не лише збільшенням обсягів впливу діяльності людини на навколишній світ, а й серйозними суперечностями суспільного соціального розвитку загалом, результатом якого є гостре і безкомпромісне протистояння, образно кажучи, сильних і слабких держав, суспільств і народів.

Принципового значення набула та серйозна обставина, що глобалізація незворотно висуває альтернативу — або слабкі країни зі своєю культурою адаптуються до тієї самої глобалізації (читай, сонм сильних країн), або ж просто зникнуть з лиця Землі. Чи не звідси оте майже одностайне — негайно до Європи, до НАТО! Але ж усяка універсалізація неодмінно спричиняє втрату власних якостей, особливостей, відмінностей, а відтак і глобалізація — то об'єктивна потреба і найменше зло для тих країн і народів, які практично не мають таких виняткових відмінностей і особливостей, — для штучно утворених країн і тих, хто не має такої розмаїтої, яскравої і неповторної національної історії, культури, традицій, як, зокрема, Україна. Глобалізація загрожує зникненню тих особливостей, без яких Україна вже не буде власне Україною, те ж саме стосується й інших держав — Грузії, Вірменії, Білорусі... На думку видатного французького філософа сучасності Жана Бодрийяра, “глобалізація веде світ до дискримінації... Глобалізація — це відхід від демократії... Будуть господарі потужної мережі, що створюється, — грошей, інформації, технологій, і будуть вигнанці, яких більшість”. Сумна перспектива для багатьох країн і людей, чи не так?

Однією з провідних проблем глобалізму ще з 80-х років минулого століття було забезпечення поступального і за можливості пропорційного розвитку економіки. Однак зближення рівнів економічного розвитку “великих” і “малих” держав не відбулося. Навпаки, розрив катастрофічно збільшується.

Глобалізація не лише підштовхнула, а й прискорила економічні кризи навіть у тих країнах, що вважалися дотепер заможними, стабільними і непорушними. Вона призвела до того, що перед малими країнами, особливо європейськими, постала потреба об'єднуватися, консолідуватися, а великі — як-от США, Індію, Китай, Росію — поставила під загрозу розпаду. Звідси спроби перших будь-якими засобами забезпечити національну безпеку, втриматися у гострому протиборстві, а других — створити ілюзорну єдність, продемонструвати свою силу і владу над іншими країнами, глобалізувати світ.

Надто принциповим є і те, що глобалізація вже давно кинула виклик людству, позбавляючи суспільства вкрай необхідної гуманізації. Для процесу глобалізації моральні цінності — справа другорядна. Тому саме гуманізм є соціокультурним пріоритетом сучасного розвитку для

слабких національних держав. Хоча гуманізм виник набагато раніше, ніж глобалізація, саме глобалізація нині породжує соціоцентри, практицизм, користоловство, ситуацію, коли людина реалізується на користь держави, суспільства, а не навпаки. Цю ситуацію, зокрема, підтверджує і те, що інтелект нині служить переважно не на користь людської душі, а для задоволення матеріальних потреб людини. І це тоді, коли відомо, що гуманізму в цивілізації взагалі не буде доти, доки люди не навчаться будувати відносини на засадах почуттів, а не реалізму, основою якого, як відомо, є вигода, речові відносини. Для того ж аби владарював гуманізм, треба, щоб домінували наука, освіта, виховання, а не матеріальні засади та інтереси суспільного розвитку.

Хибною була і залишається думка, що певне зменшення протистояння великих держав, демократизація життя людського загалу, які спостерігаються останнім часом, автоматично знижують можливість гострих соціальних конфліктів, суперечок, війн, що породжуються зокрема й глобалізацією. За великим рахунком сильні держави (геополітичні центри) типу США чи Росії абсолютно не зацікавлені у фундаментальному суверенітеті і національній цілісності слабших держав. Саме тут закорінена ідея глобалістичного розвитку світу. Однак у тому й суть проблеми вступу слабких країн до загальносвітових чи регіональних (європейських, азійських) утворень, що він можливий тільки за умови саме максимального власного державного розвитку. А поки що реальністю є величезні контрасти між багатими і бідними країнами та народами, між класами, що владарюють, і експлуатованими, між інформованими і неінформованими структурами тощо. Жодні політичні системи, цивілізації, структури, культурні цінності не можуть за таких умов претендувати і бути універсальними. Гостро постає проблема не куди і до кого приєднатися, глобалізуючись усі гуртом, а як жити у злагоді з іншими країнами і як максимально швидше і результативніше зміцнити власну державу.

Є кілька досить сильних політичних кроків, зроблених Україною з тим, щоб продемонструвати можливість жити без конфронтації. Один з найпомітніших — добровільна відмова від ядерного статусу, вихід з “ядерного клубу”, що було зроблено ще за президентства Л. Кравчука. Нагадаємо, відмова сталася в односторонньому порядку і за рахунок власних економічних витрат України. Хто із “сильних”, “могутніх”

претендентів на лідерство в глобалістській політиці повторив цей благородний крок України? Зась! Бо розмови про співдружність, рівність, рівноправність у світовому співіснуванні — одне, а реальні наслідки глобалістики — діаметрально інше. Ті ж події 11 вересня 2001 р. у США засвідчили, між іншим, не лише ілюзорність глобалістики, а й те, що жодна нація не може нині бути недоторканою, стовідсотково захищеною. Навіть велика, така, що декларує неодмінну потребу і користь глобалістики. Глобалістика не зменшує і не послаблює протистояння, вона його ще більше посилює і робить незворотним. Зокрема, на тлі інтенсивної глобалізації принципово інших ознак набуває сумнозвісний тероризм. Індивідуальний чи груповий тероризм при цьому вже мало що означає і мало кого вражає. На перший план висувається і посилюється саме державний тероризм і, на жаль, події 11 вересня у США — це не найбільший сплеск тероризму, що потенційно можливий у майбутньому, якщо процес глобалізації розвиватиметься за такими ж закономірностями і темпами, як сьогодні.

Загальна тональність цієї публікації зовсім не заперечує певної перспективи глобалізації, не означає цілковитого її заперечення. Бо глобалізація людського суспільства не тільки відбувається, а й, як наголошувалося, посилюється. Врешті, це об'єктивний процес і уникнути його абсолютно неможливо. Її основними ознаками є глобальний розподіл праці, розвиток транснаціональних корпорацій, міжнародна координація та інтеграція у військовій галузі, утворення національних військово-політичних блоків, формування світової гуманістичної свідомості, вестернізація тощо. Усі ці ознаки не оминають жодної країни. Сценаріїв, прогнозів щодо моделей глобалізації багато, відповідно збільшується й кількість антиглобалістів. Та основний сценарій розвитку глобалізації ґрунтується ось на чому: людство у своїй історії практично проходить три основні періоди розвитку: аграрний (найдовший), індустріальний (з ознаками високого злету науки і технічного переоснащення виробництва) та інформаційний. Останній період нині називають інформаційною революцією. Інформація — провідна ознака глобалізації, хоча надмірна кількість інформації дедалі більше спричинює дезінформацію, далеко не гуманістичне використання інформації тощо.

З переходом від поліграфічних засобів міжкультурних зв'язків, комунікацій до аудіовізуальних (які є основою інформаційного сус-

пільства) глобалізація постає ще реальніше, прискорюються її темпи. Бо візуальна перцепція набагато сильніше впливає на психіку людини, розширює поле сприйняття. Нагадаємо при цьому, що, за даними експертів ЮНЕСКО, на США припадає сьогодні понад 60 відсотків всього потоку інформації, яка циркулює в каналах комунікацій усього світу. Чужа інформація через численні канали дедалі сильніше проникає і в українське середовище, що врешті неодмінно спричинює відторгнення від власної національної культури, її традицій і норм, а в остаточному підсумку — втрату цивілізаційної ідентичності, появу осіб без роду і племені. Сумна і страшна перспектива, якщо спрощено дивитися на процес глобалізації.

Перехід до інформаційного суспільства потребує, аби в Україні і подібних до неї країнах так званого перехідного стану не інформація прилаштовувалася до економічних реформ, а навпаки, економічні реформи максимально обстоювалися, рухалися за рахунок інформаційного забезпечення. З огляду на те, що більшість економічно високорозвинених країн світу займаються відвертою інформаційною експансійною експлуатацією, а то й інформаційним тероризмом, в Україні помилково до інформації підходять переважно споживацьки. Проте йдеться ж про необхідність, з одного боку, реально і принципово захистити власний національний інформаційний простір, а з другого — про інформаційний наступ у внутрішній і зовнішній політиці, політико-економічній діяльності. Без цього неможливо обстояти себе у світовому співтоваристві, змусити рахуватися з нами, оскільки, наголосимо ще раз, економічна влада нині базується не на власності на землю, техніку, обладнання, і навіть не на капіталі, а саме на ідеї, інформації, інформаційних технологіях.

Глобалізація, як уже зазначалося, не найкращий варіант влаштування співжиття на планеті, особливо для слабких, нестійких суспільств, суспільств перехідного періоду (стану), однак — це реалія, на яку не можна не зважати. Міжнародна взаємозалежність країн посилюється. Але вигоди від такого посилення для окремих країн досить різні. Україні, зокрема, щоб витримати глобалістську конкуренцію, треба насамперед мати гнучку і динамічну, монетарно-регульовану економіку, конкурентоспроможне виробництво, високий рівень науки, освіти, професійної підготовки громадян, нову, досконалу систему управління

суспільством. Доки сучасний світ розглядатиме Україну лише як один з регіонів, частину СНД, а не суверенну і досить велику, могутню державу, зовнішньополітична діяльність і позиція України мають бути послідовними і навіть жорсткими.

Це зумовлено тим, що Україні зазнає нині найрізноманітніших викликів, ризиків, провокацій та загроз з боку інших країн. І вони зберігатимуться доти, доки існуватиме внутрішня нестабільність України, слабкий рівень національної безпеки, низька конкурентоспроможність. Отже, геополітика України повинна будуватися і реалізовуватися з цим особливим аспектом, щоб не допустити ізоляції, послаблення позицій нашої держави на головних стратегічних напрямках — Європа, США, Азія.

Зовнішньополітичний курс України загалом зрозумілий і вивірений. Це, по-перше, рівноправні відносини з усіма країнами, які того бажають, а по-друге, чіткий геополітичний вибір, а точніше незалежність від обох регіонів — Європи і Азії. Кроки до Європи не повинні бути домінуючими, а інтегральні процеси з азіатськими країнами чимось другорядними. Не менш важливою є і Чорноморська парадигма з її ісламською проблематикою в Криму. Дедалі актуальнішими стають питання відносин з таким сильним і впливовим сусідом, як Туреччина. Інтегруючись у Європейський Союз (ЄС), Україна має підтримувати добрі цивілізаційні відносини з США, пам'ятаючи, однак, що політика США щодо України визначається винятково інтересами американського капіталу, а вже потім йдеться про демократію, громадянське суспільство тощо. Реалізація нашої національної стратегії в суперечливому процесі глобалізації можлива лише за умови успішної розбудови власного демократичного відкритого суспільства. Це незаперечна істина.

Утворення відкритого суспільства стає можливим за умови забезпечення високого розвитку науки, освіти, культури, розробки щонайдосконалішої моделі управління суспільними процесами в Україні. Таке суспільство, як відомо, ґрунтується на тісному поєднанні індивідуальних і колективних свобод, міцних гуманістичних засадах, дієвій плюралістичній демократії. Загальносвітова ситуація поступового переходу від індустріального, капіталістичного, економічного (сучасного) суспільства до інформаційного, постіндустріального, посткапіталістичного, постекономічного об'єктивно підтверджує можливість утворення

якщо не ідеального, то принаймні досить виразного відкритого суспільства, перевагою якого є примат людини, свободи, демократії, значно більший, ніж в інших суспільствах, динамізм розвитку. Ось наша стратегія в розбудові такого суспільства.

Коли йдеться про ту чи іншу модель суспільства, неодмінно треба зважати на те, що на нинішній характер і особливості суспільств істотно впливають три аспекти: суспільна, тотальна криза, що торкнулася більшості сфер життя людства; залежність розвитку суспільств від стану культури, ціннісних орієнтирів; реальний стан демократії, її характер у конкретному суспільстві. Хоча багато фахівців, політиків-практиків, державних, громадських діячів дотримуються точки зору, що людство, більшість суспільств, країн активно і послідовно прогресують, просуваються вперед у своєму розвитку, проблема тотальної кризи у її глобальному контексті звичайно ж існує і досить відчутна. У ХХІ століття світ прийшов після величезних катаклізмів, руйнівних процесів і ситуацій, які розпочалися ще у ХХ столітті. Це революції, дві світові війни, екологічна криза, геноцид, серйозні економічні проблеми, наркоманія, СНІД. Фактично нинішня система, глобальна криза охопила всі сфери життя людства, а не лише громадян окремих країн. Гостро постає проблема цінностей, основними серед яких і найпомітнішими є Справедливість, Добро, Краса, Істина.

Нині в українському суспільстві спостерігається не просто зміна цінностей, радикальних орієнтирів, змінюється загалом наша культура. Це П. Сорокін зауважував, що проблема зміни векторів суспільного розвитку — то не проблема певних ізмів: капіталізм, соціалізм тощо, то зміна певних, конкретних культур. Звідси і маємо виходити, намагаючись об'єктивно оцінити ситуацію в Україні.

Питання культури, цінностей мають принципове значення, коли йдеться про основні вектори геополітики конкретної країни. На жаль, українська спільнота нині часто сліпо обирає як зразок культуру, цінності Європи, Америки, інших країн, забуваючи про свої власні, що сформувалися впродовж багатьох століть, у процесі діяльності десятків поколінь. Кілька століть поспіль Україна перебувала фактично між двома цивілізаціями — християнською і мусульманською, між Європою і Азією, і вплив на її власний розвиток обох цивілізацій і культур був неоднозначним і далеко не на користь українського (слов'янського) етносу.

Другим суттєвим фактором є те, що тривалий час Україна входила у складну систему тоталітарних держав, внаслідок чого ні її економіка, ні соціальна, культурна сфери не могли розвиватися вільно і самостійно, а часто й без небажаного зовнішнього впливу. Залишки тоталітарного минулого даються взнаки і сьогодні передусім у духовній сфері, свідомості, моралі. Як наслідок, нині в Україні серйозною перешкодою на шляху формування демократичного суспільства, становлення суверенної держави треба вважати відсутність нової ідентичності; наявність значної кількості фальшивих цінностей; слабкість громадянського суспільства.

Можна цілком погодитися з тими науковцями, політиками, громадськими діячами, які вважають, що занепад суспільств починається з моральної, духовної деградації, а не через економічні негаразди чи розпад.

Водночас потрібно зважати на те, що глобалізація — об'єктивне, незворотне явище. Єдиним комплексним шляхом до взаєморозуміння між країнами, суспільствами є конструктивний діалог з урахуванням того, що в ідеалі практично неможливо досягти одночасного порозуміння сучасних цивілізацій — цієї надзвичайно складної мозаїки різних культур, кожна з яких має свою форму, свою ідею, власний ритм життя і власний розвиток. Потрібно усвідомлювати, як складно знайти об'єднуюче між такими унікально-специфічними цивілізаціями, або культурно-історичними типами, як єгипетська, китайська, індійська, іранська, грецька, єврейська, римська чи європейська (романо-германська) та ін.

Людство не має іншої альтернативи, як навчитися жити в мирі, спільно з усіма, не втрачаючи, проте, власної унікальності країн, народів, етносів. Намагаймося через діалог цивілізацій знайти елементи і важелі передовсім власного зростання, а відтак — духовного єднання з іншими. Спрощена, оголено прагматична глобалізація — то реалізація інтересу, перемога сильних країн і водночас трагічна перспектива слабких. Зважаймо на це.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ ТА ОСНОВНИХ ЇЇ СУБ'ЄКТІВ

5.1. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

Політика (від гецьк. *politike*) — мистецтво управління державою.

Власне термін “політика” найімовірніше поширився під впливом однойменного трактату Аристотеля про державу, правління і правителів.

Більш-менш однозначно сформувати поняття “політика” складно, через те що існує багато підходів до його визначення.

Найчастіше вживаються такі визначення поняття “політика”:

- єдина **наука** про суспільство і місто-державу (поліс) (Платон, Аристотель);
- **вчення** (теорія) про досягнення (отримання) і утримання влади;
- наука про **завдання і цілі держави** і про засоби досягнення цих цілей;
- активна **участь** громадян у державному житті (вибори, референдуми, участь у роботі органів влади, у діяльності політичних партій, громадських організацій, об'єднань тощо);
- політика як **форма мистецтва** (Бісмарк про діяльність надто талановитих, обдарованих політиків).

Політика є поєднанням трьох аспектів:

- політика як сфера суспільного життя;
- політика як один з видів активності соціальних об'єктів;
- політика як тип суспільних відносин (між індивідами, малими групами та ін.

Аби сформувати уявлення про політику як складний і неоднозначний феномен, треба спробувати відповісти на два основних, центральних запитання.

1. Що являє собою політика як суспільний феномен, яка її природа, яке походження?

2. У чому полягає суть і специфіка взаємозв'язку політики з іншими сферами суспільного життя?

Як загальнотеоретичне, буденне можливе таке визначення політики: це сфера відносин між класами, націями, великими соціальними групами стосовно державної влади і державного влаштування усередині певного суспільства, а також відносин між державами на міжнародній арені.

Політика у широкому, філософському її розумінні є системою дій, спрямованих на досягнення певної мети, а також створення умов, які сприяють оптимальній реалізації інтересів усіх суб'єктів політичної дії — людини, організації, об'єднання, партії, держави та ін.

Останнє визначення є більш науковим, предметним, однак також мало претендує на однозначність і повноту.

Політику як складне і багатогранне суспільне явище вивчають такі суспільні науки, як політична соціологія, політична географія, політична антропологія, політична психологія та ін. Кожна з них по-своєму намагається відповісти на те, що таке політика як суспільне явище, як вона виникає, формується, як впливає на життя людей тощо.

Для усвідомлення суті політики як феномену слід визначити і врахувати, що загалом являє собою світ політичного.

Світ політичного — це складний і багатолікий комплекс явищ, інститутів, відносин, процесів тощо [41, 185]. Він охоплює багато сфер, зокрема державно-правову, партійну, виборчу політику, механізми прийняття рішень, структурні і системні компоненти.

Центром світу політичного є держава, вада, владні відносини.

Найважливіша структурно-функціональна складова світу політичного — політичні відносини, носіями яких є конкретні суб'єкти, хоча не існує єдиної думки щодо суб'єктів політичних відносин. На думку К. Маркса, це класи, В. Парето і Г. Моска вважали, що це еліти, Д. Трумен і А. Бентлі такими суб'єктами називали зацікавлені групи тощо.

За основними складовими політика як суспільне явище поділяється на чотири основні взаємопов'язані компоненти:

- діяльність певних політичних сил;
- участь громадян, соціальних груп, народу в суспільно-політичних процесах;
- діяльність політиків, партій громадських організацій, об'єднань у політичному процесі;
- сукупність певних питань, подій, пов'язаних з існуванням державної влади, країни.

Відтак серед великої кількості визначень поняття “політика” можна виокремити чотири основних.

Перше. Розуміння політики як певних відносин між класами, групами людей, окремими людьми, державами, що включають у себе погодження, панування, підпорядкування, конфлікт, боротьбу. Фактично таке розуміння політики співзвучне теорії класової боротьби К. Маркса або теорії конфліктної природи політики, яку обстоювали Ж. Френд та К. Шмідт.

Друге. Визначення політики у такий спосіб, коли вона власне отожднюється з такими політичними явищами, як панування та владарювання, і характеризується саме як діяльність, як знання, як уміння керувати, управляти.

Третє. Політика як феномен визначається за допомогою таких її функцій, як управління, контроль, підтримання порядку.

Четверте. Телеологічне розуміння феномену політика (від грецьк. *teleos* — мета), за допомогою якого дослідники намагаються визначити політику через основні цілі, згідно з якими вона реалізується.

Фактично при вивченні сутності політики як суспільного явища за основну точку відліку беруть грецьке *politicos* (прикметник, похідний від *polis* — поліс). Аристотель, як відомо, у своїй фундаментальній праці “Політика” доходить висновку, що політика — це своєрідна наука, мистецтво управління усіма справами, які супроводжують організоване співжиття людей. Інакше кажучи, вже на початку свого виникнення політика означала не що інше, як бажання і вміння жити спільно у “полісі” (також за Аристотелем). Ми вже зазначали, що упродовж століть визначення політики як суспільного явища змінювалося, уточнювалося. Аристотель передає дієслово *politesthai* дієсловом *politizare* — політизувати. Фома Аквінський вживав словосполучення *politica scientia* — політична наука або просто *politica* — політика. Пізніше Ж. Блондель визначає політику як діяльність, у результаті якої доходять рішень, які реалізуються в межах суспільства і для нього.

Відомий російський політолог В. Пугачов визначає політику як галузь в основному цілеспрямованих відносин між групами стосовно використання інститутів публічної влади в інтересах реалізації їх суспільно значущих запитів і потреб.

Оскільки політика надто складне і багатогранне явище, її загальнофілософським визначенням може бути й таке: **політика — це явище, породжене активністю людини, що має власну мету й інтереси.**

Відтак політика конституювалася тоді, коли виникли певні, досить складні потреби людини, коли ускладнилися умови задоволення таких потреб.

Як явище політика визначається у процесі ускладнення виробництва, диференціації суспільства, посилення суперечностей, конфліктів, міжособових і міжгрупових контактів. Іншими словами, політика, образно кажучи, з'являється тоді, коли традиційні звичаї, обряди, традиції неспроможні забезпечити відповідний рівень і характер відносин, врегулювати суперечності і конфлікти. І об'єктивно роль політики як суспільного явища підвищується адекватно до того, наскільки гострою є проблема цілісності суспільства.

З огляду на викладене постає також потреба у появі, утворенні певних структур публічної влади, державних інститутів влади. З їх появою виникають суперечності між політичною і позаполітичною формами організації та існування людей. У будь-якому разі у високорозвиненому суспільстві принципово значення набуває потреба політичного усвідомлення громадянами своїх інтересів, вміння поєднувати їх із загальнодержавними, а отже й з інтересами інших людей, класів, груп.

Виникає і набуває суттєвої ваги й інша проблема. У високорозвинених суспільствах формується і набирає сили так звана політична бюрократія, яка намагається за рахунок спекуляції на інтересах певних груп, класів задовольняти виключно або в першу чергу власний корпоративний інтерес. Яскравим свідченням цього є політична стратегія і тактика колишньої КППРС, її лідерів щодо інтересів робітничого класу і селянства. Під гаслом “боротьби за справу робітничого класу і колгоспного селянства” партією робилися справи надто далекі від справжніх, реальних інтересів і потреб тих класів, яким партія присягалася на відданість.

Роль політики у житті суспільства важко переоцінити. **Відколи існує свідоме, цивілізоване людство, країни і народи, політика була й залишається визначальним фактором влаштування їх життя, роз-**

будови відносин, врегулювання стосунків і різноманітних конфліктів.

Вже за глибокої давнини люди намагалися усвідомити суть, особливості політики і як духовного феномену. Тому, очевидно, спочатку політику трактували як релігійно-міфологічне явище. Тобто в II–I тисячоліттях до Р. Х. побутувало уявлення і переконаність у тому, що влада має винятково божественне походження.

Значно пізніше, у середині першого тисячоліття, коли відпрацьовувалися і раціоналізувалися політичні знання, почали з'являтися перші політичні дефініції, категорії і концепції політики. Відтепер вони вже мали філософсько-етичну форму. Це було пов'язано насамперед з іменами і працями таких видатних філософів, істориків, політиків, як Конфуцій, Платон, Аристотель та інших, які розглядали політичну науку як науку про найвище благо людини і держави, як науку про ідеальний державний устрій.

Зрозуміло, що наведене трактування політичної науки, її суті, особливостей певною мірою було ідеалізованим, оскільки, на думку згаданих вчених, її покликання, призначення – навчити людей жити красиво і справедливо, розумно взаємодіяти між собою у єдиній державі.

Фактично батьком нинішньої політології як науки про політику є, як зазначалося, саме Аристотель, який, проте, не виокремлював предмет політології і не робив потрібного і необхідного розмежування між політологією, етикою, філософією, іншими науками.

Для цього потрібен був час. Потрібно було кілька століть розвитку політичної науки, щоб у XVI ст. це зробив Н. Макіавеллі. Він позбавив політичну науку її релігійно-етичної форми, довів, що політичні процеси є такими ж природними, як і будь-які інші, дав зрозуміти і стверджував, що центром політичних досліджень, політичного аналізу має бути саме державна влада в усіх її особливостях і проявах.

Відомий український вчений Г. Щокін, точку зору якого ми цілковито підтримуємо, акцентував увагу на тому, що основним завданням політичної науки є пошук раціональних засад прийняття політичних рішень, розробка практичних рекомендацій із соціального управління, усунення соціальних конфліктів [208, 305]. Це є, образно кажучи, певним опредметненням, практично-прикладним аспектом політики, який останнім часом стає ще помітнішим у житті людства.

Звідси, природно, загальний предмет політичної науки можна розділити на такі спеціальні дисципліни:

- теорію суспільного розвитку;
- теорію влади і владних відносин;
- теорію соціальної політики і соціального управління;
- теорію кадрової політики;
- теорію і практику міжнародних відносин.

Політична наука розглядає політику в усій її багатоаспектності, надзвичайній складності, як явище, що пронизує всі сфери життя суспільства, має свої об'єкти і суб'єкти.

Сутність політики як суспільного явища можна визначити за її змістом. Вирізняють такі три складові змісту політики:

Перша — дії, спрямовані на владу (її завоювання, утримання і використання).

Друга — практична і теоретична діяльність у сфері відповідних відносин між людьми, соціальними групами, іншими суб'єктами політичного процесу щодо виявлення та регулювання їхніх інтересів за допомогою використання державної влади.

Третя — процес підготовки, прийняття і власне практичної реалізації обов'язкових для суспільства рішень.

Політика має свої якості; виокремлюють такі найголовніші з них:

- універсальність, всеосяжність;
- відносну автономність;
- наявність власної логіки розвитку.

Політика характеризується досить складною структурою, складові якої тісно переплітаються у процесі практичної взаємодії. До основних складових належать такі:

• **політична дія** — всяка дія, яку можна спостерігати, бачити, яка існує (відбувається), реалізується в межах політичної системи індивідом, суспільною групою або політичною, громадською інституцією (партія, рух, об'єднання, організація тощо).

• **політична дія може бути випадковою, спонтанною поведінкою або, навпаки, осмисленою, спланованою**, як частина послідовного процесу, пов'язаного з прийняттям політичного чи іншого рішення;

• **політична поведінка** — це людські думки і дії, що стосуються процесу управління. Політична поведінка складається з внутрішніх реакцій (думка, сприйняття, судження, установка, утвердження) і певні дії, які можна спостерігати, бачити (протест, лобіювання, страйк, маніфестація, вибори тощо);

- **політичний інтерес.** Без нього політична діяльність неможлива, оскільки завдяки інтересу до будь-кого і будь-чого приходиться усвідомлення мети, цілей політичної діяльності. Політичний інтерес — дуже важлива спонукальна домінанта у політиці. Він є основою входження того чи іншого соціального суб'єкта у сферу політичних відносин як процесу соціалізації;

- **політична діяльність.** Це практична реалізація відповідних політичних інтересів окремими суб'єктами політичного процесу. Сукупність політичної діяльності становлять відповідні дії, спрямовані на завоювання, утримання, функціонування і розвиток певних політико-владних відносин.

Політична діяльність має свої види і типи.

Види політичної діяльності:

- **теоретична діяльність** — ідеологічна, законотворча, науково-організаційна, методична, соціологічна та ін.;

- **практична політична діяльність** — депутатська, урядова, робота в складі органів місцевого самоврядування, партійна, громадська робота у виборчих кампаніях, участь у масових діях і акціях (пікетування, страйки, інші акції протесту і підтримки, маніфестації, демонстрації тощо).

Типи політичної діяльності:

- **конструктивна** (реформаторська);
- **деструктивна** (радикальна — революція, контрреволюція, заколот, політичний переворот).

Основою і підґрунтям політичної діяльності є політичні відносини.

Політичні відносини являють собою взаємодію особистостей, соціальних груп, соціальних інститутів щодо влаштування і управління суспільством. Коріння політичних відносин сягає економіки, відносин, які виникають у процесі задоволення первинних, фундаментальних потреб людей. Політичні відносини беруть свій початок у свідомості людей, потім виявляються у діях, поступках, процесах, взаємовідносинах соціальних груп, партій, держав тощо. Розрізняють дві сторони, форми буття політичних відносин: політичну діяльність і політичну організацію.

Політична діяльність обумовлюється і детермінується політичною свідомістю.

Політична свідомість — це сукупність уявлень і почуттів, поглядів і емоцій, оцінок і установок, які відображають ставлення людей до існуючої і бажаної політики, визначають здатність, спро-

можність людини брати участь в управлінні справами суспільства і держави. Політична свідомість має такі функції: регулятивну, оцінну, інтегруючу, пізнавальну, прогностичну, мобілізуючу. Політичну свідомість можна також визначити як усвідомлення в різних формах сутності політичних відносин і політики, політичних знань, що допомагають зрозуміти політичні процеси, політичні явища. Політична свідомість може бути масовою, груповою, індивідуальною.

Політична діяльність обумовлюється також певними **політичними і правовими нормами** — законами, програмами, платформами.

Основними суб'єктами політичної діяльності є групи, політичні організації.

Політична організація охоплює державу, політичні партії, рухи, громадські організації, об'єднання, групи тиску, різноманітні лобістські групи тощо.

По суті **політика існує на різних рівнях** і окремий політик також може діяти на будь-якому з них або й на кількох одночасно.

Перший рівень (макрорівень) — це держава, публічна примусова влада, її устрій і функціонування в центрі і на місцях.

Другий рівень (мікрорівень) охоплює діяльність окремих організацій — партій, профспілок, об'єднань, корпорацій.

Третій рівень (мегарівень) — діяльність міжнародних організацій.

Як специфічне явище політика також взаємопов'язана з іншими формами суспільної свідомості та сферами суспільного життя — з економікою, правом, ідеологією, культурою, релігією, мистецтвом, мораллю та ін. Такі відносини досить специфічні і потребують окремого розгляду та аналізу. Однак потрібно зважати на те, що це стосується насамперед тих сфер життя, в яких особа діє як суспільне, соціальне явище.

Політика виконує певні функції.

Перша функція — визначення мети суспільного розвитку та організації життя, пошук і використання з цією метою відповідних ресурсів.

Друга функція (тісно пов'язана і похідна від першої) — підтримка і зміцнення суспільства.

Третя функція — виявлення та узгодження відповідних владних інтересів різних соціальних груп, верств населення. Таке узгодження вкрай необхідне, оскільки від нього залежить суспільна злагода, стабільність і мир.

Четверта функція — безпосереднє запобігання конфліктам, суперечностям, які, природно, відбуваються в суспільстві, налагодження цивілізованого позитивного діалогу між громадянами і державою.

П'ята функція — захист основних прав і свобод громадян, забезпечення соціальної справедливості і загального блага.

Шоста функція — політична соціалізація громадян, щонайширше їх залучення до управління громадськими і державними справами.

Немає сенсу визначати пріоритетність згаданих функцій політики, бо в реальному житті всі вони взаємодіють, взаємозалежні, тісно переплітаються між собою. Водночас зазначені функції можуть спрацьовувати і у зворотному напрямі.

Політику класифікують і так:

- **за сферами суспільного життя** — економічна, національна, військова, екологічна, науково-технічна, соціальна, культурна тощо;

- **за об'єктом (напрямком) впливу** — внутрішня і зовнішня;

- **за суб'єктами політики, політичного процесу** — державна, політика політичних партій, громадських об'єднань, рухів, груп;

- **за пріоритетом діяльності** (метою) — політика нейтралітету, національного примирення, “великого стрибка”, “відкритих дверей”, компромісів та ін.

Вирізняють такі складові політики [208, 306]:

- загальнотеоретичні і загальнометодологічні основи, які утворюють філософія і методологія, світобачення, картини світу, ідеологія, різні суспільні науки;

- соціальна філософія і політична наука;

- концепції загальної стратегії мети і програм політики;

- конкретні практичні завдання, які належить вирішувати;

- механізм практичної реалізації політики;

- схематичний аналіз отриманих практичних результатів;

- коригування згідно з даними аналізу усіх названих ланок формування і здійснення політики (зворотний зв'язок).

Структуру політики становлять:

- політичні ідеї, теорії, вчення;

- політичні інститути, організації;

- політичні норми;

- політичні відносини.

Політику можна пояснювати і як діяльність. Це зокрема:

- певна діяльність, пов'язана із здійсненням відповідного політичного курсу;

- участь громадянина (будь-якого іншого суб'єкта політики) у справах держави, політичних партій, громадських організацій і об'єднань тощо;

- вироблення установок, мети;
- політична діяльність як наука, мистецтво та ін.

Вирізняють **чотири основних рівні політики**, які характеризуються певними особливостями, закономірностями і конкретними суб'єктами.

1. **Геополітичний.** Охоплює відносини, діяльність окремих держав, міжнародних організацій, що створюються здебільшого для координації політики на міжконтинентальному, міждержавному рівні. Безпосередні суб'єкти: політики — керівники держав, окремих гілок влади, політики — лідери провідних політичних партій, громадських об'єднань, представники економічної, творчої, духовної еліти та ін.

2. **Державний.** Основою такої політики є організація публічної влади, діяльність державних структур різних рівнів (центрального, регіонального), організація місцевого самоврядування.

3. **Структурний.** Мається на увазі політика таких суб'єктів політичного процесу, як партії, об'єднання, рухи, окремі авторитетні соціальні формування.

4. **Особистісний.** На цьому рівні здійснюється політика, пов'язана з діяльністю окремих індивідів, громадян, політичних діячів, лідерів нижчого рівня (передусім регіонального).

Найбільша кількість учасників політичних процесів припадає на третій і четвертий рівні.

Надзвичайно важливу роль у політиці відіграють **символи**. Вони **відтворюють, фіксують характер, особливості нації, народу, держави**, є ідейними або ідейно-образними структурами.

Символи мають велике значення у житті людей. Саме за допомогою символів люди спілкуються, взаємодіють [159, 135–136].

До **основних політичних символів належать конституції, прапори, емблеми, свята, гроші, окремі знаки**.

Чи не найцікавішим у політиці є саме її психологічний аспект. Його багато в чому пояснює політична психологія. Як явище політична психологія з'явилася з виникненням політичного життя. Фактично в особну науку вона виокремилася з політології лише у 60-ті роки ХХ ст. Однією з причин цього було те, що політичні партії, організації, об'єднання змушені були шукати нові методи ефективного управління учасниками політичного процесу. Психологічні аспекти

політики, політичних процесів є предметом уваги й аналізу спеціальної наукової дисципліни “політична психологія”.

5.2. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ І ВЗАЄМОВІДНОШЕНЬ ПОЛІТИКИ З ОСНОВНИМИ СФЕРАМИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Внаслідок взаємодії різних суб'єктів і об'єктів політики, соціальних і політичних структур суспільства утворюється, зумовлюється і забезпечується відповідний політичний процес.

Політичний процес (від лат. *processus* — просування) — це форма функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує у просторі й часі [15, 271].

Політичний процес відрізняється від усіх інших — економічного, правового, ідеологічного, духовно-культурного — своїм характером, особливостями характеристик. Сукупність соціальних, політичних інституцій, їх взаємодія дає певний кінцевий результат, що неодмінно спонукає до відповідних суспільних змін.

Взаємозв'язки (взаємовідношення) політики з різноманітними сферами життя людини, функціонування суспільства надзвичайно складні, своєрідні і неоднозначні. Через те окремого розгляду потребують питання, що стосуються політики й економіки, політики і соціальної сфери, політики і культури, політики і моралі.

Політика й економіка

Серед багатьох аспектів взаємовідношень політики й економіки політологи, політичні соціологи переважно вирізняють два основних:

1. Взаємовідношення економіки і влади.
2. Економічна роль держави та особливості її здійснення.

Не вдаючись у глибокий і детальний розгляд названих аспектів, наголосимо на найсуттєвішому.

Коли ми говоримо про взаємозв'язки економіки і політики, то потрібно зауважити, що ніколи не буває високоефективної економіки, якщо у людей немає зацікавленості у високопродуктивній праці, суспільно корисній діяльності і якщо вони не мають можливості, не можуть розпоряджатися плодами своєї праці на свій розсуд.

Економічну роль держави, особливості її реалізації розуміють так: удосконалення економіки, усіх механізмів господарювання можливе

лише тоді, коли держава є сильною, коли вона спроможна створити умови для існування так званої вільної економіки, або економіки “цілковитої конкуренції”. Йдеться про максимальну мінімізацію економічної влади держави, що дає можливість індивідові самотійно реалізовувати власні економічні інтереси. Безпосередньо держава у цій ситуації повинна створити відповідні умови, і насамперед — підготувати людину (можливість здобуття освіти, професії, вироблення навичок долати труднощі, керувати тощо). У такому контексті, образно кажучи, співіснують демократія і “вільна конкуренція”. Однак це зовсім не означає, що держава повністю усувається від управління економікою, впливає на неї лише через систему законів, політику. Держава відповідає за вирішення проблеми економічної стабільності, встановлення суспільної рівноваги, що означає запобігання монополізму, збереження умов для здорової конкуренції, сприяння розвитку освіти, професійної підготовки громадян тощо.

Тривалий час під тиском марксистсько-ленінського методологічного вчення, дотримання точки зору щодо примату економіки як ідеалізованого базису суспільного розвитку вважалося, що економіка передує, визначає і диктує характер та особливості політики. Втім, розвиток політики і розвиток економіки — процеси двоєдині, тісно пов'язані між собою, взаємовпливові і взаємодетерміновані. У цьому зв'язку варто вести мову про економічну політику як специфічну політичну діяльність, спрямовану на удосконалення функціональних можливостей економіки як суспільної підсистеми.

Відомо, що доленосні для країн політичні рішення приймають насамперед державні інститути, які, відповідно з конституційним правом, можуть і приймають рішення, що є обов'язковими і для суб'єктів економіки.

Існують три основні форми впливу держави на економіку.

Перша: держава може діяти абсолютно всупереч економічному розвитку, що врешті може спричинити загибель самої держави.

Друга: держава діє саме у тому напрямку, що й економіка. В такому разі економічний розвиток відбувається інтенсивніше і результативніше.

Третя: держава в одних напрямках ставить економічному розвитку перешкоди, а в інших стимулює його.

Суб'єктами економічної політики окрім держави є також політичні партії, об'єднання, виборці, колективи підприємств, групи інте-

ресів та ін. Вони насамперед оцінюють і формують громадську думку стосовно наявних у державі соціально-економічних проблем.

Економічна політика ставить за мету визначити оптимальні шляхи досягнення економіко-політичної мети і результатів за допомогою відпрацювання, вдосконалення механізмів фінансування, асигнування в економіку, поліпшення керівництва економікою, формування механізмів збереження основ економічної системи і її розвитку.

Реально економічна політика здійснюється в умовах існування двох моделей економічних систем — ринкової економіки та моделі централізованого планування і управління економікою. Вибір таких моделей здійснюється винятково за рахунок політики і через неї. “Сила науки, — наголошують Г. Дашутін та М. Михальченко, — полягає в тому, щоб обґрунтувати послідовність дій держави, влади в економічній сфері: роль політичного, ідеологічного, культурного факторів. А це можливо, коли вчені не довільно визначають завдання реформи та шляхи їх вирішення, а враховують політичні та економічні реалії, світовий і регіональний досвід державного регулювання суспільних процесів. Він свідчить, що “стихийний”, нерегульований підхід до ринку призводить до тяжких політичних, економічних та соціальних наслідків” [59, 167].

У зв'язку з викладеним потрібно звернути увагу на кілька складних проблем під загальною назвою “економіка і політика”.

Проблема перша. Механізм розбалансування і дисгармонія соціального світу, гальмування суспільного розвитку передусім закладені в економічних відносинах, у їхній недосконалоості. Тут усе залежить від того, якою мірою людина відторгнена від власності, а відтак, якою мірою вона може користуватися результатами власної праці. Отже, **питання людина і власність — основне для економічної політики.**

Необхідною умовою щонайповнішої реалізації творчого потенціалу людини, як свідчить історична практика економічного розвитку найбагатших країн світу, є подолання монополії будь-якої однієї форми власності. Стан і проблеми соціально-економічних перетворень в Україні також підтверджують такий висновок. Плюралізм форм власності — основа прогресивного економічного розвитку суспільства.

Російські науковці В. Іванов, А. Іванов, А. Доронін небезпідставно стверджують, що потенційно “найвигіднішою”, найдосконалішою є

так звана корпоративна власність, оскільки вона є синтезом двох діаметрально протилежних форм власності — капіталістичної і соціалістичної. При цьому не слід ідеалізувати роль і значення приватної власності, бо насправді, всупереч твердженням більшовиків-комуністів, зовсім не вона домінує у ринковій економіці. Тут, якщо проаналізувати, маємо таке співвідношення: приватна власність на засоби виробництва — 10–15 %, державна — 10–15 %, корпоративна (колективно-корпоративна, акціонерна, кооперативна, суспільна та ін.) — близько 70 %. До того ж у світі, внаслідок глобалізації багатьох процесів, як уже зазначалося, водночас відбувається інтегрування різних форм власності.

Тут доречно зробити такий коротенький відступ. Немає чистих, в ідеалізованому плані, форм власності, як зокрема немає й ідеалізовано чистих політичних ідеологій. Нині у людському визначенні і розумінні є відповідні цінності життя, які досягаються і забезпечуються завдяки зокрема й симбіозу, поєднанню різних форм власності, різних моделей влаштування матеріальних засад суспільного життя людства. Очевидно, задля визначення певних пріоритетів щодо форм власності, насамперед потрібно врахувати те, яка з них найвиразніше і найпомітніше стимулює окрему людину до максимально продуктивної праці, суспільно корисної діяльності.

Проблема друга. Стосовно економічної політики у її глобальному, всеохопному сенсі суттєве значення має те, чи можна зробити таку політику реально позитивною для життя людини в сучасних умовах існування світу взагалі. Так, на одній з конференцій ООН, яка працювала в 1992 р. у Бразилії (Ріо-де-Жанейро), зазначалося, що забезпечити екологічну безпеку планети у соціально несправедливому світі абсолютно неможливо. Йдеться про ту моральну несправедливість, коли людина дозволяє собі взяти природного продукту більше, ніж їй потрібно для життєдіяльності, а головне — більше, ніж вона може компенсувати, повернути своєю працею і діяльністю природі, суспільству. Зрозуміло, що ідеальним мірилом, регулятором такого визначення є виключно свідомість людини, особистості, а не будь-які і будь-чий технічні, механічні чи інші перестороги й заборони.

Проблема третя. Взаємовідношення політики й економіки, хоч би як глибоко вони досліджувалися й удосконалювалися, залишаються надто складними, особливо на рівні взаємовідношень окремих політичних інститутів та економіки. З одного боку, економіка прямо за-

лежить від політики, що декларується, обстоюється певними політичними інститутами, а з другого — вона розвивається значною мірою самостійно, незалежно. Навіть більше, вона існує залежно від того, як саме у певній країні здійснюється економічна політика.

Аби усвідомити суть такого процесу, потрібно враховувати проблему взаємозалежності політики й економіки комплексно, з усіма труднощами і суперечностями. Молодий український дослідник політолог І. Стулова, зокрема, називає таку залежність “економіко-політичною системою”, яка, за її визначенням, “являє собою поєднання двох типів ринків — економічних, де відбувається обмін товарів і послуг, і політичних, де об’єктами обміну є, з одного боку, засоби економічної політики, а з другого — фактори політичної підтримки: голоси виборців, проведення інформаційних кампаній у засобах інформації, внески в передвиборні фонди та ін.” [185, 7]. Така своєрідна точка зору досить актуальна, особливо для суспільств нестабільних, перехідного стану, а головне — ця суперечність майже не досліджена.

Зрозуміло, що однією з центральних проблем для суспільств, що переходять від тоталітарних до демократичних моделей політичних систем і принципово іншого, демократичного влаштування життя, є проблема утворення саме таких інституцій, які спроможні вміло і результативно розвивати ринкові економічні відносини, ринкову економіку взагалі. Йдеться про принципово інший характер суб’єктів економічного господарювання, нові моделі і механізми такого господарювання, без яких економічний поступ і прогрес є абсолютно неможливими, ідеалістичними очікуваннями. Суто ж політичні інституції в державі, ті, що становлять основу політичної системи, мають, ми вважаємо, навчитися розробляти, формувати і реалізовувати економічну політику, ефективно використовуючи всі ресурси, а насамперед — людські і природні.

Проблема четверта. Безумовно, що максимальне “дистанціювання” політичних інститутів та економіки необхідне і можливе лише в стабільних країнах з розвиненими ринковими відносинами. У країнах, що лише трансформуються, торують шлях до демократії, політичні інститути мають надто великий вплив на характер економічних процесів, але й сама економіка намагається існувати певною мірою самостійно, незалежно від політичної кон’юнктури. Отже, й розрив між політикою і економікою постає як об’єктивне явище.

Отже, досить часто економічна влада, образно кажучи, переходить у політичну і навпаки. Втім, саме “сильна економічна політи-

ка є однією з основних передумов стійкого стану суспільства, завдяки чому політична система може ефективно функціонувати в умовах різних впливів, зберігаючи при цьому свою структуру і можливість контролювати процес суспільних змін. Водночас економічні кризи, спад виробництва, погіршення життєвого рівня населення, різко виражені диспропорції в перерозподілі доходів часто стають причиною дестабілізації і навіть розпаду політичної системи” [185, 13]. З цією думкою важко не погодитися. Вона досить чітка й аргументована.

Проблема п'ята. Нинішня соціально-економічна модель розвитку, яку тривалий час використовували багато розвинених країн світу, практично не може використовуватися іншими країнами, оскільки більшість таких країн серйозно потерпають не від браку природних чи людських ресурсів, моделей розвитку економіки, а мають повільний, незадовільний розвиток через кризу регіонального і навіть глобального управління. Ми вкотре наголошуємо на відомій думці (і цілковито поділяємо її) одного з класиків теорії управління П. Друкера про те, що не існує країн слаборозвинених, а є країни слабобокеровані, де не вироблено досконалих систем управління, прийнятних саме для цієї (окремо взятої) країни. Вважаємо, що таке цілковито стосується й України. Наведемо один красномовний факт, що підтверджує згадану тезу: з 1973 по 1986 р. Японія розвивалася у 6 разів швидше, ніж США, Франція — в 4 рази, Англія — у 3 рази. Причина — досконалість або недосконалість менеджменту насамперед на загальнодержавному рівні.

Проблема шоста. Стабільність будь-якого суспільства залежить від наявності в ньому політично й економічно стійкого прошарку, який називають середнім класом. Зрозуміло, що суспільство з великим розривом у доходах не може бути стабільним, воно постійно накопичує самознищувальний потенціал.

Формування середнього класу — питання давнє, неоднозначне. Ще Платон свого часу писав про так званий середній стан, завдяки якому мають утримуватися управлінці державою, воїни та ін. Окрім відповідного матеріального достатку середній клас характеризується вмінням людей, що до нього належать, виявляти ділову і творчу ініціативу у створенні матеріальних та інтелектуальних надбань. Люди цього класу мають і відповідну психологію: вони — власники, їм є що втрачати і тому вони досить деполітизовані. Інакше кажучи, центральним питанням формування середнього класу є пи-

тання власності. Додамо, що позитивне існування середнього класу, ми вважаємо, може спостерігатися ще за однієї обов'язкової умови — наявності у державі національно свідомої, національно орієнтованої еліти, мета якої не просто власне збагачення, а забезпечення добробуту більшості громадян, підтримка малозабезпечених верств населення, а відтак — турбота про стабільність і силу держави.

Отже, **треба говорити про економічну політику держави, яка являє собою комплекс економічних цілей і заходів держави та уряду, що забезпечують вирішення довгострокових (стратегічних) і короткострокових (тактичних) завдань розвитку економічної системи згідно з інтересами країни і втілюються у відповідній економічній програмі.**

Вирізняють такі основні елементи (у формі політики) державної економічної політики:

- фінансово-кредитну;
- бюджетну;
- науково-технічну;
- структурну;
- соціальну;
- інвестиційну;
- аграрну;
- регіональну;
- зовнішньоекономічну.

Немає держав, де б економіка була ринково вільною, некерованою. Проблема полягає в доцільності та ефективності державного втручання в економіку. Так чи інакше, але жодна держава не може існувати і не обходитися і не може існувати без певного управління економікою. Міцний державний сектор економіки — обов'язкова ознака будь-якої стабільної і розвиненої держави.

Державне управління економікою здійснюється на основі (або за певного їх урахування, використання) таких принципів:

- **принцип об'єктивності** — держава враховує характер, особливості, умови розвитку суспільства, всіх його складових, засоби і ресурси, стан об'єктів і суб'єктів господарювання тощо;
- **принцип універсальності** — використовуються усі наявні обґрунтовані методи управління економікою, ведеться постійна боротьба за їх удосконалення;
- **принцип демократизму** — максимально враховуються інтереси, потреби суб'єктів господарювання (референдуми, опитування

громадської думки тощо), ведеться робота, спрямована на зміцнення взаємодії між державою і суспільством (насамперед громадянським);

- **принцип законності** — управління економікою з боку держави передусім базується на законі;

- **принцип розподілу влад** — при управлінні економікою, її розвитком враховується взаємодія влад, існують і діють відповідні противаги і стримування, які унеможливають появу тенденцій монополізму;

- **принцип делегування повноважень** — чітко розподілено функції (і їх дотримання) серед усіх суб'єктів управління економікою без переважання повноважень будь-кого;

- **принципи соціальної спрямованості** — в економіці, господарюванні центральними є насамперед інтереси людини, громадян;

- **принцип оптимізації управління** — управління є максимально простим з точки зору його найбільшої мобільності, дієвості, ефективності;

- **принцип конкуренції** — забезпечено конкуренцію між суб'єктами господарювання з урахуванням насамперед об'єктивної ефективності їх діяльності;

- **принцип комплексності** — кожен орган управління економікою, діючи згідно зі своїм місцем і функціями в управлінській ієрархії, водночас діє як чільна і невід'ємна складова єдиного державного механізму управління;

- **принцип публічності державного управління** — управління максимально доступне і відоме всім громадянам (і кожному), прозоре, відкрите, підконтрольне.

Зрозуміло, що такі принципи певною мірою “занауковлені”, бажані і навіть ідеалізовані, однак вони тією чи іншою мірою завжди присутні в системі управління економікою.

Окремо економічні науки розглядають **функції та методи державного управління економікою**, що також мають специфічні особливості порівняно з управлінням іншими сферами суспільства.

Завершуючи розгляд складного питання взаємовідношень політики й економіки, зазначимо. Серед усіх причин, що в комплексі сприяли розпаду колишнього СРСР, а також подібних до нього так званих соціалістичних країн, першою і найпомітнішою стала економічна неефективність господарювання, а в основі такої неефективності була хибна і край недосконала система державно-монополістичного

планово-розподільчого управління економікою. Через це криза радянської державної системи охопила практично всі сфери суспільного життя.

Держави перехідного періоду, якою є і Україна, як правило, особливої уваги в економічній діяльності надають структурній, аграрній, інвестиційній, соціальній, регіональній політиці, а також науково обґрунтованій політиці роздержавлення і приватизації.

Основою принципово нової державної політики держав перехідного стану є побудова так званої **народної економіки**, яка можлива лише за умови дотримання принципів демократизації всіх форм власності, їх реального плюралізму і конкурентності. Йдеться про створення рівних стартових умов для господарювання всіх громадян. Це надто складна проблема і розв'язати її можна лише у процесі докорінної перебудови існуючих відносин власності; роздержавлення власності і в подальшому створення відповідних нових стимулів до праці; структурної перебудови економіки та системи інвестування; здійснення аграрної реформи і створення ефективно діючого продовольчого комплексу; здійснення економічної конверсії виробництва (йдеться про військово-промисловий комплекс); перебудови зовнішньоекономічної діяльності; формування принципово нової соціальної політики; впровадження нової національно-демократичної системи планування й управління.

Економічна політика держави є своєрідною похідною від її економічної ролі, тобто того, наскільки держава прагне, спроможна, практично забезпечує процес розширеного відтворення.

У демократичних суспільствах економічна політика держави здійснюється так, щоб максимально створити умови для економічної свободи громадян, тобто свободи у виборі сфери використання своїх здібностей, нахилів, таланту, знань, професії, свободи у розподілі доходів, споживання створених матеріальних і духовних благ.

Створення умов для економічної свободи — процес складний і довготривалий. Він можливий за багатьох обставин, серед яких найважливішими є основи господарювання, відповідна економічна структура суспільства тощо.

Суть процесів, що відбуваються в усіх сферах українського суспільства, в тому числі і в економічній, полягає в тому, що вони властиві саме суспільству перехідного типу. Так, в економіці, як початок переходу до ринку, відбувається процес первісного нагромадження капіталу, формується новий механізм соціально-еконо-

мічних відносин. Нагромадження і перерозподіл власності відбувається у процесі жорсткої і часто безкомпромісної політичної боротьби. Її веде влада, політичні партії і об'єднання, громадські об'єднання та організації, окремі впливові політики, інші суб'єкти політичного процесу. Серед усіх суб'єктів політичного процесу найпомітніше втручатися в економічні взаємовідношення повинна саме держава.

Нині держава в Україні, як і в будь-якій іншій країні, може використовувати фактично два напрями державного регулювання економіки.

Перший напрям — це безпосереднє управління окремими підприємствами, компаніями, корпораціями, функціонування яких має загальнонаціональний, загальнодержавний характер. Йдеться в остаточному підсумку про формування державного сектору економіки.

Другий напрям — ринкове регулювання економіки на макрорівні. Фактично в усіх країнах таке регулювання існує і здійснюється за допомогою державного бюджету. Відомо, що в процесі його підготовки, прийняття та реалізації постійно ведеться непроста політична боротьба.

Маючи державний бюджет, держава спроможна реалізовувати цільові загальнодержавні, національні, регіональні програми, проекти, заходи, здійснювати цілеспрямоване планове замовлення на продукцію, товари, послуги.

Ще одним важелем, завдяки якому держава має можливість ефективно впливати на економіку, економічні процеси, є зокрема національна й іноземна валюта.

Отже, якщо говорити про так звані вільні ринкові відносини, то світовий досвід стверджує, що такі відносини можливі і видаються результативними саме за наявності мудрої, науково обґрунтованої державної політики, в результаті послідовних дій владних структур.

Базисними засадами будь-якого суспільства є економіка, сфера матеріального виробництва. З політичної точки зору для моделі не лише економіки, а й держави загалом принципове значення має те, яку економічну систему обирають громадяни певної держави або якій системі віддають перевагу. Оскільки нині в Україні активно формується ринкова система господарювання, то її, як свідчать соціологічні опитування, також не слід ідеалізувати, сприймати односторонньо. Так, у процесі опитування, проведеного в лютому 2002 р.

(“День”, 2002, 13 лютого), на запитання “Яку економічну систему, на вашу думку, слід мати в Україні?” було отримано такі відповіді: “Поновити державне управління економікою без будь-якого приватного підприємництва” – 17 %; “Поновити державне управління економікою, зберігаючи при цьому деякі можливості приватного підприємництва” – 21 %; “Створити однакові можливості державному управлінню економікою і розвитку приватного підприємництва” – 37 %; “Дати дорогу приватному підприємництву, зберігаючи деякі можливості для управління економікою” – 12 %; “Слід дати свободу приватному підприємництву без будь-якого державного втручання” – 5 %; “Важко відповісти” – 8 %.

Як свідчать наведені дані, однозначний висновок стосовно думки громадян України про модель економіки в нашій державі зробити досить складно, що підтверджує: ми не маємо чітко означеної економічної політики і шляхів її розв'язання.

Політика і соціальна сфера суспільства

Економічна політика – не самоціль і не може бути такою, оскільки **все, що створюється в суспільстві, має конкретного адресата – людину.** Вона, з усіма своїми потребами і запитамі – центр усієї політики, в тому числі й економічної. Отже, вектори економічної політики, критерії економічного зростання завжди зумовлені запитамі соціальної сфери, яка безпосередньо задовольняє потреби людини.

Проблему “політика і соціальна сфера” ми розуміємо широко, в тому плані, що демократична, правова держава має розвиватися дедалі більше у напрямку держави соціальної.

Державу соціальну розуміють як різновид держави, що характеризується розвинутою системою соціального забезпечення, з гарантованим мінімальним рівнем життя і максимально низьким соціальним ризиком для найманих працівників [143, 61].

Що ж до суто соціальної політики, то в узагальненому визначенні – це діяльність держави, пов'язана з розвитком соціальної сфери, із задоволенням і гармонізацією соціальних потреб особистості та існуючих соціальних груп [140, 157].

Соціальна сфера не є в суспільстві ізольованою від інших сфер, однак саме вона вирішальним чином впливає на характер і увесь зміст діяльності людей, визначає усіх суб'єктів суспільного життя. Йдеться не лише про умови життя, побуту, соціальне забезпечення грома-

дян, а й про взаємодію людей, груп, етносів, про спеціальні взаємини між людиною і державою.

У кожній державі політика загалом і економічна політика зокрема відповідним чином впливають на розвиток науки, освіти, культури, на соціальне забезпечення та підтримку громадян, вразливих соціальних груп. У такому разі говорять про соціальну політику, покликану створити для людини певні умови і гарантії для її соціалізації, розвитку, продуктивного життя.

Зрозуміло, що **відповідне виокремлення з-поміж усіх процесів соціальних зовсім не означає їх абсолютне відособлення від економічних, політичних чи духовних процесів.** Однак саме соціальна сфера є своєрідною сукупністю усіх соціальних відносин і умов, які відповідно впливають, зумовлюють характер і зміст діяльності усіх суб'єктів політичного, соціального процесів.

Розмежувати політичну сферу та інші сфери людського, суспільного життя досить складно, а почати просто неможливо. З одного боку, політика активно впливає на економіку, культуру, мораль, право тощо, а з другого — вони впливають на політику, визначають її характер, особливості.

Тривалий час у науці ґрунтовно розглядалися проблеми взаємовідношень політики й економіки, політики і культури тощо. Багато хто схиляється до думки, що окремі з цих явищ — наприклад, політика і мораль — несумісні.

Робилися зокрема спроби бодай умовно, якщо не в ідеалі, роз'єднати також політику і громадянське суспільство, а відтак розглядати політику певною мірою як автономну сферу людського буття. Однак це лише спроби теоретичного поділу — і не більше.

Так чи інакше, політика тісно взаємодіє з іншими сферами і детермінує життя як окремої людини, так і людського співтовариства.

Соціальна політика здійснюється насамперед державою, а також різноманітними спілками (наприклад, профспілки), об'єднаннями, приватними інститутами тощо. Складовими механізму її здійснення є організація побутового обслуговування, трансферти, розпорядження, заборона, прийняття державних норм.

До соціальної політики зараховують класичні системи соціальних гарантій, наприклад, страхування з настанням старості, в разі хвороби, нещасних випадків, допомога на випадок безробіття, різні види страхування.

У високорозвинених західних країнах у 80-ті роки на соціальну політику витрачалося 20–30 % валового національного продукту, а в країнах, що розвиваються, лише 5 %.

Соціальна політика, особливо в розвинених європейських країнах, важливе місце займає в партійній політиці, особливо у період передвиборчих і виборних кампаній, референдумів, проведення масових акцій.

З політичної точки зору для соціальної політики суттєве значення має проблема відносин між людиною (особою) і суспільством. Як правило, інтереси обох сторін досить рідко відповідним чином гармонізовані, узгоджені, оскільки люди в різний спосіб забезпечені такими найважливішими умовами життя, як робота, житло, предмети побуту і харчування, медична допомога, соціальна підтримка, дозвілля. Те саме можна сказати й стосовно класів, соціальних груп. Неоднорідне, неоднакове соціальне забезпечення, різні умови життя і спонукають людину, соціальні групи і класи до політичної діяльності, боротьби з тим, аби досягти більшого, мати ширші умови і можливості для задоволення своїх потреб.

Через суспільну, соціальну неоднорідність людей суспільство потрібно розглядати під кутом зору певної реально існуючої соціальної стратифікації. Існує багато конкретних ознак для диференціації суспільства. Наприклад, Т. Парсонс виокремлює три групи диференціюючих ознак: характеристики, які люди мають з моменту свого народження (етнічна належність людини, статеві особливості, родинні зв'язки, фізичні та індивідуальні особливості); рольові ознаки (різноманітні види професійно-трудової діяльності); елементи “володіння” (власність, різноманітні матеріальні та духовні цінності, привілеї).

Соціальна стратифікація, а отже й політична боротьба ускладнюються відповідно до поступального, складнішого розвитку суспільств, коли такі суспільства максимально диференціюються. Основу диференціації, як відомо, становлять інтереси, їх множинність, спектр. За означених умов так звані статусні групи суспільства розміщуються за системою від найнижчого до найвищого статусу на ієрархічних щаблях. “Соціальна стратифікація, — зазначав П. Сорокін, — це диференціація... населення... за ієрархічним рангом. Вона виражається в існуванні вищих і нижчих прошарків. Її основа і суть — у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності й обов'язку, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливу” [173, 302].

Пізніше М. Вебер до перерахованих П. Сорокіним факторів додав специфіку стилю життя, відповідний тип освіти і занять, дотримання звичаїв і правил поведінки, прихильність до певних цінностей і вірувань.

Сучасні високорозвинені західні суспільства від пірамідального типу суспільства перейшли до ромбоподібного, посередині якого розміщується так званий середній клас. Згідно з такою системою **суспільство містить:**

- **вищий клас** (люди, які достатньо забезпечені і фактично ні в чому собі не відмовляють);
- **середній клас** (люди, які мають можливість придбати необхідні продукти, речі, оплатити відповіді послуги);
- **нижчий клас** (люди, яким постійно бракує коштів і можливостей для задоволення своїх потреб починаючи з продуктів харчування).

Наявність перерахованих класів можна знайти у будь-якій суспільній групі (робітники, селяни, інтелігенція, службовці, підприємці та ін.).

Коли ж ведуть мову безпосередньо про середній клас, необхідність його утворення у суспільстві, то мають на увазі, що його наявність дасть змогу зменшити протистояння, протилежність між бідними і багатими, а зовсім не те, що всі збідніють чи стануть всуціль раптом багатими.

Схарактеризована модель соціальної стратифікації є, зрозуміло, дещо спрощеною. **Загальноприйнятою в західній соціології є модель У. Уотсона, який серед великих класів виокремив ще й проміжні [182, 39–40]:**

- **вищий — вищий клас** (представники впливових та багатих династій, які володіють значними ресурсами влади, багатства та престижу в масштабах держави);
- **нижчий — вищий клас** (банкіри, відомі політики, власники великих фірм, які досягли вищих статусів у процесі конкурентної боротьби чи завдяки різноманітним якостям);
- **вищий — середній клас** (бізнесмени, що досягли успіху, наймані управляючі фірмами, відомі юристи, лікарі, видатні спортсмени, наукова еліта). Саме про них говорять як про багатство нації;
- **нижчий — середній клас** (наймані працівники — інженери, середні та дрібні чиновники, викладачі, наукові працівники підрозділів на підприємствах, висококваліфіковані робітники). Цей клас нині у розвинених західних країнах найчисленніший;

- **вищий — нижчий клас** (наймані робітники). Цей клас багато в чому залежить від вищих класів щодо отримання засобів для існування і через те він постійно веде боротьбу за поліпшення умов життя;

- **нижчий — нижчий клас** (бідні, безробітні, бездомні, іноземні працівники та інші представники маргінальних груп населення).

У соціальній структурі суспільства класи, соціальні групи постійно намагаються, а багато хто з їхніх представників змінюють соціальний статус, переходять з одного класу в інший. Таке явище називають соціальною мобільністю. **Що інтенсивніший розвиток (насамперед економічний) суспільства, то помітніша мобільність як форма соціального відтворення і соціальних (вертикальних і горизонтальних) переміщень.** На думку П. Сорокіна, “під соціальною мобільністю розуміється будь-який перехід індивіда чи соціального об'єкта, створеної чи модифікованої цінності завдяки діяльності від однієї соціальної позиції до іншої”.

Горизонтальна мобільність — це переміщення з позиції на позицію в межах одного і того самого класу, тобто на одному соціальному рівні.

Вертикальна мобільність — це перехід індивіда з однієї соціальної групи у іншу (вгору — вниз).

Абсолютна рівність людей у суспільстві за доходами, майновим станом — утопія. Рівність має бути правовою з точки зору можливостей стати заможними, досягти, мати відповідний соціальний статус і захист.

З огляду на це будується і реалізується в конкретному суспільстві соціальна політика. Активно використовуючи економічні здобутки і досягнення людської спільноти, ставиться мета максимально можливо задовольнити інтереси і потреби людини, усіх громадян залежно від ефективності їх суспільно корисної діяльності. Жодна штучна зрівнялівка у цивілізованому суспільстві неприйнятна.

Вирізняють такі основні функції соціальної політики:

- захисну (заходи щодо забезпечення громадян роботою, прожитковим мінімумом, пенсійне, медичне забезпечення);
- стабілізуючу (підтримання соціальної, політичної стабільності);
- виховну (формування світогляду, об'єктивного ставлення до потреб тощо).

Соціальна політика реалізується через чотири основні моделі: консервативну, ліберальну, соціалістичну, соціал-демократичну.

Консервативна модель соціальної політики передбачає невтручання або мінімальне втручання держави в регулювання економічної і соціальної сфер; поступове скорочення державних соціальних програм; постійне заохочення діяльності недержавних організацій, структур, які займаються соціальною роботою, соціальним забезпеченням населення (фонди, агентства, об'єднання, організації, страхові компанії).

Ліберальна модель соціальної політики означає регулювання споживчого попиту; максимальне розширення трудового права, системи соціального страхування; регулювання ринку праці; вдосконалення політики доходів.

Соціалістична модель соціальної політики базується на тому, що держава монопольно бере на себе вирішення усіх соціальних проблем громадян, забезпечення їм необхідної підтримки і допомоги. Якщо держава не має необхідних матеріальних, фінансових можливостей і усувається від вирішення соціальних проблем громадськості, то вона виявляється практично неспроможною комплексно реалізувати соціальну політику.

Соціал-демократична модель соціальної політики — найближча до ліберальної політики, хоча ліберали таку політику здійснюють всупереч соціалізму, а демократи — з метою просування до “демократичного соціалізму”.

Розглянемо **специфіку соціальної політики в сучасній Україні**. Її формування і практична реалізація супроводжуються такими основними особливостями:

- кардинальними трансформаційними процесами, прискореною суспільною стратифікацією. Якою кількістю й особливостями соціальних страт характеризуватиметься українське суспільство — ще невідомо. Його спрощена схема: вищий, середній і нижчий класи. Така стратифікація з часом може мати складніший вигляд, і насамперед у результаті економічного зростання, але то ситуація суто прогностична;
- наявністю вже набутого досвіду розробки та реалізації соціальної політики та напрацюванням нових, кращих зразків практики безпосередньої соціальної роботи;
- можливістю використовувати власний і передовий зарубіжний досвід здійснення соціальної політики.

Схарактеризуємо вплив на формування і реалізацію соціальної політики означених умов та особливостей.

Перша особливість пов'язана з розширенням суспільства, появою соціальних страт (груп), яких раніше в країні не було, оскільки здійснюється перехід від класового поділу суспільства до соціально-майнового. Така ситуація потребує визначення (прогнозування) поведінки, стану соціальних груп, які потребують відповідної соціальної допомоги і соціальної роботи з ними і навколо них вже сьогодні і в майбутньому. Отже, соціальна робота в Україні як суспільстві перехідного характеру, суспільстві нестратифікованому має здійснюватися диференційовано. Основним її адресатом об'єктивно є діти (особливо сироти, інваліди, обдаровані, хворі), молоді люди, які неспроможні самостійно забезпечити стартові умови для свого життя, жінки та сім'ї (особливо молоді, неповні тощо). Найбільш принциповим при цьому є те, що соціальна політика через певні обставини не може бути такою, як у минулі роки, за так званої соціалістичної системи, тобто політикою обслуговуючою щодо інших сфер суспільного життя.

За усієї важливості соціально-економічного розвитку країни, формування ринкових відносин основною метою такого розвитку має бути створення набагато кращих, ніж нинішні, умов для розвитку, самореалізації громадян, задоволення їхніх потреб та інтересів. Це потрібно насамперед для того, аби мати здорове, працездатне покоління, успішно вирішувати демографічну ситуацію, формувати нову українську еліту. А будь-яке прогресивне, поступальне для суспільства перетворення здійснюється передусім у свідомості людини, нації, народу, і вже потім реалізується в соціально-економічній сфері, у матеріальному виробництві. Звідси, до речі, об'єктивна потреба фінансування і підтримки з боку держави насамперед освіти, науки, охорони здоров'я, соціального забезпечення громадян взагалі.

Друга умова реформування соціальної політики — дієве використання соціальної роботи. Фактично нова модель соціальної політики, сучасні технології соціальної роботи були започатковані в Україні з 1990–1991 рр., з прийняттям перших законів України і зокрема Закону “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”. Це перший закон, де було визначено поняття “молодь”, основні принципи, умови, правові та політичні гарантії соціального становлення й розвитку молоді, дано визначення сутності соціальних служб для молоді (ст. 6 Закону) тощо. Отже, нормативно-правова база соціальної роботи в Україні нині фактично вже сформована. Потрібно дбати про подальше її розширення і вдосконалення, що є нагальною потребою.

За більш як десятиріччя розбудови Української держави напрацьовано певний досвід організації соціальної роботи стосовно дітей, підлітків, сім'ї, жіноцтва. З'явилися нові структури, утворення: приtulки, центри зайнятості, центри сім'ї, соціально-реабілітаційні медичні та ін.

Відтак в Україні практично сформулася і далі вдосконалюється відповідна модель реалізації соціальної політики. Конкретна соціальна робота здійснюється за такими основними стратегічними напрямками:

- реалізація цільових, комплексних (національних та регіональних) програм;
- індивідуальна профілактична, соціальна допомога і підтримка вразливих верств населення, окремих соціальних груп;
- широке розгортання волонтерської роботи;
- спеціальна цілеспрямована підготовка кадрів.

Окреслимо предметніше форми соціальної роботи стосовно конкретної особи:

- індивідуальна (суть її полягає у наданні соціальної допомоги, соціальних послуг та організації соціальної реабілітації відповідно до потреб особистості й характеру проблем);
- групова (її призначення — організація соціально значущих ініціатив, участь особистості в соціально спрямованій діяльності громадських об'єднань та організацій);
- соціально значуща діяльність, у тому числі громадський дитячий та молодіжний рух;
- соціальне навчання, що здійснюється у різних типах державних, приватних освітніх закладів і пов'язане з отриманням певного рівня соціальної освіти;
- соціально-психолого-педагогічна та юридична підтримка громадян, призначенням якої є надання професійної допомоги, та посередницька діяльність професіоналів із соціальної роботи у розв'язанні різноманітних проблем;
- консультування, у процесі якого виявляються і накреслюються основні напрямки виходу з проблеми, яка хвилює особистість;
- науково обґрунтовані і своєчасно застосовані дії держави, соціальних інституцій, зокрема центрів соціальних служб для молоді, спеціальних установ, фахівців і волонтерів, спрямовані на: запобігання можливим фізичним, психологічним і соціокультурним колізіям у розвитку окремих індивідів і груп ризику; збереження, підтримання

й захист нормального рівня життя та здоров'я дітей і молоді; сприяння молодим людям у досягненні поставлених цілей і розкритті внутрішніх потенціалів та ін.

Практична реалізація соціальної політики в Україні на сучасному етапі державотворення обумовлена кількома принциповими обставинами; виокремлюють такі основні з них:

- пряма залежність рівня соціально-гуманітарного розвитку від ходу ринкових перетворень і трансформації громадянського суспільства;

- гостра потреба підтримки соціально уразливих верств населення;
- необхідність реалізації соціально-гуманітарної політики згідно з міжнародним законодавством, існуючою практикою і напрацьованим досвідом.

Отже, з огляду на викладене, **основними пріоритетами соціальної політики соціальної роботи мають бути:**

- створення працездатним громадянам умов для отримання роботи відповідно до рівня кваліфікації, підвищення ефективності їх праці, надання справедливого заробітку, забезпечення підвищення кваліфікації, зміни професії, створення умов для оздоровлення і відпочинку;

- створення сприятливих умов для підприємницької діяльності, стимулювання її соціальної спрямованості і розвитку;

- підтримка сімей, що мають дітей, до досягнення ними повноліття;

- створення юнакам і дівчатам рівних стартових можливостей для отримання освіти і професійної підготовки за рахунок суспільства, а також забезпечення їх робочими місцями після закінчення навчання.

Третя особливість реформування соціальної політики і соціальної роботи стосується досвіду, практики соціальної роботи. Однак потрібно наголосити: моделі такої роботи, що склалися в інших країнах, в Україні мають розглядатися і використовуватися відповідно до національних умов і особливостей, культури і традицій. Принципового значення у цьому зв'язку набуває таке питання.

Попри гуманістичну спрямованість і благочинний характер соціальної роботи її не можна будувати винятково і лише на добровільних засадах, на ініціативі окремих громадян і організацій. Нинішня ситуація в Україні об'єктивно потребує тісного поєднання двох складових, двох організуючих начал.

Перше — державна складова, завдяки якій має вирішуватись правова, матеріальна, методична база соціальної роботи. Це бюджетна політика, кадри професійних соціальних працівників, спеціальні установи, діяльність яких патронує і підтримує держава. Йдеться про міністерства, державні комітети, центри соціальних служб, центри зайнятості, центри сім'ї тощо.

Друге — громадська складова, завдяки якій до соціальної роботи має долучитися максимально велика кількість небайдужих, соціально активних громадян. Це громадські організації та об'єднання, фонди, ініціативні групи, адже соціальна політика в її практичному розв'язанні, реалізації є насамперед політикою самих громадян.

Отже, **соціальна політика і соціальна робота як основний механізм її практичної реалізації в сучасній Україні потребують радикальних змін з урахуванням як кращого світового досвіду, так і національних особливостей і традицій**. Інакше кажучи, нові підходи, соціальні стандарти, характерні для країн з високорозвиненою соціальною сферою, в Україні мають впроваджуватися водночас з радикальною зміною соціальної структури суспільства, його соціальної стратифікації.

Політика і культура

Ще з середини ХХ ст. спеціалісти багатьох галузей знань активно наголошували на поступовому настанні справжньої **ери інтелекту**, коли могутність країн вже визначається не виробленими продуктами і предметами, а, образно кажучи, обсягом і потужністю національного розуму. Вважається, що ми нині є свідками і певною мірою (коли йдеться про Україну) учасниками постінформаційної, або інтелектуальної, технологічної революції.

У багатьох країнах світу, зокрема таких, як Японія, Італія, Південна Корея, Сінгапур, Гонконг, **важливою складовою успішно здійснених соціально-економічних реформ був і залишається випереджаючий розвиток інтелектуального потенціалу, забезпеченого освітою, наукою, новими системами інформації і новими технологіями**.

Серед численних показників визначальної ролі людських, інтелектуальних ресурсів у забезпеченні соціального прогресу є, зокрема, такий: у двадцяти розвинених країнах, де працює 95 % учених світу, дохід на душу населення щорічно збільшується на 200 доларів США, а в країнах з низьким науковим потенціалом — лише на 10.

Нині широко вживаються такі поняття, як **“інтелектуальний потенціал”, “інтелектуальний капітал”, “гуманітарний потенціал нації”**

та інші, що вкотре доводять: людський інтелект став нині безпосередньою й основною продуктивною силою постінформаційної технологічної доби.

Перераховані поняття не є чимось штучно визначеними. Так, гуманітарний потенціал нації нині визначають не як загальну суму людського потенціалу кожної людини, громадянина, а як загальний рівень фізичного і психічного здоров'я нації, її соціального благополуччя, стан моральності, духовності, інтелектуального розвитку (інтелектуального потенціалу), психологічної єдності, гуманітарної активності (активності у прояві перелічених ознак).

У сучасному суспільному розвитку суттєвого значення набуває культурна політика. **Культурна політика – це політика держави, політичних партій, громадських об'єднань і рухів у сфері науки, освіти, літератури і мистецтва, діяльності культурно-освітніх, і релігійних установ, засобів масової інформації, органів дозвілля тощо [151, 179–180].**

Своїми особливостями, змістом та спрямованістю культурна політика насамперед відображає інтереси держави, нації, відповідних соціальних груп. Загальне призначення такої політики – задовольняти широкі культурні потреби мас, сприяти загальному культурному розвитку і прогресу суспільств, окремих країн, громадян.

У реальному житті між політикою і культурою існує великий взаємозв'язок і взаємовплив, хоча культура об'ємніше, ширше явище, ніж політика.

Культура – це все, що надбало і створило людство. Це також сукупність способів і прийомів людської діяльності – матеріальної і духовної, об'єктивованих у предметах, матеріальних носіях (засобах праці, знаках).

Семантичне навантаження поняття (терміна) “культура” надзвичайно велике. Можливо тому, що під цим словом з давніх-давен розуміли спосіб обробки землі, пізніше (XVIII ст.) культуру ототожнювали з формами духовного і політичного розвитку людини, суспільства тощо. Нараховується понад п'ятсот визначень поняття культура.

Культура, за будь-яких визначень, є результатом впливу комплексу соціально-економічних, політичних й ідеологічних факторів. Якщо брати до уваги, що в політиці, політичній діяльності присутні відповідні цінності і зразки поведінки, то політику можна вважати частиною культури. Проте це не означає, що культурні процеси завжди передують політичним. Часто й політика може спонука-

ти до відповідного розвитку, збагачення (або, навпаки, збіднення, гальмування розвитку) культури, особливо національної, окремих національних меншин.

Багато явищ, на перший погляд суто політичного характеру, можна розглядати не лише через призму культури, а й як частину, елемент, складову культури. Це і влада, й ідеологія, і політичні режими.

Культура, як і політика, не є явищем статичним, вона постійно перебуває в динаміці, розвитку.

На цивілізаційному рівні виокремлюють два основних шляхи взаємодії культури і політики — еволюційний і революційний.

Еволюційний шлях пов'язаний із взаємодією політики і культури всередині цивілізації. У такому разі культура розвивається, а державно-політична оболонка суспільства фактично пристосовується до культури або у певний спосіб спонукає її до інтенсивнішого розвитку. Еволюційний шлях розвитку в плані єдності культури і політики вважається найбільш раціональним і плідним.

Революційний шлях взаємодії культури і політики спостерігається тоді, коли політика передеє культурі (класичний приклад — революція в Росії 1917 р.). У такому разі політика змушує одну культуру змінюватися на іншу. Це може бути і в результаті агресії однієї цивілізації проти іншої, держави проти держави, метою якої є фактично експансія щодо культури народу. За своїми характером, метою і наслідками таку ситуацію аж ніяк не можна вважати позитивною.

Проблема взаємодії культури і політики досить гостра, адже постійно змінюються, трансформуються цінності, характер і механізми спілкування між людьми, державами і народами, збільшується інтенсивність інформаційних, наукових, культурних обмінів, спостерігається помітне й активне взаємопроникнення культур. Ще гострішою в сучасному світі є проблема цінностей, проблема розвитку культури на загальноцивілізаційному (глобальному) і національному, регіональному, територіальному рівнях. Глобалізація здебільшого нав'язує загальні стереотипи культури, утруднює, а то й гальмує розвиток національної культури, часто створює загрози для знищення національної культури взагалі.

Взаємодія політики і культури набуває іншого характеру і динаміки в результаті появи і розвитку нових інформаційних систем, видів, засобів інформації, у процесі демократизації суспільств, країн, внаслідок інтенсивного становлення громадянського суспільства.

Навіть за неоднакового економічного розвитку, соціального стану практично **всі країни світу є учасниками своєрідної інтелектуальної, технологічної революції**, що відбувається у світі. Це означає, що позбутися впливу глобальних процесів у культурному розвитку окремим країнам надто складно або й абсолютно неможливо. Втім, водночас небезпечно не враховувати цієї ситуації. Нині темпи розвитку будь-якої країни вирішальною мірою залежать не від наявності природних ресурсів чи робочих рук, а від рівня розвитку освіти, науки, культури. Такі країни, як Японія, Сінгапур, Південна Корея, Італія, Гонконг та інші, як відомо, мають обмаль власних природних ресурсів, головним чином імпортують сировину, енергоносії, сільськогосподарську продукцію, однак вони досягли найпомітніших успіхів в економічному, соціальному розвитку саме за рахунок наукового, інформаційного оснащення тощо. Відомо й багато інших країн, це зокрема Швеція, Німеччина, які динамічно розвиваються сьогодні також не за рахунок використання дешевої робочої сили, власних сировинних ресурсів, а навпаки — за рахунок інтенсивного розвитку науки й освіти, високого рівня заробітної плати і збільшення та забезпечення соціальних гарантій для працюючих.

Практика функціонування багатьох країн світу доводить, що нині **випереджаючим має бути саме розвиток освіти, науки, інформації, тобто інтелектуального потенціалу**. Загальновідомою є, зокрема, така статистика, що підтверджує сказане: у двадцяти розвинених країнах, де працює 95 % учених світу, дохід на душу населення сьогодні щорічно збільшується на 200 доларів США, а в країнах з помітно нижчим потенціалом розвитку — всього на 10 доларів. Це є одним із підтверджень того, що саме людський інтелект став відтепер не лише безпосередньою, а й основною продуктивною силою постіндустріальної, а нині і постінформаційної технологічної доби, ери інтелекту.

Інтелектуальний потенціал, інтелектуальний капітал нації — це не просто сума певних напрацювань в освітньому, науковому і технічному напрямках. Це — розробка і впровадження, використання нових систем, моделей, способів управління як окремим виробництвом, структурою, так і цілою державою.

Нині в науці використовують таке поняття, як **“інтелектомісткість управлінських рішень”**. Воно характеризується тим, наскільки управлінські рішення є науково обґрунтованими, прогностично вивіре-

ними з точки зору їх ефективності, дієвості в результаті практичного розв'язання існуючих проблем.

Науковці, зокрема російські, вирізняють і обґрунтовують кілька моделей взаємодії культури і політичної влади залежно від конкретних соціально-економічних, релігійних, духовних, національних факторів, які характерні для певної держави, країни. Інакше кажучи, умовно розглядають **роль держави як Інженера, Помічника, Патрона (або Архітектора)** [140, 107–115].

Роль держави як Інженера. Держава практично повністю зосереджує у своїх руках всі кошти, спрямовані на розвиток культури, а також сприяє розвитку передусім тих видів, жанрів і напрямків творчості, які в той чи інший спосіб обслуговують, підтримують державу, існуючу політичну систему. Така ситуація спостерігалася в колишньому СРСР: абсолютна підконтрольність культури державі, правлячій (партійній) еліті, дозування розвитку окремих видів, галузей культури тощо. За такої системи взаємовідношень політики і культури художня, духовна творчість, самостійність, свобода творця дуже обмежується. Щоб утримувати таку систему, держава сприяє створенню підконтрольних їй творчих організацій, об'єднань, спілок, регламентує і контролює їх діяльність. З боку творчої інтелігенції в такій ситуації закономірно постійно наростає протестна хвиля, виникають альтернативні зразки культури, існує в різних формах і видах “підпільне” мистецтво. Врешті, як це сталося в колишньому СРСР, у країнах так званого соціалістичного табору спостерігається масова міграція творчої інтелігенції до інших країн, на інші континенти. О. Купрін, І. Бунін, М. Цветаєва, С. Рахманінов, Ф. Шаляпін, І. Бабель, Й. Бродський, В. Некрасов — це далеко не повний перелік імен видатних діячів літератури й мистецтва, які через різні обставини, а насамперед через несприятливі умови для творчості змушені були покинути батьківщину.

Роль держави як Помічника. Держава підтримує мистецтво, культуру загалом, без поділу на види, жанри, без пріоритетів щодо розвитку окремих з них. Йдеться не лише про суттєві бюджетні чи інші державні канали підтримки культури, заохочення творчих людей до діяльності, а й про підтримку (наприклад, через податкові пільги) меценатів, окремих фірм, корпорацій, фондів, які активно сприяють розвитку мистецтва і культури. Така практика державної підтримки культури позитивно зарекомендувала себе у США, Японії, Німеччині та інших державах.

Роль держави як Патрона. Держава фактично визначає лише загальну суму видатків на культурі потреби. Далі цю суму розподіляє робить громадськість, об'єднана у спеціальні громадські ради, комітети. Такий механізм часто називають принципом “витягнутої руки”. Мається на увазі, що політики, функціонери щодо виділених коштів перебувають на певній відстані (образно кажучи, “витягнутої руки”). Так, у Великобританії виділені кошти розподіляє спеціальна Рада з питань мистецтва, у Шотландії, Північній Ірландії, Уельсі це роблять спеціальні агентства. Згадані структури мають навіть свої філії, бо кошти розподіляються не лише між окремими галузями, видами літератури, мистецтва, народної творчості, а і між окремими творчими об'єднаннями, закладами, колективами і навіть митцями, людьми творчих професій і захоплень.

Політика і мораль

Кожен політичний режим, як відомо, має свою модель політичної культури, а відтак і свою систему ідеалів, норм, цінностей, тобто свою мораль. Крім того, кожен політичний режим відповідною мірою нав'язує громадянам, спільнотам свої правила поведінки. Відтак політика і мораль мають спільну базу, а саме — взаємини, стосунки між людьми.

Тому складніших, суперечливіших взаємовідношень, ніж політика і мораль, у природі, мабуть, не існує, бо досить рідко, якщо не вкрай винятково моральні почуття людини, народу збігаються з нормами офіційної задекларованої моралі. Особливо це стосується суспільств з надзвичайно низьким рівнем демократії.

Характер взаємодії політики і моралі можна подати стисло трьома можливими модифікаціями:

- абсолютне підпорядкування політики моралі;
- повний розрив між політикою і мораллю;
- цілковитий збіг (автентичність) політики і моралі.

Важливо звернути увагу й на те, **що роз'єднує політику і мораль.** Насамперед — це цінності. У політиці вони конкретніші, ніж у моралі, більш нормативні, спрямовані на відповідний результат, а в моралі — більш загальні, універсальні, цивілізаційні, часто не пов'язані з окремою людиною, особистістю.

Неоднозначно визначаються і трактуються моральність, гуманність окремих політичних рішень та дій, співвідносяться професіоналізм і моральність, чесність і порядність у діяльності полі-

тиків тощо. Часто такі трактування надто суб'єктивовані, зорієнтовані на конкретну політичну силу і навіть політичного діяча, на угоду їм. Кожне суспільство у взаємовідносинах політики і моралі встановлює, сказати б, свої правила гри і змушує суб'єктів політичного процесу дотримуватися їх.

В ідеалі співвідношення політики і моралі мало б базуватися на положеннях Загальної декларації прав людини (прийнята ООН 10 грудня 1948 р.), яка проголошує:

“Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах” (ст. 1).

“Кожна людина повинна володіти усіма правами і всіма свободами, проголошеними цією Декларацією” (ст. 2).

“Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої неорієнтованості, на рівний захист закону” (ст. 7).

“Кожна людина має право вільно пересуватися і вибрати собі місце проживання в межах будь-якої держави” (ст. 18).

“Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій, тверджень” (ст. 20) та ін.

Однак реально політика і мораль стоять на різних позиціях у забезпеченні таких прав.

Моральність у політиці має велике значення там, де вивчається, враховується, особливо при прийнятті рішень, громадська думка. Маємо обов'язково зважати на те, що така думка не є певною механічною сумою точок зору відповідної кількості людей. Громадська думка, — вважав відомий польський соціолог Єжі Вятр, — не ідентична сукупності думок, висловлених особами чи групами, з яких складається суспільство. Окремі думки, що виявляються у сфері діяльності індивідів або в малих суспільних групах, відносно ізольованих від загальної політичної системи (наприклад, у сім'ях, серед сусідів, в ігрових групах), можуть мати велике потенційне значення як матеріал, з якого, за відповідних умов, може виникнути громадська думка, але вони ще не є самі по собі громадською думкою.

Громадська думка — це сукупність масових уявлень про світ, суспільство і різні його сфери, у яких відображається ставлення (оцінка) великих соціальних груп, народу до актуальних явищ, що викликають суспільний інтерес [143, 165].

Громадська думка є історично зумовленим і змінним станом громадської свідомості великих груп людей. Це рухливе, змінне явище, в середині якого відбувається постійна боротьба, в яку залучені най-

різноманітніші суб'єкти політики, політичні, економічні, соціальні та інші сили.

Отже, підсумуємо розглянуті питання.

Перше. Політика і мораль перебувають у щонайтіснішому взаємозв'язку і взаємозалежності, яка постійно змінюється.

Друге. Згубним для сучасної політики, політичного процесу у світі загалом є помітний відрив політики від моралі, духовності. Ще Ж. Ж. Руссо ідентифікував моральне зло зі злом у політиці. Не робити великої відмінності між моральним злом і злом у політиці закликали Г. Маблі, Т. Гоббс, приблизно так само розглядали цю проблему І. Бентам, В. Ключевський та інші видатні мислителі, громадські і політичні діячі.

На думку видатного українського соціального політика В. Андрущенка, “суспільство наблизилося до усвідомлення необхідності системного, комплексного розвитку всіх сфер суспільного життя, центральним, опорним принципом якого має стати гуманітарна політика” [9, 198]. Йдеться про своєрідне “олюднення” людської діяльності як обов'язкової умови максимальної самореалізації людини. Така думка надзвичайно слухна й актуальна для нестабільних систем і соціумів.

Саме такий аспект трактування бачення розвитку сучасного управлінського суспільства найактивніше експлуатується політиками, які закликають до гуманізму, апелюють до загальнолюдських гуманістичних, духовних цінностей, закликають більше дбати про дітей, сім'ю, материнство тощо. Проте часто це лише своєрідна психологічна обробка громадян, вплив на них, спекуляція на ідеях добра і гуманізму.

Для того щоб визначити, наскільки моральною є політика, варто предметно розглянути, проаналізувати, які цінності, зокрема й цінності політичні, лежать в її основі, є предметом політичної діяльності і боротьби.

Цінності в загальному розумінні — це своєрідний об'єкт, що задовольняє потребу суб'єкта — індивіда, групи, верстви населення, етносу. Інакше кажучи, цінність є водночас і властивістю, і об'єктом, що має цю властивість.

Цінності мають матеріальну та ідеальну природу.

Техногенно-природне та соціальне середовища мають певні системи цінностей, які за субстанцією класифікуються на матеріальні й духовні; за суб'єктами потреб — на цінності людини, організації,

об'єднання, суспільства; за соціальними інституціями — на цінності економічні, політичні, культурні, педагогічні, сімейно-родинні, релігійні та ін.

Розрізняють **цінності-блага і цінності-регламенти**. До перших належать такі потреби людини, як матеріальні ресурси, духовні продукти “споживання” та послуги, до других — потреби, що охоплюють моральні, правові та естетичні норми й ідеали, звичаї, традиції.

Цінності поділяють на такі, що **санкціонуються і культивуються офіційно за допомогою широкої мережі спеціальної системи заходів, які є в державі, і такі, що існують на рівні буденної свідомості незалежно від тих, що культивуються офіційно**. Найчастіше між такими цінностями існує значна неузгодженість або й глибокі суперечності.

Розглянемо окремо систему цінностей.

Система цінностей або окремі цінності поширюються і пропагуються за допомогою слова, символів, символіки. Йдеться про державну символіку, символіку партій, організацій, об'єднань, соціальних груп, національностей, національних меншин тощо.

Символи поєднують раціональну суть і раціонально трактоване значення тієї чи іншої соціальної цінності з відповідним емоційним рівнем і гостротою її сприйняття і переживання.

Політичні цінності — це найвищі принципи, що забезпечують злагоду в суспільстві чи в окремих соціальних групах щодо основних цілей і проблем; віра у бажаний і кращий (або найкращий) тип політичної системи, у політичні мету і засоби досягнення такої мети та уявлення про них.

На основі політичних цінностей суб'єкти політичного процесу обирають відповідний спосіб поведінки, а громадяни, нації спроможні навіть кардинально змінювати суспільну ситуацію і політичну систему суспільства. Так, у процесі принципових перебудовчих процесів у сучасній Україні замість хибної піраміди “соціалістичних” (“комуністичних”) політичних цінностей держава — суспільство — колектив — особа, — стверджують М. Михальченко та З. Самчук, — ми повинні будувати нову демократичну піраміду: особа — колектив — держава — суспільство [118].

У складному політичному житті орієнтирами є саме політичні цінності. Зрештою, саме завдяки їм люди пізнають світ політики.

У національному суспільстві, як слушно зазначає відомий політолог А. Боднар, найвищою цінністю, що об'єднує його членів, є збе-

реження цілісності та незалежності держави. Якщо виходити з наведеного, то можна стверджувати, що найвищою цінністю, спроможною об'єднати увесь український народ, є ідея національного державотворення. Досягнення цієї мети — складне завдання, воно потребує узгодження, або консенсусу, ідей і думок багатьох суб'єктів суспільно-політичного процесу.

Консенсус між державами вкрай необхідний, коли йдеться про забезпечення миру і злагоди на світовому рівні. Тут постає проблема групового прийняття рішення, перед чим людство постає постійно.

Проблему взаємовідношень політики і моралі не можна розглядати, не враховуючи таких **складових політичного процесу, як політичні норми, думки, інтереси, потреби, міфи, традиції.**

Політичні цінності виявляються в політичних нормах.

Політична норма — це правила досягнення політичних цінностей. Вони існують у трьох сферах соціальної дійсності: в нормативних висловлюваннях тих, хто при владі, і тих, хто підпорядкований владі; в соціальних відносинах, які зумовлюють правила функціонування певних політичних норм; у свідомості — як почуття або переживання політичних норм.

Не слід ототожнювати політичні норми і політичні принципи.

Розрізняють основні й операціональні політичні норми. Наприклад, у тоталітарному суспільстві принцип керівної ролі однієї з політичних партій є основною політичною нормою, а обов'язкова належність керівних кадрів у такому суспільстві (країні) до цієї партії є операціональною нормою.

На основі політичних цінностей суб'єкти політичного процесу вибирають відповідний спосіб поведінки.

Політичні думки — у вузькому розумінні — це один із напрямків суспільствознавства, а в широкому — конкретний продукт політичного мислення.

Політична думка — це активна, цілеспрямована, узагальнююча ідеальна діяльність у формі різноманітних понять, категорій, теорій, доктрин з метою пізнання політичних зв'язків і відносин, форм і функцій власне політики і влади, політичних процесів та інститутів, політичної ідеології і культури, політичної стратегії і тактики, інших політичних явищ і цінностей, творення нових політичних ідей, прогнозування і моделювання політичного майбутнього [151, 362].

Політичні думки як феномен є предметом вивчення багатьох наук.

Політична думка формує уявлення людей про суспільство,

відносини з іншими людьми, індивіда та колективу, групи, держави, суспільства, а відтак вона є невіддільною складовою світогляду людини.

Якщо звернутися до історії, генези політичних думок, то можна виокремити певні системи політичних поглядів, а саме: матеріалістичні й ідеалістичні, світські й теологічні, революційні, консервативні, ліберальні та реакційні.

Політична діяльність зумовлюється політичним інтересом.

Політичний інтерес це: а) вибіркоче ставлення людини, соціальної групи до будь-яких політичних явищ і процесів; б) реальна причина, що лежить в основі політичних дій і подій, які відбуваються за участю суб'єктів і об'єктів політики [143, 99].

Політичний інтерес завжди безпосередньо або опосередковано пов'язаний з механізмом і способами здійснення політичної влади у суспільстві.

Політичні інтереси поділяють на такі види:

- індивідуальні, групові, національні, класові, суспільні;
- державні, партійні, громадських організацій;
- стихійні і програмові (планові);
- реальні й позірні;
- прогресивні, реакційні й консервативні.

Будь-який колективний інтерес завжди охоплює індивідуальні та групові інтереси. Колективний політичний інтерес лише умовно можна вважати таким, оскільки він ніколи не є штучним поєднанням політичних інтересів окремих учасників політичного життя. Проте потрібно намагатися відшукати в політичному інтересі багатьох людей те спільне, єдине, що об'єднує їх на певний, іноді короткий час.

Політичні інтереси — основні спонукальні мотиви політичної діяльності, а також те, за рахунок чого суб'єкти політичного процесу — особистості, соціальні групи, класи, партії, рухи, об'єднання — виявляють своє ставлення до матеріального, соціального та духовного життя.

Залежно від особливостей певної країни найважливішими політичними інтересами можуть стати інтереси класів, націй, національних меншин, окремих соціальних, релігійних, етнічних, демографічних груп (наприклад, молоді) та ін. Все залежить від складових, які зумовлюють загальний характер суспільно-політичної ситуації у певній країні.

Політичні потреби. Потреба — це те, що детермінує відповідну активність, спонукає людину або групу людей до певної діяльності.

Передбаченням у свідомості результату задоволення потреби є мета.

Потреби поділяються на **біогенні, психогенні та соціогенні**. Соціогенні мають чи не найскладніший механізм утворення і задоволення, оскільки залежать від знань суб'єкта потреби в певній галузі, рівня освіти, виховання, свідомості тощо.

Вирізняють **потреби економічні, матеріальні, політичні, естетичні, етичні, психологічні, соціальні та суспільні**.

Політичні потреби пов'язані з необхідністю реалізації в державній або суспільній діяльності, а також у діяльності окремих соціальних груп, класів, націй, держав відповідних політичних інтересів.

У політиці, політичній діяльності дуже поширені міфи, міфотворчість.

Політичний міф — це реально існуюче хибне уявлення про політичні відносини та дії, свідомо чи несвідомо доповнені різними абстрактними вигадками, висновками, фантазіями або й легендами.

Кожна країна, нація, народ мають власні, сформовані у певній ситуації національні міфи.

Оскільки політичні міфи ґрунтуються на перекрученому, містифікованому образі певної політичної, економічної чи іншої ситуації, вони досить швидко поширюються. Часто міфи підносять до рівня офіційної політики, усіяло підтримують, використовують як дієві засоби маніпулювання свідомістю людей.

Міфи широко використовують у політиці, оскільки за ними порівняно легко можна приховати справжню мету. Часто це вдається завдяки тому, що тим, кому адресовані міфи, як правило, бракує достовірної, об'єктивної інформації про явища, які неправильно інтерпретуються. До того ж багатьом людям властива досить низька політична культура, що є живильною основою для існування політичних міфів. Так, успішно поширюються міфи, пов'язані з “образом ворога”, “справжньою демократією”, міфи “про заговори”, про “золотий вік”, про “єдність” та ін. Такі міфи у формі відповідної інформації простіше сприйняти на віру, ніж спробувати зрозуміти їхню сутнісну основу.

Міфи-обіцянки багато політиків широко використовують у своїй практичній діяльності, зважаючи на те, що люди “проковтнуть” їх, як незаперечну інформацію.

Політичні міфи здебільшого персоніфіковані, пов'язані з конкретними людьми (особистостями). Тому їх як засіб маніпулювання людьми (а то й усім суспільством) використовують певний час і саме

стільки, скільки вони у змозі впливати на свідомість тих, заради кого їх створюють.

Окремі міфи живуть досить довго. Це, наприклад, міфи про любов підлеглих до свого вождя, короля, царя, лідера партії. Або міфи про віру всього народу країни у певну ідею, ідеологію. Такі міфи ще недавно успішно створювалися й поширювалися в країнах так званого соціалістичного табору, в колишньому СРСР. Вони активно підтримувалися ідеологічною пропагандою за допомогою вигадок-маніфестів на кшталт “Морального кодексу будівника комунізму” чи “Закону про боротьбу з пияцтвом і алкоголізмом”. А що вже говорити про численні міфи про “батьків народу”, “ідеали нації”, “великих керівників” тощо. У цьому разі творцями ілюзорних міфів були саме ті, кого насправді мало цікавила конкретна людина, нація, народ, “вождями” якого вони хотіли себе бачити і відчувати зовсім не заради долі свого народу.

Політичні традиції — це звичаї і правила поведінки у політичному житті, що склалися історично і передаються від покоління до покоління. Інакше кажучи, це поважання і дотримання певного політичного порядку, форм політичної дії, певна політична практика. Така практика є конкретно-історичною, притаманна певному народові, нації і невіддільна від них, їхнього способу і особливостей життя.

По суті, політичні традиції є найважливішими факторами формування політичної культури людини (особистості), соціальної групи, класу, політичної партії чи об'єднання, нації, народу.

Політичні традиції існують у формі звичаїв, певних принципів і норм поведінки, ритуалів та обрядів.

Політичні традиції бувають **прогресивні, регресивні, консервативні, ліберальні.** Вони передаються різними способами: усно, письмово, зорово та інституціонально.

Помітним і обов'язковим явищем політики, політичних процесів є політичні ритуали.

Політичний ритуал (від лат. *ritualis* — зразковий) — історично сформована або спеціально встановлена форма символічної поведінки суб'єктів політики, засіб наслідування і передачі певних цінностей, традицій досвіду, почуттів, зразків політичної поведінки [143, 249; 151, 301].

Варто зазначити, що сама по собі політика є явищем ритуальним, оскільки в ній обов'язково присутні певні послідовні дії, демонстрації тощо (збори, засідання, зустрічі, прийоми, вручення нагород,

вшанування, маніфестації, пікети, страйки та ін. завжди проводяться за відповідним сценарієм, планом, що, власне, і є своєрідним ритуалом).

Багато ритуалів пов'язані з різноманітними церемоніальними діями, мета яких — вшанувати державу, державний орган, посадову особу тощо. Це зокрема прийняття присяги, підняття і опускання державного прапора, урочиста зустріч визнаного державного, громадського, політичного діяча, відкриття пам'ятника, монумента тощо.

Політичний ритуал надає політичному життю відповідного порядку, ритму, символізує певну послідовність дій, стабільність і, відтак, часто може перетворити звичайну подію на особливу, знакову.

Ритуал відіграє велику роль у формуванні загальної і політичної культури громадян, у формуванні, особливо у молоді, молодого покоління високих рис громадянськості і патріотизму.

Завдяки політичним ритуалам значною мірою існують політичні традиції, відбувається процес легітимації влади.

Однак досить часто за допомогою політичних ритуалів робляться спроби зберегти беззмисловну, а іноді й антинародну і далеко не гуманістичну політику.

БАГАТІ І БІДНІ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Економічні, політичні, соціальні реформи в Україні гостро і неоднозначно спричинилися до соціально-економічного розшарування населення, поділу на багатих і бідних. Добро це чи зло для України? Відповідь на це запитання залежить від багатьох факторів. Основний з них — психологічно викривлене, а іноді й хибне розуміння суті і значення багатства і десятиліттями нав'язувана комуністичною ідеологією абсолютно абсурдна думка про можливість позірної, ідеалістичної соціально-економічної рівності людей, ідея розбудови суспільства, де немає ні бідних, ні багатих.

Уявити собі таке суспільство можна хіба що на рівні спрощеної фантастики, бо нерівність взагалі і соціально-економічна зокрема є об'єктивною, природною ознакою людського суспільства, результатом різноманітної за змістом і обсягом діяльності. Це насамперед нерівність від природи, через неоднакові здібності, пізніше, у процесі життєдіяльності вона посилюється ще й відповідним рівнем освіче-

ності, професійної підготовки, соціальним статусом, наявністю власності, вмінням ризикувати — перелік факторів можна продовжувати. Отже, без нерівності неможливо уявити увесь процес взаємодії людей, що стосується виробництва й обміну, розподілу і споживання, задоволення запитів і потреб, що постійно розширюються і ускладнюються.

А через те, що люди різні за своїми можливостями, здібностями, потенціями до самореалізації, то звідси випливає така реальність, як нерівність, приватна власність, наймана праця, експлуатація. І до такої реальності не можна підходити спрощено.

Втім, є нерівність, на яку можна і конче треба впливати, видозмінювати в інтересах кожного зокрема і всіх людей разом. При цьому, на жаль, мусимо констатувати, що цілі покоління людей у багатьох країнах світу, особливо Європи, пострадянського простору, в тому числі і в Україні свого часу сформувалися на основі винятково негативного розуміння і трактування соціально-економічної нерівності, уявляючи її і пояснюючи не інакше як цілковитим соціальним злом. До чого спричинилася кривава і безкомпромісна боротьба за ту ілюзорну, утопічну рівність — добре відомо. Фактично, якщо не бідними, то доволі ошуканими і власне багатою верхівкою, і державою виявилися всі, кому було обіцяно комуністичну рівність, справедливість і “райське” життя. Принижували, нищили однаково і бідних, і багатих в ім'я у принципі неможливої рівності.

Як бути тепер — у добу нових ідей, ідеалів і планів — з нерівністю? Якщо ми декларуємо, що будуємо відкрите, демократичне, громадянське суспільство, то не забуваймо, що його основою є ринкова економіка і демократичні принципи організації суспільного життя. І те й інше неможливе без взаємозв'язку, але перше — основа, базис принципово іншого влаштування життя. Аби його облаштувати, маємо зрозуміти, що ж насправді відбулося і відбувається у світі, що можна запозичити, врахувати, а від чого однозначно відмовитися, зокрема це стосується й соціально-економічної нерівності.

Нині 6 % населення розвинених країн споживають 35 % основних ресурсів планети. Об'єктивно приєднатися до цих країн тим країнам, що мають значно нижчий рівень розвитку, неможливо. До того ж ні Україна, ні інші так звані посттоталітарні країни не зможуть повторити

шлях до розквіту, який пройшов Захід, Америка чи Японія. Хоча б тому, що пройти треба буде через ще більшу, ніж спостерігалася в цих країнах, нерівність, щонайгострішу експлуатацію людини людиною, через екологічні, технологічні та інші проблеми. Повторювати цей шлях не можна і не варто. А от врахувати чужий досвід, убезпечитися від зайвих помилок і катаклізмів конче треба. І це теж не мало, бо економічна конкуренція має загальносвітовий характер. Її нікому не вдасться уникнути. Ніхто нічого і нікому задарма у світі не дає і не дасть, а конкуренти до того ж ще й жорстоко карають тих, хто намагається уникати конкуренції, ізолюється, страждає від самозаспокоєння і самозадоволення, не дбає про індивідуальність, особливність власного розвитку і не захищає такий розвиток.

Ми не можемо і не зможемо, навіть якби й дуже цього прагнули, скопіювати шлях високорозвинених країн. Та й у принципі не треба цього робити, через те, що нині в тих країнах, суспільствах матеріально-виробництво вже давно перестало бути основною галуззю економіки. Основне там — сфера послуг, освітні, науково-технологічні галузі, інформаційні технології, сфера соціального забезпечення громадян. Ми не зможемо повторити їх і в розподілі економічно активного, продуктивного населення, бо воно в тих країнах є принципово іншим за своїми професійно-психологічними характеристиками. Щоб прискорити власний соціально-економічний, технічний розвиток, у нас в Україні є єдиний і найдієвіший шлях — свої вітчизняні високо-рентабельні освіта, наука, професійна підготовка, досконала система управління. Їх треба розвивати, вдосконалювати і стимулювати. Усілякі кредити, фінансові вливання ззовні мають також використовуватись і вкладатися саме у згадані сфери і напрямки, а не в “економіку латання дірок”, як то ми робимо десяток років поспіль, відбираючи в однієї соціальної групи суспільства, щоб передати іншій. Сьогодні — шахтарям, завтра — науковцям, післязавтра — лікарям... Це не сприяє стабільності в суспільстві, а навпаки — налаштовує соціальні групи одна супроти одної.

Потрібно врахувати й інше не менш важливе принципове явище. Держави існують в основному завдяки трьом шляхам: паразитування (життя за чужий рахунок); прямого насилля; добування засобів життя своїми власними силами, розумом, працею. Більшість країн стали бага-

тими саме в результаті насилля, пограбування інших. Це — реальність. Україна може досягти сьогодні вищого розвитку і рівня життя лише завдяки власному розвитку, використанню багатих природних і людських ресурсів. За рахунок насамперед інтенсивного розвитку науки, освіти, технологій, а не спрощено виробництва. Якщо сліпо робити акцент на останньому, суто на матеріальному виробництві, то, по-перше, без (далеко небезкорисливої) допомоги Заходу тут аж ніяк не обійтися, а по-друге, і це найважливіше, можна легко наступити на ті самі “знамениті” граблі, на які свого часу наступили високорозвинені країни: матеріальні цінності в таких країнах сьогодні помітно домінують над духовними. А це вже не криза, а для багатьох країн найкоротша відстань до можливого розвалу, а далі й до колапсу, бо втрата духовного — то останнє, що є в людині.

Соціально-економічна нерівність в Україні — не просто законмірне явище; це результат стрімкого зламу і трансформації економіки, різкого падіння рівня життя переважної частини населення, посилення дедалі інтенсивнішої диференціації доходів і майнового розшарування, вимушеного безробіття і великомасштабної міграції. Усе це є водночас причиною і наслідком переходу до ринкової економіки. Однак не на ринкову економіку маємо беззастережно нарікати, бо кращої, як доводить історія, економічної системи господарювання людство поки що не винайшло. Треба вчитися жити, результативно господарювати, успішно керувати такою економікою. Потрібно зрозуміти і певною мірою розважливо ставитися до того, що враз багатими ми всі в Україні не станемо, які і наша держава загалом. Та й не одні ми такі у світі. Розрив між бідними і багатими країнами, на жаль, не просто існує, а й збільшується. А тих, хто бажає, аби ми стали багатими, дуже мало або й зовсім нема. Кожна країна, кожен народ дедалі більше дбає про індивідуальний шлях розвитку, невіддільний впливу з боку інших. Дбає тією мірою, якою їм це вдається. Звідси простий висновок: сподіватися на безкорисливість зовнішньої допомоги від будь-кого — даремно. Наше майбутнє, насамперед економічне, цілковито в наших власних руках. Зовнішня допомога — це принцип геополітики, зовнішньої політики України. Її ми маємо розробляти і реалізовувати за принципом: “Національний, державний інтерес — над усе”. Спочатку національне, а вже потім — інтернаціональне. Друге без першого ніко-

ли не буває. Потрібна також чіткіша і послідовніша внутрішня політика. В економіці однозначно сьогодні, як підтверджує ситуація, має поєднуватися державне і ринкове регулювання. Визначити і забезпечити це поєднання можна лише за рахунок міцної юридичної, нормативної бази, а не чиеїсь власної окремої волі і бажання. Економічне зростання — процес довготривалий. Це потрібно чесно і відкрито пояснювати людям, не робити “добру посмішку за поганою гри”, не спростовувати або спрощувати об’єктивні речі — в економіці, політиці, соціальній сфері. Економічне зростання забезпечують чіткий і зрозумілий загальнополітичний курс, а також витримка і віра народу в те, що ми йдемо правильним і прямим шляхом. Останнє досягається за рахунок безпомилково визначеної, свідомої соціальної політики, яку проводить держава, органи влади і — що чи не найважливіше — яка зрозуміла і підтримується народом. Коли народ вірить у несхибність свого шляху і мети — він нездоланий. Йому під силу найтяжчі випробування.

З огляду на викладене, доцільно все ж таки запитати, яка соціально-економічна нерівність загрозлива для долі України, бо, врешті, не можна сприймати усяку нерівність як явище нормальне.

Насамперед загрозлива нерівність регіональна, породжена недосконалою системою розподілу сукупного продукту. Проблема центру і регіонів у незалежній Україні не вирішена впродовж більш як десяти років. Загрозлива нерівність породжена відсутністю дієвих механізмів соціальної підтримки і захисту громадян на місцях, а вже затим на загальнодержавному рівні. Загрозлива також нерівність штучна, що поглиблюється крадіжками, шахрайством, тіньовою економікою, рекетом, недосконалістю податкової бази. Ніхто не доводитиме, що така соціально-економічна нерівність є цивілізованою, а отже, що вона має право на існування. Без державного регулювання, контролюючого і профілактичного втручання, регламентації саме в цьому контексті аж ніяк не обійтись.

Чи не найгострішою соціально-економічною проблемою в контексті соціально-економічної нерівності в Україні є безробіття. Розглянемо його суттєву особливість, бо й тут немає однозначних оцінок.

В Україні безробіття вимушене, структурне, циклічне, тоді як у багатьох отих найбільш високорозвинених країнах воно фактично до-

бровільне. Там допомога у зв'язку з безробіттям така, що бездіяльнісний спосіб життя стає вигіднішим, ніж праця. Вигіднішим і для людини, і для держави. Парадокс — але об'єктивний. У цих країнах на першому місці, як зазначалося, нині не матеріальні, а духовні блага і соціальні послуги. Нам, визнаймо, ще довго, образно кажучи, працювати до такого безробіття, та основне — треба мати справді принципово іншу політику розв'язання проблеми безробіття. Для нашої української ситуації на першому плані, безперечно, має бути стимулювання розвитку виробництва і створення нових робочих місць.

В Україні є тисячі безробітних, сукупний дохід яких перевищує у кілька разів доходи тих, хто працює. Такі люди уникають офіційних реєстрацій у державних службах зайнятості, а понад усе — зустрічей з податківцями. Отож і держава, й органи влади мали б чіткіше розрізняти реальне і приховане, позірне безробіття і відповідно будувати свою економічну політику.

Маємо боротися не з бідністю, а за те, щоб більше і скоріше з'явилося людей якщо не багатих, то бодай середнього достатку. Маємо займатися сьогодні розробкою і здійсненням принципово нових практичних антикризових стратегій та інноваційних технологій регулювання соціально-економічних нерівностей, що надало б їх існуванню справді цивілізованого характеру. І тут без глибоких наукових розробок, прогнозів, прогресивних моделей господарювання не обійтись.

Позбутися повністю економічної нерівності, наголосимо вкотре, неможливо і нереально. Проте можна подбати про гідне життя усіх, особливо бідних, постійно стимулюючи формування отого самого середнього класу як гаранта стабільності суспільства. Поки що в Україні такого класу у кращому його розумінні немає. Переважно це посередники і торгівці або, як слушно вважають окремі українські вчені, — спекулятивний елемент. Нічого не вдієш: що є, то є.

Базисом формування середнього класу є цивілізований, захищений законом малий бізнес. Це доводить досвід наших сусідів, зокрема Польщі. Втім, тут ми постаємо перед такою складною проблемою, як феномен трудової поведінки людей. У психології багатьох громадян України дотепер відсутнє розуміння того, що саме від їхньої власної свідо-

мої трудової поведінки залежить матеріально-ресурсна база для подолання соціально-економічної нерівності. Присутнє інше — бажання менше і легше працювати, але більше мати і, зрозуміло, якомога спритніше обійти закон. Цю психологію певною мірою підтримує, даруйте, й ... держава: на кінець 2001 року в Україні 75 % населення отримували прибуток значно менший за встановлений державою прожитковий мінімум. То навіть напружувати свої сили?

Активна трудова поведінка можлива лише за певних внутрішніх мотивів, устремлень, за наявності цінностей, що спонукають людину до свідомої і активної діяльності. Серед усіх моделей трудової поведінки (адаптивна, міграційна, інноваційна, підприємницька) Україні, всі ми сьогодні найбільше потребуємо двох останніх. Кількість інновацій, на жаль, увесь час зменшується. Впровадження нововведень (безперервних, технологічних, механічних, організаційних) мало кого цікавить (3–10 % працівників), а звідси й низький рівень продуктивності праці, і низька якість продукції. А про свідоме ставлення до праці й говорити нічого. Підприємницька модель трудової поведінки також поки що погано спрацьовує, але вже через низький рівень професійної підготовки працівників, відсутність відповідних стимулів до продуктивної праці. Одним словом, у багатьох українських громадян не сформована свідомість господарюючого власника. А складові такої свідомості — освіта, досконала професійна підготовка, наявність робочих місць, вибору, наявність стимулів до праці, відповідна винагорода за працю і надійний соціальний захист.

Стратегія подолання бідності — основа соціальної політики. Це не штучне вирівнювання відмінності між бідними і багатими за принципом “усім сестрам по сережці”, не латання дірок у зарплатах і запровадження пільг для одних соціальних груп за рахунок інших. Це — управлінський механізм і певний технологічний засіб гуманізації суспільного життя й забезпечення соціальної стабільності за рахунок високорентабельного використання досягнень науки, розвитку освіти, впровадження найдосконаліших систем управління суспільством. Нагадаємо, що світ використовує такі три основні технологічні, організаційні моделі соціальної політики: активну, реабілітаційну, патерналістську. В Україні нам конче потрібна політика активно-патерналістська, яка б стимулювала економічний розвиток країни і водночас забезпечувала

соціального захисту громадян, гармонізувала, пом'якшувала об'єктивно існуючу соціально-економічну нерівність.

Необ'єктивне, викривлене розуміння суті соціально-економічної нерівності спричинює таке саме хибне розуміння суті демократії, демократичних цінностей та ідеалів, демократичної організації суспільного життя. Маємо сьогодні надто багато ілюзій щодо загальнолюдського характеру і особливостей реалізації демократії, демократичних засад облаштування нашого життя у власній домівці. У конкретній, окремо взятій країні такі засади також мають більше національного, особливо, ніж інтернаціонального. То чи треба поспішати сліпо запозичувати чужі рецепти, моделі, механізми конструювання власної держави, впроваджувати демократичні засади, запозичені в інших суспільствах, давати змогу будь-кому вважати наш народ на якимись здичавілими тубільцями, які і власну владу, мовляв, без чужих рецептів, порад і контролю не здатні обрати, утворити, примусити працювати? Ми, українці, маємо більше себе поважати, виявляти до себе, хоч як це дивно, більше гордості і самоповаги. А тоді й нас поважатимуть, з нами рахуватимуться.

Соціально-економічна нерівність — об'єктивність, даність, але, звичайно, не добро, бо саме вона є джерелом нестабільності суспільства. Але хто від цієї нестабільності конкретно в Україні виграє? Парадоксально — ті, хто мав би дбати про стабільність насамперед, тобто багаті, власники. А в найневигіднішій ситуації сьогодні опинилися саме свідомі, чесні громадяни, а не ті, хто свого часу вміло використав революційний романтизм мас далеко не в інтересах останніх. Щось схоже вже було в 1917 році. Тому й не дивно, що нестабільність в українському суспільстві — це, на жаль, часто і неповага до держави, яку ніхто, окрім нас самих, не створить, не розбудує. Оптимізму, і досить помітного, тут додає хіба що те, зокрема, як повели себе “рядові” громадяни на останніх, березневих виборах до Верховної Ради та місцевих рад. Що їм і як не підносили, чим не зваблювали — вони помітно сильніше, ніж раніше, дали зрозуміти: ще кілька всенародних виборчих кампаній — і жодні ресурси, жодні найдосконаліші виборчі технології не зможуть їх зробити волевиявлення поза їхньою власною свідомістю. Обнадійлива, оптимістична тенденція.

ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Зміна, трансформації соціальної політики у сучасному українському суспільстві — об'єктивне явище, зумовлене кардинальною перебудовою політичної системи України (перехід від тоталітарного суспільства до демократичного); суттєвою соціальною стратифікацією українського соціуму (розподіл і поява нових соціальних груп); зміною механізмів існування, забезпечення і соціальної підтримки різних верств населення.

Аби чітко визначити і характеризувати основні особливості трансформації соціальної політики в сучасній Україні, варто враховувати, що таке “соціальна політика”, яка її основна мета і в який спосіб забезпечується (або має забезпечуватися) така політика.

Попри численні відмінності у поясненні феномену “соціальна політика” найбільш вдалим є такий: “Соціальна політика — це діяльність держави з управління розвитком соціальної сфери суспільства, спрямована на задоволення інтересів і потреб населення” (Г. Цюкін).

Соціальна політика в колишньому СРСР мала ту принципову особливість, що фактично була похідною від такого явища, як “соціальна сфера”. Тоді під “соціальною сферою” розуміли виключно певні невиробничі галузі, сукупність відповідних суспільних відносин і норм, які, однак, активно впливали на різнопланову діяльність людей. Звідси цілком закономірною і зрозумілою була ситуація, коли так звана соціальна сфера фінансувалася (та й нині значною мірою фінансується в Україні) за так званим залишковим принципом, що по суті неправильно. І ось чому. Не виробляючи безпосередньо матеріальних цінностей, соціальна сфера разом з тим опосередковано і досить ефективно впливає на виробництво таких цінностей. Адже для продуктивної праці людини потрібні знання, професійно підготовка, відповідні умови для охорони здоров'я, відновлення сил, відпочинку, соціальної реабілітації.

Мало того, саме в умовах тоталітаризму соціальна сфера переважно трактувалася як система суто комунального споживання, як така, де власне відбувається перерозподіл усього виробленого. Тому пізніше ця сфера асоціювалася з “соціальним забезпеченням”, “соціальним захистом”. До речі, і в Конституції України (ст. 46) нині вживається саме

термін “соціальний захист” [90, 20], і зовсім немає понять “соціальна політика”, “соціальна сфера” тощо. Це — не механічна помилка, а якщо й так, то вона має принципове значення.

З огляду на викладене, можна вважати позитивним те, що в сучасній Україні соціальна політика дедалі більше розглядається і трактується як важливий елемент саме економічної стратегії державотворення, що цілком відповідає і міжнародним стандартам. Це природно, бо вирішення корінних соціальних проблем є необхідною умовою стратегії суспільного розвитку, вибором і використанням дієвих шляхів забезпечення стабільного, сталого розвитку конкретної людини, суспільства загалом. У контексті згаданого в Україні нормативно-правова база, що обґрунтовує соціальну політику, також поступово вдосконалюється, узгоджується відповідно до міжнародних, зокрема європейських стандартів. І це логічно.

Суть соціальної політики, її особливості зумовлюються практичними завданнями такої політики. Основними завданнями соціальної політики незалежно від суті, характеру і особливостей суспільства є підвищення добробуту, поліпшення умов праці і життя людей; забезпечення в усіх сферах суспільних відносин принципу соціальної справедливості; зближення класів, соціальних груп і прошарків суспільства; поліпшення національних відносин та ін. Зрозуміло, що виникає лише одне запитання: якою мірою соціальна політика дає змогу успішно розв'язувати саме означені та інші завдання? Це вже належить до суто практичної оцінки ефективності соціальної політики

Соціальна політика як складне і багатопланове явище регулює насамперед відносини, що виникають між членами суспільства в процесі задоволення ними найрізноманітніших інтересів і потреб. Вона охоплює практично всі сфери життєдіяльності людей — працю, побут, культуру, відпочинок, дозвілля.

Як жодна інша саме соціальна політика формує особистість, активно сприяє її громадянському становленню та соціалізації. Відносини між суспільством і особою вона регулює насамперед через упорядкування відносин між суспільством і соціальними групами, які в ньому існують і активно себе виявляють. Інакше кажучи, найважливішим принципом соціальної політики було і залишається управління інтересами і через інтереси людей. Тому часто як своєрідні, самостійні вживаються робочі

поняття “соціальна політика стосовно молоді”, “соціальна політика щодо дітей, жіноцтва, сім’ї” та ін.

Соціальна політика, як і будь-яка інша, має свої елементи (складові); основні з них — соціальне забезпечення, соціальне управління, соціальна робота і соціальний захист громадян.

Розглядаючи проблеми трансформації соціальної політики в сучасній Україні, серед усього розмаїття напрямків її функціонування і реалізації виокремлюють власне два основних — соціально-демократичний та ліберальний, які характерні й для інших країн. Кожен з цих напрямків має відповідний характер, мету, зміст, специфіку і особливості практичної реалізації. Ці напрямки суттєво відрізняються між собою.

Суть соціально-демократичного напрямку в соціальній політиці визначається насамперед основною його метою — досягнути в суспільстві відповідної соціальної справедливості, усунути або бодай пом’якшити нерівність у розподілі соціальних, економічних та інших ресурсів за рахунок зменшення відмінності у статусі і доходах громадян.

Така модель не ставить істотних вимог суто до особистості, зменшує роль особистісних стимулів самореалізації і боротьби людини за власне життя. Вона пов’язана зі своєю зрівнялівкою, соціальною однорідністю і в остаточному підсумку веде до певної соціальної однорідності, до зникнення або помітного послаблення, зменшення активності людини в соціально-економічному, політичному житті.

За соціально-демократичного напрямку реалізації соціальної політики насамперед держава (вона зобов’язана) гарантує певний рівень доходів, соціальних послуг, який фактично не залежить від внеску конкретної людини у вироблений загальнодержавний продукт. Обсяги, межі соціальних витрат при цьому визначаються реальними потребами населення, окремих громадян.

Щею інші особливості має ліберальний напрямок реалізації соціальної політики — держава намагається і практично надає кожному громадянину певну можливість для самостійного вирішення власних проблем. При цьому держава бере на себе лише ті функції, які не може вирішити самостійно сама людина або окремі соціальні групи. За таких умов держава власне надає рівні можливості і шанси всім для досягнення певного соціального статусу, створюючи лише відповідні, образно кажучи, стартові умови — економічні, політичні, правові, культурні, організаційні тощо.

Для України сьогодні у соціальній політиці фактично характерне поєднання двох згаданих моделей соціальної політики, оскільки жодна з них яскраво виражених ознак у соціальному житті країни не має. Скажімо, реалізація ліберальної моделі передбачає відповідний рівень соціально-економічного розвитку суспільства, чого в Україні ще немає, і це є суттєвим гальмом для соціального розвитку взагалі. Втім, ліберальний напрямок, ліберальна модель окреслюються дедалі помітніше, і саме вони найбільше прийнятні для сучасної України. Можна цілком погодитися з точкою зору окремих науковців, що критеріями виправданої соціальної політики в умовах кризи може стати модель соціальної сфери, яка гарантує соціальну безпеку диференційованих суб'єктів життєдіяльності на рівні, що запобігає, унеможливує деградацію їх як елементів цілісної системи. І тільки після виходу з кризи соціальна сфера повинна гарантувати відродження і відкривати перспективи розвитку суспільства. Така точка зору за різних модифікацій домінує і в суспільній літературі.

Відмова від здійснюваної у колишньому СРСР соціальної політики була вкрай необхідною, оскільки така політика значною мірою забезпечувала формування фактично шкідливих патерналістських настроїв і сподівань громадян, або простіше — споживацької психології. Очікуючи соціальних допомог і гарантій безпосередньо від держави, громадяни мало були зацікавлені в особистій продуктивній діяльності. Це й зрозуміло, оскільки не існувало певних умов і механізмів саморозвитку, самореалізації людини, бракувало здорової конкуренції, досить примітивною була система соціального захисту людей і, нарешті, нанівець було зведено власну відповідальність особи за своє життя внаслідок самозабезпечення й економічного самозахисту завдяки державним турботам.

Після розпаду СРСР, створення самостійних держав, зокрема й проголошення самостійності України, ситуація в соціальній сфері, у соціальній політиці, зрозуміло, автоматично не могла і не може змінитися на краще. Бо до успадкованих соціальних проблем — розбалансована економіка, втрата економічних зв'язків — додалися нові і загалом не менш негативні наслідки:

- суттєве зниження загального рівня життя значної частини населення і на цій основі глибоке розшарування і соціальна диференціація;
- посилення безробіття, особливо неконтрольованого, прихованого;

- велика поляризація доходів населення, а звідси надто різна можливість задовольнити соціальні потреби насамперед у навчанні, дозвіллі, духовному розвитку, медичному забезпеченні тощо;
- відсутність відповідності між результатами і реальною оплатою праці, і насамперед між різними секторами економіки і сферами економічної діяльності;
- посилення неформальних і суспільно неврегульованих методів вирішення різноманітних соціально-економічних питань;
- поява соціально нестабільних груп населення, що готові до будь-яких антигромадських дій і проявів.

Для сучасного українського суспільства характерні різноманітні і досить складні соціальні патології, яких раніше в таких масштабах власне не було. Найпомітнішими серед них сьогодні стали такі масові негаразди, як правопорушення, наркоманія, проституція, алкоголізм, націоналізм, фанатизм, ксенофобія, СНІД та ін. Вітчизняні вчені, фахівці сходяться на тому, що викорінення цих патологій можливе лише тоді, коли суспільство позбудеться існуючої монополії на матеріальні і духовні блага, на владу, коли не буде умов для появи таких почуттів, як безсилля, безправність, безперспективність, соціальна апатія. Але без відповідних трансформацій саме соціальної сфери розв'язати ці проблеми практично неможливо. З формуванням демократичного суспільства, з точки зору соціальної спрямованості, особливостей сучасного розвитку України, вимальовується й основне завдання соціальної політики, яке також відрізняється від того, яке існувало раніше. Воно полягає в тому, щоб максимально сприяти дієвій адаптації громадян, усього суспільства до принципово нових соціально-економічних, політичних умов. Це складна проблема і розв'язати її можна тільки з часом.

До основних проблем соціальної політики взагалі, безвідносно до конкретного суспільства, зараховують: забезпечення соціальних гарантій, здоров'я і зайнятості населення, освіту, соціальне обслуговування, подолання антисоціальних явищ, соціальні проблеми молоді, жінок, пенсіонерів та інших статевовікових груп, ефективне управління людськими ресурсами тощо. Це означає, що конкретні соціальні програми мають формуватися з урахуванням розглянутих основних соціальних проблем.

Кожна з цих проблем має свою специфіку, особливості і в конкретній державі визначається відповідно як пріоритетна чи другорядна, як потребує менше зусиль і ресурсів.

У соціальному розвитку суспільства загалом, а відтак і в соціальній політиці безпосередньо вирішальним був і залишається, як наголошувалося, людський фактор як історично сформована в конкретному суспільстві сукупність основних соціальних якостей (характеристик) людей. Йдеться про ціннісні орієнтації (індивідуальні, групові, загальнонаціональні), про відповідні моральні принципи людей, їхні норми поведінки, життєві плани, рівень знань і загального інтелектуального розвитку, характер і особливості трудових навичок тощо. Іншими словами, соціальна політика має насамперед спрямовуватися на активізацію саме людського фактора. Це можливо за умови демократизації суспільства, людських відносин; розширення і розвитку самоврядування народу; створення відповідного господарського механізму, а також створення нових механізмів управління, заохочення і стимулювання громадян. По суті соціальна політика, соціальна робота мають здійснюватися насамперед за активної участі самих громадян.

Соціальна політика, її формування і практична реалізація мають важливе значення для суспільств нестабільних, так званого перехідного типу, яким є зокрема нині й Україна. У таких суспільствах соціальна політика має обумовлюватися, формуватися і практично реалізовуватися — а це найголовніше — з урахуванням відповідних фінансових можливостей, обмежень, дефіциту, інфляції, низького рівня податкової дисципліни тощо. А тому вона має враховувати необхідність соціального захисту саме тих особливих груп населення, які цього найбільше потребують. Це пенсіонери, ветерани, діти-інваліди, сироти, молоді сім'ї та ін.

Нарешті, соціальна політика має залишатися політикою соціальної справедливості, бо саме такої політики прагнуть люди за будь-яких умов свого життя і діяльності.

Важливо наголосити на тому, що соціальна політика в сучасній Україні може успішно реалізуватися за умови не лише розробки відповідної її стратегії, створення певних механізмів, а й у разі відповідного фінансово-матеріального, ресурсного забезпечення. Йдеться насампе-

ред про відповідні умови для функціонування систем освіти, науки, культури, охорони здоров'я, соціального захисту населення. Це важливо ще й тому, що ресурсне забезпечення згаданих сфер здійснюється з багатьох джерел: бюджетні фінансування (за рахунок податкової системи); діяльність різноманітних суспільно-політичних, громадських та інших утворень, фондів, об'єднань; реалізація загальнонаціональних і міжнародних проектів і програм; спонсорська діяльність тощо. За таких обставин гостро постає питання координації функцій держави, структур влади щодо стимулювання, відстеження ефективності джерел фінансування соціальної політики взагалі.

Аби правильно визначити стратегію соціальної політики у новій Україні, варто пам'ятати, що вона не може існувати як некерована і має бути відповідним чином інтегрована в усі сфери життя суспільства, суспільні відносини. Йдеться про дві взаємозалежні складові: по-перше, про проголошення загальнодержавного (стратегічного) курсу в гуманітарній, соціальній сфері і, по-друге, про детермінацію соціальної політики відповідними нормами, законами. Юридичні, правові засади і підґрунтя соціальної політики відіграють особливо важливу роль.

Соціальна політика у новій Україні як самостійний суверенній державі свого часу була започаткована з проголошенням Декларації про державний суверенітет України. У Декларації зазначено, що людина, її честь, здоров'я — найвища цінність для суспільства, мета його розвитку. А це означає, що відповідну соціальну спрямованість у новітній Україні повинна мати економіка, політика; у державі мають бути забезпечені відповідні умови для співробітництва усіх структур політичної системи, усіх частин суспільства в їх єдності навіть за об'єктивних відмінностей і суперечностей. Відтак необхідна певна соціально спрямована діяльність органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, потрібно створити структуру і розгалужену систему соціальних служб і соціального захисту громадян, їх забезпечення і підтримки.

У Конституції України визначено, що громадяни мають право на соціальний захист, що означає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових

внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

У грудні 1993 р. спеціальною постановою Верховної Ради України було схвалено основну Концепцію соціального забезпечення населення України, однак і сьогодні соціальна політика здійснюється за так званим залишковим принципом, а адресні допомоги окремим соціальним групам залишаються надто малими і фактично не забезпечують прожиткового мінімуму громадян.

Як уже зауважувалося, у ст. 3 Конституції України зазначається, що людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю у державі, а в ст. 46 передбачено відповідне право громадян на соціальний захист. Інакше кажучи, держава, у широкому розумінні її сутності і призначення, відповідальна за свою діяльність насамперед перед людиною, особою, громадськістю. Звідси випливає та суттєва особливість політико-правових засад соціальної політики, що її загальне призначення полягає у створенні належних умов, які гарантують гідне життя, вільний розвиток, самореалізацію і самовдосконалення людини.

Конституцією України встановлено перелік основних соціальних прав і свобод людини і громадянина згідно із сучасними світовими стандартами та підходами, а також реальними суспільно-політичними потребами власних громадян. Основні з них такі:

- право громадян на працю, заробітну плату (ст. 43);
- право на належний соціальний захист (ст. 46);
- право на житло (ст. 47);
- право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48);
- право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49);
- право дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на державне утримання і виховання (ст. 52);
- право на освіту і соціальне забезпечення (ст. 53);
- право на державний захист сім'ї (ст. 53).

Після певних кардинальних змін у жовтні 1994 р. соціальна політика в Україні дістала своє точне визначення у спеціальній доповіді Президента України Л. Кучми на сесії Верховної Ради України “Шляхом радикальних економічних реформ”. Згодом положення такої політики були деталізовані Указом Президента України “Про основні напрямки діяльності органів державної виконавчої влади України щодо реалізації підсумкових документів Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні в інтересах соціального розвитку” (26 березня 1996 р.). 18 жовтня 1997 р. Президент України видав Указ “Про основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки”, де вперше в новій Україні було визначено пріоритети, основні напрямки здійснення соціальної політики відповідно до реального соціально-економічного стану держави, поступовість, поетапність реалізації соціальної політики залежно від перебігу економічних та політичних реформ. При цьому в Указі наголошувалося на необхідності структурної перебудови усього народногосподарського комплексу, забезпечення відповідних умов для підвищення мотивації праці, її стимулювання, оскільки саме це є умовою забезпечення певного рівня життя, соціальної стабільності громадян взагалі. Такі питання можна назвати стратегічними напрямками щодо вдосконалення соціальної політики в Україні, оскільки соціальна політика в її практичній реалізації не обмежується суто соціальною сферою. Її джерела, базис закладені саме в соціально-економічній сфері.

У щорічному посланні до Верховної Ради (лютий 2000 р.) “Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.” Президент України Л. Кучма знов акцентував увагу на необхідності значно поліпшити реформування соціальної політики, спрямувати її на забезпечення відповідних умов та рівня життя громадян. Зазначалося, що такі дії не є якимось тактичним ходом, а безпосередньо основною метою економічних реформ у державі. Важливо нагадати, що Президент України так окреслив основні цілі соціальної політики у посланні:

- забезпечити за п'ять років зростання реальних доходів населення України в 1,3–1,4 рази;
- створити мільйон нових робочих місць;
- підвищити мінімальний рівень трудових пенсій до межі прожиткового мінімуму.

Відповідно до вимог, змісту послання Кабінет Міністрів України розробив спеціальну Програму “Реформи заради добробуту”. Цією програмою було визначено економічне зростання і досить сильну соціальну політику. Уряд у згаданому документі спробував розв’язати важливі економічні проблеми громадян безпосередньо за рахунок розширення їх власних економічних свобод, підвищення ефективності дій усіх суб’єктів підприємницької, економічної діяльності, забезпечення більшої самостійності суб’єктів господарювання та окремих регіонів України. Такий шлях підвищення ефективності соціальної політики можна вважати об’єктивним.

Рішенням уряду України неодноразово ставилося завдання реформувати насамперед всю існуючу систему оплати праці відповідно до ринкових умов і механізмів господарювання, що формуються, підвищити авторитет, захистити власного національного виробника.

Потрібно звернути увагу і на ту особливість, що нині соціальну політику в Україні державні органи, відповідні структури намагаються будувати на основі певних соціальних стандартів. Проте законодавчо поки що встановлено лише прожитковий мінімум, тобто таких стандартів певною мірою ще бракує.

Основними напрямками соціальної політики в Україні з часу проголошення незалежності було визначено:

- доходи, рівень життя громадян;
- зайнятість громадян і стан ринку праці;
- організацію і оплату праці;
- охорону праці;
- загальнообов’язкове державне соціальне страхування;
- житлове забезпечення громадян та ін.

Окремо було визначено основні складові системи соціального захисту громадян, а саме: соціальне страхування, пов’язане з трудовою діяльністю, окремі грошові виплати та пенсії; допомога сім’ям з дітьми; адресна соціальна допомога окремим малозабезпеченим верствам населення; надання житлових субсидій; компенсації та пільги тим, хто потерпів від техногенно-екологічних і природних катастроф.

Загалом упродовж 90-х років в Україні з питань соціальної роботи було прийнято понад сто різних законів і підзаконних актів, серед яких вирізняють так звані загальносоціальні нормативно-правові акти й

“адресні” правові акти, спрямовані на конкретні, “слабкіші” прошарки населення.

До загальносоціальних законів і рішень належить, наприклад, Закон України “Про радіаційну безпеку населення” (1995 р.), до “адресних” — “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” (1998 р.), постанова Кабінету Міністрів України № 1878 від 27.11.98, Закон України “Про межу малозабезпеченості” (1994 р.), Указ Президента України “Про соціальний захист малозабезпечених громадян в умовах переходу на повну оплату вартості житлово-комунальних послуг” (1999 р.), Закон України “Про порядок надання біженцям грошової допомоги та пенсії” (1991 р.) та ін. В Україні діє також понад 50 нормативних актів щодо соціального захисту інвалідів, людей похилого віку, пенсіонерів.

Важливо те, що розробка соціальної політики в сучасній Україні з самого початку державотворення здійснювалася, з одного боку, з дотриманням міжнародних стандартів і нормативних актів, а з другого — з урахуванням суто національних аспектів — існуючої традиції, досвіду, практики. Втім, у цьому напрямку ще потрібно зробити багато, оскільки є ще не адаптовані до наших національних умов особливості реалізації соціальної політики, які існують в інших країнах.

У цьому зв'язку принципового значення набули рішення ООН, Європейської соціальної хартії, МОП, ЄС та ін. Так, у 90-х роках були прийняті такі важливі нормативно-правові акти міжнародного значення, як Всесвітня декларація ООН “Про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей” (1990 р.); Резолюція ООН “Принципи медичної етики” (1992 р.), Європейський кодекс соціального забезпечення (1990 р.), Хартія основних соціальних прав трудящих (1989 р.) та інші, які містять перелік основних соціальних прав громадян, принципи, особливості та механізм їх забезпечення.

Міжнародне соціальне законодавство потрібно й надалі використовувати задля вдосконалення національного законодавства в Україні. Йдеться про максимальне врахування вимог і стратегій згаданих тут міжнародних документів.

Соціальна сфера, як і будь-яка інша, потребує відповідного управління, тобто вона не може існувати самостійно, довільно, без певного управлінського втручання насамперед з боку держави. При цьому

треба виходити із загальних принципів, що обумовлюють суть і зміст соціального управління взагалі. “Змістом науки соціального управління, — зазначає Г. Цюкін, — є визначення законів, закономірностей, розробка принципів, функцій, форм і методів цілеспрямованої діяльності людей у процесі управління суспільством”. Тому, як справедливо вважає він, в основі науки управління мають бути певні соціальні й економічні закони, зокрема й закони специфічного характеру. Для сучасної соціальної політики в Україні це вкрай принципово і важливо.

Чимало науковців-фахівців з проблем управління, соціальної політики зазначають, що є наука і є мистецтво соціального управління. Адже в управлінні взагалі виокремлюють суб'єктивне, індивідуальне (те, що стосується особливостей особи, людини, яка здійснює управління) і об'єктивне (що мало залежить від особи, а то й не залежить зовсім).

Управління соціальними процесами загалом, як і реалізація соціальної політики зокрема залежить насамперед від стану державного управління в комплексі.

Підсумуємо сказане.

Нині багато фахівців говорять про певну кризу в соціальній політиці, яка зумовлена багатьма факторами. Серед них виокремлюють найсуттєвіші, найпомітніші, з якими не можна не погодитися.

Насамперед це відсутність стратегії і тактики дій держави у цій сфері та прогнозу соціальних наслідків прийняття управлінських рішень органами державної влади. Додамо до цього ще й нерозвиненість форм участі народу в соціальному управлінні, відсутність законодавчо закріпленої відповідальності органів державної влади за нинішній стан життя народу та ін.

По суті духовна сфера значною мірою відрізняється від інших тим, що її основу становить духовне виробництво, а точніше — творчість як складне і багатогранне явище. Духовне виробництво, — на думку українського політолога Б. Гаєвського, — використовує таку “сировину”, як інтелектуальна здібність до певних видів духовної діяльності, існуючий досвід, соціальні й природні явища.

Оскільки соціальна політика значною мірою “належить” саме до духовної сфери, важливо зважати на те, що об'єктом управління в духовному виробництві є відносини між управлінцями та учасниками такого

виробництва (процесу). В освіті це той, хто вчить, і той, хто вчиться; в культурі — той, хто керує цим процесом, і той, хто створює продукт мистецтва, літератури, культури; в соціальній роботі — той, хто її організовує, і той, на кого вона безпосередньо спрямована, тощо.

Соціальна політика передбачає, як вирішальний елемент, соціальне управління, тобто управління відповідними соціальними процесами, що відбуваються в суспільстві.

Соціальне управління — це один з видів управління, функція якого полягає у забезпеченні реалізації потреб прогресивного розвитку суспільства і його підсистем.

Основною функцією соціального управління є розробка і здійснення соціальної політики, спрямованої на забезпечення соціально-економічного розвитку країни, підвищення рівня життя, поліпшення умов праці і побуту людей, подальший розвиток демократії.

Суб'єктами соціального управління є спеціалізовані державні і недержавні органи і служби, зокрема й соціальної сфери, сфери праці, побуту і дозвілля та ін. Координатором в управлінні процесом реалізації соціальної політики безумовно є уряд, урядові установи — міністерства, відомства, їхні підрозділи. У найширшому плані суб'єктом соціального управління є все населення країни.

У соціальній політиці, як і в будь-якій іншій, в управлінні використовуються різноманітні методи і засоби — економічні, адміністративні, соціально-психологічні, організаційні та ін.

Як у жодній іншій сфері, в соціальній політиці, особливо на етапі демократизації українського суспільства, проблема гуманізації управлінської діяльності особливо актуальна. Інакше кажучи, пріоритету в управлінській діяльності взагалі і в соціальній сфері, соціальній політиці зокрема набуває людський фактор, суттєва орієнтація на розкриття і використання творчого потенціалу управлінців. Це особливо важливо у соціальній сфері, бо вона була і залишається гуманістично спрямованою за своєю суттю, змістом, особливостями функціонування, до того ж на ній найсильніше позначається негативний вплив різноманітних фінансових, соціальних криз і негараздів.

Пріоритет людського фактора в управлінській діяльності в духовній, соціальній сфері, а відтак і в соціальній політиці активно розробляють, аналізують такі відомі фахівці, як В. Андрущенко, А. Багурін, І. Бич-

ко, М. Головатий, Г. Дмитренко, І. Ільїн, А. Кравченко, М. Лукашевич, М. Михальченко, В. Пазенок, В. Судаков, М. Туленков, А. Чернявський, Д. Хелбрун, Г. Щокін та ін.

Зрозуміло, що гуманізація процесу управління як у соціальній політиці, так і в політиці держави загалом можлива лише за відповідних соціально-економічних та політичних умов розвитку суспільства, суспільних відносин у країні. Без цього соціальна політика нового змісту і якості неможлива.

СОЦІОЛОГІЯ СУБ'ЄКТІВ І ОБ'ЄКТІВ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Суб'єкти політики (від лат. *subjectum* — носій прав і обов'язків) — діюча особа, соціальна група, організація, які, керуючись тими чи іншими інтересами й використовуючи певні політичні засоби, виявляють себе у сфері політики; об'єкти політики (від лат. *objectum* — об'єкт) — особа, соціальна група, організація, а також суспільні явища, процедури й ситуації, на які спрямовані діяльність і вплив політичних суб'єктів [151, 342].

Суб'єкти і об'єкти політики співіснують у діалектичній єдності.

Основними суб'єктами й об'єктами політики і політичної діяльності є людина (особистість), громадянське суспільство, держава, політичні партії, групи інтересів, масові громадські організації і рухи, політична еліта і політичні лідери.

Залучення суб'єктів політики в політичну діяльність, політичне життя не є спонтанним, хаотичним процесом. Цьому сприяють відповідні обставини, умови і процеси — матеріальні, соціокультурні, політико-правові.

Важливу роль також відіграють мотиви, інтереси, стимули, мета.

Взаємодія суб'єктів політичних відносин у сфері політики відбувається у конкретному просторі й часі у формі відповідних політичних процесів.

Політичний процес — це сукупність дій політичних суб'єктів щодо здійснення своїх функцій у сфері влади.

Політичні процеси поділяють на базові (основні) і периферійні.

Базові політичні процеси стосуються участі в них на загальнодержавному рівні і стосовно держави (наприклад, вибори, в яких бере

участь максимально велика кількість громадян, груп, об'єднань і організацій).

Периферійні політичні процеси відображають динаміку цих процесів щодо реалізації рішень, забезпечення управління та розвитку самоврядування на регіональному рівні.

Результати політичного процесу залежать від багатьох умов об'єктивного, суб'єктивного характеру, наявності відповідних ресурсів і навіть випадкових обставин, які також часто трапляються.

За особливостями проходження вирізняють такі основні види політичних процесів: **розвиток, функціонування, криза, занепад.**

Політичні процеси можна поділяти також на **відкриті і закриті.**

Відкриті політичні процеси характеризуються максимально тісними контактами владних структур з громадянами, їх об'єднаннями, асоціаціями; суспільні інтереси постійно вивчаються, аналізуються і враховуються при прийнятті рішень

Закриті політичні процеси характеризуються тим, що влада суттєво дистанціюється від народу, існує силовий тиск з боку влади, авторитаризм у прийнятті рішень.

Політичні процеси можуть бути революційні та еволюційні.

Під час революційних політичних процесів ухвалюються якісні, навіть радикальні рішення, кардинально змінюється суспільно-політична ситуація в країні, якісно міняється влада і сам механізм прийняття рішень. Іноді такий розвиток політичного процесу може привести і до зміни конституції країни або інших важливих правових актів.

Еволюційний політичний процес характеризується повільним, поступовим розв'язанням нагромаджених проблем, усуненням наявних суперечностей. Як правило, відбувається певний перерозподіл, розмежування функцій і ролей між суб'єктами політичного процесу.

Врешті, **політичні процеси поділяють на стабільні і нестабільні.**

Стабільний політичний процес характеризується стійкими характеристиками поведінки влади, суб'єктів політики, відпрацьованим механізмом прийняття рішень. Для цього потрібна політична воля не лише влади, її структур, еліти, а й звичайних громадян, вони повинні мати достатньо високу громадянську свідомість і політичну культуру. Такий процес можливий також тоді, коли більшість громадян у державі, суспільстві визнають основні норми й цінності життя.

Підґрунтям **нестабільного політичного процесу** є проблеми, кризи, конфліктні ситуації, високий протестний потенціал громадян; він часто потребує не лише певної переорієнтації, а й радикальної зміни політичного курсу. До нестабільного політичного процесу можуть спонукати міждержавні, міжнародні відносини, втручання однієї країни у внутрішнє життя іншої, загострення проблем у соціально-економічній сфері держави, великий відрив державних, урядових структур від реалій життя та інтересів народу, безконт-рольність діяльності владних структур.

В ідеалі стабільні політичні процеси спостерігаються там, де влада максимально легітимна, де високорозвинені традиції демократії, де ґрунтовними є засади громадянського суспільства, а кардинальні соціальні проблеми в принципі вирішені.

Політику, як відомо, цілком слушно вважають специфічною і досить складною сферою соціалізації особи, механізмом її поступового залучення у складний і суперечливий світ суспільних, політичних відносин. Через політику, через безпосередню участь у політичних діях і процесах людина набуває відповідних знань, досвіду, навичок, розвиває певні якості, більш критично, реалістично сприймає навколишній світ, чіткіше визначає своє місце і роль у ньому.

Політика дає змогу людині реалізовувати не лише особистісні, а й групові інтереси, навчає (а часто і примушує) спільним, груповим, колективним діям і вчинкам. Відбувається це, як правило, під час політичних дій і процесів.

Політичні процеси можуть різнитися змістом, структурою засобами, методами і результатами, які в таких процесах використовуються.

Вирізняють політичні процеси переважно двох типів [149, 125]:

- **політичні процеси на базі соціальних конфліктів;**
- **політичні процеси на базі соціального консенсусу.**

Політичний процес характеризується певною структурою і змістом.

Структуру політичного процесу становлять:

- формування цілей і завдань відповідних політичних структур;
- конституювання й організація певних політичних інститутів;
- розробка, прийняття та організація виконання управлінських рішень;
- відповідна підтримка функціонування політичних інститутів і організацій;
- здійснення контролю за функціонуванням політичних інститутів та організацій.

Структурні елементи політичного процесу:

- реформа і революція;
- політична криза;
- політичне рішення;
- політичний плюралізм, кооперування і конфлікти;
- пряма дія в політиці;
- політична кампанія;
- заколот, бунт, путч, повстання.

Люди, через те, що вони відрізняються між собою, мають так само й різні інтереси, неоднозначно, по-різному ставляться до тих чи інших видів політичної діяльності, до політичних процесів. Двома крайніми опозиціями у такому ставленні є революціонаризм і консерватизм.

Розрізняють такі режими існування політичного процесу:

• **режим функціонування** — ситуація, стан одноманітних і таких, що повторюються, взаємовідносин суб'єктів політики, коли традиції, успадкованість політичних дій домінують і не спостерігається особливих політичних інновацій;

• **режим розвитку** — структури і механізм влади виводять політику держави на новий, більш помітний рівень, а громадські структури, політичні сили добре орієнтуються і враховують у своїй діяльності реальні суспільно-політичні зміни і процеси. Політичний процес при цьому стає щораз динамічнішим, складнішим, спостерігається прогрес у розв'язанні наявних у суспільстві проблем;

• **режим занепаду** — це регресивний розвиток політичного процесу або розпад відповідної політичної цілісності. Такий розвиток є негативним стосовно норм і умов цілісного існування соціальної системи, держави, соціуму.

Спільним для означених режимів існування політичного процесу є постійна взаємодія різних соціальних груп, громадських, політичних утворень, самих громадян, які використовують багато різноманітних засобів для задоволення власних інтересів і потреб. При цьому в соціальний, політичний процеси поступово входять і виходять з нього найрізноманітніші групи, через що політичний процес стає суперечливим, рухомим і мінливим.

Окремо розглядають таке явище, як **зміст політичного процесу, який залежить від багатьох складових; виокремимо основні з них:**

- **рівень централізації (децентралізації) влади;**
- **співвідношення, взаємозв'язок (або суперечність) прав, пре-**

рогатив центральних і місцевих органів державної влади, об'єктів політичної системи;

- взаємодія політичних партій, громадських організацій і об'єднань, усіх структур, які впливають на розробку і прийняття політичних рішень;

- ступінь поділу, взаємодії та врівноваженості основних гілок влади — законодавчої, виконавчої, судової;

- стан і взаємозв'язки всередині правлячого прошарку, еліти тощо.

Політичний процес детермінується такими базовими умовами, як консенсус (або його відсутність), погодження про політичну взаємодію основних політичних сил, наявність (або відсутність) компромісів та ін. Крім того, він неможливий без прийняття певних рішень.

Управлінці вважають, що є такі основні методи прийняття політичних рішень:

- *раціонально-універсальний* (відбувається виокремлення проблеми з усіх інших і вибираються шляхи її вирішення) — своєрідне цілісне, комплексне розв'язання проблеми;

- *метод послідовних обмежень* (в управлінські рішення поступово вносять певні поправки, ніби “нарошуючи” таке рішення).

Можливий і третій варіант, модифікований як відповідне поєднання щойно розглянутих.

Дієвість політичного процесу залежить також від конкретних засобів і методів політичного регулювання взаємин між його учасниками.

Розглянемо типи і різновиди політичного процесу.

По-перше, за об'єктами політичного впливу політичні процеси поділяють на **зовнішні і внутрішньополітичні**.

По-друге, за характером участі мас у політичному житті політичні процеси визначають як ангажовані і неангажовані. За демократичних режимів і умов громадяни мають вільну політичну участь у відносинах з державою, іншими інститутами влади, а за авторитарних, тоталітарних, антидемократичних умов громадянам нав'язуються певні форми політичних відносин, застосовуються централізовані методи прийняття управлінських рішень.

Політичні процеси модифікуються також залежно від характеру, особливостей політичного устрою, режиму і навіть від ступеня демократизації суспільства.

Акцентуємо увагу на останньому, оскільки демократизація радикально впливає на всі сфери життя, в тому числі й на політичну.

Політичні процеси — це своєрідна сума, результат певних політичних відносин, які мають такі соціальні функції [20, 238]:

- об'єднувальну (поєднання політичних структур, політичної культури у певну політичну систему);
- координаційну (координація суб'єктів, об'єктів політики як об'єктивна умова функціонування політичної системи);
- соціально-політичного творення (оновлення організаційних структур, наповнення суб'єктів політичного життя новим змістом);
- діяльнісну (забезпечення функціональної активності політичної системи, її вдосконалення та збагачення форм змісту політичної діяльності).

Однією з центральних у сучасній політології є **теорія конфліктів**, адже політика і конфлікт — явища, що завжди існують поруч.

Конфлікт може спричиняти загрозу стабільності суспільства, а може, навпаки, сприяти встановленню стабільності в разі його позитивного розв'язання.

Будь-який суб'єкт політики, політичного процесу має певні повноважності. Це своєрідне легітимне володіння, використання влади, яке іноді плутають із повноваженнями. Повноваження — це формальна можливість і володіння владою.

6.1. СОЦІОЛОГІЯ ВЗАЄМВІДНОШЕНЬ ЛЮДИНИ І ПОЛІТИКИ

Людина була і залишається найголовнішим суб'єктом і об'єктом політики. Згідно з висловом Протагора, “людина є мірою усіх речей”, відтак і “мірою політики” є людина з усіма її запитамі, потребами, проблемами, ціннісними орієнтаціями.

Проблема “людина і політика” існує з того часу, коли людина (за Арістотелем) стала людиною політичною, тобто усвідомила, що її життя залежить не лише від неї самої, а й від того, у який спосіб на нього впливають інші люди.

Серед перших і найґрунтовніших досліджень проблеми “людина і політика” були праці Конфуція, Платона і Арістотеля.

Конфуцію належить розробка патерналістської концепції держави. Він вважав, що існує нерівність людей стосовно їх політичного статусу. Тому держава — це велика патріархальна сім'я, влада в якій належить правителю-батьку. Громадяни у таких державах поділяються на старших (аристократи, чиновники) і молодших (прості лю-

ди). За таких обставин молодші люди мають повністю підкорятися старшим. А старші, особливо монарх, повинні робити все, аби молодші жили якнайкраще.

З концепції Конфуція випливає, що людина, особистість постає напіввідомим суб'єктом політики, їй відводиться другорядна роль у всіх суспільних процесах.

Нині у багатьох країнах, особливо високорозвинених, демократичних ідеї патерналістської держави практично непопулярні, навпаки, вони живуть і втілюються практично у країнах, що розвиваються, в країнах авторитарних і тоталітарних. У таких державах, як правило, вождя-диктатора представляють не просто як вождя, а саме як батька нації, який нібито є захисником усіх і вся, особливо бідних і нужденних. Фактично ж диктатура такого керівника держави найчастіше є відверто жорсткою.

Концепція людини в політиці за Платоном — це концепція тоталітарної особистості. Ідеальною, за твердженням Платона, є держава, в якій налагоджено верховенство цілого (держави) над частиною (індивідом). При цьому колективізм і одностайність в такій державі мають встановлювати мудрий цар та аристократія. Вони регламентують життя громадян, спостерігають за тим, аби всі думали і діяли правильно й організовано. Зрозуміло, що за таких умов виключається свобода, автономність особистості, людина є простим об'єктом політичного впливу, маніпулювання.

Аристотелю, як відомо, належить антропологічне трактування влади, а тому людину він вважав політичним істотом за її природою, оскільки вона не може жити інакше, як серед собі подібних, не спілкуючись з іншими людьми. Спочатку основу для спілкування людини становлять сім'я, поселення і вже пізніше — держава як вища форма спілкування. Аристотель вважав, що держава базується на спілкуванні рівних і вільних громадян на відміну від сім'ї, де діти підкоряються батькам, чи раба, який підпорядковується своєму господареві. Рівність громадян у державі, за Аристотелем, не створює їх рівності з державою. Держава все одно домінує над людиною, особистістю, оскільки саме держава спроможна реалізувати вищу мету — зробити індивіда органічною частинкою, невіддільною складовою великого суспільного, політичного об'єднання — держави.

Феномен **особистість і політика** не можна розглядати без більш-менш усталеного розуміння сутності особистості взагалі.

Особистість — це реальність (свідома людська особа), що має два основних напрямки розвитку, або два напрямки самореалізації.

Перший — персонофікація, тобто розвиток задля самовизначення, набуття тих рис і якостей, які вирізняють конкретну особу з-поміж інших.

Другий — соціалізація, тобто набуття необхідних умов і можливостей для активного включення у суспільство і самореалізації своїх потенцій і можливостей.

Всебічно розвинена, цілісна особистість, як правило, гармонізує ці напрямки самореалізації, вважає їх взаємовпливовими та взаємозалежними.

Людина як особистість має певну автономію не лише свого існування, а й вибору, дотримання власних принципів, норм, зразків мислення і діяльності. Проте ця автономія постійно порушується, зазнає істотного тиску з боку інших людей, соціальних і політичних структур, влади. Це все одно, якби гравця примушували грати не в ту гру, яку він сам розуміє і сповідує, а в ту, якою її бачать і вважають потрбною інші.

Кожна людина, проводячи свою політику у суспільстві, водночас робить багато для того, щоб інші люди, спільнота будували і проводили свою політику у її власних інтересах, задовольняли її потреби й інтереси.

Нарешті, участь людини в політиці, політичній діяльності завжди обумовлена конкретно-історичними, політичними, економічними, соціальними умовами. Так, **тоталітарний політичний режим формує і відповідну авторитарну особистість**, людину, для якої характерні конформізм, пригнічені емоції і почуття, рабська відданість владі і зверхнє ставлення до тих, хто стоїть нижче за неї у соціальній ієрархії. Авторитарна особистість глибоко переконана в тому, що найвищі цінності притаманні саме тій соціальній групі, до якої вона сама належить. Тобто це, як правило, особистість з прихованими справжніми рисами і якостями, з високим рівнем егоцентризму [176, 4].

Висловлені попередні загальнотеоретичні зауваження конче необхідні для того, щоб далі спробувати глибше проаналізувати феномен “людина і політика”.

Фактично сьогодні взаємовідношення людини і політики по-різному трактуються з позицій лібералізму, тоталітаризму, ідеологів християнства тощо. Тому діалектика реальних обумовленостей і взаємовідношень людини і політики потребує глибшого і предметнішого аналізу.

Лібералізм первісно по суті був своєрідною гуманістичною реакцією на політичну беззахисність особи у її взаємовідносинах з дер-

жавою. Саме він спробував, проголошуючи політичну нерівність усіх людей у суспільстві, відокремити індивіда від суспільства, держави.

Лібералізм вважає особу основним елементом політичної системи, наполягаючи при цьому на необхідності обмеження сфери дій і повноважень держави стосовно особи, людини. Звідси логічно робиться висновок, що саме індивід має бути і є джерелом влади, а держава, відповідно, — результат певних домовленостей вільних людей стосовно спільного життя. Звідси ще один логічний висновок: держава має бути підконтрольною людям.

Загалом ліберальні ідеї щодо взаємовідношень людини і держави, а відтак людини і політики нині певною мірою популярні, особливо у західних країнах, але вони не завжди практично підтверджують свою вагомість, коли йдеться про права і свободи людини як пріоритет демократичної побудови суспільства, відносин між громадянами та іншими суб'єктами політики, про розподіл влади, повагу до приватної власності та ін.

На противагу лібералізму **тоталітаризм** як модель взаємовідношень влади й особистості виходить з положення переважання цілого над частиною, а також повного підпорядкування людини владі, державі. З позицій тоталітаризму людина практично не має права і потреби у свободі свого вибору, тобто вона фактично перед владою беззахисна. Історична практика останнього сторіччя яскраво довела і підтвердила, до яких страхітливих результатів у знуцанні над людиною доводить тоталітаристська ідеологія і практика її реалізації.

Розглядаючи найпринциповіші аспекти проблеми “людина і політика”, варто виходити з основних положень про права людини. Не вдаючись у детальне розкриття цього питання, нагадаємо влучну думку М. Бердяєва, про те, що свобода людської особистості не може бути дана суспільством і не може за своїм джерелом і ознакою залежати від нього. Вона належить людині як духовній істоті. При цьому невід’ємні права людини, що встановлюють межі влади суспільства над людиною, визначаються не природою, а духом. Це так звані духовні, а не природні права, природа таких прав, на думку М. Бердяєва, не встановлює.

Окремо можна **розглядати питання прав людини з таких підходів: природно-історичного, юридично-позитивістського, марксистського.**

Потрібно акцентувати увагу на такому принциповому моменті. Аристотель, відстоюючи пріоритет держави у відносинах “людина — держава”, разом з тим заперечував одержавлення суспільства, висту-

пав проти тоталітарної уніфікації громадян. Він вважав, що людині, сім'ї конче необхідна певна автономія. Саме тому людина й повинна бути політично активною, брати дієву участь у суспільно корисних справах. Проте така демократія не зробила і не зробить громадянина водночас вільним від сваволі державних правителів, не створює і не створить умов для його активної політичної діяльності.

Поняття людини як істоти політичної (за Аристотелем) з'явилося майже одночасно з поняттям “державна людина”. Такою людиною вважали того, хто вміє говорити, тобто вміє вільно і доступно висловлювати свою точку зору у процесі спілкування. Так, оратора, який за часів Аристотеля спробував би прочитати свою промову з паперу, народ міг би через неповагу закидати камінням. Державною людиною тоді не вважали і такого громадянина, навіть правителя, який задля здобуття популярності в народі звертався до “животів і гаманців” людей, влаштовував для завоювання авторитету банкету, займався благодійництвом у формі роздачі речей, продуктів харчування тощо. Вважалося, що такі дії розбещують не тільки громадян, а й тих, хто це робить.

Проблему “людина і політика” важко усвідомлювати, не розуміючи основного змісту, якостей, структури, рівнів існування та функцій політики, про що йшлося вище. Тут акцентуємо увагу на найголовнішому.

Об'єктивно політика пронизує всі сфери існування суспільства, торкається, безпосередньо або опосередковано впливає на зміст життя всіх громадян. І це цілком природно, бо людина тією чи іншою мірою залежна від інших людей, від взаємин з ними, від усього, що відбувається у суспільстві. Можна не бути політиком вищого ешелону, політиком середнього рівня і навіть просто соціально активним громадянином, але досить багато реальних змін у житті всього суспільства безпосередньо залежать від соціального статусу, поведінки, позиції, як кажуть, рядового, окремого громадянина. Адже більшість людей саме такими і є, а велика, загальнонаціональна політика — то справа політичних лідерів, еліти, якій громадяни у певний спосіб делегують відповідні повноваження. І роблять це під час виборів, референдумів, опитувань громадської думки чи просто у процесі масових громадських, політичних акцій — маніфестацій, мітингів, пікетів тощо. Навіть доля держави може вирішуватися у такий спосіб, як скажуть і визначаться більшість громадян країни, а не лише її лідери. Тобто **політичний процес залежить від поведінки,**

дій, позицій навіть окремо взятого громадянина, а не лише від політика вищого рівня. Особливо помітно і відчутно це виявляється під час радикальних суспільно-політичних змін, перебудовчих процесів, коли виникає потреба мати, враховувати, образно кажучи, єдину інтегральну думку, точку зору нації, народу, всіх громадян країни стосовно будь-яких явищ, особливо загальнонаціонального, загальнодержавного рівня. Згадаймо бодай події останніх років в Україні — референдум з питання про незалежність, соборність України, парламентські, президентські вибори, акції громадського протесту або підтримки.

Розглянемо конкретніше проблему громадянина як учасника політичного процесу.

Громадянин — це індивід, що належить до конкретної держави, перебуває під її владою і користується її заступництвом. Він характеризується такими якостями, як правослухняність, уміння поєднувати власні і суспільні (державні) інтереси, почуття обов'язку перед Батьківщиною.

Вирізняють і розглядають у їх співвідношенні природні (безумовні) і громадянські (умовні) права людини. Суть, особливості таких взаємин визначено в Декларації прав людини і громадянина, в Загальній декларації прав людини.

Поняття громадянина в суспільних науках насамперед характеризує індивіда як політичну людину.

Окремі і дуже важливі права людина отримує з моменту свого народження. Це такі природні права, як право на життя, власність, соціальний захист, медичне обслуговування тощо. Інших прав людина набуває по досягненню певного віку (політичні, громадські права, право на працю, на взяття шлюбу тощо). Відповідно за отримані права, їх порушення громадянин несе відповідність перед суспільством, державою.

У реальному житті громадянин є не лише об'єктом політичного впливу з боку держави. Він одночасно є активним суб'єктом політичного процесу. Свого часу Платон, Аристотель вважали громадянином лише того, хто бере активну участь у законодавчій і судовій діяльності.

Політична позиція людини (індивіда) засвідчує його громадянськість, тобто сутність соціального особистісного інтересу до суспільно-політичних процесів, громадського життя. Громадянськість є показником політичної культури, політичної зрілості людини.

Участь громадян у політичній діяльності, як і звичайний інтерес до політики, зумовлена багатьма обставинами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До об'єктивних обставин належать реальний стан суспільних відносин, соціально-економічне, політичне становище у країні, а до суб'єктивних — рівень політичної культури, громадянської свідомості, підготовленості конкретних громадян до політичної діяльності. Про це йтиметься далі, а поки що варто визнати і взяти як домінуючу думку про те, що **проблема “людина і політика” дуже складна, неоднозначна і завжди актуальна.** Її варто розглядати обов'язково в контексті реального стану конкретного суспільства, відносин, які в ньому сформувалися, і політичних процесів, які в ньому відбуваються.

Перше. Незадовільний соціальний стан, соціальний захист не лише окремих громадян, а й великих соціальних груп, соціальних класів призводить до того, що рівень політичної активності представників таких груп далеко не однаковий. Згадаймо масштаби участі у процесах державотворення громадян України, особливо інтелігенції, ще три — п'ять років тому, соціальну, політичну активність, яку останнім часом демонстрували зокрема шахтарі, вчені, вчителі.

Глибоко проаналізувати причинно-наслідкові аспекти такої активності — завдання складне, цікаве й актуальне.

Друге. Саму по собі політичну діяльність, участь в ній громадян не можна розглядати лише як проблему односторонню, тобто, що вона дає для вирішення загальнодержавних проблем. Не менш важливо, що дає така діяльність безпосередньо особі, конкретній людині, як сприяє формуванню її громадянської позиції, впливає на суспільно корисну діяльність. Адже відомо, що рівень політичної активності громадян прямо залежить від їхньої політичної культури і водночас від рівня демократизму в суспільстві. Тобто важливо те, наскільки саме суспільство, держава зацікавлені і стимулюють суспільну активність людей, підтримують її. Це питання особливо актуальне для постсоціалістичних авторитарних, тоталітарних країн, де демократичні процеси лише починають розвиватися, а громадянське суспільство в його реальному стані щойно започатковується.

Розглядаючи проблему суспільної свідомості, політичної активності громадян, варто особливо враховувати не лише реалії сьогодення, а й історію, генезу, історичні джерела формування політичної свідомості конкретного народу. “Політизація сучасного світу, — означає український політолог Б. Гаєвський, — викликала до життя

віками існуюче в народі (йдеться про народ України. — М. Г.) бажання безпосередньо брати участь у політичній діяльності, взяти на себе турботу про власний добробут, який створюється не лише засобами виробничої праці у сфері матеріального і духовного виробництва, а й з допомогою політики” [47, 3]. Такий стан справ справді характерний для України у її нинішній суспільно-політичній ситуації, для складних політичних процесів, що в ній відбуваються.

Виокремлюють три основних типи взаємозв'язків (взаємовідношень) людини і політики або ставлення людини до політики.

Перший тип пов'язаний із залученням людини в політику, коли людина займає більш-менш активну суспільно-політичну позицію, виявляє активну політичну поведінку. У такому разі людина намагається вирішити власні проблеми через відповідний вплив на систему політичної влади, на політичні відносини, стосунки; фіксується висока громадянська свідомість і активність. Вона часто посилюється ще й тим, що людина шукає і знаходить однодумців, у результаті чого формуються досить великі соціальні групи, в основі діяльності яких лежить спільний, єдиний інтерес. За достатньо високого рівня активності саме з таких груп виростають громадські рухи, об'єднання, організації, політичні партії.

Другий тип взаємовідношень — відчуження, або аномія, — характеризується розривом зв'язків людини з політичною владою. Людина зосереджується переважно на реалізації власних приватних інтересів. Різноманітні норми, що регулюють суспільне життя, у такій ситуації через різні обставини втрачають свій вплив на людину, людина піддає їх сумніву. За таких обставин люди дистанціюються від влади, не лише не довіряють їй, а й ігнорують рішення, розпорядження, вимоги влади тощо. Часто це призводить до зміни влади, її гілок, окремих політичних лідерів загальнонаціонального рівня.

Третій тип взаємовідношень характеризує повне злиття людини і політичної структури, підпорядкування особистого життя її потребам, ритму змін. Для такої ситуації властиве розчинення індивідуального життя людини в політичному житті суспільства. В остаточному підсумку формується специфічний тип авторитарної особи, а влада почуває себе незалежно, впевнено і досить комфортно.

Українські вчені В. Скуратівський та М. Шевченко наголошують, що політика за своєю суттю, особливостями спрямована на впорядкування функціонування та розвитку політичних систем. А тому зміст політичної діяльності, вважають вони, є тільки відтво-

руючою формою взаємодії суспільної людини з об'єктивним світом [182, 84–90].

Політика як відображення певних суспільних явищ неповторна, бо неповторними є і самі ці явища, і люди, які беруть в них участь. Тобто викликає великий інтерес питання особливостей політичної діяльності окремо взятої людини, поєднання загального й особливого у такій діяльності. І в цьому зв'язку на перший план виступають проблеми, пов'язані з мотивами, стимулами, що спонукають до політичної діяльності; а відтак, чому та чи інша людина цікавиться і бере участь у політичних діях і процесах, — питання складне, не випадкове. Багато в чому воно пов'язане з прогнозуванням реальності, дієвості конкретного політичного рішення, його легітимності.

Аполітичність — це негативне або байдуже ставлення до політики, політичного життя. Причиною аполітичності є різне розуміння людьми суті, призначення політики, її мети, умов, які спонукають або не спонукають цікавитися і займатися нею.

Якщо виходити із силового трактування політики, то аполітичність є активним або пасивним непідпорядкуванням владі. Тобто людина не поділяє стратегію, конкретні дії влади, байдужа до неї, а тому відкрито (або приховано) ігнорує її рішення, розпорядження, дії тощо.

Коли розглядати політику у її функціональному вимірі, то аполітичність виявляється у формі ухилення учасника ієрархічної системи від сумлінного виконання своїх завдань (функцій). Часто така аполітичність має форму саботажу.

Аполітизм може мати також форму самоізоляції, негативного ставлення до особистої участі в політичному житті, діяльності. Таке визначення аполітизму існує тоді, коли його розглядають з позицій комунікаційного розуміння. Іншими словами, особистість не потребує участі у політичному житті через те, що в неї достатньо або немає потреби спілкуватися з іншими, участі інших людей у вирішенні її власних проблем, задоволенні потреб.

Людина може бути повністю аполітичною. Тобто вона об'єктивно не має жодного стосунку до політики — ні інтелектуально, ні емоційно, а часто й свідомо уникає свого залучення в цю складну сферу суспільного життя. Як правило, у будь-якому суспільстві є кілька відсотків таких людей.

Психологічні особливості особи об'єктивно тісно взаємопов'язані з реальним станом суспільства, з його основними, і насамперед ду-

ховними домінантами. На цій основі і будуються **взаємовідносини людини і держави**. Загалом можна виокремити чотири основні модифікації таких взаємовідносин:

- **“добре мені, добре й державі”**. Стан, характерний для демократичних суспільств, в яких людина не боїться за своє сьогоднішнє, має гарну перспективу, може вільно і відкрито декларувати свої ідеї, точку зору, утвердження;

- **“погано мені, добре державі”**. Стан, який існує в авторитарних, тоталітарних суспільствах, де права людини фактично лише декларуються, але сама людина перебуває під постійним контролем, жорстко експлуатуються її талант, вміння, здібності, фізичний і духовний потенціал;

- **“погано мені, погано й державі”**. Ситуація взаємозалежності життя, стану окремої людини, народу і держави; характерна для нестабільних суспільств;

- **“добре мені, погано державі”**. Ситуація, коли громадяни максимально відмежовуються від держави, одноособово вирішують власну долю. Врешті, колись погано може стати і громадянинові, а не лише державі.

Досить часто політики звертаються до так званої громадської думки, апелюють до неї, пояснюють нею свої вчинки, прийняті рішення.

Громадська думка — явище, як уже зазначалося, досить умовне, оскільки об'єктивно вона не є певною механічною сумою точок зору відповідної кількості людей.

Громадська думка, за визначенням Є. Вятра, є **історично обумовленим і змінним станом громадянської свідомості великих груп людей**. Всередині громадської думки, як надто хиткого, рухливого явища, йде постійна боротьба, відбуваються певні зміни орієнтирів, цінностей тощо.

Громадську думку неможливо уявити уніфікованою, оскільки її носіями є надто різні люди, соціальні групи, класи та ін. Тобто можна говорити про домінування тієї чи іншої або кількох громадських думок у відповідній ситуації чи періоді, а відтак умовна громадська думка є завжди плюралістичною за своїм характером.

Для того щоб визначити, наскільки плюралістичною і якою саме є громадська думка, слід конкретно аналізувати всі соціально-економічні і політичні умови, в яких ця громадська думка існує.

Ступінь політичної активності, як і байдуже ставлення до політики, характер аполітизму окремої людини багато в чому залежить від

її психологічного складу, готовності і вміння спілкуватися. Оскільки неучасть у політичному житті людини може спричинюватися особливостями її як особистості, самоаналізом та оцінкою інших, то аполітичність може бути: результатом внутрішньої установки людини; впливу на людину ззовні, з боку інших людей, суб'єктів, органів влади.

У структурі політичного спілкування, як і ділового спілкування загалом, вирізняють три сторони: комунікативну, інтерактивну і перцептивну.

Комунікативна сторона спілкування — це обмін інформацією і її розуміння, яке здійснюється за рахунок мови, невербальних засобів (жести, міміка, пантоміміка), паралінгвістичних засобів (якість голосу, його діапазон, тональність), екстралінгвістичних засобів (паузи, сміх, темп мови, плач), просторово-часових засобів (дистанція, час).

Інтерактивна сторона спілкування — це взаємодія партнерів, між якими може бути співробітництво, протиборство, ухилення від взаємодії тощо.

Перцептивна сторона спілкування — це сприйняття одним партнером іншого партнера по спілкуванню. Воно залежить від особистісних якостей того, хто сприймає (або не сприймає) іншу людину, від його життєвого досвіду, ситуації, моральних установок тощо.

Політичне **спілкування**, як і інша діяльність, **буває соціально-рольовим, діловим, інтимно-особистісним.**

Аполітизм, байдуже ставлення до політики значної кількості людей — проблема складна і глибока. Підтвердимо це таким прикладом. Відомо, що для сучасної України чи не найактуальнішим є питання відродження власного національного виробництва. І не просто його відродження, а відбудови на найвищому технологічному й організаційному рівнях. Для цього потрібні не лише висококваліфіковані, високопрофесійні спеціалісти, а саме фахівці з відповідною мотивацією, з відповідною самодисципліною, організаторськими здібностями. Останні якості виховуються через формування національної самосвідомості кожного громадянина. Без цього нам вкрай важко буде не те що стимулювати виробництво, побудувати його на рівні передових технологічних процесів, а й просто відродити в національних межах.

На жаль, певна бездуховність, яка запанувала в українському суспільстві, часто набуває досить загрозливих форм, особливо у молодіжному середовищі. Самозадоволення, егоцентризм, агресивна

байдужість, зневажливе ставлення до знань, науки, інтелекту, до людей розумової праці врешті може спричинити великі біди або й обернутися національною трагедією. Такі ситуації в історії добре відомі, а сподівання, що всі вище перераховані вади, зокрема молоді, як, до речі, і дорослих, зникнуть тоді, коли стабілізується соціально-економічне становище суспільства, даремні й нереальні. Без цілеспрямованого виховання соціально активного громадянина, формування у нього активної життєвої позиції нам аж ніяк не обійтися саме в період нестабільного розвитку країни. І тут серйозно постає проблема політичної культури окремого громадянина, а відтак і української нації, народу.

З огляду на зазначене у так званій перехідний період конче важливою є потреба створити засади для самодіяльності, саморозвитку і самореалізації громадян (насамперед, звичайно, дорослих), фізично і духовно здорових, працездатних. Що ж стосується молоді, то вона потребує у першу чергу створення відповідних стартових умов для вступу у продуктивне життя, соціалізації, для розвитку й життєвого становлення у більш дорослому віці. Отже, державні інституції, громадські структури, усі, кому болить доля молодих, мають підтримувати інноваційну, творчу діяльність підлітків і молоді, її громадських організацій і об'єднань, різноманітних органів самоврядування. Саме це сприятиме формуванню в молоді активної громадянської позиції, відчуття своєї значущості для суспільства, високої політичної культури. І саме з цих позицій має будуватися і реалізовуватися державна молодіжна політика в Україні, в подібних їй державах.

Це однак зовсім не означає, що не потребують пильної уваги ціннісні орієнтації дорослого населення, тих громадян, у яких уже фактично сформувалися ідеали, ціннісні орієнтації, визначилися життєві плани.

Більшість цивілізованих народів нині живе в економічно сталих, політично демократичних суспільствах і користується природним правом на свободу людини, обмежену відповідними законами, спрямованими на незаперечення права на свободу інших людей.

Однак є чимало народів, які поки що позбавлені умов життя у демократичних цивілізованих суспільствах, особливо громадян країн, що розвиваються. Звичайно, руйнування колишніх тоталітарних держав не може не призвести до глибоких проблем або й кризових явищ у суспільстві, бо передбачити розвиток історичних подій не завжди здатна навіть найкраща соціальна теорія, найталановитіші науковці. А практика демонтажу і перебудови таких суспільств ще більш супе-

речлива і неоднозначна, бо перебудовувати, вдосконалювати щось часто набагато складніше, ніж будувати, як кажуть, з нуля.

Відомо, що історико-політична свідомість найбільш суперечлива в різних соціальних групах населення, а також у різних етнографічних регіонах країни. Яскраво засвідчує це ситуація, що спостерігається в Україні впродовж останнього десятиріччя. Вивчаючи проблему “людина і політика”, варто постійно мати на увазі цей та інші аспекти. **У трактуванні проблеми “людина і політика” є дві основні традиції.**

Перша пов'язана з наданням особі вирішальної ролі у розв'язанні найскладніших політичних проблем. Особливо помітно вона почала проглядатися наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., коли велися гострі дискусії навколо ролі видатних письменників (Л. Толстой, А. Чехов, М. Горький та ін.), пролетарських, більшовицьких вождів (В. Ленін, Й. Сталін, Л. Троцький та ін.) у питанні побудови соціального демократичного суспільства.

Друга традиція — протилежна, пов'язана зі значним приниженням, применшенням або взагалі запереченням ролі особи в політиці.

І та й та традиції — крайнощі. Очевидно, істина — посередині. Адже багато здібних і талановитих політиків без відповідної підтримки ззовні мало чого варті. Підтримки тим самим простим народом, до якого вони часто апелюють, яким прикриваються, від якого очікують підтримки. Водночас правильно й те, що середовище, суспільне життя висуває, а політика впливає на формування і діяльність людини, в тому числі й у сфері політики. Цікавою, зокрема, є і така точка зору: роль особи у політиці залежить від того, як середовище сприймає те, що вона йому пропонує (американський політичний психолог Ф. Грінстайн). Заперечувати таку точку зору досить важко.

Не менш **актуальною є проблема індивідуальної і масової політичної свідомості**, особливостей їх формування та реального прояву у суспільному житті.

Розглядати суть політичної свідомості як феномену можна лише за умови окреслення питання взаємозв'язку психіки і свідомості людини.

Найвищим рівнем розвитку психіки людини є свідомість як результат спільного способу буття людей, їх довготривалої трудової діяльності.

Свідомість має такі характерні особливості і компоненти:

- знання про навколишню дійсність, природу, суспільство. Тобто рівень свідомості залежить безпосередньо від рівня знань і соціаль-

ного досвіду людини. З інтенсивним розвитком людини потреба в знаннях стає дедалі гострішою;

- виокремлення людиною себе в предметному світі як суб'єкта пізнання. Пізнаючи себе, людина критичніше зіставляє, порівнює себе з іншими людьми. Процес самопізнання сприяє більш дієвій самореалізації особистості;

- цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення, прогнозування її результатів. Йдеться про той аспект свідомості, що пов'язаний із самоконтролем, коригуванням людиною своїх дій, їх удосконаленням;

- ставлення людини до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе. Це пов'язано з самооцінюванням, самокритикою, причому особливу роль тут відіграє саме емоційно-вольова сфера людини.

Свідомість людини не лише характеризується активністю, а й тісно пов'язана з нею. У процесі постійного відображення дійсності інформація, що надходить до мозку, не механічно віддзеркалюється, а обробляється ним свідомо — відповідно до мети, завдання та соціального досвіду людини.

Стан, рівень розвитку, виявлення свідомості у кожної людини різні і залежать від багатьох компонентів — знань, наукового світогляду, ідейних і моральних засад та переконань, ставлення до себе та до інших людей тощо.

Специфічною людською формою духовнопрактичного відображення та фіксування відповідних об'єктивних процесів дійсності, світу людського буття на рівні явища є буденна свідомість. У житті основним принципом функціонування буденної свідомості є так званий здоровий глузд. Буденна свідомість виконує роль необхідного компоненту суспільно-історичної практики людей і відповідних їй форм суспільної та індивідуальної свідомості.

По суті, буденна свідомість, як і свідомість загалом, має суспільно-індивідуальну природу. Як форма духовно-практичного освоєння світу вона є суб'єктивним образом об'єктивно існуючого світу. Водночас, оскільки такий образ належить конкретному суб'єкту, він також відображає своєрідність, унікальність його життєвого досвіду і досвіду конкретних соціальних груп суспільства.

Психічне життя, свідомість і діяльність людини завжди тісно взаємопов'язані, зазнають взаємовпливу, корекції.

Розглянемо детальніше **феномен політичної свідомості.**

Згідно з визначенням, наведеним у політологічних словниках, політична свідомість — це опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблеми влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають відносної самостійності [144, 267].

До основних сфер політичної свідомості належать:

- політична наука (політичні теорії, концепції, гіпотези);
- політична ідеологія;
- політична психологія.

Свідомість є різного рівня: особистості, групи, класу, партії тощо, але найскладнішим феноменом є індивідуальна і масова політична свідомість.

Особливості індивідуальної і масової політичної свідомості слід розглядати у контексті існування людських спільнот.

Вирізняють малі, великі соціальні групи і так звану масу.

Крім поділу груп на великі та малі існує також поділ на групи первинні і вторинні, формальні і неформальні, референтні та ін.

До *первинних груп* належать сім'я, сусідські та приятельські групи, яким властиві “тепліші”, ніж в інших групах, стосунки.

Вторинні групи — це формалізовані структурні спільноти, створені на офіційних засадах: колективи підприємств, установ, військові, поліцейські підрозділи тощо. У таких групах відносини не такі “теплі” й емоційні, а більше формалізовані та зорганізовані.

Формальні групи характеризуються відносинами між членами групи, які обумовлені офіційними нормами: законами, статутами, інструкціями, наказами, штатним розписом.

Неформальні групи — це групи, де контакти між людьми регулюються взаєминами симпатії, нормами, які склалися стихійно, або нормами неофіційних інститутів (“дружба”).

Референтні групи — це групи, з якими людина ідентифікує себе, вважаючи їх за певний зразок, еталон, взірць поведінки, критерій діяльності. З цією групою людина постійно порівнює свої вчинки, дії, статус, свідомість, смаки та ін. За великим рахунком, референтна група орієнтує людину на конкретний шлях соціалізації, вибір відповідних життєвих альтернатив. Люди завжди намагаються належати, ввійти до референтної групи, оскільки саме за її допомогою вони оптимально самореалізуються, самовдосконалюються.

Під малою групою розуміють нечисленну спільноту людей, які перебувають у найбезпосереднішому психологічному контакті.

Незважаючи на те що малі групи істотно різняться, їх найчастіше класифікують за такими ознаками: час існування; ступінь близькості контактів між членами групи; специфіка цілей, які ставить перед собою група; демографічні ознаки (вік членів групи, їх стать, професія та ін.).

Малими групами є сім'я, невеликий трудовий, художній колектив, студентська, учнівська групи, тимчасові творчі колективи та ін. Кожна з таких груп утворюється на основі певних соціальних, духовних цінностей, інтересів, орієнтацій.

Суспільні відносини у малих групах мають форму безпосередніх особистих контактів. Орієнтовно малі групи налічують 3–7 чоловік.

Малі групи бувають первинні (сім'я, група друзів, сусіди) і вторинні (безпосередні контакти між членами групи відсутні).

Малі групи можна також класифікувати як формальні та неформальні, де є фіксоване членство, і групи референтні (люди приймають норми таких груп, але реально в такі групи не включені).

Розрізняють два види великих соціальних груп: ті, що виникли стихійно, випадково (натовп, публіка, аудиторія), і власне соціальні групи (класи, нації, жінки, молодь, професійні групи та ін.).

Специфічними регуляторами поведінки людей у великих соціальних групах, на відміну від малих, є звичаї, традиції, мораль.

Маса — це велика кількість людей, які певний час перебувають у безпосередньому контакті (наприклад, пікет, маніфестація, мітинг, демонстрація). До поняття “маса” близькі, хоч і не тотожні їйому, поняття “натовп”, “юрба”, “публіка”. Разом з тим і масу, і натовп утворюють відчужені людські індивіди, що мають особисті інтереси, які не збігаються з інтересами інших людей. Отже, це “тимчасова спільнота” людей, об'єднання яких є випадковим, стихійним, короточасним.

Прагнення до збільшення, — на думку Е. Канетті, — це перша й основна властивість маси. Вона захоплює всякого, хто перебуває у межах її досяжності. Природна маса — це відкрита маса: її збільшення нічим не обмежене. Будинків, дверей, замків вона, вважав Е. Канетті, не визнає, все, що зачинене, підозріле для неї. Відкрита маса існує доти, доки росте. Її розпад починається щойно вона перестає рости.

Чи не найдокладніше характеризував масу Г. Лебон. Він вважав, що маса нічого не робить навмисне; не здатна до довгочасного бажання; між бажанням і його здійсненням не допускає часового відкладання;

не має поняття про неможливість будь-чого; схильна до крайнощів, не має жодних вагань, хвилювань; збуджується лише через надмірне роздратування; підвладна магії слова; ніколи не прагне Істини; не може обійтися без вождя.

За всіх розбіжностей в індивідуальній психології маса, натовп все-таки тимчасово утворюють певну спільність, яка має щось на зразок “колективної душі”.

Маса, натовп небезпечні через те, що людина в них значною мірою втрачає власні риси і властивості, почуття відповідальності. Тут діє психологія непереборної сили, здатної на те, на що окрема особа самотійно, без маси ніколи не наважиться. За визначенням Е. Канетті, З. Фрейда, у масі, натовпі навіть інтелігентна людина стає варваром.

Розглядаючи масу, натовп як деструктивну, руйнівну силу, Г. Лебон вважав, що натовп поділяється на два типи: гетерогенний (різнорідний) невиразний, вуличний (зібрання людей у суді, театрі, парламенті) та гомогенний (однорідний) секти, класи, касти. На думку Г. Лебона, велику владу над натовпом мають божевільні, галюцинати, епілептики, яких натовп часто обирає своїми вождями. Однак таких вождів натовп швидко позбувається, міняє. Саме яскраво виражена бездарність, а не розумна та освічена людина є ідеалом натовпу. Освіченість, талант лідерів натовпу скоріше заважає, ніж допомагає.

Маса, натовп вірять словам і закликам лідерів, вождів і підкоряються їм, здебільшого імпульсивно, також підсвідомо, виконуючи їх накази і тому спроможні часто на нелюдські дії та вчинки.

Психологію маси, натовпу активно використовують у політичній боротьбі опозиційні, деструктивні сили. Багато таких прикладів спостерігаємо в будь-яких країнах, у тому числі посткомуністичних, в Україні. Найнебезпечніше при цьому те, що кожен член маси, натовпу цілковито впевнений у безкарності своїх дій. Ним керує енергія деструктивізму, свавілля, агресії, що становить елементарну загрозу як для інших людей, так і для суспільства загалом.

Маса має специфічні психологічні особливості. Отже, розглянемо психологію масової свідомості.

Масова свідомість — один з видів суспільної свідомості, найбільш реальна форма її практичного існування та втілення. Це особливий, специфічний вид свідомості суспільства, властивий величезній кількості людей (“масі”, “масам”) [150, 166].

Можна дати ширше визначення феномену “масової політичної свідомості”. Масова політична свідомість:

- один із специфічних видів суспільної свідомості, притаманний значній кількості людей (масам);
- сукупність політичних ідей, звичаїв, уявлень, норм, поглядів, стереотипів, що відображають ті чи інші сторони життя суспільства.

Масова політична свідомість має такі особливості: високий динамізм; суперечливість, спонтанність; залежність від багатьох факторів.

В “ідеалі”, як уже зазначалося, масова політична свідомість мала б дорівнювати сумі свідомостей окремих індивідів, соціальних груп, партій та ін. Однак об'єктивно це неможливо, а тому йдеться про масову свідомість як збіг (поєднання або перехрещення) основних, найбільш значущих компонентів певної кількості різноманітних (великих і малих) груп суспільства.

Масова свідомість має специфічні ознаки — якості, що відповідають певній масі людей у конкретний час. Інакше кажучи, у масовій свідомості сконцентровані знання, уявлення, цінності, норми, які поділяє певна сукупність індивідів. Вони формуються у процесі спілкування, спільного сприйняття соціально-політичної інформації, визначення ставлення до неї.

Поняття “маси”, як уже зазначалося, надто мінливе, ситуативне, а тому суб'єкт масової свідомості не є сталим, цілісним утворенням. Інакше кажучи, масову свідомість слід розглядати в контексті максимально визначеної “маси”, часу, ситуації, бо типологізувати її надто складно, а часом просто неможливо.

За усієї суперечливості і неузгодженості щодо типологізації масової свідомості все-таки можна виокремити такі основні її типи: **ліберально-технократичний, ліберально-реформістський, лібертаристський, традиціоналістський, неоконсервативний, радикал-лібертаристський, радикал-ескапістський, правопопулістський, радикал-демократичний, радикал-бунтарський, радикал-романтичний і радикал-соціалістичний.**

Феномен маси надто важливий, коли йдеться про втрату в ній індивідом власної індивідуальності. У масі людина забуває про власну відповідальність, необхідність зважати на погляди інших, рахуватися з ними. Вона сліпо підкоряється загальним інстинктам, що може мати непрогнозовані наслідки.

Людина, яка є частиною натовпу, практично втрачає індивідуальність, думає і діє під впливом своєїрідної колективної психології,

інстинктів, втрачаючи індивідуальну відповідальність. Це відбувається, очевидно, тому, що маса має певне, часто штучне віддзеркалення сили, агресивності, здатності щось радикально змінити. Тому людина в натовпі часто проявляє далеко не найкращі свої риси, демонструє поведінку, яка в інших обставинах, ситуації їй абсолютно невластива. “Натовпом, — пише А. Кравченко, — керують пристрасті скоріше погані, ніж хороші. Можна висловитися інакше: натовп — простір почуттів, пристрастей, емоцій, самотність — простір розуму і зібраності” [156, 184].

На думку окремих фахівців, сучасна людина — це здебільшого і є людина-маса. Вона має надто мало індивідуального, особливого, а ще точніше — не має певних можливостей для прояву цього особливого. Тому вона видається своєрідною одновимірною людиною.

Можливе стихійне і свідоме утворення маси. Особливо небезпечною є ситуація, коли масу утворюють штучно, вдаючись до різних маніпуляцій, політичного популізму, фразеології тощо. Це неважко зробити, оскільки масова свідомість громадян усе ж малорухома, досить негнучка, важко піддається переорієнтації, зміні. Так, у 1999 р. під час різних опитувань громадської думки респондентам було поставлене таке запитання: “Від яких особливостей масової свідомості слід позбавитися українцям насамперед?” Найбільшу кількість відповідей становили такі: від апатії та байдужості до майбутнього своєї країни — 46 %; від побоювання змін — 26 %. Найімовірніше, звинувачення у байдужості до майбутнього своєї країни корелюються з тим, що, за даними іншого опитування, 32 % респондентів зазначили: вони не відчують себе громадянами незалежної держави Україна, а 15 % не змогли відповісти на це запитання (День; 1999, листоп.).

Екстремалізація масової політичної свідомості може проявлятися як у формі цілеспрямованої політичної діяльності організованих груп населення, так і у вигляді так званої протестної поведінки. Деякі автори, розглядаючи феномен масової свідомості, вважають, що центральною проблемою тут є співвідношення політичної та національної самосвідомості. На їх думку, у структурі політичної самосвідомості важливе місце належить саме соціально-психологічному компоненту, який домінує у процесі трансформації політичної самосвідомості в національну.

Стосовно маси (натовпу) можна говорити про масову, у тому числі масову політичну самосвідомість як своєрідне суб'єктивне відображення масовим суб'єктом політичного буття, політичних відносин і всіх пов'язаних з ними явищ [157, 28].

Психологія маси, натовпу в різні часи ефективно використовувалася з метою підтвердити беззастережну віру та поклоніння полководцям, вождям, монархам, виконання жажливих акцій, спрямованих на знищення сотень тисяч іновірців, людей інших поглядів, віри, рас, як то було за часів сталінізму, фашизму тощо.

Психологія маси, або масова психологія, має свої особливості і її не слід плутати, скажімо, з психологією народу або нації.

По-перше, масова поведінка не несе на собі жодного відбитку індивідуальності на відміну від специфіки в характері будь-якого народу.

По-друге, масова психологія не так суб'єктивна, як ситуативна. Вона має здатність розчиняти в собі все індивідуальне, особистісне.

По-третє, масова психологія надто підвладна таким закономірностям і механізмам, які впливають скоріше на почуття, емоції і безсвідомі реакції людини, ніж на її розум і свідомість.

Маса схильна до раптових, неусвідомлених дій за рахунок підвищеної емоційності, нестриманості, аферичності.

Психологія народу тим і відрізняється від психології маси, що народ має своє характерне обличчя, лише йому притаманну індивідуальність, неповторність і унікальність, тоді як масова психологія, або психологія маси, — утворення неперсоніфіковане.

Оскільки психологія маси має багато форм вияву (соціокультурні, політичні, релігійні, національні, спортивні та інші рухи, масові виступи, масові переміщення людей внаслідок землетрусів, потопів, ураганів, масові соціальні катаклізми — голод, війни, міграції, великі аварії), то й політична психологія маси також має багато форм (мітинги, пікети, марші, маніфестації).

Політична психологія маси має величезне значення в політичній боротьбі. Відомо, наприклад, як уважно вивчав і враховував у революційній боротьбі психологію маси В. Ленін і його соратники по партії. Саме це дало змогу більшовикам підняти на боротьбу за владу сотні тисяч людей. При цьому В. Ленін уміло маніпулював масовою психологією в інтересах більшовиків, створеної ними партії і не помилився, побачивши в масах рушійну революційну силу. Інша річ, і це підтвердили події після жовтня 1917 р., що масова психологія далеко не завжди, як зазначалося, може бути творчою, спрямованою на позитивні зрушення в суспільстві. Ще Г. Плеханов, М. Бердяєв, І. Бунін та багато інших прогресивних діячів Росії застерігали про загрозу масової психології як деструктивної сили. І Бунін, зокрема, зауважував, що революціям, у яких задіяні маси людей, властиві жадо-

ба гри, лицедійство, позерство, балаганщина. В людині під час революцій, зазначав він, пробуджується мавпа.

На основі численних соціологічних досліджень можна зробити висновки, що масова свідомість громадян сучасної України постійно поляризується у двох основних аспектах: демократичному і авторитарному. За таких обставин для досягнення вищого рівня в розвитку свободи особистості основний зміст радикальних суспільних перетворень повинен полягати в тому, щоб новостворена національна держава увійшла в русло загальноцивілізованого розвитку та органічно включилася в систему економічних і політичних взаємозв'язків світового суспільства з метою подолання соціальної кризи в засвоєнні нової технологічної та інформаційної культури. Увійшла, не втрачаючи, однак, власної унікальності, неповторності. Просто вести суперечки, куди йти Україні — у Європу, Азію чи куди інде — справа невдячна і спрощена. Питання більш складне і багатоаспектне. Та основне те, що масово-політична свідомість українства у перехідний період справді є нестабільною, рухливою. Значною мірою це спричинено несформованістю соціальних інститутів і відсутністю концептуального бачення майбутнього розвитку держави, про що сьогодні активно пишуть історики, ведуть мову політики, з приводу чого сперечаються філософи. У такій ситуації соціально-політична свідомість може по-різному впливати і впливає на розвиток України. Часом, скажімо, політичні партії та окремі політики, не завжди враховуючи справжній стан речей, намагаються діяти відповідно до вимог громадської думки, вважаючи, що їхні вчинки відповідають нібито усталеній системі суспільних відносин, вимогам життя. Реально ж ситуація часто протилежна.

У контексті проблеми “людина і політика” **суттєве значення має питання ставлення громадян до держави.** Воно пов'язане з різним усвідомленням людьми суті держави, її функцій, необхідності і сенсу існування людини і суспільств. Те ж саме стосується і громадських, політичних діячів.

Так, політики — прихильники патерналістської поведінки держави мріють про необхідність мати державу, спроможну виконувати роль своєрідного благодійника, що всіх обігріє, підтримає. Наскільки батьківська турбота держави про своїх громадян послаблюється, настільки вони й критикують державу, висувають до неї свої претензії. Свого часу, у тому числі і в колишньому СРСР, політика держави-благодійника була досить поширена, як і патерналістська політика КПРС стосовно громадян. Точніше, такий патерналізм ши-

роко проголошувався, декларовався, а практично особа в державі нівелювалася, її інтереси і потреби відступали на другий план порівняно з декларованими і нереальними інтересами колективними. Ідеологічно ж, як відомо, наполегливо проголошувався пріоритет колективного над індивідуальним, що досить негативно вплинуло на формування політичної, громадянської культури.

Зустрічаються серед громадян, політиків і такі, хто бачать у державі певного мудрого “батька”, доброго, щирого і довірливого настільки, що дозволяє своїм “чадам”, тобто громадянам, чинити так, як вони самі вважають за потрібне й корисне і для себе, і для держави. Звичайно, це ідеалістичне підґрунтя такої політичної теорії взаємовідносин держави й особи, оскільки про жодну соціальну гармонію тут не може йти мова: дружні взаємовідносини держави і особи забезпечуються не на основі колективного договору, а на конституційно-правових засадах, тобто на правовому рівні. І досягається такий результат тривалою і копіткою нормотворчою роботою.

Чимало громадян, політичних, громадських діячів стверджують, що державу слід максимально обмежити у її владі, впливі на громадян, на громадянське суспільство. Точніше, вони вбачають у державі винятково апарат насилля. Якщо мати на увазі свободу особистості, потребу забезпечити таку свободу у державі, то безумовно держава завжди значною мірою стосовно громадянина відіграє роль певного пригноблювача його інтересів.

Та хоч би про які теоретичні підходи йшлося стосовно держав так званого перехідного стану, до яких належить і Україна, можна зробити такий висновок: маємо не так багато громадян, а особливо політиків, політичних і громадських діячів, які не лише глибоко усвідомлюють, а й працюють заради того, щоб держава стала своєрідним органом, який обслуговує людину і який громадяни, образно кажучи, наймають на службу для власного розвитку і самореалізації, для задоволення своїх численних запитів і потреб. Тут ідеться про політичну культуру, громадянську позицію особи. Така культура і позиція є тривалим соціально-політичним процесом і має здійснюватися як пріоритетна державна політика. До цієї справи прямо причетні засоби масової інформації, окремі політичні і громадські діячі, політичні лідери, еліта держави. Загалом проблему формування політичної культури нації, народу потрібно вивчати окремо, глибше і предметніше.

Важливо зазначити, що **ставлення окремих громадян, політиків до держави може бути свідоме і несвідоме, раціональне і нераціональ-**

не. Іноді воно містить елементи того й того, тобто у чистому вигляді такого ставлення практично немає, і це цілком природно.

Раціональне ставлення характеризується достатньою послідовністю, певною узгодженістю між переконаннями чи цінностями особистості, з одного боку, і її реальними вчинками — з іншого. У практичній політиці це явище досить рідкісне, воно виникає як виняткове узгодження переконань і дій особи. Як правило, людина у такій ситуації чудово вміє узгоджувати власні цілі й інтереси з державними і суттєвих суперечностей тут не виникає.

Ірраціональне ставлення людини до дійсності, до держави характеризується як суперечливе. Реально воно спричинюється до того, що громадяни очікують як певного месію саме харизматичного лідера, своєрідного рятівника країни, з появою якого, мовляв, все піде на краще. Така ситуація особливо характерна для нестабільних суспільств, суспільств так званого перехідного трансформаційного періоду. І зумовлена вона швидкою зміною, невірніоваженістю політико-економічної, соціальної ситуації в суспільстві. Якщо говорити про громадян України, то останніми роками більшість з них перебувають саме у схарактеризованій тут ситуації.

Прихильники “сильного лідера” (“сильної руки”), як правило, мають досить спрощене уявлення про справді демократичну, громадянську державу. Така держава поступово дедалі більше своїх функцій передає безпосередньо громадським організаціям, об’єднанням, відповідним чином стимулюючи (у тому числі й фінансово) їх діяльність. Це і є шлях до створення справжнього громадянського суспільства як найбільш демократичного, прогресивного, гуманного. Для його побудови окрім відповідних законодавчих актів, що зумовлюють статус та діяльність громадських організацій і утворень взагалі, як мінімум потрібно принципово визначити і врегулювати відносини держави з тими ж громадськими організаціями. Окремі приклади такого врегулювання в історії посткомуністичної України ми вже маємо. Досить нагадати, скажімо, відому угоду між урядом України і профспілками або не менш відомий Конституційний договір, який свого часу відіграв помітну роль у стабілізації політичної ситуації в Україні. Однак таке явище недостатньо поширене. Згадані угоди, як правило, не бувають тривалими, постійно діючими та ефективними.

У контексті взаємовідносин політика з державою суттєве значення має розвиток саме так званих цивілізаційних функцій держави і на-

самперед найдавнішої з них — господарсько-організаційної. Тому економіка і політика, як вже зазначалося, є тісно пов'язаними сферами життя суспільства.

Ступінь політичної активності окремо взятої особистості суттєво зумовлений наявністю в неї певних **політичних ідеалів, політичної свідомості та політичного мислення.**

Політичні ідеали насамперед розглядаються крізь призму уявлень про державу як ідеальну форму організації влади. Про ідеальну державу розмірковували Геракліт Ефеський (близько 544 — близько 483 рр. до н. е.), Платон (427–347 до н. е.), філософи й історики, які жили пізніше. Платон, зокрема, появу держави пояснював різноманітними людськими потребами. Аристотель поділяв держави на правильні і неправильні, тобто такі, що мають неправильні форми. Макіавеллі вважав, що государ, якщо він бажає зберегти свою владу, має навчитися відступати від добра тощо.

Найповніше і найглибше категорію “політичний ідеал” дослідили І. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель, Ф. Шиллер.

За твердженням І. Канта, ідеал — це уявлення окремої людини, адекватне певній ідеї. Кожен крок на шляху прогресу, на його думку, є кроком на шляху реалізації ідеалу.

Г. Гегель розумів ідеал як річ у собі, як єдність протилежностей, як процес, що постійно розвивається від одного стану до іншого.

Видатний німецький філософ Л. Фейєрбах розглядав проблему ідеалу у щонайтіснішому зв'язку з розвитком людини, вважаючи, що держава розчинюється в людях.

Філософська, політична думка останніх десятиліть збагатилася ґрунтовними розробками проблеми політичних ідеалів у працях В. Парето, Ф. Ніцше, Г. Маркузе, К. Ясперса та багатьох інших видатних науковців. Здебільшого вони пов'язували політичний ідеал зі світоглядом людини, людей, народу, з ціннісними орієнтаціями, із загальною і політичною культурою. В ідеалі вони бачили певний зразок, еталон, найвищу точку людських устремлень. У цьому зв'язку **можна виокремити такі функції політичного ідеалу:**

- **пізнавальну;**
- **мобілізуючу;**
- **організуючу;**
- **спрямовуючу.**

Одним із складних і неоднозначних у політичній психології, або психології політики, є **питання свідомості.**

Термін “свідомість” походить від лат. *conscientia* (*con* — разом, спільно та *scientia* — знання).

У XVIII ст. категорія свідомості розглядалася і трактувалася як “співзнання”, у XIX ст. — як належність до певного “Я” та ін.

Окрім індивідуальної вирізняють свідомість суспільну як акумулювання сумарних ідей і цінностей, що служать суспільній інтеграції.

Суспільна свідомість, у свою чергу, має такі складові: політичну, правову, економічну, релігійну свідомість та ін.

Узагальнено можна сказати, що **політична свідомість — це суб'єктивний образ політичної системи, політичного режиму або це певне опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблеми влади, формування, розвитку і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів [127, 46].**

Існують такі **рівні політичної свідомості:**

- **політико-психологічний, або емпірично-буденний (відчуття, настрої, наміри, воля, установки, переконання);**
- **науково-теоретичний, або політико-ідеологічний (цінності, ідеї, концепції, доктрини, теорії);**
- **політико-дієвий (на рівні доктрин: консервативної, реформістської та ін.).**

Політична свідомість є відзеркаленням реалій буття, тобто вона тісно пов'язана з розвитком продуктивних сил, з особливостями політичної системи суспільства та суспільно-політичними відносинами, що існують у цій системі, станом освіти, науки, культури.

Як одна з найважливіших характеристик політичного життя суспільства політична свідомість має певні особливості, умови виникнення та шляхи формування. Передумовою формування такої свідомості є те, що людина у певний час починає усвідомлювати свою групову належність, групову ідентичність і водночас розуміє, що вона неспроможна реалізувати власні та групові інтереси без вступу в певні відносини з політичною владою.

Політична свідомість притаманна конкретній людині вже тоді, коли вона усвідомлює свій громадянський статус, громадянську позицію, а разом з ними і реальну потребу або й необхідність впливати на владу.

Для формування політичної свідомості вкрай необхідні аналітично-критичне ставлення до навколишнього середовища, дійсності та осмислення їх, наявність у людини конкретних норм, цінностей, ідеалів, чітке усвідомлення власної мети та мети політичної сили, струк-

тури (групи, партії, об'єднання, організації тощо), до яких людина неформально належить, яким віддає перевагу.

За змістом **політична свідомість включає в себе певні політичні ідеї, погляди, теорії, інтереси, настрої, почуття**, а за специфікою прояву вона активно впливає на інші форми суспільної свідомості, часто має досить високий ступінь відображення соціально-класових інтересів.

Розрізняють **політичну свідомість масову, групову, індивідуальну, буденну і науково-теоретичну**.

Перші три форми політичної свідомості пов'язані з її суб'єктами, а дві останні визначаються глибиною відображення дійсності.

Буденна свідомість формується на основі повсякденного життя людей, досвіду їх діяльності. Для неї характерні нестійкість, суперечливість, фрагментарність, відповідна емоційність, несистематизованість.

Науково-теоретична політична свідомість відрізняється від буденної тим, що ґрунтується на цілеспрямованому дослідженні, постійному аналізі політичного процесу. А тому вона більш систематизована, цілісна, здатна до прогнозування розвитку та змін.

Виокремлюють також **основні типи політичної свідомості**, а саме: державну та недержавну.

Державний, або етатистський, тип політичної свідомості ґрунтується на позиції, що найвищими, найважливішими для окремої людини, усіх людей, народу є інтереси держави (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс).

Недержавний, або анархістський, тип політичної свідомості, навпаки, виникає там, де політичну владу вважають злом, а державу — експлуататором, ворогом свободи. Тобто вважають, що без держави жити краще.

Основні функції політичної свідомості:

- **пізнавальна** — система знань про політичну дійсність загалом;
- **оцінювальна** — забезпечення і сприяння орієнтації у політичному житті на основі оцінювання політичних подій;
- **регулятивна** — орієнтування стосовно участі у політичному житті;
- **інтегруюча** — сприяння об'єднанню окремих особистостей, соціальних груп, інших суб'єктів політичного процесу на основі спільних ідей, цінностей, установок;
- **прогностична** — передбачення особливостей розвитку політичних подій, політичного процесу;
- **нормативна** — створення загальноприйнятого образу майбутнього.

Між наукою та ідеологією існують суттєві відмінності. Якщо основною метою науки є пошук абсолютної істини, то для ідеології основним є захист та обґрунтування інтересів певних соціальних сил. Звичайно, для останнього політики і політичні сили використовують результати наукової діяльності.

Наука більш єдина, цілісна, а ідеологія — більш урізноманітна, диференційована, оскільки політичні інтереси різних учасників політичного життя надто різняться. Існує широке розмаїття теорій, ідей, ідеалів, інтересів, цінностей, програм, символів — усього того, з чого, власне, і складається кожна окрема, конкретна ідеологія.

Як і більшість форм суспільної свідомості, політична свідомість має два рівні — **ідеологічний** та **психологічний**. Оскільки нас більше цікавить саме другий рівень, то **політичну свідомість можна вважати сукупністю почуттів, усталених настроїв, традицій, ідей і певних теоретичних систем, які відображають найістотніші інтереси великих соціальних груп, їх ставлення одна до одної і до політичних інститутів суспільства [89, 207].**

Політична свідомість є не що інше, як сприйняття людиною частини життєвої реальності, яка безпосередньо пов'язана з політикою. Це суб'єктивний образ відповідної політичної системи.

Носіями політичної свідомості є багато суб'єктів: особистість, група, клас, нація, маса, суспільство. Свідомість кожного з цих суб'єктів має певні особливості і потребує окремого наукового розгляду.

Структурно політична свідомість містить такі **аспекти:**

- **політико-психологічний** — настрої, почуття, наміри, установки, мотиви, переконання, воля та ін.;
- **політико-ідеологічний** — цінності, ідеали, ідеї, доктрини, погляди, концепції, теорії;
- **політико-дієвий** — свідомість консервативна, ліберальна, радикальна, реформістська та ін.

Політична свідомість формується у процесі пізнання суб'єктом певних політико-владних відносин, існування політичних інтересів, установок, цінностей, а також у процесі політичного виховання, формування політичної культури суб'єкта політики.

Досить складним психолого-соціальним феноменом є національна самосвідомість як багаторівневе, багатофункціональне явище. Варто зазначити, що усвідомлення насамперед себе самого є основою усвідомлення інших, а відтак національна самосвідомість є передумовою, основою свідомого бачення та розуміння усього, що оточує

націю. Аналогічно, що більше нація знає про своїх сусідів, інші спільноти, то більше вона пізнає і саму себе. Виходячи з цього про націю можна говорити, з одного боку, як про спільноту, що має специфічні ознаки та особливості, а з другого — вона певною мірою набуває ознак, властивих іншим націям і народам.

Проблему свідомості потрібно розглядати у тісному взаємозв'язку з проблемою цінностей, ідеологій.

Основу свідомості, в тому числі і політичної, становлять знання, які засвоїла особа. Разом з тим свідомість — це не тільки знання, а й відповідне ставлення до них і, що дуже важливо, активне їх використання на практиці у процесі самореалізації, соціальних перетворень. Це потрібно враховувати і при визначенні та дослідженні феномену політичної свідомості.

У людини, яка має певні знання, формуються відповідні погляди, цілком конкретні, обґрунтовані судження.

У політичній діяльності, спілкуванні значну роль і значення має не судження взагалі, а **судження аналітичне**. Істинність (достовірність, правомірність) такого судження базується переважно на логічному аналізі подій і явищ. Його Д. Юм називав “відношенням ідей”, а Г. Лейбніц “істиною розуму”.

Політична свідомість має два рівні, які тісно переплітаються і взаємодіють — **буденний (емпіричний) і теоретичний (науковий)**. Буденний рівень є результатом стихійного процесу духовного завоювання дійсності, а теоретичний передбачає більш-менш організовану духовну діяльність. До такої діяльності потрібно бути не лише схильним, а й певною мірою підготовленим. Тут уже йдеться про відповідні політичні технології, або інженерії.

На буденному (емпіричному) рівні політична свідомість постає у формі певних відчуттів, уявлень, переживань, ілюзій тощо. Усвідомлення політики на теоретичному (науковому) рівні передбачає глибоке пізнання сутності політичних явищ, свідоме їх використання у вирішенні конкретних політичних завдань, коригування політичних рішень і дій.

Оскільки **політична свідомість є вираженням інтересів людей**, кожна група людей, клас формують свій тип ідеології, зумовлений їхнім місцем у системі суспільного виробництва, закріпленого відносинами власності.

Наявність і взаємодія різних типів політичної свідомості набирає форм ідеологічного протистояння. Їх розглядають не лише в по-

літичній психології, а й у таких науках, як філософія політики, конфліктологія, соціальна психологія, політологія та ін.

Як своєрідне відображення дійсності **політична свідомість має певну самостійність**, оскільки знання людини про ті чи інші процеси та явища не є простим їх відображенням, а результатом творчого осмислення, опрацювання, усвідомлення.

Суспільства, як і рухи, партії, об'єднання, групи, окремих громадян, не можна уявити без ідеології, тобто системи певних ідей, що їх об'єднують або роз'єднують.

Політичні ідеології є різновидом ідеологій, сукупністю певних ідей, норм, цінностей, символів, традицій, які об'єднують людей, спонукають їх до спільної політичної дії, боротьби.

За всіх розбіжностей високих ідей, мети різні ідеології об'єктивно вимушені співіснувати в суспільстві навіть в умовах політичної боротьби. У демократичних суспільствах гостро постає питання не лише співіснування, а й встановлення діалогу між політичними опонентами, що сповідують іноді навіть діаметрально протилежні ідеології.

Кожна ідеологія, хоча й декларує певні позитивні ідеї, мету, все-таки досить обмежена; ідеологіям притаманні такі помітні вади, як примітивізм, тенденційність, догматизм, надмірна системність [99, 73].

Серед політологів, окремих політиків спостерігається певна упереженість стосовно поняття “державна ідеологія”. Існує точка зору, що нібито такої ідеології взагалі не має. Водночас вона існує як своєрідна рамкова ідеологія державного будівництва.

Ідеології надто живучі, здатні оновлюватися, мімікрувати, пристосовуватися до конкретних суспільно-політичних умов. Яскравим свідченням цього є комуністична, соціалістична ідеології. Свого часу М. Бердяєв зазначав, що соціалізм власне не висунув і не запропонував жодних цінностей, окрім цінностей матеріального забезпечення, задоволення потреб [24, 25].

Причиною політичної поведінки є потреба влади, а отже, політична свідомість і політична поведінка взаємопов'язані, взаємозалежні, про що йтиметься далі.

Щоб стати фактором, який спричиняє дію, **потреба має трансформуватися в мету** (цілі). Формою її вираження є політична ідея.

Система поглядів та ідей, в яких усвідомлюється й оцінюється ставлення людей до дійсності та один до одного, а також міститься мета (програма) соціальної діяльності, становить ідеологію. Ще

точніше: у сучасній політології ідеологію трактують як систему цінностей людей, включених у політичну діяльність.

Політичній дії немає не лише без знань, свідомості, а й без політичного мислення.

Оскільки мислення взагалі — це вища абстрактна форма пізнання людської об'єктивно існуючої реальності, то й політичне мислення пов'язане передусім з пізнанням реалій, що разом становлять політичне життя в усій його різноманітності.

Політичне мислення — це опосередковане й узагальнене відображення людиною (політиком) політичних явищ і процесів об'єктивної дійсності в їх історичних, часових зв'язках і відносинах.

Як і будь-яке інше, політичне мислення щонайтісніше пов'язане з мовою — основним знаряддям формування та способом існування думки (думок).

Мислення, розумова діяльність людини також органічно і нерозривно пов'язані з реальною соціальною практикою, яка є джерелом розумової діяльності.

Політичне мислення уможливорює наукове пізнання всього, що зумовлює політику, її існування, пізнання суті та особливостей політичних явищ і процесів. Воно дає змогу не лише пізнавати, а й передбачати, прогнозувати розвиток політичних подій, сприяє формуванню особистості, її навичок, здібностей, політичної культури.

Політичне мислення людини, політика, громадського діяча розвивається і формується під час безпосередньої активної пізнавальної і предметної соціальної діяльності, під впливом і на основі всього досягнутого людством у процесі його історичного розвитку.

У психології, політичній психології активно дискутуються питання щодо типу політичного мислення як певного способу використання індивідом інформації для отримання певних результатів. Дехто з науковців підтримує погляд американського вченого Ш. Розенберга, який наголошує на існуванні трьох типів політичного мислення: послідовно-ситуаційного, лінійного та систематизованого.

Послідовно-ситуаційне мислення акцентує увагу на тому, що політична реальність — це нібито певна послідовність та узгодженість подій, явищ, ситуацій. Людям (політикам) з таким типом мислення важко абстрагуватися, узагальнювати, відшукувати певні аналогії.

Лінійне політичне мислення властиве тим, хто пов'язує певну політичну подію з якоюсь основою, а решту вважає похідними від першої. Таке мислення є досить аналітичним.

Систематизоване політичне мислення притаманне тим, хто вважає, що політика базується на системі певних взаємин, явищ, процесів, подій.

Політичному мисленню властиві практично такі самі розумові дії та операції, як і будь-якому іншому, зокрема аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, класифікація, систематизація.

Те саме стосується і форм мислення, оскільки результати процесу мислення (думки), як відомо, існують у формі суджень, міркувань, умовиводів і понять.

Окремо варто згадати **індивідуальні особливості політичного мислення**. Вони зумовлені характером життя людини-політика, особливостями діяльності, типом нервової діяльності, співвідношенням першої та другої сигнальних систем.

Коротко охарактеризуємо основні індивідуальні особливості мислення.

Самостійність мислення. Вона притаманна людям (у тому числі тим, хто займається політикою), які спроможні самостійно ставити перед собою і розв'язувати певні завдання без допомоги ззовні, інших людей. Такі люди досить активно й ефективно враховують і використовують крім власного досвід інших людей, творчо його опрацьовують, критично підходять до аналізу теорії та практики суспільного життя.

Критичність мислення. Люди з такою особливістю мислення не просто критично оцінюють усе, що знають, бачать, уміють і роблять вони самі та інші люди, вони не піддаються сліпо впливу думок, поглядів, спонукань інших людей. Як правило, такі люди (політики) добре володіють мистецтвом визначення відмінності між “за” і “проти”, мистецтвом прийняття виважених рішень. І перша, і друга особливість мислення, як правило, формується з набуттям людиною не лише знань, а й відповідного життєвого досвіду, досвіду політичної діяльності.

Глибина мислення. Ця особливість мислення властива людям (політикам), які вміють глибоко проникати в сутнісні особливості тих чи інших сентенцій, явищ, процесів, подій, вміють відокремлювати основне від другорядного, стороннього; визначати причинно-наслідкові зв'язки та особливості розвитку суспільних явищ.

Гнучкість мислення. Така особливість мислення не досить поширена. Вона властива лише тим, хто вміє швидко змінювати думку, звільняючись від того, що вже закріпилося в них самих, у їхній свідомості в результаті життєвої практики. Такі політики, зокрема,

швидко опановують різноманітні й особливо прогресивні політичні технології і досконало ними володіють. Уміння вибирати часто нетрадиційні, нестандартні прийоми та засоби вирішення конкретних проблем допомагає таким політикам успішно адаптуватися до конкретної ситуації, діяти раціонально та ефективніше, ніж це роблять інші.

Широта мислення. Якщо людина (політик) спроможна охоплювати широке коло питань, пов'язувати їх, виокремлювати основне і другорядне і після цього приймати альтернативно-оптимальні рішення, це означає, що вона мислить широко. Така якість найчастіше характерна для людей високоосвічених, ерудованих.

Швидкість мислення. Така якість притаманна людям (політикам), які вміють швидко розібратися у складних ситуаціях, приймаючи найбільш обмірковані, правильні, оптимальні рішення. Певною мірою швидкість мислення залежить і від психологічного стану людини, рухливості її нервових процесів, однак здебільшого люди набувають такої якості в результаті ґрунтовного навчання, тренування розумової діяльності.

Творчість мислення. Ця якість особливо потрібна людині, що займається духовною, творчою політичною діяльністю, вона пов'язана насамперед з умінням мислити нестандартно, оригінально, досконало володіти знаннями і досвідом діяльності інших людей, приймати нестандартні, нетрадиційні рішення.

Зазначені індивідуальні особливості політичного мислення розвиваються і вдосконалюються лише в процесі постійної розумової та практичної політичної діяльності людини.

Будь-яка політична дія є результатом почуттєвого сприйняття, відповідного осмислення конкретних ситуацій, явищ, вчинків найрізноманітнішими суб'єктами політики.

Аналізуючи політичні події, явища, процеси, політик постійно повинен розглядати їх не лише у сутнісному стані, а й стосовно психології окремих суб'єктів.

Синтезуючи політичні явища, політик ставить за мету визначити логіку їх розвитку, спрогнозувати перебіг подій, усвідомити, кому і якою мірою ті чи інші дії, вчинки потрібні й вигідні. Це означає, що політичне мислення неможливе без побудови логічних конструкцій. Такі конструкції часто з'являються на основі гіпотез.

Гіпотеза — це не просто емпіричний, особистісний прогноз людини стосовно будь-чого. Це добре продумане передбачення, висловле-

не (викладене письмово) у наукових поняттях. Воно повинно передбачати мету, відповідну програму емпіричного пізнання або ж зв'язати окремі емпіричні знання в єдине ціле, або ж наперед пояснити якийсь факт чи групу фактів.

Науковою гіпотеза вважається тоді, коли вона підтверджується реальними фактами. А відтак гіпотеза залишається доти гіпотезою, поки вона або підтверджується, або спростовується.

Гіпотеза в політиці — явище поширене і необхідне, оскільки без гіпотези не можна прогнозувати розвиток політичних подій, явищ, політичного процесу, взагалі. Гіпотези так само рухають політичні процеси, як і суспільні чи будь-які інші.

Своєрідною функцією процесу політичного мислення є **політична ідеалізація**. Для ідеальних побудов, прогнозів у політиці потрібні раціональні, виважені підстави. Інакше політична ідеалізація є елементарним фантазуванням, прожектерством.

Надзвичайно обережно політик має використовувати різноманітні **аналогії** у процесі політичного мислення, оскільки такий шлях пошуку істини, прийняття політичного рішення часто виглядає як спрощений. Аналогія не може бути достатнім аргументом при прийнятті політичного рішення, оскільки ідеально схожих політичних процесів у житті, суспільній практиці майже не існує.

З огляду на те, що в політичній діяльності досить поширеним є моделювання як розумове уявлення про щось більш-менш конкретне (програми партій, рухів, державні плани, економічні моделі тощо), то **політичне моделювання** є досить предметним і широко застосовується.

Завершимо розгляд проблем політичного мислення такими новелами.

Певною мірою усі люди однакові. Це найпомітніше, якщо вони належать до однієї раси, нації, культури. Однак між людьми є багато й такого, що робить кожного неповторним, особливим. Це — особистісна неповторність. Будь-які спроби нівелювати людей, зводити до певного шаблону, стандарту завжди можуть призвести до трагедій сотень тисяч громадян. Підтвердженням цього є колишні тоталітарні системи і технології комуністичного виховання, які завдали величезної шкоди насамперед звичайним людям, яких позбавляли особистісних рис, називаючи єдиною спільнотою — “радянським народом”.

Відомо багато концепцій особистості. Однак найчастіше психологи і психіатри використовують цей термін для позначення особливого стилю поведінки, через який особистість розкривається найвиразніше.

Індивідуальні відмінності людей найпомітніші у їх зовнішності, темпераменті, манері поведінки, спілкуванні. Це прекрасно обґрунтував відомий український психолог Г. Щокін, який опублікував кілька спеціальних праць з візуальної психодіагностики. Такі відмінності істотно впливають на характер, особливості політичної, суспільно корисної діяльності. Саме тому в політиці широко використовують такі явища, як імідж, іміджмейкерство. Вони передбачають створення або довершення своєрідного портрета політика з метою подати його більш яскраво, вигідно, помітно. За основу створення кращого іміджу політика беруть найяскравіші риси, відмінності або створюють їх штучно.

Кожна людина як особистість має певні потенціали розвитку. Найважливішим є духовний потенціал як результат усієї життєдіяльності людини — її праці, пізнання, спілкування. Інакше кажучи, крім конституційно-психологічних передумов формування індивідуальності, які людина певною мірою успадковує природно, генетично, існує більш суттєве, те, що напрацьовується переважно цілеспрямовано й упродовж усього життя. Отже, неповторність, своєрідність людини — це поєднання генетичної і розвиненої неповторності, а духовно-психологічний потенціал не є і не може бути статичним.

У процесі політичної діяльності, як і будь-якої іншої, і особливо розумової, людина наштовхується на різноманітні соціально-психологічні бар'єри, намагається їх подолати. Насамперед це соціально-психологічні бар'єри діяльності та спілкування. Так, досягнення, набуття нових, ґрунтовніших знань потребує твердості, цілеспрямованості, працелюбності, аби примусити себе засвоїти нову, складнішу інформацію.

Отже, особливості, характер діяльності політика зумовлюються насамперед тим, у якому суспільстві, за якого політичного режиму він живе, якою діяльністю, у тому числі й політичною, займається. Тобто проблему “людина — політика” не можна розглядати поза конкретним режимом, політичною системою.

Виокремлюють, як уже зазначалося, переважно два види суспільства — традиційне і модернізоване. І те й інше має свої спе-

цифічні ознаки та особливості, які потрібно враховувати саме в контексті практичної реалізації політики, а понад усе — враховувати особистісні і групові соціально-психологічні характеристики людей і груп.

6.2. ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ

Держава — це форма політичної організації суспільства, основне знаряддя політичної влади.

Наведене визначення поняття “держава” є, зрозуміло, досить загальним і не дає повного усвідомлення глибинної суті цього феномену.

Для того аби точніше визначити суть держави як суб'єкта політики, необхідно враховувати такі характеристики: **основні ознаки, функції, механізм впливу на суспільство (зв'язок держави з громадянським суспільством)**.

Наведемо основні ознаки держави (у згрупованому вигляді) [208, 307]:

- організація влади за певними територіальними межами і поділом;
- поділ населення за ознаками території проживання замість поділу за кровноспорідненими ознаками;
- наявність публічної влади, що здійснюється особливим розрядом осіб, зайнятих виключно управлінням суспільством і охороною встановлених у ньому порядків (державні чиновники);
- незбіг публічної влади з владою усієї маси населення на відміну від безпосередньої, самодіючої організації народу в державному стані суспільства;
- право і можливості здійснювати внутрішню і зовнішню політику від імені всього суспільства, претензії на захист загального інтересу;
- монопольне право на збирання податків для формування загальнонаціонального бюджету, утримання державного апарату;
- монопольне право на примусовий вплив стосовно населення, наявність органів і засобів примусу (армія, поліція, суд, тюрма тощо);
- суверенна законотворчість — право видавати закони й правила, обов'язкові для всього населення.

Основні функції держави:

- **внутрішня** (забезпечення функціонування суспільства як цілісного, єдиного соціального організму, усіх його складових, відповідної

узгодженості дій, взаємодії; задоволення інтересів політично й економічно владарюючих соціальних сил);

- **зовнішня** (захист кордонів, їх непорушності; забезпечення цілісності території, державного суверенітету; взаємодія, співробітництво (або ні) з іншими країнами);

- **політичні;**
- **економічні;**
- **соціальні;**
- **гуманітарні.**

Отже, можна дати таке соціологічно узагальнене визначення поняття “**державна**”: це базовий інститут політичної системи і політичної організації суспільства; форма політичної організації суспільства; знаряддя влади; офіційний представник громадянського суспільства (за Г. Гегелем) тощо.

Державна і суспільство, як уже зазначалося, поняття далеко не ідентичні. Часто між ними існують надто глибокі неузгодженості, а то й суперечності. Як правило, держава здебільшого лише декларує благородні цілі і наміри, тоді як суспільство (громадяни у своїй більшості як нація, народ) постійно підштовхує державу, вимагає від неї виконання проголошеного. Фактично це стосується всіх сфер життя, але найбільше — соціальної, тобто, освіти, науки, культури, соціальних гарантій тощо.

Державна має такі основні характеристики:

- **Суверенність.** Йдеться про те, що уряди держав мають певні повноваження на території з чітко окресленими кордонами. У межах цих кордонів уряд і здійснює свою владу. Всі національні держави є суверенними.

- **Громадянство.** На відмінну від традиційних держав з королівською, імператорською владою у більшості нинішніх держав люди, що живуть у мажах конкретної політичної системи, є громадянами цієї держави, мають відповідні загальні права і обов'язки.

- **Націоналізм.** У національних державах є багато символів, переконань, традицій і звичаїв, які дають усім громадянам почуття і усвідомленість того, що вони належать до єдиної, в тому числі й політичної спільноти. Націоналізм — це те, що сприяє ідентичності людей навіть поза межами державних кордонів і кордонів континентів.

Як форма політичної організації суспільства і водночас знаряддя влади держава завжди зацікавлена якщо не в абсолютному одно-

думстві громадян, то бодай в тому, щоб більшість громадян дотримувалися єдиної точки зору і, відтак, ідентифікувалися стосовно титульної нації, країни, де вони мешкають. Від цього в остаточному підсумку залежить ступінь повноти державної влади, її легітимність. Досягти такого співвідношення надто складно, оскільки це залежить від багатьох складових: соціально-економічної і політичної стабільності у суспільстві; авторитету державної влади, рівня політичної культури і громадянської свідомості людей; ступеня розвитку громадянського суспільства тощо.

З феноменом “державна” пов'язані два центральних, надто складних питання, які є похідними від держави, — державна ідеологія і державна політика.

Державна ідеологія. Часто її розуміють як щось абсолютно цілісне, єдине, обов'язкове, безкомпромісне або ж плутають з політичними режимами.

Усвідомити суть, особливості державної ідеології можна тоді, коли враховувати, що політика, політичні процеси характеризуються **політичним плюралізмом і політичним монізмом.**

Політичний плюралізм спостерігається в суспільствах, де влада (владна могутність, повноваження) широко розподілені між численними групами, які, своєю чергою, перебувають у різних рухомих станах — співробітництва, суперечки, суперництва, конфлікту, боротьби.

Загалом політичний плюралізм, з точки зору розвитку і функціонування демократії, — явище досить бажане, але не тоді, коли в суспільстві з'являються надто впливові політичні групи — волюнтаристські, кастові та ін.

Суспільства потребують політичного плюралізму, адже без нього неможлива демократія, але водночас вони також потребують загального ціннісного консенсусу, демократичного узгодження поглядів і позицій.

Протилежністю політичному плюралізму є політичний монізм.

Виходячи із сумних прикладів існування багатьох тоталітарних держав, у тому числі й колишнього СРСР, окремі політологи стверджують, що держава, якщо вона прагне до демократичного влаштування суспільного життя, взагалі не повинна базуватись на якійсь одній ідеології. І хоча немає держав неідеологізованих, безперечно, наявність однієї державної ідеології неминуче спричинюється до ідеологічного примусу громадян з боку держави. Очевидно, що й сучасна Україна має рухатися шляхом поступового, не прискореного форму-

вання громадянського суспільства, що пов'язано з двома основними аспектами:

- позбавлення монопольного впливу держави на всі сфери суспільного життя;
- формування самоуправлінських, самоврядних засад функціонування суспільства. Це також складний, неоднозначний і досить тривалий процес, тим більше, що в Конституції України (ст. 6) зазначено: “жодна ідеологія не може визначатися державою як обов'язкова”. Відтак, об'єктивно ідеологічна й політична сфери в Україні не можуть бути жодними іншими як плюралістичними.

Політичний плюралізм абсолютно не заперечує відповідної політичної єдності, згуртованості громадян, політичних сил (політичних партій, рухів, об'єднань) навколо єдиного конструктивного державотворчого процесу. Навпаки, він має функціонувати, діяти саме в такому напрямку.

У зв'язку з означеним **акцентуємо увагу на таких моментах.**

Перше. Однією з досить складних була і залишається саме для України проблема політичної структуризації суспільства. Така структуризація, як відомо, зумовлена і характеризується двома основними показниками: способом і рівнем політичної ідентифікації населення, ототожнення громадянами своїх політичних поглядів з відповідними ідеологічними напрямами; співвідношенням політичної ідентифікації з тим, у який спосіб громадяни голосують на виборах за певні політичні сили — блоки, об'єднання, політичні партії.

Реальним підтвердженням того, що процес політичної структуризації відбувається, є зокрема те, що за 1994–2002 рр. (за даними Інституту соціології НАНУ) майже удвічі скоротилася частка тих, хто взагалі не розуміється у політико-ідеологічних течіях, і трохи менше тих, хто не є прихильником жодної ідеології. Показово, що майже 70 відсотків населення, як свідчать парламентські вибори 2002 р., визначилися зі своєю політико-ідеологічною спрямованістю і орієнтацією. Таку ситуацію є всі підстави вважати позитивною.

Друге (що також спостерігається) — ставлення до проблеми “політичний плюралізм — політичний монізм”. На початок 2003 р. в Україні зареєстровано 125 політичних партій, однак їхній статус і організаційно-статутна діяльність досить далекі від вимог Закону України “Про політичні партії в Україні”, прийнятого Верховною Радою України 2001 року. Так, лише 27 партій із 125 мають регіональні структури, 35 партій мають свої регіональні структури менш ніж у по-

ловині регіонів України, 11 взагалі таких структур не мають, а 8 партій мають по одній регіональній структурі. Є кілька партій, які навіть за назвою подібні між собою або ж мають у назві одні й ті самі ключові слова. Так, у назвах семи політичних партій “експлуатується” слово “християнська”, в назвах ще чотирьох — “соціал-демократична”.

Отже, коли йдеться про політичний плюралізм і політичний монізм, мається на увазі цивілізований політичний процес, “вигідний” як для особистості, окремої політичної сили, так і для країни, суспільства, спільноти водночас.

Ще складнішим і багатограннішим є питання державної політики.

Поняття “державна політика” вдало виокремлює з політики, пояснює її як надто специфічну молодий український дослідник О. Валевський, зокрема він зазначає: “**Державна політика — це дії органів державної влади з вирішення проблем, які найоптимальніше сприяють реалізації інтересів суспільства**” [33, 9].

Вдалим, хоча й значно вужчим є і таке визначення поняття “державна політика”. **Державна політика — це відносно стабільна, організована та цілеспрямована діяльність уряду стосовно певної проблеми, яка здійснюється ним безпосередньо чи опосередковано і впливає на життя суспільства** [163, 14].

Якщо акцентувати на різних аспектах і особливостях державної політики, можна отримати достатню кількість і досить відмінних її визначень. Наприклад, державна політика це: “те, що уряд вирішує робити або не робити” (Томас Дай); “політика як дороговказ у діях державних службовців” (Леслі Пал); “ставлення урядової структури до свого оточення” (Роберт Айстон); “тривала серія більш-менш відповідних дій та їх узгодження з метою прийняття конкретного рішення” (Річард Роуз); “сума урядових дій, незалежно від того, йдеться про пряму діяльність уряду чи про його діяльність через агентів, які впливають на життя громадян” (Гай Пітерс); “державна політика — це політична діяльність держави, її органів” [163, 61]. Останнє визначення належить науковцям Української Академії державного управління при Президентіві України, водночас вони зазначають, що воно надто загальне, широке й абстрактне.

Предметніше уявлення про державну політику можна отримати, відповідно класифікуючи, моделюючи її. Наприклад, вирізняють таку державну політику:

- **поточну** (система заходів, дій, завдяки яким забезпечується щоденне оперативне коригування, управління всіма процесами, відно-

синами, що відбуваються в державі, задля стабільного, максимально безконфліктного її існування);

- **довгострокову** (система заходів і дій, зорієнтованих у майбутнє, на перспективу).

Державну політику поділяють також на внутрішню і зовнішню. У першому випадку йдеться про регулювання будь-яких процесів усередині держави, а в другому — про відносини держави з іншими державами.

Різною є й типологізація державної політики, зокрема вирізняють такі типи державної політики [61, 16–22]:

- **екстракційну** (або матеріальну, за Дж. Андерсеном) — спрямовується на пошуки людських, матеріальних та інших ресурсів у самому суспільстві для досягнення певних результатів, мети функціонування та розвитку;

- **символічну** (за Дж. Андерсеном) — своєрідна протилежність матеріальній політиці; її метою є забезпечення цінностей не матеріальних, а духовних, тих, що насамперед формують активну громадянську позицію особистості;

- **регулятивну** (за Дж. Андерсеном) — забезпечує існування суспільства за рахунок регулювання основних структур суспільства;

- **дистрибутивну** — політика розподілу — перерозподілу матеріальних і нематеріальних цінностей у формі різних виплат, субсидій, забезпечення певного прожиткового мінімуму;

- **процедурну** — визначає, хто, як і що робитиме в суспільстві і відповідатиме за зроблене.

Центральним завданням державної політики, яка формується і реалізується на демократичних засадах, має бути координація зусиль усіх соціальних інституцій, суб'єктів політики у напрямку такого реформування, вдосконалення суспільних відносин, які сприяли б максимальному підвищенню господарської і трудової активності населення у вирішенні існуючих власних проблем, у створенні умов для максимальної реалізації людиною свого потенціалу, здібностей і талантів. Далеко не всім державам вдається досягти цього.

Розглянемо основні моделі державної політики.

Інституціональна. Державна політика, згідно з такою моделлю, розглядається і розуміється як політика і діяльність відповідних політичних, соціальних інститутів, структур суспільства. Основні з них президент, уряд, судові органи, місцеві адміністрації, органи місцевого самоврядування тощо. Іноді, сподіваючись, що певна

зміна структур автоматично призведе до зміни суті й особливостей державної політики, помилково вдаються до змін таких структур, мало дбаючи про основне — функції, особливості взаємодії названих структур. Цим зокрема можна пояснити й недостатню ефективність практичного здійснення в Україні відомої адміністративної реформи.

Процесуальна. Така модель передбачає насамперед здійснення глибокого аналізу політичної діяльності державних і громадських структур, самих громадян, її відповідності стратегії державної політики. Йдеться про мотивації та поведінку виборців (електорату), соціальних груп (груп інтересів), законодавців, політичних партій, громадських об'єднань та організацій, президентів, суддів і судових органів тощо.

Групова. Державну політику, яка відповідає цій моделі, можна розглядати як політику окремих суспільних груп, їх намагання визначити, задовольнити або врівноважити специфічні інтереси таких груп. При цьому, з одного боку, уряд (держава) намагаються задовольнити інтереси тих груп, які їм вигідні, які не чинять тиску на державу, а з другого — самі ці групи, перебуваючи в суперечці, боротьбі між собою, значною мірою сприяють тому, що уряд маніпулює державною політикою, робить її вигідною для себе.

Модель еліт. Вважається, що лише “еліти” реально визначають і формують державну політику, зумовлюють її модифікацію і трансформацію, діє-во впливають на утвердження і позицію маси, на її політичну, суспільну поведінку.

Раціональна модель державної політики відповідає такій політиці держави, яка дає максимально позитивні результати для суспільства, тобто, якщо це можливо, оптимально задовольняє інтереси всіх суб'єктів, соціальних груп, структур політичної системи суспільства.

За будь-якої державної політики відбувається здобуття й водночас втрата відповідних цінностей. Особливо на зламі суспільних відносин, у перехідних суспільствах, коли радикально змінюються цінності, ціннісні орієнтири.

Інкренентальна (прирісна) **модель** державної політики передбачає, що з нарощенням позитивів логічно продовжується раніше здійснювана державна політика. Така політика вважається досить ефективною.

За видами державну політику поділяють на процедурну, субстантивну, регулятивну, розподільну, перерозподільну, саморегулятивну, матеріальну, символічну. Однак це різновиди скоріше тео-

ретично обґрунтованих моделей. У реальному житті державна політика поєднує, як правило, кілька перерахованих ознак, моделей.

Існують відповідні обов'язкові елементи (процедури), дотримання яких дає змогу ефективно розробляти, визначати, а потім і реалізовувати державну політику. До них належать:

- глибокий аналіз реальної ефективності державної політики, пошук ціннісних переваг можливих додаткових елементів, дій, що дають змогу зробити таку політику більш дієвою;
- вмілий вибір існуючих альтернатив у здійсненні державної політики;
- пошук оптимальних механізмів для поліпшення практичної реалізації державної політики;
- вдосконалення прийняття управлінських рішень та прогностика їх результативності;
- належне кадрове забезпечення державних управлінських структур на всіх рівнях державного будівництва.

Основними інструментами (механізмами) здійснення державної політики є законодавчі та нормативні акти; послуги; гроші; податки та інші економічні важелі; умовляння.

Охарактеризуємо коротко кожен з них.

Законодавчі та нормативні акти — найважливіший інструмент, завдяки якому в державі регулюється життя людей. Прийняття законів і актів є практично винятковою прерогативою уряду, держави загалом; приватні особи до цього доступу не мають.

Послуги. Держава, уряд мають у своєму розпорядженні досить багато послуг — від оборони країни, захисту її території до послуг, що стосуються відпочинку, дозвілля, оздоровлення тощо. Послуги є ареною великої політичної боротьби між громадянами, соціальними групами, структурами політичної системи суспільства в плані їх належності, пріоритетності, розмірів.

Гроші. Держава, а точніше уряд, є основним розпорядником і виконавцем основного фінансового документа держави — бюджету, що також часто є предметом надто гострої політичної боротьби.

Податки та інші економічні важелі дають змогу урядові як отримувати, так і витратити гроші, що надійшли у формі оподаткування. Саме за рахунок податків у державі забезпечується фінансування гуманітарної сфери (освіта, наука, культура, духовне життя), стимулюється різноманітна економічна, суспільно корисна діяльність. До інших економічних важелів належать система кредитування, страхування громадян та організацій тощо.

Умовляння. Уряд нерідко вдається до простого умовляння громадян, суспільних груп, окремих верств населення, суб'єктів соціально-економічної діяльності, а також займається їх критикою, звинуваченням та ін.

Принципове значення для усвідомлення суті й особливостей, з одного боку, соціальних процесів, а з другого — політичних процесів належить розумінню суті державного управління і політичного керівництва — їх єдності і відмінностей. Чи не першою цю проблему ґрунтовно розглянула молода українська дослідниця В. Токовенко.

Державне управління, як зазначалося у Концепції адміністративної реформи в Україні, це вид діяльності держави, що полягає у здійсненні нею управлінського, тобто організуючого впливу на ті сфери і галузі суспільного життя, які потребують певного втручання держави, шляхом використання повноважень виконавчої влади [91, 52].

Основними суб'єктами державного управління є органи виконавчої влади; їхні структури та структури апарату інших гілок влади; органи управління державних підприємств, установ та організацій; напівдержавні органи (державно-приватні й державно-громадські).

Не всяке управління є державним, бо в управлінні суспільними процесами беруть участь і недержавні органи й структури.

Політичне керівництво — це діяльність державних органів та посадових осіб, які займають верховне, ієрархічно найвище місце у структурі держави і концентрують найвищі повноваження щодо прийняття державних рішень, найвищих кадрових призначень, розподілу фінансових та матеріальних суспільних ресурсів, а також використання силових та інформаційних структур держави [190, 25].

Суть політичного керівництва обумовлюється насамперед специфічними особливостями політики як суспільного явища.

Політика — це боротьба за владу і її утримання.

Політика — це найефективніший засіб (механізм) використання влади в інтересах будь-якого суб'єкта суспільно-політичного процесу.

Політика — це відповідна система цінностей, установок та норм, що використовуються з метою забезпечення влади.

Наведені тлумачення дають змогу сформуванню конкретніше уявлення про політику як теоретико-прикладний феномен, її особливості, відмінності від державного управління.

Спільним для державного управління і партійного керівництва є те, що вони впливають на розв'язання суспільно-політичних проблем, на функціонування суспільства загалом, хоча способи, механізми такого впливу суттєво різняться.

В. Вільсон, М. Вебер, Б. Гурне та інші науковці-суспільствознавці, громадські діячі відділяють політичне керівництво від державного управління, хоча багато хто, як зазначалося, такого розмежування не дотримується. “Ми говоримо про погану політику, — пише зокрема О. Шабров, — якщо її наслідком є втрата управління суспільством. Ми говоримо про ефективне управління, коли політичне життя втрачає свою гостроту і перестає привертати повсякденну увагу обивателя” [204, 9].

Маючи багато спільного, **державне управління і партійне керівництво є все-таки відмінними різновидами управлінської діяльності.**

Державне управління більшою мірою базується на нормах, регламентаціях і регламентах, інструкціях і положеннях, здійсненні функцій перевірки, контролю.

Партійне керівництво переважно розглядається як керівництво ідейне, цілісне, пов'язане з ідейно-пропагандистським, виховним впливом на громадян, окремі суспільні групи, на суспільство загалом.

Якщо державне управління пов'язане з нижчими щаблями влади, то партійне керівництво стосується саме вищих щаблів влади.

Для стабільного поступального розвитку країни необхідні такі умови: поєднання і взаємне збалансування державного управління і політичного керівництва, що досягається багатьма складовими: чіткістю функціонування політичної системи; встановленням механізму взаємодії та противаг усіх гілок влади; розвиток суспільної ініціативи і громадянського суспільства; ефективна кадрова політика; досконала управлінська культура в усіх ланках управління і керівництва держави.

Викладене тут особливо стосується державного управління, а ще точніше — управління державним сектором, оскільки саме тут останнім часом точаться дискусії стосовно суміжності і розходження в систему державного управління “адміністрування” і “менеджменту”, пошуку нових, ефективніших моделей управління. Зокрема, упродовж лише останнього десятиліття робилися спроби втілити в держуправлінні так званий “менеджеріалізм (К. Полліт, 1990 р.), нове державне управління (К. Худ, 1991), державне управління, що базується на ринку (Лен, Розенбаум, 1992), тощо.

Політичне керівництво здійснюється насамперед і переважно політичною елітою, яка від управлінців (бюрократії) відрізняється своїми функціями — вона безпосередньо не розв'язує, не вирішує тих чи інших питань. На управління державою політична еліта впливає своєю політичною волею, розробкою кардинальних, стратегічних напрямків і питань функціонування, розвитку держави. Відтак у психологічному сприйнятті суспільством політична еліта стоїть дещо вище, ніж державні управлінці, менеджери. І у практичному соціальному бутті політична еліта будь-що намагається посилювати, вдосконалювати контроль над бюрократією, бажаючи зробити її максимально підвладною, керованою. Відомо, наскільки керованою є бюрократія саме в тоталітарних суспільствах. Зокрема, згадаймо роль, статус КПРС і державних органів у колишньому СРСР.

Дієвими шляхами політичної еліти щодо керування бюрократією є постійні “чистки” управлінського корпусу, його заміна, скорочення, запровадження різноманітних форм звітності тощо. Саме завдяки їм еліта робить бюрократію дієвим і слухняним механізмом у своїх руках.

У багатьох країнах, особливо в умовах певної соціальної нестабільності, формується так звана державно-політична еліта. В Україні, наприклад, вона з'явилася в результаті компромісного злиття старої номенклатурної генерації політиків з політиками нової генерації — представниками національно-демократичної опозиції [164, 139].

Вважається, що державні управлінці більш рутинні, консервативні, ніж політична еліта, швидше бюрократизуються. Вони також успішно мімікують, оперативню пристосовуються до нових суспільно-політичних умов життя суспільства, народу, функціонування держави, успішно відшуковуючи собі власні вигоди за будь-якої ситуації. Запобігти такій ситуації може лише ефективна, науково обґрунтована і дієва кадрова політика. Це вкрай необхідно, бо “досягнувши невинувато великого впливу, — пише Я. Матійчик, — бюрократія, переходячи із традиційних ділянок (зон) функціонування — забезпечення процедури” та “експертизи”, починає розвиватися у вищій сфері суспільної діяльності — політиці” [139, 6]. Така ситуація є досить поширеною і в Україні, більшості посттоталітарних держав — як підтвердження недоцільного змішування політичного керівництва і державного управління.

6.3. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, СОЦІАЛЬНІ РУХИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ

Люди, громадяни беруть участь у політичному житті, політичному процесі не лише безпосередньо, а й як члени, активісти, керівники відповідних політичних партій, громадських організацій, спілок, об'єднань, асоціацій. Більшість з них як недержавні, непартійні об'єднання не ставлять за мету безпосередньо оволодіти владою, але вплив на владу, владні структури, а відтак і на практичну політику безумовно мають. Мають за рахунок організованості, часто досить близьких взаємозв'язків з владою, її структурами, органами, підтримки громадськості.

Діяльність таких об'єднань ще називають суспільно-політичним рухом, оскільки в ньому є і суспільний, і політичний аспекти. Тобто вони мають подвійну природу.

Очевидно, немає в політичній науці іншого суб'єкта політики, який би так детально був вивчений і проаналізований, як політичні партії. Тому тут не торкатимемося політологічних аспектів феномену “політичні партії”, їх класифікації, особливостей діяльності, а розглянемо лише специфіку їх функціонування як суб'єктів політики, політичної діяльності.

На відміну від соціальних рухів, об'єднань, організацій політичні партії мають три чітко виражені ознаки, що дає їм змогу бути чи не найактивнішим суб'єктом політики. До таких ознак належать:

- **солідарність** (єдність), що базується на усвідомленні колективної належності до одного об'єднання;
- **спільна мета** (найчастіше вона конституційована у програмах, статутах, інших партійних документах і деклараціях);
- **загальна згода** (домовленість) щодо засобів і способів досягнення визначеної мети.

Завдяки означеним та іншим характеристикам, партії являють собою особливий і своєрідний вид громадських організацій, що мають чітку спрямованість на завоювання політичної влади.

М. Дюверже свого часу запропонував поділяти партії на кадрові і масові.

Кадрові партії — це такі, що досить добре пристосувалися до ліберальної демократії і характеризуються слабким комплектуванням свого складу; гнучкими структурами; наявністю влади верхів над низами. Такі партії досить стійкі, хоча й слабо організовані, мають допомогу видатних, відомих людей, які окрім політики займаються й

іншими справами, зокрема й бізнесом, у зв'язку з чим часто протистоять професійним політикам, які, у свою чергу, окрім політики нічим іншим не займаються. Серед кадрових партій досить відомими й авторитетними є Радикальна партія (Франція), Консервативна партія (Великобританія) та ін.

Масові партії. Модель таких партій винайшли і використали наприкінці XIX ст. соціалістичні партії. Однією з перших тут була Німецька соціал-демократична партія (заснована в 1875 р.). Модель масових партій запозичили деякі християнські демократи, фашистські партії.

Характерною ознакою таких партій є масове залучення до їх лав громадян, оскільки ставка при цьому, як правило, робиться на бідних, нужденних, пролетаріях.

Якщо кадрові партії існують насамперед за рахунок успішної діяльності, в тому числі й економічної, своїх лідерів, то масові партії основну ставку роблять на членські внески. Масові партії більш структуровані, перебувають на службі свого класу, підпорядковують свою діяльність найперше його інтересам.

Кожна партія вирізняється також серед інших ідеологією, організаційною структурою, формами і методами діяльності, соціальною базою та електоратом, матеріальними можливостями, лідерами.

Ідеологія партії — це ті цінності, навколо яких (поділяючи їх) об'єднуються в партію різні люди. Можна вести мову і про політичну ідеологію (комуністи, соціал-демократи, ліберали, консерватори, фашисти та ін.). Так чи інакше ідеологія — це своєрідні базові цінності та пріоритети прихильників окремо взятої партії.

Організаційна структура — зовнішня побудова партії, яка, як правило, визначається і закріплюється у статуті партії. Йдеться про керівні органи, регіональні (обласні, міські, районні) первинні організації, їх взаємопідпорядкованість, зв'язок тощо.

Форми і методи діяльності політичних партій, як правило, мало чим відрізняються. До них належать збори, мітинги, демонстрації, робота зі ЗМІ, рекрутування до лав партії молоді, партійне навчання тощо. Все залежить від мети, завдань, конкретної ситуації. Це вже — зміст діяльності партії, те, що відрізняє її від інших партій.

Соціальна база та електорат. До першого належать ті основні класи, соціальні групи, які є членами партії, її прихильниками, тобто вони становлять основу партії. До другого зараховують усіх громадян,

які за різних обставин підтримують конкретну партію на референдумах, під час опитування громадської думки, голосують на виборах. Зрозуміло, що електорат є рухоим, нестабільним. Його кількість, як правило, визначається вдалим проведенням партією виборчої кампанії, вмiлим використанням окремих виборчих технологій і навіть залежить від популярності окремих політичних лiдерiв.

Матеріальні можливості — це фінанси партії (внески, пожертвування, спонсорство, інші джерела), приміщення, транспорт, засоби інформації.

Лідери. Авторитетом, популярністю, силою більшість партій зобов'язані своїм лiдерам, партійній еліті, активу. Іноді партію уособлюють з її лiдером, а є партії, які фактично складаються з одного лише лiдера. В Україні початку ХХІ ст. це досить типове явище.

Нерідко політичні партії утворюються за національною ознакою. Відомо, що в 1917 році у Російській імперії діяли 244 партії, більшість з яких була створена саме за національною ознакою.

Роль і непересічне значення політичних партій у функціонуванні суспільства, встановленні взаємовідносин між людьми, соціальними групами, класами тощо зумовлені основними **функціями партій.**

Вирізняють такі основні функції:

1. Представництво інтересів. Політичні партії виражають, представляють і відстоюють інтереси своїх членів перед владними структурами, іншими політичними партіями, об'єднаннями, профспілками тощо. Від того, наскільки активно і результативно це робиться, залежить сила, авторитет, популярність конкретної партії.

2. Комунікативна функція. Партія створює умови і забезпечує можливості обміну інформацією, ідеями, поглядами, точками зору між членами організації. Це також важливий ресурс для розвитку партії, забезпечення її соціального статусу й авторитету.

3. Розробка політики та здійснення політичного курсу. Йдеться про теоретико-практичну діяльність партії. З одного боку, без розробки і поглиблення теоретичних засад розвиток партії неможливий, а з другого — без практичної діяльності, реалізації ідей і планів партії, образно кажучи, мертва, неіздатна.

4. Функція добору, підготовки і виховання політичного активу, політичної еліти. Дієві політичні партії постійно працюють з масами, молоддю, рекрутуючи з її середовища нових членів, формуючи актив, професійно займаються підготовкою партійної еліти, підвищенням теоретичного і практичного рівня однопартійців.

5. Соціалізація населення. Навіть якщо партія не ставить цього завдання перед собою окремо, спеціально, вона постійно впливає на формування світогляду рядових громадян, які є її членами або прихильниками. Цьому сприяє ідеологічна, пропагандистська діяльність партії, її зв'язки із засобами масової інформації, а насамперед — діяльність тих засобів інформації, які перебувають у власному розпорядженні партії.

Вже цих функцій достатньо, щоб усвідомлювати, наскільки вагомим є вплив партій на суспільний розвиток, суспільні відносини. Це однаковою мірою стосується і масових, і так званих кадрових партій.

Основні підходи до визначення сутності політичних партій:

- **ліберальний** (політичну партію розуміють як групу людей, що дотримуються єдиної ідеологічної доктрини);
- **марксистський** (політичну партію розглядають як виразник інтересів і потреб певного класу);
- **інституціональний** (політичну партію розуміють як організацію, що діє в системі відповідних органів державної влади).

Політичні партії помітно вирізняються серед інших суб'єктів політики своїми загальними ознаками; це зокрема:

- реальний прояв партії як передової частини, як вищої форми організації класу, нації або соціальної групи;
- наявність програми, статусу, в яких закріплені мета, цілі та завдання партії, її організаційна структура, професійного партійного апарату для здійснення керівництва і діяльності партії;
- здійснення партією ідейної і політичної діяльності, боротьби за володіння державною владою;
- добровільність членства, наявність розроблених партією і установлених організаційно-статутних норм, що регулюють діяльність чинів партії;
- матеріальна база партії.

Оскільки політичних партій, у тому числі й в Україні, багато, їх можна відповідно класифікувати і за такими ознаками:

- соціальна програма, соціальна база: буржуазні, дрібнобуржуазні, селянські, пролетарські тощо;
- ідеологічні особливості: комуністичні, соціальні, ліберальні, консервативні, соціал-демократичні, клерикальні тощо;
- ставлення до суспільних перетворень: реформаторські, консервативні, радикалістські;

- методи, засоби діяльності: парламентського типу (в основному діють під час виборів і референдумів), радикального типу (діють так, що іноді виходять за межі правового поля держави).

Наявність багатьох політичних партій неодмінно призводить до формування в країні певної партійної системи. Такі системи не існують, як правило, лише в умовах воєнних диктатур, жорстких тоталітарних систем, де часто діяльність партій взагалі заборонена.

Існують однопартійні, двопартійні і багатопартійні системи.

Однопартійні системи (наприклад, КПРС у колишньому СРСР), як правило, існують в авторитарних, тоталітарних режимах. Досить часто партії в них практично зростаються з владою, владними структурами і про реальний розвиток демократичних процесів взагалі весті мову складно або ж він зовсім неможливий.

Двopартійні системи характеризуються існуванням двох сильних політичних партій (приклад — США, Англія), які поперемінно приходять до влади.

Багатопартійні системи (приклад — Україна, Росія та ін.) У цьому разі фактично жодна з політичних партій не спроможна отримати відчутної переваги на виборах, а отже й сформувати парламентську більшість. За таких обставин реальністю може бути лише утворення в країні коаліційного уряду.

Політичне життя десятками прикладів підтверджує, що **для успішного демократичного розвитку суспільства найоптимальнішою є двопартійна система з наявністю легітимної, правової опозиції.**

В умовах багатопартійності складно досягти консенсусу при формуванні більшості в парламенті, а також при формуванні коаліційного уряду. Остання ситуація досить поширена і характерна для молодих, нестабільних держав, держав так званого перехідного періоду свого розвитку.

За даними українського політолога Ф. Рудича, на середину ХХ ст. у світі нараховувалося 190 самостійних держав. У 19 з них діяльність політичних партій була заборонена, у 20 — функціонувала одна, так звана проурядова партія, у 142 діяло кілька політичних партій.

Статус політичних партій, їх місце і роль у суспільному розвитку різні у конкретних країнах. Так, у ст. 2 Закону України “Про політичні партії в Україні” (від 05.04.2001) дається таке визначення політичної партії: **“Політична партія — це зареєстроване**

згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою участь у виборах та інших політичних заходах”.

Наведене поняття надто недосконале, розмите і звужене у політичному аспекті, оскільки **більшість словників визначають політичну партію як політичну організацію, що базується на певних ідеологічних принципах, має власні структури й ставить за мету здобуття та утримання державної влади, реалізуючи інтереси своїх членів і симпатиків.**

Таке визначення більше відповідає існуючим підходам, які подають, обумовлюють ество політичних партій як своєрідних соціально-політичних утворень, структурних одиниць політичної системи суспільства.

Партійне будівництво в сучасній Україні своїми джерелами сягає в роки виникнення НРУ та УРП (1989–1990 рр.), коли практично водночас було заборонено КПУ. Фактично це перший період партійного будівництва в Україні, основною домінантою якого були антикомунізм, романтизм і демократизм. Політичні партії, що виникали тоді, ще мало (що цілком природно) відповідали реальним потребам громадян, суспільства, мало нагадували собою партії взагалі. Це більше були партії “проти”, ніж “за”, хоча й вони мали велику соціальну базу, оскільки започатковувалися на несприйнятті, гострій критиці тоталітарного минулого, критиці КПРС, КП України.

Другий період партійного будівництва в сучасній Україні пов'язують з реєстрацією НРУ як політичної партії, з першими виборами до Верховної Ради України на змішаній основі (1998 р.), а третій період розпочався після виборів до Верховної Ради України 1998 р., коли сім політичних партій та один блок, який складався з двох політичних партій, подолали 4-відсотковий бар'єр і у вищому законодавчому органі України – Верховній Раді було вже представлено 24 політичних партії. Саме на цьому етапі партійного будівництва багато політичних партій збільшуються кількісно, утворюють свої структури в областях, районах, містах України, починають активно займатися парламентською діяльністю, для чого створюються парламентські групи і фракції. Тобто відбувається складний і неоднозначний процес формування багатопартійності, як об'єктивного результату утворення політичних партій, їх структуризації, зміцнення.

Більшість партій виростають із різноманітних соціальних рухів і громадських організацій, що робить їх врешті (за Р. Доузом) найбільш політичними з усіх політичних організацій.

А. Радугін виокремлює такі основні функції, які політична партія виконує як безпосередній суб'єкт політичного процесу [149, 133–134]:

- **агрегування соціальних інтересів.** Завдання партії — насамперед перетворити множинність інтересів громадян у єдиний груповий, сукупний політичний інтерес, відповідним чином сформулювати його, виокремити з-поміж інтересів інших груп, об'єднать, партій, довести його переваги і доцільність реалізації в процесі політичної діяльності, боротьби;

- **артикуляція, представництво соціальних інтересів.** Оскільки в суспільстві існує багато груп, об'єднать, організацій, рухів, партій, то завдання окремо взятої партії — реалізувати своє представництво в політичній системі суспільства. Часто при цьому, особливо невеликі, елітні партії, всіляко намагаються довести, що саме вони є виразниками загальнонаціонального, загальнонародного інтересу;

- **політична соціалізація громадян.** Політична партія характеризується постійною діяльністю, спрямованою на пропаганду певних ідей, просвітницьку діяльність, формування у громадян відповідної політичної культури. Без широкої пропагандистської, масово-політичної роботи політична партія неспроможна завоювати авторитет і популярність, успішно боротися і обстоювати виборену владу;

- **організація боротьби за владу і за її захист.** Партія використовує ті засоби, які найкраще спрацьовують у конкретній історичній, суспільно-політичній ситуації (легальні, нелегальні, революційні, еволюційні, еволюційно-реформістські, збройні або без застосування зброї);

- **підготовка, проведення, участь у виборчих кампаніях.** Це шлях здобути владу, відстояти її (або втратити), вплинути на формування влади, її органів, контролювати їхню діяльність тощо;

- **формування партійних фракцій у парламентах.** Наявність таких фракцій — це зв'язок між партією і владою; важелі впливу на центральну і місцеву владу. В багатьох парламентах існує висока фракційна організованість і дисципліна;

- **розробка принципів і форм відносин з іншими політичними партіями;**

- **організація парламентської опозиції.**

Головна мета партії — завоювання влади. Якщо одній партії таке не під силу, партії, як правило, блокуються, утворюють постійні або тимчасові союзи.

Завоювавши владу (найчастіше в результаті виборів) партія (або блок партій) будь-що намагається реалізувати свою програму розвитку суспільства через державний апарат, примушуючи його працювати за програмою партії-переможця. Такою є логіка політичного процесу, інакше партіям нічого боротися за владу.

Партії (партія), що не вибороли владу, як правило, утворюють парламентські або позапарламентські опозиції, а нерідко і припиняють своє існування. Найбільше партій виникає, утворюється, як правило, в ході гострих політичних подій, процесів, ситуацій, політичних криз, революційних ситуацій і, звичайно, у процесі референдумів та виборів.

Характер і особливості боротьби конкретної партії за владу зумовлені типом партії. Залежно від цих особливостей, а також ставлення до політики взагалі **вирізняють такі основні типи політичних партій:**

- **партії авторитарного типу** (сувора дисципліна, висока вимогливість до членів партії, чітка регламентація внутрішнього життя, повсякденна копітка робота в масах);
- **партії виборчих кампаній** (формується і діють у період виборчих кампаній і фіксованого членства переважно не мають);
- **партії-клуби** (як правило, об'єднують людей за інтересами, спільними поглядами, а не за належністю до певної політичної платформи);
- **парламентські партії** (також мало структуровані, але з досить високою партійною організованістю, оскільки вони нечисленні).

У політиці, політичній діяльності чільне місце займають громадські організації, соціальні групи, рухи та групи тиску.

Громадська організація — це добровільне, закріплене формальним членством об'єднання людей, що спільно здійснюють управління громадськими справами згідно з метою, законними інтересами і правами своїх членів на основі певних норм, процедур і правил.

Громадські організації мають свої ознаки і функції.

Ознаки громадських організацій.

- добровільний характер членства;
- організаційна єдність, що оформлена і забезпечується статутом;
- відкрите проголошення мети своєї діяльності;
- відповідна стабільність складу і структури;

- наявність організаційно-статутних норм, що регулюють діяльність організації;
- самоуправління;
- певна матеріальна база, що формується насамперед за рахунок внесків членів організацій.

Функції громадських організацій:

- пряма, безпосередня участь в управлінні громадськими справами;
- участь (опосередковане право) в управлінні державними справами;
- виховання громадянської позиції, політичної культури громадян;
- забезпечення та захист прав і свобод громадян;
- розвиток соціальної активності громадян.

Типологізувати громадські організації можна так:

- громадсько-політичні організації;
- творчі спілки та об'єднання;
- профспілкові організації і спілки;
- добровільні товариства;
- корпоративні об'єднання;
- організації і спілки, утворені за демографічною ознакою, та ін.

Серед розмаїття громадських об'єднань можна виокремити ті, діяльність яких пов'язана ближче з політикою (різноманітні громадські організації, в тому числі дитячі, молодіжні, жіночі); має соціально-протестний характер (могістського характеру, окремі профспілкові організації); абсолютно не пов'язана з політикою (любительські об'єднання — дозвілєві, “фанів”, колекціонерів тощо).

Існують також громадські об'єднання, діяльність яких має нечіткий, прихований характер. За відповідних умов і обставин вони можуть швидко політизуватися і відповідно трансформуватися.

Своєрідним явищем у політичному житті суспільства є **громадські рухи** як досить великі об'єднання громадян. За своєю метою, характером діяльності вони бувають консервативними, реформаторськими, демократичними і реакційними, революційними і контрреволюційними.

Характерними ознаками рухів є відсутність постійної чисельності і фіксованого членства; досить епізодичний зв'язок між членами руху; специфічність форм участі у суспільно-політичному житті (мітинги, пікети, демонстрації, звернення).

За своєю природою громадські рухи можуть бути стихійними, слабоорганізованими і високоорганізованими, довготривалими і ко-

роткочасними. Як правило, з досягненням мети або остаточної поразки громадські рухи самоликвідуються, розпадаються. Вони є також свідченням багатосторонності політичного, соціального життя, політичного плюралізму, нестійкості суспільно-політичної ситуації, недостатньої консолідації політичних сил тощо.

Серед громадських організацій, об'єднань, що мають суттєвий вплив на політичні процеси, можна назвати спілки підприємств (Франція – Національна рада французьких підприємств; США – Торгова палата, Національна асоціація промисловців та ін.), рухи (організації) споживачів, виробників, підприємців, профспілкові організації та об'єднання.

Багато громадських об'єднань виникають стихійно і відтак відповідною є і їхня діяльність. Стихійність – ще не є, однак, ознакою слабкості. Скоріше навпаки, це ознака того, що рух, організація своїм корінням сягають углиб мас, їхніх інтересів і потреб.

Помітною і суттєвою особливістю багатьох об'єднань, рухів є їхня масовість. При цьому залежно від стратегічної орієнтації їх можна поділяти на консервативні рухи і рухи протесту. Перші, як правило, відстоюють соціальний і політичний порядок, що склався, другі вимагають їх демонтажу, вдосконалення, зміни.

Можна класифікувати також об'єднання і рухи як реформістські і революційні. Реформістські, як правило, діють у межах існуючих законів і порядку, тоді як революційні жорстко протестують проти влади, існуючого стану справ, а то й закликають до різноманітних насильницьких дій.

Загальна декларація прав людини проголосила невід'ємним правом людей право на свободу об'єднуватися. Рівні умови для діяльності об'єднань людей має створювати при цьому саме держава.

В Україні громадяни (ст. 36 Конституції України) мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації з тим, щоб захистити свої права і свободи, задовольнити політичні, економічні, соціальні, культурні, духовні та інші інтереси за винятком лише тих обмежень, що встановлені законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я громадян або захисту прав і свобод інших людей.

Забороняється (ст. 37 Конституції України) утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі,

мета або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, на зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, на порушення територіальної цілісності і суверенітету держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я людей. Політичні партії, громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Забороняється також створення політичних партій, керівні органи або структурні осередки яких розміщуються за межами України, а також будь-яких структурних осередків політичних партій в органах виконавчої, судової влади, у Збройних Силах України, Національній гвардії, Прикордонних військах, на державних підприємствах, в установах та організаціях, у державних навчальних закладах.

Суспільство ніколи не було і не може бути одновимірним, оскільки кожна людина — то неповторний витвір природи і соціального оточення. За наявності певних суспільних цінностей, інтересів люди, яких ці цінності єднають і водночас відрізняють від інших людей, об'єднуються в окремі соціальні групи. Груп може бути стільки, в ідеалі, скільки є групових інтересів.

“Соціальна група — це об'єднання людей, що базується на їхній спільній участі у певній діяльності, пов'язане системою відносин, які регулюються формальними і неформальними соціальними інститутами” [201].

Для утворення соціальної групи потрібна насамперед внутрішня організація. Існують соціальні групи формальні і неформальні. Формальні відрізняються від неформальних тим, що базуються на певних організаційно-статутних засадах — мають програмові документи (програми, декларації, звернення, статuti, положення), керівні (частіше на громадських засадах) органи тощо.

Соціальні групи поділяють на первинні і вторинні.

Первинні соціальні групи — це порівняно невеликі групи, де їх члени добре знають один одного, мають досить великий вплив один на одного, суттєво взаємозалежні (сім'я, група товаришів, група працівників на виробництві, в установі, клас, виробничий, творчий колектив, студентська група тощо).

Вторинні соціальні групи, як правило, більші за кількістю членів (можуть включати кілька первинних соціальних груп), мають менш сильні взаємовпливи і зв'язки між людьми (члени однієї проф-

спілкової, партійної організації, великі громадські об'єднання, рухи тощо).

Як правило, більшість первинних соціальних груп є формальними, а вторинних — неформальними.

Особливо своєрідними і цікавими в системі класифікацій соціологи вважають **малі групи**.

Інтерес до малих груп пов'язаний з тим, що кожна людина, як правило, входить до кількох таких груп і в кожній відповідним чином самореалізується. Крім того, важливо, у який спосіб мала група впливає на кожну людину.

Основні особливості малої групи [200, 173–174]:

- прямий і опосередкований контакт між групою індивідів, міжособова взаємодія і взаємопорозуміння;
- наявність загальної мети і діяльності, переживання спільних почуттів;
- внутрішньогруповий розподіл функцій і соціальних ролей;
- спільність інтересів, соціальних норм, звичаїв і форм поведінки;
- певна локалізація у просторі і стійкість у часі.

Входячи до різних, особливо малих соціальних груп, одна й та ж людина має різний статус, грає різні ролі, перебуває у найрізноманітніших, іноді навіть протилежних, суперечливих ситуаціях. Йдеться про певні соціальні ролі, кількість яких у першу чергу залежить від рівня розвитку, інтересів, комунікативних здібностей людини. Крім того, людина входить у конкретну соціальну групу, маючи певний інтерес (духовний, матеріальний, суспільний, емоційний тощо).

Важливо мати на увазі і розміри малої соціальної групи, тобто якими є верхня і нижня межі її чисельності (континуум). Як правило, соціологи, психологи за нижню межу беруть діаду (двоє члудей), а верхню — 35–40 чоловік, хоча вважають, що верхньою межею групи є її кількісний склад — 57 чоловік.

Своєрідним і досить нестабільним учасником політичного життя, окремих політичних процесів є **соціальні рухи**.

Соціальні рухи — це вільні, з досить низьким рівнем формальної організації об'єднання людей, спрямованих на досягнення певних суспільних змін.

Основними ознаками соціальних рухів є змінність їх складу та спрямованості діяльності; значна стихійність і некерованість.

Як правило, основним підґрунтям соціальних рухів є певна недовolenість людей умовами суспільного життя, соціальним устроєм. **Можна визначити такі основні ознаки рухів:**

- намагання привести до системної відповідності конкретні соціальні відносини, норми і суспільні цінності. Це буває здебільшого у нестабільних суспільствах, що трансформуються, і де, відповідно, формальні соціальні інститути досить повільно реагують на реальні соціальні зміни;

- суттєвий вплив на процеси консолідації відносин між людьми, на формування різних, у тому числі і протестних, соціальних груп.

Великий інтерес у спеціалістів-політологів, політичних соціологів викликають такі суб'єкти політики, політичного процесу, як групи тиску.

Групи тиску (від нім. *Gruppe*) — це суспільно-політичні об'єднання, які прагнуть задовольнити власні інтереси шляхом відповідного впливу на державну владу або політичні партії, інших суб'єктів політичного процесу.

До груп тиску зараховують підприємницькі, релігійні, профспілкові, культурні та інші організації, які намагаються впливати на громадську думку, адміністрацію або керівників перерахованих організацій з метою забезпечення власних, специфічних інтересів.

Групи тиску практично самі по собі не ведуть боротьбу за владу і не беруть безпосередньої участі у керівництві та управлінні державою. Як правило, їх активно використовують у політичній боротьбі інші суб'єкти політики — держава, політичні партії, рухи та ін. Ступінь їх впливу на суспільні процеси, на державні органи тощо. визначається і зумовлюється кількістю учасників таких груп, економічним потенціалом і можливостями, роллю, яку вони відіграють у суспільстві взагалі. Отже, основними ознаками груп тиску є їх існування поза офіційними структурами і органами влади; здійснення тиску на політичні інституції з метою прийняття державною відповідних рішень; відображення інтересів певної соціальної групи або верстви населення.

В окремих державах, наприклад США, групи тиску є офіційно визнаними, зареєстрованими, іноді вони діють нелегально. Так, досить поширеними є кримінальні (мафія) групи тиску, які існують у багатьох країнах.

Широко відомі групи тиску у формі своєрідних лобі. Здебільшого вони мають розгалужену систему фірм, агенцій.

Окремо як суб'єктів політики вирізняють **групи інтересів**. Це **сукупність людей, які пов'язані спільними відносинами, інтересами і бажанням їх реалізувати за допомогою політичної влади**.

Такі групи, керуючись власними інтересами, висувають певні вимоги не лише до інших груп, а й до органів влади, до суспільства взагалі, щоб підтримати або й поліпшити свої власні позиції, досягти певної мети.

Саме поняття “група” як певна соціальна класифікація відоме з давнини. Ще Аристотель виокремлював родинні, дружні групи. Нині ця класифікація завдяки таким відомим політологам, як А. Бентлі, Д. Трумен та іншим, ускладнилася, бо цьому сприяє велика диференціація інтересів, плюралістичний характер суспільств. Такі групи нині існують і у високих, навіть загальнонаціональних владних структурах. А. Бентлі, зокрема, вважає, що групи інтересів є своєрідними “прокладками”, які з'єднують громадянське суспільство з політичними партіями, з державою. Групи інтересів не є урядовими чи іншими структурами, однак вони мають великий вплив на суспільні процеси, оскільки джерелами такого впливу є власність, контроль над ресурсами тощо. Класифікують групи інтересів по-різному. Наприклад, за сферою діяльності їх поділяють у такий спосіб:

- економічна сфера (об'єднання підприємців, профспілки та ін.);
- у соціальній сфері (об'єднання із захисту соціальних прав);
- у сфері дозвілля і відпочинку (спортивні, художні об'єднання та ін.);
- у сфері релігії, науки, культури (церкви, секти, об'єднання, асоціації, клуби);
- у суспільно-політичній сфері (правозахисні, екологічні, жіночі організації, групи тощо).

Групи тиску мають матеріальні і моральні інтереси, які часто збігаються. Крім того, нерідко у процесі політичної боротьби групи інтересів захищають виключно корпоративні інтереси і тоді їх об'єднання з іншими групами стає неможливим.

У високорозвинених демократичних суспільствах групи інтересів діють відкрито, використовуючи широкі можливості засобів масової інформації, інші засоби, за рахунок чого їх вплив на тих, хто приймає рішення, досить вагомий. У країнах, де панують тоталітарні режими,

ситуація має зворотний характер — групи інтересів не діють відкрито. Більше того, вони успішно інтегруються у структури влади. Такий стан справ властивий і для багатьох нестабільних суспільств, у яких не сформована чітка політична система, відчувається брак соціальної і політичної структуризації.

Отже, всім учасникам політичного процесу тією чи іншою мірою притаманна політична діяльність, тобто вони самореалізуються, відстоюють свої інтереси у процесі такої діяльності.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Якщо розглядати означене питання, вимальовується такий логічний ряд: **ідея, ідеологія, політична ідеологія**.

Ідея (від грецьк. *idea*) – зоровий, наочний образ. У філософії з часів Платона – метафізична суть речі, яку Аристотель, зокрема, розумів як системоутворюючу і формоутворюючу.

Р. Декарт, Дж. Локк ідею трактували як “образ речі, створюваний духом”. Ще пізніше (Й. Фіхте, Ф. Шеллінг) ідею вже трактували як щось досконале, що не існує у практиці, в реальному житті – наприклад, ідея чудово і справедливо влаштованої (ідеальної) держави.

Матеріалізм (історичний) розглядав і пояснював ідею як субстанцію (стан), обумовлену відповідним економічним розвитком суспільства тощо.

Для кожного суспільства характерні певні ідеї, цінності, норми, у тому числі й політичні. Усі вони мають соціальне коріння – історичне, економічне, політичне.

Політичні ідеї – не реальність, а уявне, позірне бачення людьми тих чи інших явищ, станів, тобто **ідеї завжди відрізняються від реальності**, бо вони лише окреслюють бажання людини, спонукають її до дії з метою реалізації ідей, їх перетворення на реально існуючі цінності.

Політичні ідеї, погляди, уявлення, об'єднуючись у певну систему, утворюють політичну ідеологію. Тому структурно політичні ідеології складаються з політичних теорій, ідей, суспільно-політичних ідеалів, цінностей, концепцій політичного розвитку, політичних символів, програм тощо.

Політичні ідеології виникли в епоху Просвітництва, коли була висунута ідея прогресу та обґрунтовано можливості створення

раціонального суспільного порядку на основі певних, сформульованих людьми цілей.

Власне термін “ідеологія” виник пізніше — на межі XVII–XVIII ст. Спочатку під ідеологією розуміли науку, що мала пояснювати “природне походження ідей”, спростовувати так звані ілюзорні думки.

Пізніше з ідеології виокремилася політична ідеологія як своєрідний світогляд людини.

У найпростішому визначенні **ідеологія, навіть “наукова” — це і певна сума, комплекс ідей, завдяки яким робиться спроба пояснити світопорядок, реальний стан речей.** Наголосимо, реальний, об’єктивний, оскільки ідеологія досить часто використовується із далеко не гуманною метою — для дезорієнтації, дезінформації громадян, дискредитації реального соціального стану, окремих явищ, подій, осіб тощо.

Джерелом ідеологій є потреби людей, а **основними координатами будь-якої ідеології є власність, влада, мораль.**

Існує три згрупованих, концептуальних тлумачення ідеології як суспільного явища.

Прихильники **розширювального тлумачення ідеології**, зокрема Т. Парсонс, вважають, що ідеологія — це система цінностей, властива конкретному суспільству, яка орієнтує соціальну діяльність у конкретному напрямку.

Директивне тлумачення ідеології було властиве марксистам. Вони намагалися відокремити ідеологію від інших форм політичної свідомості і вбачали в ній різновид наукового знання, притаманний певному соціальному класу, насамперед класу-гегемону — пролетаріату.

Відомі політологи, соціологи, політичні психологи М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Мангейм та інші наголошували на **культурологічному тлумаченні ідеології.**

Можна подати і більш детальні трактування поняття “ідеологія”.

1. Політична ідеологія — це система поглядів та ідей, у яких усвідомлюються й оцінюються ставлення людей до дійсності, один до одного і які обумовлюють інтереси певних соціальних груп, класів, суспільств.

2. Політична ідеологія — це наука про ідеї, їх походження, закони розвитку, істинність використання (реалізації) (де Трасі, А. Дестют).

3. Під час Французької буржуазної революції під ідеологією розуміли метод встановлення практичних правил виховання, етики і

політики шляхом точного пізнання фізіологічних і психологічних особливостей людини, її організації.

4. Досить однобоко ідеологію трактував марксизм, вважаючи, що всі ідеї, релігії, світогляд, правові відносини є лише вираженням матеріальних відносин.

5. Нині поняття ідеології розуміють і трактують переважно як характеристику справжнього світогляду.

Досить часто ідеологію розуміють як певну цілісну систему поглядів на суспільство і особистість. Вона складається з філософських, економічних, політичних, правових, моральних, естетичних, релігійних та інших поглядів, що в сумі визначають ставлення людини до дійсності.

За всіх розбіжностей, що пояснюють феномен “політична ідеологія”, таке явище слід розглядати у двох основних аспектах.

Перший, коли політична ідеологія розуміється (й існує) як певна абстрактно-теоретична система. Це ідеї, теорії, поняття. Такий аспект можна вважати ще методологічним, теоретичним, концептуальним.

Другий — коли політична ідеологія розуміється (й існує) як абсолютно-практична сентенція. Йдеться власне про практичний прояв, реалізацію ідеології у формі заяв, гасел, рішень, відозв, програм тощо.

Як духовне явище політична ідеологія має дуже давню історію, генезу. Відколи існує людська цивілізація, стільки існує й ідеологія, однак найпотужніший розвиток вона отримала з появою стародавніх полісів, партій, класів. Нині політична ідеологія є найважливішою формою суспільної свідомості, яка торкається кожного свідомого громадянина, спільноти, держави.

Відбиваючи політичну реальність, **політична ідеологія здебільшого пов'язана з боротьбою за владу** (найперше державу), за її здобуття і використання. Саме тому політична ідеологія не лише відображає реалії сьогодення, а й спроектована у майбутнє, має яскраво виражений тенденційний характер.

Політична ідеологія має двоїстий характер, природу. З одного боку, вона сприяє еволюції, прогресу, закликає до позитивних змін і перетворень у суспільстві, а з другого — завжди намагається зберегти, перенести у майбутнє з минулого те, що є позитивним, прогресивним, необхідним для сьогоденного суспільного розвитку.

Між політикою і політичною ідеологією спостерігаються надзвичайно специфічні відносини.

Спільним для обох є економічний базис, універсальність (спроможність охопити різні галузі (сфери) діяльності та поведінки суб'єктів політики, політичного процесу).

Разом з тим політична ідеологія є “конкретнішою”, ніж політика, оскільки вона пов'язана з певними ідеями, ідеалами і часто, враховуючи своєрідну “всеохопність політики”, спроможна навіть відтіснити або й підпорядкувати собі політику.

Так чи інакше, а політична ідеологія постійно суттєво впливає на політику, примушує її “грати” за своїми правилами, що їх вона диктує.

Політична ідеологія — необхідний атрибут усіх суб'єктів політичної системи суспільства — від конкретної особистості до держави. Саме політична ідеологія є основою утворення й існування основних політичних режимів, серед яких найпоширеніші демократія, автократія, авторитаризм, диктатура, деспотія, тиранія, тоталітаризм, абсолютизм, традиціоналізм, монархія, олігархія, аристократія, плутократія, султанат. Ці типи можна також розділити на окремі підвиди.

Політичних ідеологій існує багато. У сукупності вони утворюють у суспільстві явище (ситуацію), яке називають політичним плюралізмом. У боротьбі, суперечці між собою політичні ідеології (особливо якщо цей процес має справді демократичний характер) сприяють чіткішому вибору шляхів більш позитивної розбудови держави та влаштування життя людей. Хоча для єдності нації, народу політичний плюралізм, про що йтиметься далі, далеко не найкраща, не ідеальна база.

Роль ідеологій у суспільному житті зумовлюють такі їхні **функції**:

- **орієнтаційна** — спрямовує діяльність людей;
- **інтегративна** — узгоджує інтереси людей;
- **соціально-представницька** — відображає та захищає інтереси певних соціальних груп населення;
- **амортизаційна** — послаблює, зменшує соціальне напруження;
- **пропагандистська** — формує відповідний імідж держави, класу, нації та ін.

Розрізняють три рівні функціонування ідеологій.

Концептуально-теоретичний (найбільш узагальнені уявлення групи, класу про свої інтереси, виражені у формі ідеалів і принципів); **програмно-політичний** (поєднання загальних політичних поглядів із повсякденними потребами групи, класу вираженими в конкретних вимогах до влади); **актуалізований** (реальне засвоєння масовою політичною свідомістю ідеалів і цінностей певної ідеології).

Ідеологію насамперед потрібно розуміти і сприймати як своєрідну теоретичну модель. Однак навіть найкраща, найдосконаліша модель неспроможна досить повно об'єктивно пояснити реальну суть явищ і процесів. Цей “люфт” між теорією і практикою власне і є потенціальним резервом розвитку теорії, її концептуальних засад. Не є винятком у цьому плані й ідеологія. Скоріше навпаки — реально суспільно-політична практика і є тим індикатором, яким визначається справжня суть ідеології, з тим хіба що уточненням, що найкраща ідеологія може виявитися іноді спотвореною у процесі її практичного використання, втілення у суспільній практиці. Історія, на підтвердження цього подає тисячі прикладів, коли, прикриваючись найвищими ідеалами добра, гуманізму, справедливості, їхні проповідники винищували цілі країни і народи. Ще К. Маркс, вчення якого саме у викладеному плані практично й було використане у Європі, колись справедливо зазначав, що ідеологія є не що інше, як перевернуте, перекручене зображення дійсності.

Отже, щоб реально оцінити сутність тієї чи іншої ідеології, треба не так дотримуватися її теоретичних, догматичних постулатів, як реальних соціальних функцій, які дають про себе знати у реальному житті, суспільній практиці. Заради істини варто наголосити, що К. Маркс та Ф. Енгельс взагалі ніде не писали про так звану “пролетарську ідеологію, а під “наукою” та “ідеологією” розуміли різні і практично несумісні речі. Це вже В. Ленін довільно користувався різними несумісними поняттями і термінами, у тому числі і вживаними своїми вчителями, стверджуючи, що на основі марксистської ідеології, мовляв, пролетаріат виробляє найвищий, найпрогресивніший тип ідеології, “пролетарську ідеологію” (В. Ленін Что делать?)

Нове значення терміна “ідеологія” у творах В. Леніна відобразило суттєве перетворення марксизму з харизматичного вчення, ще відкритого для сприйняття нового і осмислення суспільних змін, на повністю закриту догматичну систему — “священний прапор” революційної еліти — пролетаріату. Цим така еліта і декларувала свої претензії на керівництво масами.

Догматики у сфері ідеології найбільше бояться тих, хто не лише думає, а навіть намагається думати по-іншому. В. Ленін таких людей інакше як ревізіоністами не називав, претендуючи на істину в останній інстанції стосовно трактування марксизму, автори якого К. Маркс, Ф. Енгельс називали ідеологію “обманною свідомістю”.

Тут варто акцентувати увагу на такому принциповому питанні.

Невиправдано і нелогічно, з одного боку, абсолютно **не визнавати марксистську ідеологію** як об'єктивно реальну і значною мірою конструктивну, а з другого — **поєднувати, ототожнювати марксизм і ленінізм**. Головним досягненням марксизму є доведення, обґрунтування того, що основою прогресу, утворення і збільшення добробуту є природа і праця, а також те, що суспільство — це економічно детермінована, хоча й суперечлива соціальна система насамперед відносин між людьми, соціальними групами, класами.

Ленінізм, у свою чергу, мало чого спільного має з марксизмом і до того ж викривлює марксизм. Йдеться про центральне положення марксизму — соціалізм. Маркс, Енгельс вважали, що соціалізм можливий у країнах з достатньо розвинутою капіталістичною економікою, індустрією, існуванням буржуазної демократії і численного пролетаріату. Нічого подібного в Росії, коли Ленін закликав до революції 1917 року, побудови соціалізму, фактично не було. Ленінська ідея про перехід, поступове переростання буржуазної революції в соціалістичну не витримує нині жодної критики. Практично революцію робили селяни під пролетарськими лозунгами, які пізніше найбільше від наслідків тієї ж революції і постраждали, особливо у 20–30-ті роки внаслідок штучно влаштованих ленінськими сподвижниками голодоморів — геноциду проти передусім українського народу.

Маркс заперечував державу, а тому теза Леніна про диктатуру абсолютно суперечить марксистському вченню. Мало того, жодної диктатури пролетаріату в Росії фактично не було. Була диктатура не класу, а груп (кліки) бюрократів, по суті, зосередивши у своїх руках всю владу, яку виборола, ошукуючи і вводючи в оману народ, якому клялася і присягалася.

По суті, справжній класичний марксизм у Росії намагалися відстоювати, захистити і використати у революційній боротьбі саме меншовики, а не більшовики, як стверджувала десятками років більшовицька пропаганда. Трагедія в тому, що малоосвічені народні маси не змогли і не могли власне зрозуміти й усвідомити це і пішли за облудною більшовицькою пропагандою, що обіцяла усілякі свободи, землю, волю тощо.

Існує також поняття **“владарююча” ідеологія**. Це ідеологія, що завдяки відповідній ідеологічній системі, формам і засобам,

насамперед пропагандистським, здійснює і утримує монополію на засоби інформації, освіту, культуру, керівництво державним апаратом, управління економікою, пояснення, оцінку подій і явищ суспільного життя тощо. Чим ширші і потужніші важелі такої ідеології, досконаліші методи, якими вона користується, тим сильніше і невідворотніше вона впливає на все життя суспільства. Яскравим підтвердженням цього є історичний феномен марксистсько-ленінської комуністичної ідеології у колишньому СРСР, інших соціалістичних країнах, коли навіть елементарний сумнів у найдріб'язковішому питанні щодо такої ідеології видавався і оцінювався не інакше, як найстрашніше і найнедопустиміше зло, антидержавний вчинок.

Коли ми наголошуємо на співвідношенні ідей, ідеології і їх практичному втіленні у реальному житті, напрошується думка основоположника вітчизняної соціології Микити Шаповала, який писав: “Ідеї, або думки про все, що сприймаємо, можуть бути або правильні, дійсні, або неправильні, недійсні, скажімо — брехливі. **Правильними ідеями називаємо такі, що: 1) можуть бути перевірені і установлені, підтвержені іншими людьми, 2) що можуть бути перевірені спробою, експериментом (підкреслено нами. — М. Г.), 3) що сприйняті одним з основних зовнішніх почувань (зором, слухом, смаком, нюхом, дотиком) і 4) відповідають вимогам логічного думання**” [115, 223–224].

Ідеологію не можна розглядати поза соціальною практикою, в тому числі і поза управлінням суспільством в цілому, тому що усяка ідеологія безпосередньо у той чи інший спосіб впливає на суспільну, соціальну практику. Тобто різноманітні процеси функціонування суспільства детермінуються саме ідеологією.

Ідеологія, ідеологічні доктрини завжди тяжіють до матеріалізації насамперед на економічному рівні, там де є інтерес, матеріальні цінності, власність. Оскільки все це перебуває в межах людської свідомості, то ідеологія безпосередньо стосується всіх людей, незалежно від їх ставлення до ідеології. “Ідеологія, — зазначає Б. Будзан, — це не тільки декларації й гасла влади у суспільстві, а й та “середня сума ідей”, яка панує в ньому незалежно від проголошуваних із трибун закликів” [31, 109].

Найбільш вдалим, на наш погляд, є таке визначення політичної ідеології. **Ідеологія політична (від грецьк. *idea* — поняття і *logos* — учення) — це система концептуально оформлених уявлень, ідей,**

і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляди, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики [151, 140].

Відтак сконцентруємо увагу на основному.

Ідеологія взагалі — це система відповідних цінностей, поглядів, тверджень, у яких відображається ставлення людини до дійсності. У цьому ж випадку йдеться про політичну ідеологію саме як систематизовану сукупність понять і уявлень, за допомогою яких різні суб'єкти суспільного, політичного процесу — особистість, група, клас, суспільство тощо — усвідомлюють свої політичні позиції та інтереси, які досить часто виступають відповідними мотивами їхньої політичної діяльності. Це складний, недостатньо досліджений і досить суперечливий процес, оскільки він торкається особистісних, у тому числі й психологічних, рис людини.

До основних функцій ідеології в її практично-прикладному аспекті належать:

- оволодіння масовою політичною свідомістю людей, впровадження в таку свідомість програми, відповідно до якої люди повинні орієнтуватися в політичному просторі. Фактично ідеологія у цьому плані повинна створювати позитивний образ здійснюваного політичного курсу, його узгодження з інтересами суспільства;

- стимулювання цілеспрямованих дій усіх суб'єктів політики;
- інтегрування суспільства на основі певних інтересів, цілей, поглядів;
- згуртування людей і акумулювання їхньої енергії.

Перелічені функції у їх практичному, прикладному вимірі тісно взаємодіють, безпосередньо впливають одна на одну, а головне, вони по-різному детермінують поведінку окремих громадян у суспільстві. Скажімо, далеко не всі суб'єкти політики, політичного процесу однаковою мірою стимулюються до дії у своїх власних інтересах та інтересах суспільства в цілому саме внаслідок конкурентного політичного впливу, дії ідеології. Те саме можна говорити і стосовно проблеми акумулювання енергії людей, їх згуртування, спільних дій.

Можна розглядати ідеологію також як певне вчення (доктрину), як програму (теорію) і політичну практику, що виявляється на таких рівнях:

- **теоретичний.** На цьому рівні формуються основні положення, що відображають інтереси, ідеали того чи іншого класу, прошарку, нації, держави;

- **програмний.** Тут інтереси, ідеали вже трансформуються в програми і лозунги окремих суб'єктів політичного процесу, політичної еліти, правлячої верхівки і виступають ідейним базисом для прийняття управлінських рішень і стимулювання поведінки суб'єктів політики;

- **поведінковий.** Це вже рівень втілення конкретної ідеології в конкретних формах політичної участі громадян, у певному типі їх політичної поведінки. Таке втілення видається можливим через освоєння громадянами цілей і принципів певної ідеології.

Коротко **окреслимо структуру політичної ідеології.** Загалом вона має такий вигляд:

- **суспільно-політичні теорії та ідеї;**
- **суспільно-політичні ідеали і цінності;**
- **концепції політичного розвитку і політичні програми;**
- **політичні символи.**

Кожну із зазначених складових можна розглядати як окремо, так і в тісному зв'язку з іншими. Важливо наголосити на тому, що політична ідеологія містить у собі певні знання політичного життя, серед яких є не лише достовірні, точні, а й хибні, помилкові, що є основою політичних міфів, утопій. Побіжно зазначимо, що поширення міфів і утопій може навіть приводити до тимчасових успіхів тих, хто це робить, хоча здебільшого міфи з часом спрацьовують у зворотному плані, зовсім не на користь людині і суспільству.

Політична ідеологія — ці і певна доктрина, яку сповідують ті, хто стоїть при владі, має її або прагне мати.

Вирізняють такі доктрини, або ідеології: комунізм, соціалізм, соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, націоналізм, фашизм, єврокомунізм, маоїзм, сталінізм, націонал-соціалізм, голізм та ін. Усі вони досить різняться залежно від суми тих цінностей, що лежать в їх основі.

Соціалізм

Це вчення про організацію егалітарного суспільства, вільного від експлуатації одного суспільного класу іншим, такого, що забезпечує соціальну справедливість при гармонійному поєднанні інтересів суспільства та особи. За твердженням К. Ясперса, соціалізмом називають сьогодні усі ті переконання, тенденції та плани, що розглядають питання суспільного життя під кутом зору справедливості та усунення привілеїв [209].

Соціалізм протилежний капіталізму, суспільству, яке вважається експлуататорським.

І як політична доктрина, і як певна модель суспільного устрою соціалізм — надзвичайно суперечливе явище.

Термін “соціалізм” вперше з’явився у XIX ст. у політичному лексиконі Франції і означав певний ідеал, що ґрунтується на основі спільної (загальної) власності замість приватної (індивідуальної). Саме завдяки марксизму, близькому до нього вченню, вчення про соціалізм набуло ознак, які кардинально протиставляють його поняттю “капіталізм”.

Розбіжностей у трактуванні самої ідеї соціалізму як своєрідного суспільства надто багато. Як правило, серед різних напрямків, що виникли переважно знову ж таки у XIX ст., виокремлюють утопічний соціалізм (Т. Мор, А. Сен-Симон, Ш. Фур’є, Л. Блан, П. Прудон, М. Чернишевський) як ідеальне суспільство, на першому місці у якому стоїть добробут людини; науковий соціалізм (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) як суспільство усупільнених засобів виробництва в результаті революційних змін; державний соціалізм (Ф. Лассаль, К. Родбертус-Яченцов, Ж. Сімонді) — реформаторський соціалізм, що виступає за збереження приватної власності, проти революції, відводячи державі роль гаранта, проти ексцесів індустріального суспільства; християнський соціалізм (Ф. Ламенне) — наполягає на захисті особи, відкидає колективістський ухил, намагаючись поєднати оновлення євангелістської традиції з егалітаристськими надіями і сподіваннями трудящих.

Соціалізм як прогресивну ідею намагалися втілити в життя мирним шляхом (Р. Оуен, Ш. Фур’є, Е. Кабе), збройним шляхом (якобінці, комунари, більшовики). Однак позитивних результатів це не дало і навряд чи могло дати, оскільки про хибність шляху розвитку суспільства, що базується на принципах загальної єдності, спільної власності тощо, попереджали ще давні філософи, зокрема Аристотель.

Помилково соціалізм іноді ототожнюють з марксизмом, з соціал-демократією і, що найприкріше, — з марксизмом-ленінізмом. Це тому, що соціалізм як явище має насамперед два основні тлумачення, які часто чітко не розмежовують або й взагалі не беруть до уваги.

Згідно з марксистським тлумаченням, соціалізм розглядається як перший, нижчий ступінь комунізму в результаті соціалістичної рево-

люції, усунення капіталізму, здійснення принципу “від кожного — за здібностями, кожному — за потребами”, забезпечення соціальної справедливості тощо.

Щодо соціал-демократичного тлумачення соціалізму, то воно базується на розгляді соціалізму як суспільного ладу, який досягається не в результаті революційної ліквідації капіталізму, а шляхом його реформування. При цьому зберігається приватна власність, забезпечується зростання “середнього класу”, здійснюється політика соціального партнерства, досягається високий ступінь соціальної рівності та справедливості.

У більшості країн світу соціалізм з його боротьбою за перетворення власності на суспільну, з його експропріацією усіх класів власників був на практиці не чим іншим, як великою дискредитацією самої ідеї соціалізму. Не є тут винятком і колишній СРСР, Україна, інші пострадянські, європейські країни щодо практичного втілення соціалістичної ідеї. Додамо сюди абсолютно хибну спробу зрівняти усіх людей, від природи нерівних за своїми талантами, здібностями, енергією, ініціативою. Годі й чекати було більшої несправедливості, яка нині добре усвідомлена і об'єктивно оцінена громадськістю.

Це не дає однак підстав забувати, що соціалізм у різних його проявах у багатьох країнах все ж не лише відобразив, а й здійснив, реалізував багато ідей і цінностей гуманістичного характеру і спрямування, таких як соціальна емансипація особистості, певне забезпечення соціальних прав, рівності життєвих шансів кожної людини, подолання проявів насилля і соціального відчуження, створення соціальних гарантій для демократії та ін.

Комунізм

Комунізм, за визначенням філософських словників до розпаду СРСР (від лат. *communis* — спільний), — цекомуністичне суспільство, суспільно-економічна формація, яка закономірно, завдяки революційним перетворенням суспільства, змінює капіталізм [208, 267].

Таке концептуальне визначення комунізму як політична доктрина, політико-ідеологічна концепція отримав у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, однак як ідея, духовна сентенція від бере свій початок набагато раніше — ще від Т. Мора, Т. Кампанелли, потім від соціалістів-утопістів — А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена та ін.

Перші основоположники ідей соціалізму, комунізму мріяли й описували суспільний устрій, який би базувався на гуманізмі, доброті, поважливому ставленні людини до людини, де справді панує рівність. Навряд чи могли вони сподіватися, про пізніше, у ХХ ст. комуністична ідея буде реалізовуватися у такий спосіб і тими методами, якими вона реалізувалася в Росії, ряді європейських, азійських країн. Отже, ідея “комунізму” як гуманного і справедливого суспільства — приваблива, однак реально маємо практичний результат діаметрально протилежний пропагованому й очікуваному.

На підтвердження сказаного, розглянемо феномен так званого російського комунізму, який не можна ідентифікувати з комуністичною доктриною взагалі внаслідок найпринциповішого — того, що він має подвійний характер. “З одного боку, — писав М. Бердяєв, — він (російський комунізм. — *М. Г.*) є явище світове й інтернаціональне, а з іншого — явище російське і національне” [23, 7]. Цю особливість російського комунізму М. Бердяєв пояснює кількома історично обґрунтованими обставинами. По-перше, тим, що російський народ, як народ східний, упродовж століть піддавався сильному впливу Заходу, навалі й утиску багатьох інших держав і народів. Звідси — суперечність, складність долі росіян, відсутність єдності — духовної, державної. “Російський народ, — на думку М. Бердяєва, — з однаковим підґрунтям можна характеризувати як народ державно-деспотичний і анархічно-волелюбний, як народ, схильний до націоналізму і національної зарозумілості, і народ універсального духу, більше за всіх здатний до вселюдності, жорстокий і надзвичайно людяний, схильний заподіювати страждання і до хворобливості жалісливий” [23, 25].

З огляду на викладені та інші, не зазначені обставини, є підстави розрізняти класичний марксизм і марксизм російський. У них різне духовне, ідеологічне підґрунтя, різні джерела. Це — найпринциповіший момент. К. Маркс, як відомо, виходив з джерел німецького ідеалізму початку ХХ ст., беручи на озброєння ідеї Фіхте, Гегеля, Фейєрбаха. Маркс починав з ідеалізму і чи не тому його матеріалізм часто постає не чим іншим, як крайнім ідеалізмом. Цього не побачив або не бажав бачити і В. Ленін.

Разом з тим, як справедливо зазначає В. Бебик, у середині ХІХ ст. в Європі, а пізніше в Росії на авансцену виходить радикально-комуністична течія суспільно-політичної думки, творцями якої були

К. Маркс., Ф. Енгельс, В. Ленін. У концептуальному сенсі ця течія містила такі тези:

- рушійною силою в антогоністичних формаціях є класова боротьба;
- за капіталізму вирішальну роль відіграє пролетаріат, котрий виконує месіанську роль;
- пролетаріат має встановити і здійснювати свою диктатуру над іншими класами;
- пролетарська місія полягає у зламі буржуазної державної машини через здійснення революції та побудову комуні;
- для перемоги пролетаріату потрібна своя політична партія;
- пролетарська партія очолить цю боротьбу лише за умов рішучої ідеологічної непримиренності як щодо відвертих супротивників, так і щодо колишніх однодумців [20, 82–83].

І Росії, якщо бути точними, з надією, об'єктивно-науково було сприйнято марксизм, сподіваючись, що його практична реалізація у формі соціалізму дасть необхідний економічний розвиток. Однак і тут, у середовищі російських соціалістів, єдності не було. Досить згадати глибокі суперечності між В. Леніним і Г. Плехановим, між В. Леніним і Л. Троцьким та ін.

Для В. Леніна марксизм інтернаціональний став марксизмом національним, російським, виявився до того ж тільки досить звуженою теорією і практикою диктатури пролетаріату. Усі гуманістичні основи комунізму були відкинуті, а Росія Леніним була організована за зразком організації більшовицької партії, в якій усі підвладні диктатурі комуністичної партії, її вищому органу, її вождеві.

У ХХ ст., особливо в його останній чверті, марксизм фактично почав сходити і зійшов нанівець, його доктрини щодо сумної долі капіталізму не справдилися. В СРСР, окремих європейських країнах соціалізм було повністю демонтовано, ліквідовано, у таких країнах, як Куба, Північна Корея до сьогодні існує глибока суспільно-економічна, соціальна криза, окремі країни, в першу чергу В'єтнам, Китай, ступили на шлях конструктивного ринкового реформування внаслідок ортодоксального тлумачення суті і спрощеного, авторитарного шляху побудови соціалістичного, комуністичного суспільства.

За своїми методами до комуністичної доктрини досить близькою є **доктрина націонал-соціалізму (А. Гітлер, А. Розенберг) та фашизму**

(Д. Джінтеле, А. Рокко, Б. Муссоліні). Обидві доктрини, як і соціалістичні, комуністичні, фактично є тоталітарними. Їм притаманні такі основні риси:

- одновладдя, однопартійна система;
- панування однієї ідеології;
- політична диктатура верхівки, зрощення і підміна партійним апаратом державного апарату;
- примусова регламентована праця;
- безальтернативність прийняття політичних рішень;
- уніфікація усього суспільного життя;
- підпорядкованість усіх громадських об'єднань панівній ідеології;
- авторитарний спосіб мислення;
- виняткова ідеологізація всіх сфер життя та виняткова політизація суспільства.

Об'єктивно до кінця ХХ ст. історичний досвід побудови соціалізму та комунізму у його марксистсько-ленінському варіанті нічого позитивного не дав, а результати дії тоталітарних ідеологій у житті людства — загальновідомі.

Соціал-демократія

Соціал-демократія є ідеологічною і політичною течією, яка виступає за реалізацію ідей демократичного соціалізму в усіх сферах життя суспільства, важлива складова політики лівих сил сучасності, впливова серед робітничих і демократичних кіл передусім Західної Європи.

Як ідейна течія, ідеологія соціал-демократія виникла і сформувалася у міжнародному робітничому русі в останній третині ХІХ ст. Вона ґрунтується на трьох основних принципах: свободі, соціальній справедливості та солідарності. На відміну від комуністичної ідеології соціал-демократія відстоює нереволуційний, реформістський шлях зміни суспільно-політичного устрою. Тобто перехід до соціалізму має відбуватися не через революцію, а через соціалізацію капіталізму (поліпшення матеріально-побутових умов громадян, підвищення рівня життя, заробітної плати, скорочення робочого часу тощо).

Програмні положення соціал-демократії є досить своєрідними і привабливими для рядових громадян.

Наприклад, свобода трактується і розуміється як єдино гідний людини стан, а справедливість — як єдиний стан суспільства, що відповідає потребам вільної людини.

Солідарність соціал-демократія трактує як механізм, що поєднує вільну людину і справедливе суспільство, узгоджує їхні інтереси.

Демократія для соціал-демократів — це правління народу, обране народом і здійснюване в ім'я прав людини.

Пріоритет прав людини присутній і в теорії, і в практиці діяльності соціал-демократії. Так, вона ставить за мету створення ефективного, гнучкого механізму відповідального соціально-договірного ціноутворення; солідарного механізму виробництва та перерозподілу, спрямованого на підвищення продуктивності праці через становлення економічної демократії тощо. Помітними у програмних цілях соціал-демократії є питання розвитку науки, культури, освіти, здатних сформуувати соціально зрілу особистість, активного громадянина.

Врешті, ідея справжнього, а не деформованого соціалізму — це морально-політичний ідеал соціал-демократії. Вона прагне до створення соціальної держави, в якій пануватимуть колективна солідарність та індивідуальність творчості. Характерно, що у світі нині існує понад 80 соціал-демократичних партій, більшість з яких (52) об'єднані у заснований 1951 року Соціалістичний Інтернаціонал. У 1974 р. було створено Союз соціал-демократичних партій європейського співтовариства. Крім нього, на світовій арені активно працюють Соціалістична група Європарламенту, Міжнародна спілка молодих соціалістів, інші організації та об'єднання соціал-демократичного напрямку. Помітною серед багатьох політичних партій є Соціал-демократична партія (об'єднана) і в Україні.

Лібералізм

Лібералізм (від лат. *liberalis* — вільний) — політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського устрою, вільного підприємництва та демократичних свобод.

Основні цінності лібералізму — індивідуалізм, гуманізм, толерантність, демократія, свобода людини. Ставлячи свободу людини, її індивідуальний вибір над усе, за доктриною лібералізму, відносини між людиною і державою повинні мати своєрідний договірний характер, а загальний вплив держави на суспільні процеси — конституційно обмежений. Тобто держава не повинна втручатися в першу чергу в економічне життя суспільства. Цей постулат справедливий тому, що, на думку прихильників лібералізму, світ підпорядкований законам, які людям непідвладні. Отже, людина має бути вільною і діяти на основі здорового глузду. Тобто лібералізм ставить за мету

якщо не ліквідувати, то певною мірою пом'якшити різні форми державного і суспільного утиску людини, особистості.

У світоглядному сенсі, як зазначає Г. Щокін, лібералізму відповідає свобода від групових, класових, націоналістичних та інших інтересів і перестогор, космополітизм, терпимість, індивідуалізм, підкреслена самоцінність особистості. У політичному ж плані він базується на визнанні прав людини, розподілі законодавчої і виконавчої влади, конкуренції [208, 319].

Термін “лібералізм” у широкий вжиток увійшов у першій половині XIX ст., з виникненням у Західній Європі ліберальних партій, хоча його витоки знаходимо в роки буржуазних революцій XVII–XVIII ст. Вже тоді прихильники лібералізму вимагали і пропагували потребу обмеження прав монарха парламентом, встановлення конституційного ладу, розширення демократичних свобод, скасування прав дворян і духовенства. Це був прямий підхід до так званої “правової держави”, до розв'язання проблеми взаємовідносин основних гілок влади тощо.

Лібералізм — це вільне переконання, яке намагається позбутися традицій, звичаїв, догм і стати самостійним вченням.

Основними ідеологами лібералізму були Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель, І. Бентам, Б. Констан, Т. Джефферсон, Д. Медісон, Б. Кістяківський, М. Драгоманов та ін.

Лібералізм — досить популярна ідеологія, бо як політичне вчення він протистоїть консерватизму, реакції. Так, в економіці він виступає за вільне змагання і за необмежений державою товарообмін, у світоглядності — за космополітизм, терпимість і гуманність. А в релігійній сфері бореться з ортодоксальністю. Прихильники лібералізму цим пишуться, і не без підстав.

З виникненням ідеології лібералізму її прихильники, особливо в XIX ст., наполегливо вимагали обмеження прав монархів парламентами, встановлення конституційного ладу, допущення вихідців з третього стану до управління державою, запровадження демократичних свобод, скасування існуючих привілеїв духовенства та дворянства.

З точки зору лібералів, світ впорядковується законами, які людям не підвладні, а тому і природними принципами поведінки людей мають бути здоровий глузд та адаптація до певних обставин і вимог суспільства. Звичайно, цілковито з цим твердженням погодитися важко.

З філософської точки зору лібералізм — ідеологія, близька до індивідуалізму, що протиставляє особистість колективу. Однак не можна спрощено вважати його тотожним аморальності чи егоїзму, відходом від участі у розв'язанні суспільних завдань і проблем. Справа в тому, що лібералізм здебільшого орієнтувався і орієнтується на високоморальну особу, яка діє свідомо, виважено, поєднує свої інтереси з інтересами інших, суспільства, несе за це відповідальність. Це явище досить притаманне ідеології лібералів.

Окремим різновидом лібералізму є неолібералізм з характерним для нього посиленням державно-монополістичного регулювання економіки, певною інституалізацією нових форм державного втручання в суспільне життя. Для суспільств перехідного стану це також позитивна якість.

Сучасний лібералізм відстоює ідеї прогресу, прогресивного розвитку, апелює до таких якостей людини, як альтруїзм, почуття соціальної справедливості. Завдяки цьому він ускладнив і погляд на суспільство як на складну, цілісну систему, що функціонує за властивими їй власними об'єктивними законами.

Лібералізм сьогодні важливою умовою ефективності економіки вважає насамперед ринок, але не тільки його. Він проповідує економіку добробуту, яка в певних галузях потребує і державного регулювання. Тобто сучасний неолібералізм — це доктрина, що значною мірою зберігає вірність основним принципам демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва, але він також вважає, що не можна побудувати автоматично життя суспільства на цих засадах. Треба, аби в цей процес активно долучалася держава. Іншими словами, ліберальні ідеї, принципи, як і будь-які інші, успішно влітаються в сучасну соціальну дійсність.

Основна більшість політичних партій ліберальної орієнтації об'єднана сьогодні у створений 1947 року Ліберальний інтернаціонал. Ці партії у Європарламенті мають п'яту за чисельністю фракцію.

Консерватизм

Консерватизм (від лат. *conservare* — зберігати, охороняти) — одна з класичних течій політичної ідеології, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей, морально-правових засад.

Консерватизм часто розуміють як своєрідне протиставлення і соціалізму, і лібералізму. У першому випадку прихильники консерватизму не поділяли ідей революційного пафосу та революційної перебудови світу. А в другому — консерваторам були не до вподоби раціоналістичності ідеї лібералізму.

Основними рисами консерватизму є визнання недосконалості людської природи і обмеження можливостей людини (в першу чергу розумових); орієнтація на загальнорелігійний порядок; визнання природної нерівності людей; ставлення до Конституцій як Богом даного і регламентованого порядку; віра в необхідність і велику силу закону, забезпечення законслухняності як необхідної основи для свободи людини тощо.

Вважається, що вперше термін “консерватизм” вжив відомий французький письменник Ф. Шатобріан, як такий, що означав ідеологію феодально-аристократичної реакції періоду французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Основними ж теоретиками цього ідеологічного напрямку є Ж. де Местр, Л. де Бональд, Е. Берк. Ці та інші вчені вважали, що природний порядок речей є фактично непорушним, як і непорушною Богом дана ієрархічність людського співтовариства. Саме збереження минулого, на думку консерваторів, спроможне зняти будь-які напруження, що існують у житті, стосунках між людьми.

Як правило, консерватизм постає у двох основних формах: як апологія (захист, обслуговування) традиційних порядків — політичний консерватизм; як ностальгія за втраченим соціальним статусом, культурою, традиціями, звичаями.

Консерватори визнають нерівність людей, недосконалими людину і людську природу, вважають їх можливості досить обмеженими, орієнтуються на загальний морально-релігійний порядок.

Існують три основні інтерпретації консерватизму.

- Історична інтерпретація, згідно з якою консерватизм є своєрідною аристократично-клерикальною реакцією на Велику французьку революцію, її наслідки. Це було і є намаганням зберегти колишні феодальні порядки.

- Антропологічна інтерпретація, коли консерватизм розглядається і трактується як своєрідна вічна загальнолюдська позиція з певними ідеями і цінностями. Такими ідеями і цінностями є авторитет, стабільність, традиції, порядок, свобода, відповідальність, скептицизм тощо. При цьому людина розглядається як істота, яка у своїх діях ке-

рується інстинктом, почуттями, розумом. Суспільство, за антропологічною інтерпретацією консерватизму, стоїть вище окремої людини, особистості, а права людини логічно випливають з її обов'язків.

• Ситуаційну інтерпретацію консерватизму розуміють як засіб думки і дій різних класів, прошарків суспільства, що роблять усе, аби зберегти існуючі у суспільстві порядки. До певної історичної ситуації така інтерпретація консерватизму не прив'язується, а розглядається як позиція класу, соціальної групи, партії, руху, що повторюється у різні часи.

Консерватизм поділяють також на структурний і ціннісний.

Структурний консерватизм робить основний наголос на збереженні існуючих у суспільствах політичних та соціальних структур.

Ціннісний консерватизм, не заперечуючи відповідних змін, обстоює ідею збереження основних цінностей конкретного суспільства.

Модифікації, як певні моделі консерватизму, є надто різними — від французького консерватизму з його безкомпромісністю у політиці до американського традиціоналізму у поєднанні із лібералізмом.

Прихильники консерватизму виступають проти радикальних змін, за збереження історичних звичаїв, правил, установ. Людина, стверджують вони, за своєю суттю консервативна істота, яка керується лише власними бажаннями, інстинктами, пристрастями і надто мало розумом. Консерватори вважають, що людська природа і суспільство невіддільні, що людина без суспільства сформуватися не може. З точки зору сучасного стану екології, проблем збереження оточуючого середовища — це явище досить позитивне.

Консерватор стверджує, що особистість формується мовою, культурою, нацією і державними інструкціями, що також є позитивом.

Консерватори наполягають також на тому, що держава є історико-політичною спільнотою, природною цілісністю, продуктом історії, а не витвором людини, її думки чи волі. Гадаємо, що ця сентенція достатньо логічна, що заслуговує на увагу.

Важливо зазначити, що досить часто консерватизм помилково розглядають виключно як діаметральну протилежність революційному знищенню будь-чого починаючи з існуючих політичних режимів.

По-своєму розглядали і трактували консерватизм класики марксизму-ленінізму, стверджуючи, що це тенденція до стабілізації, зміцнення умов існування тих прошарків суспільства, що витісняються з історичної арени.

Консерватизм у західному ідейно-політичному житті завжди поступався лібералізму і насамперед стосовно розуміння ним статусу держави. Ліберали ще в 30-ті роки ХХ ст. наполягали на державному регулюванні економіки і передачі державі певних соціальних функцій, тоді як консерватори продовжували виступати за свободу ринкових відносин.

Характерно, що в роки так званої перебудови побутувало твердження, що консерватизм притаманний, мовляв, і соціалізму, і передусім тим прошаркам суспільства, які зацікавлені в гальмуванні перебудовчих процесів.

Націоналізм

Націоналізм (від лат. *natio* — народ) — теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, що ґрунтується на самоідентифікації нації у вирішенні різноманітних проблем суспільного розвитку. Це одна з найскладніших і найсуперечливіших політичних теорій, яка має багато пояснень, багато прихильників і не менше противників. Ті, хто сповідує цю теорію, вважають, що без національного немає держави, немає й інтернаціонального, наголошують, що непересічне значення ця теорія має в ситуації державної нестабільності на етапі перехідного трансформаційного періоду у житті суспільства. Супротивники ж цієї теорії, у свою чергу, застерігають, що перевага, мовляв, надається за такого підходу одній національності при одночасному применшенні ролі інших. Звідси і соціальна нестабільність, загроза навіть для усього світу, а насамперед для Європи, країн, де відбуваються трансформаційні процеси.

Ще донедавна націоналізм трактувався як “ідеологія і політика у національному питанні, для яких характерні ідеї національної переваги і національної винятковості” [208, 402]. Тобто за увесь час існування колишнього СРСР націоналізм характеризувався як винятково негативна, антинародна, антидержавна ідеологія. Однобокість такого трактування базувалася на етнічному варіанті прояву націоналізму. І це певною мірою можна пояснити тією обставиною, що існує одвічна диференціація, поділ людей на раси, нації, народності, що штучно уніфікація людей неможлива. Та й використовували націоналізм як ідейну теорію його ж прихильники по-різному. Свого часу вона, зокрема, була гаслом і політикою буржуазії, яка намагалася, консолідуючи нації, вести більш дієву боротьбу з феодаль-

ним устроєм, порядками. Те ж саме можна сказати і стосовно періоду інтенсивного руйнування колоніальної системи, боротьби колоній, напівколоній за рівноправність у політичних та економічних відносинах.

Нині у багатьох країнах так званого перехідного періоду націоналізм є потужним джерелом державотворчого процесу, хоча дотепер існують кілька наукових підходів до характеристики його суті.

Позитивний підхід. Його прихильники (в тому числі у в Україні) вважають, що націоналізм є виключно позитивним явищем на етапі творення нової суверенної, національної держави. Націоналізм вони вважають “народним”, “науковим”, “прогресивним”, “революційним” тощо.

Негативний підхід (основні теоретики — Дж. Актон, К. Поппер, А. Тойнбі, А. Ейнштейн, Р. Роллан, А. Сахаров та ін.) трактують націоналізм як явище виключно негативне, реакційне, що не може сприяти прогресивному розвитку суспільних відносин.

Звичайно, як і стосовно будь-якої іншої теорії, ідеології, політичної доктрини, є немало теоретиків, які займають, образно кажучи, центристську позицію щодо націоналізму (П. Альтер, Х. Сетон-Уотсон, Е. Сміт, Л. Снайдер).

З поняттям націоналізм тісно пов'язані такі не менш складні поняття (явища), як національна політика, національна свідомість, національна самосвідомість, національний характер, національно-визвольний рух та ін.

Фашизм

Фашизм (від лат. *fascio* — пучок, в'язка, об'єднання) — ідейно-політична течія, ідеалом якої є тоталітарна держава, природа якої створює усі можливості для ведення війни за життєвий простір.

Як ідейно-політична течія фашизм сформувався в Італії ще 1919 року на базі синтезу категорії нації як найвищої та одвічної реальності й могутності держави.

Фашистські режими, що ґрунтуються на ідеології фашизму, існували в Німеччині, Італії, Іспанії, а профашистські — в Угорщині, Хорватії, Румунії, Словаччині.

Фашизм — це не лише екстремістський політичний рух, але й різновид тоталітаризму. Головним ідейним гаслом фашизму є корпоративність, унікальність окремої нації, що базується на спільності крові і раси. Її гарантом виступає фашистська держава.

Фашизм, як і будь-яка інша ідеологія, мав певну еволюцію. На початкових етапах свого зародження й існування він відрізнявся від звичайного націоналізму, расизму або шовінізму спробами поєднати завдання піднесення національної величі з тогочасною соціальною проблематикою, що існувала в конкретних країнах. Пізніше, у його класичній, італійській формі, фашизм вже мало був схожий на його ранню модель. Основу його формування й існування становили надто ідеологізовані партійні організації з жорсткою, майже військовою структурою на чолі з лідерами-вождями, культ яких був непохитним. Здобуваючи державну владу, такі вождистські партії робили все, аби держава перетворилася на знаряддя максимального втілення національних утопій, обґрунтування і виправдання національних загарбань (це називалося завоюванням для нації “життєвого простору”), здійснення відкритих і жорстоких репресій супроти всіх інакомислячих. Усі процеси в країнах з фашистським режимом підлягали тотальному воєнному, силовому контролю, який організовувала правляча політична партія. Поступово фашистський режим усував, ліквідував усілякі свободи, мілітаризував виробництво і суспільне життя, проводив жорстоку зовнішню політику, тримаючи власне населення у страхові й покорі.

У післявоєнні роки фашистські організації і групи підпадають під тимчасову заборону, але згодом поступово в країнах Західної Європи вони легалізуються у формі насамперед неофашизму і поширюються більш як у 80 країнах світу. Фашистські, фашизоїдні організації та угруповання нині існують і на пострадянському просторі (країни Балтії).

Поряд з поняттям “фашизм” часто вживають поняття “нацизм”. Це — назва німецького фашизму, яка походить від назви націонал-соціалістичної робітничої партії, що була утворена в Німеччині у 1919 році. Щоб розширити соціальну базу партії, її засновники з демогагічною метою і дали їй таку назву.

Ідеї нацизму, що були викладені головним його натхненником Адольфом Гітлером у книзі “Mein Kampf” (“Моя боротьба”) — це расизм, шовінізм, елітизм, антидемократизм, зовнішньополітичний експансіонізм, мрія і жадова світового панування. Книга, до речі, не є суто витвором А. Гітлера. Чимало ідей, викладених у ній, він запозичив у геополітиків К. Хаустхофера та Ф. Ратцеля, фашистів Х. Чемберлена і Гобіно. Запозичив він окремі ідеї і у відомих філософів Ф. Ніцше, А. Шопенгауера і О. Шпенглера, хоча останні у своїх поглядах були досить далекі від нацистської ідеології.

Нацисти керувалися принципом “Мета виправдовує будь-які засоби” і саме найжорстокішими засобами, не поцінуючи найвищу цінність — життя людини, вони не лише пропагували вищість арійців над іншими расами і народами, а й елементарно винищували мільйони людей у десятках країн світу, розширюючи у такий спосіб життєвий простір для німців. Інші народи і раси вони проголошували неповноцінними, такими, що не мають права на елементарне, біологічне життя. Геноцид щодо євреїв, слов'ян, циганів, інших народів набув свого небувалого розмаху у ході розв'язаної нацистами Другої світової війни. Після розгрому нацистської Німеччини націонал-соціалістські партії, організації були оголошені поза законом. Крім того, на Нюрнберзькому процесі злочинними були визнані керівні органи нацистської Німеччини.

Серед інших теорій **можна виокремити також анархізм, технократизм, екстремізм та доктрину “держави добробуту”**.

Анархізм

Анархізм (від грецьк. *anarchia* — безвладдя) — це: а) теорія і утопічний ідеал вільного суспільного порядку, суспільства, що включає владу над людиною, людьми; б) ідейно-теоретична та суспільно-політична теорія, в основі якої — заперечення інституціонального, насамперед державного управління суспільством [151, 19].

Анархізм повністю заперечує, вважає шкідливими і непотрібними політичні і суспільні порядки примусового характеру, насамперед запроваджені і такі, що вимагаються з боку держави. Ще точніше, анархізм заперечує владу, дисципліну, порядки, авторитет і вважає, що досягти цього можна тоді, коли здійснено перехід від суспільства експлуататорського до суспільства без класів, політики, держави.

Оскільки анархізм виник і розвивався як антитеза, противага авторитаристським ідеям і моделям державності, то зрозуміло, чому відповідно до його ідеологічних постулатів щодо організації суспільства основними ідеями є вільна угода, вільна асоціація, вільна федерація.

Головними ідеологами анархізму вважають М. Штірнера, П. Прудона, М. Бакуніна, П. Кропоткіна. Однак джерела анархізму беруть свій початок ще у VI–V ст. до Р. Х. Так, грецький філософ Зенон стверджував, що замість будь-якої форми державного устрою має бути вільна солідарність, єдність громадян. Окремі ідеологи анархізму, зокрема У. Гудвін, взагалі вимагали негайно ліквідувати

державу, більш стримані наголошували на необхідності максимально мінімізувати функції держави з тим, щоб поступово підійти до її ліквідації.

У XIX ст. серед теоретиків та ідеологів анархізму були не лише М. Штірнер, П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін, але й Е. Реклю, Д. Уоррен, Б. Такер, К. Хесс, Дж. Бедлеллі та інші відомі вчені-суспільствознавці, політичні та громадські діячі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. анархізм як ідейна течія і практика політичної боротьби поширився і в Україні. Так, у Києві, Харкові, Житомирі, Одесі, Ніжині, Катеринославі діяли анархістські групи, гуртки, об'єднання. Одним із дієвих, помітних зокрема був київський гурток, який у 1876 р. зробив спробу підняти повстання у Чигиринському повіті. У Гуляй-Полі членом анархістського гуртка був відомий Нестор Махно, який потім очолив анархістський рух в Україні. За кордоном анархізм і нині досить поширений в Іспанії, Італії, Швейцарії, інших країнах. Прихильники анархізму – анархотерористи – свого часу здійснили ряд гучних терористичних актів у Франції, США, Італії, Австрії, інших країнах.

Хоча анархізм не був і не є надто масовим, він помітний і сьогодні, особливо в молодіжному русі насамперед європейських країн.

Як досить складне вчення **анархізм має чотири найпомітніших напрямки.**

1. **Індивідуалізм.** У центрі цього напрямку – людина як абсолютно вільний, недоторканий індивід, що заперечує будь-яку державність, вважає найвищою цінністю свою власну волю, “індивідуалізм”. Прихильники цього напрямку заперечують навіть демократію як державний устрій. Фактично вони стоять за те, щоб кожна людина мала умови і можливості для найповнішого задоволення своїх егоїстичних бажань і потреб.

2. **Солідаризм.** Замість держави, державного устрою прихильники цього напрямку в анархізмі відстоюють ідею солідарності, взаємодопомоги між людьми. У свою чергу, це дає можливість і передбачає утворення різноманітних союзів, асоціацій, федерацій, об'єднань, до яких громадяни входять за власним бажанням.

3. **Колективізм.** Анархісти цього напрямку вважають, що капітал, засоби виробництва, земля мають бути власністю сільськогосподарських і промислових робітничих асоціацій і комун. На їхню думку, держава не може існувати в жодній іншій формі, окрім федерації вільних від державного гніту робітничих асоціацій. Більше того,

увесь порядок у суспільстві має, на їхню думку, будуватися не зверху вниз, а знизу доверху, від периферії до центру.

4. Вільний комунізм. Це найскладніший за своїм теоретичним обґрунтуванням напрямком анархізму. Його прихильники наполягають на повній відмові від оплати праці, вважають, що спільна власність на засоби виробництва обов'язково приведе до спільного використання людьми продуктів колективної праці. Щоб цього досягти, люди мають об'єднатися у комуни, а комуни у федерації тощо.

На перший погляд марксистський комунізм і вільний комунізм нібито мають багато спільного. І це справді так, але шляхи, методи досягнення комунізму були і є для них різними. Анархісти — прихильники моделі вільного комунізму — вважають, що державу треба знищити водночас. Ніякої диктатури пролетаріату, яка може здійснити революцію, на їхню думку, не потрібно. Більше того, жодної довготривалої підготовчої, роз'яснювальної роботи задля вільного комунізму не потребується. Як не дивно, але прихильники цього напрямку анархізму багато в чому виявилися вірними своїм твердженням, бо та ж диктатура пролетаріату, як відомо, у соціалістичних країнах перетворилася на диктатуру однієї партії і однієї ідеології.

Технократизм

Технократія (від грецьк. *techne* — мистецтво, ремесло, майстерність і *kratos* — влада) — влада технічних фахівців (технократів), а також ідейно-теоретичне обґрунтування цієї влади, тип політичного режиму, в якому технократи посідають домінуюче становище.

Фактично ідеологічні засади технократів прості: вони вважають, що прогрес суспільств, цивілізації в цілому все більше ускладнює суспільне життя, а головне — влада концентрується в руках надто вузьких груп спеціалістів.

Щодо величезного, а то й домінуючого значення у житті суспільства людей технічних знань, фахівців, то на цьому наголошував ще А. Сен-Сімон, а пізніше, в епоху індустріалізації — М. Вебер, Дж. Гелбрейт, Д. Белл, У. Ростоу, О. Тоффлер та багато інших вчених.

Об'єктивно розвиток суспільств щораз більше вимагає професіоналів, професіоналів-управлінців, більш дієвого використання новітніх досягнень сучасних науки і техніки. Більше того, управління суспільством, державним апаратом у багатьох високорозвинених країнах поступово переходять до рук професіоналів-

політиків, професіоналів-бюрократів, висококваліфікованих спеціалістів. Однак за усієї об'єктивності абсолютно ідеалізувати цей процес, вважати, що колись може статися так, що держава повністю стане аполітичною інституцією, навряд чи потрібно. Держави-менеджери поки що можуть бути скоріше об'єктом фантастів. Навпаки, реальна суспільна практика демонструє широке проникнення у технічну сферу соціологів, політиків, політологів, психологів, екологів.

Екстремізм

Екстремізм (від лат. *extremus* – крайній) – схильність в ідеології і політиці до крайніх поглядів і засобів у досягненні певних цілей.

Екстремізм (його прихильники) вважає, що потрібно силою ліквідувати існуючі громадські структури та інституції. Він пропагує сліпу покору, виконання навіть тих наказів, які суперечать здоровому глузду.

У своїй діяльності екстремісти широко використовують гучні гасла, відкриту демагогію, організовують заворушення, вчиняють провокації, ведуть партизанські війни.

Екстремізм виступає проти і відкидає будь-які альтернативи, намагається неодмінно нав'язати свою систему поглядів у будь-якій сфері життя, політиці, економіці, військовій справі тощо.

Передумовами, що породжують екстремізм, є різноманітні соціально-економічні явища, – кризи, зниження, падіння життєвого рівня окремих верств населення, деформації, руйнування політичних структур тощо.

Різновидами форм екстремізму є національний, релігійний, політичний, екологічний екстремізм.

Національний екстремізм виступає і діє насамперед або переважно з позицій захисту інтересів “своєї” нації, її історії, культури, традицій, мови. Право інших націй на такі дії він категорично відкидає.

Релігійний екстремізм базується здебільшого на нетерпимості до представників інших релігійних конфесій, напрямків, на протистоянні їм.

Політичний екстремізм закликає і ставить за мету насамперед знищення існуючих державних структур і встановлення диктатури тоталітарного порядку лівого або правого спрямування.

Екологічний екстремізм виступає проти науково-технічного прогресу, закликає до закриття несприятливих в екологічному плані підприємств, доводячи, що вони псують навколишнє природне середовище.

Загалом **екстремізм поділяють на лівий і правий**.

Лівий екстремізм апелює переважно до марксистсько-ленінського вчення, доводячи, що саме він є найпослідовнішим борцем за справу робітничого класу.

Лівий екстремізм перебільшує роль особи у керівництві державою, часто наділяючи такого керівника рисами харизматичного лідера. Лівоекстремістська ідеологія втілювалася в СРСР (1917–1953 рр.), в КНР (1956–1976 рр.), у Республіці Кампучія (1975–1979 рр.).

Праві екстремісти бачать вади існуючого суспільства в падінні моралі, відсутності належного порядку, наявності “масової культури”, споживацтва, егоїзму, гострих соціальних, економічних проблем.

За всіх відмінностей спільним для течій екстремізму є протистояння демократії, а часто і нацизм, шовінізм, вороже ставлення до інших доктрин, хоча в реальній політичній практиці часто важко знайти між ними різницю.

Екстремізм нині набув такого сильного поширення, що становить глобальну загрозу для існування людства.

Анархо-синдикалізм

Анархо-синдикалізм, або революційний синдикалізм, — течія в робітничому русі, яка ставить на меті знищення капіталістичного ладу шляхом революційної боротьби синдикатів (французька назва профспілок) [148, 21–22].

Враховуючи, що головною функцією буржуазної держави є захист привілейованих прошарків суспільства, анархо-синдикалізм вважає, що саме боротьба з нею і є головним важелем у розвалі капіталістичного ладу. Причому вважається, що для робітничого класу для об'єднання набагато важливішим є економічне підґрунтя, аніж політичне.

Анархо-синдикалізм виступає проти парламентської діяльності зокрема політичних партій, бо вони обов'язково призводять до компромісів, уступок. Не підтримує він і такі форми боротьби й протесту, як революція, а відстоює форму прямого тиску на працедавців, підприємців через об'єднання робітників у профспілковий рух, демонстрації, саботаж. Саме за рахунок такої прямої дії, на думку прихильників ідей анархо-синдикалізму, можна створити кращі умови для жит-

тя робітничого класу в межах існуючого суспільного ладу. Переходу ж капіталістичної власності від власників до профспілок може сприяти загальний (загальнонаціональний) страйк, після чого саме профспілки візьмуть, на їхню думку, на себе турботу про організацію виробництва і розподіл продуктів на соціалістичних принципах і умовах.

Фактично джерелом існування анархо-синдикалізму є наявність у робітничому середовищі дрібнобуржуазного світогляду та ідей.

Расизм

Расизм (від фр. *race*, від італ. *rassa* – природа) – це:

а) сукупність антинаукових концепцій, основу яких становить положення про фізичну і психічну нерівноцінність людських рас, про вирішальний вплив расових ознак на історію суспільства, про одвічний поділ людей на “вищі” і “нижчі” раси, з яких перші нібито покликані до панування, а другі приречені бути об’єктом експлуатації;

б) політика, що ґрунтується на расистських теоріях [144, 292].

Головними расами є європеїдна, монголоїдна і негроїдна. Кожна з них має свої особливості – біологічні, психологічні, генетичні та ін. Власне тому в середині XIX ст. перші расистські теорії і базувалися на твердженні, що саме раси є суб’єктами історії, а тому будь-яке змішання рас неприпустиме.

Расистські погляди, расистські теорії активно слугували політиці колонізації, призвели до винищення цілих народів в Америці, Азії, Австралії, Океанії, під час Другої світової війни спричинили геноцид проти багатьох націй і національностей.

Біологічні дослідження останньої чверті XX ст. яскраво засвідчили, що расові відмінності людей не є вирішальними, а тому не можуть бути причиною розподілу людей.

Сьогодні расизм визначається в документах ООН як явище, що суперечить, заперечує права людини. У світі точиться гостра боротьба за подолання расизму в будь-яких його формах і проявах.

Доктрина “держави добробуту”

Фактично це своєрідна “золота середина” між ліберальною і соціалістичною ідеєю, теорією, яку часто ще називають доктриною “конвергенцій”.

В економіці прихильники такої доктрини закликають відмовитися як від ринкових механізмів, так і від моделі соціалістичної (планової) економіки і практики господарювання.

Теоретичною основою цієї доктрини є економічна теорія і погляди Дж. М. Кейнса, який стверджує, що подолання економічних криз, безробіття цілком можливе шляхом державного регулювання, більш умілого керівництва господарськими справами.

Йдеться про посередницьке втручання держави у приватну економіку, про активну соціальну політику держави, ефективний розвиток соціальних послуг.

Посередницька функція держави в регулюванні приватної економіки полягає у характері й особливостях державних замовлень, конкретній податковій, митній політиці.

Доктрина “держави добробуту” не є суто теоретичною. Її досить послідовно реалізує Швеція, інші Скандинавські країни, а в США, Франції, ФРН вона свого часу була поширена як доктрина “народного капіталізму”.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ ЯК ВАЖЛИВОГО АТРИБУТУ ПОЛІТИКИ

8.1. СОЦІОЛОГІЯ ВЛАДИ ЯК ЗАГАЛЬНОСУСПІЛЬНОГО ФЕНОМЕНУ

Людина завжди мала багато потреб. І чи не найпомітнішими серед них є влада і слава. Причому, аби здобути славу, часто треба мати на-самперед владу. І навпаки, маєш владу — є слава.

Більш осяжного, широкого поняття, як “влада”, немає не лише в політичних науках, політології, а й у буденному житті.

Суспільство тому й називається суспільством, що воно є об’єднанням людей шляхом їх взаємодії та обміну. До перших двох складових додається третя — влада.

Про владу кажуть, її відчують, коли одна людина бере гору над іншою, коли виконується воля і розпорядження першої. З огляду на це існує багато визначень поняття “влада”.

Г. Гегель: “Влада” — це присвоєння чужої волі”.

Б. Рассел: “Влада може бути визначена як реалізація намічених цілей”.

Е. Хемінгуей: “Життя” — це гра, кінцевою метою якої є влада”.

Влада, за визначенням Е. Гідденса, це спроможність окремих осіб або групи змусити інших рахуватися з їхніми інтересами чи справами навіть за умови протидії інших сил.

Ці та інші висловлювання щодо суті феномену влада пов’язані з тим, що влада існує скрізь, де утворюються усталені об’єднання людей: у сім’ї, виробничому колективі, різних закладах тощо.

Відтак, **влада** — це здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку, життя людей за допомогою авторитету, права, насилля та інших засобів.

Відомий фахівець у галузі соціальної політики Бертран Рассел доводить, що бажання, **прагнення влади має дві форми: експлікативну** (від фр. *explicite* — яскраво виражену), притаманну лідерам, та **імплікативну** (*implicite* — приховану, неяскраво виражену), властиву тим, хто йде за лідером [24, 8]. Він також поділяє владу на **традиційну, революційну і відкриту** [24, 21, 23].

Традиційна влада — це влада традиції, звички, спадковості (церковна, королівська влада).

Революційна влада — залежить від великої групи людей, об'єднаних певним, порівняно або абсолютно новим світоглядом, вірою, ідеєю.

Відкрита влада — результат відвертих владолюбних устремлінь індивідів або групи (військова влада).

Втім, такий поділ влади вважається досить умовним, оскільки він ґрунтується значною мірою на психологічних особливостях і характеристиках.

Загалом необхідність влади зумовлена суттю людського спілкування, яке передбачає підпорядкування всіх учасників спілкування єдиній волі для того, аби підтримати стабільність, цілісність певної групи людей або й усього суспільства. Звідси й **загальні властивості влади: всеохопність** (вона існує в усіх сферах життя людини і суспільства) та **інклюзивність** (влада, з одного боку, поєднує, а з другого — протиставляє людей).

Відомо кілька підходів до визначення влади. Так, позитивістсько-соціологічний підхід (М. Вебер) обґрунтовує думку, що в основі влади лежить визнання асиметричності відносин між суб'єктами політики, влади. Тобто одна людина об'єктивно може і впливає, має владу над іншою людиною. Влада визначається не лише можливістю однієї людини діяти на іншу, а й можливістю, спроможністю змінювати відносини між людьми. Відтак влада — це певні відносини між людьми.

Концентрованим виразом влади є відносини панування. Вони спостерігаються насамперед у суспільствах, де не розвинені інтереси і культура прийняття рішень, що задовольняють більшість, але певною мірою не задовольняють меншість.

Існує кілька концепцій природи влади:

- **біологічна** (влада — явище біологічне, властиве як тварині, так і людині, що передається на генному рівні і виражається у підкоренні одних іншими);

- **психологічна** (джерелом влади є вроджена здатність людей до конформізму та групового мислення);
- **раціоналістична** (влада пояснюється виявом властивих для людини розуму і раціонального мислення);
- **ірраціональна** (джерела влади вбачаються в ірраціональних мотиваціях людей, які ґрунтуються на примітивних стереотипах поведінки, міфах, символах. Влада здійснюється за допомогою волі людини — злої, сильної, твердої, агресивної, жорсткої);
- **соціокультурна** (влада залежить від особливостей культури конкретного суспільства);
- **теологічна** (влада — це вияв надлюдських, надприродних сил).

Серед багатьох підходів до визначення феномену “влада” назвемо найпоширеніші:

- **марксистсько-ленінський** (влада — це панування одних класів над іншими, яке базується на підкоренні — К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін);
- **біхевіористський** (влада — це особливий і конкретний тип поведінки, що ґрунтується на можливості впливати на зміну поведінки інших суб'єктів — Ф. Ніцше, Б. Рассел);
- **позитивістсько-соціологічний**, або структуралістський (влада розглядається за такою моделлю: *A* має владу над *B*, якщо *A* зумовлює поведінку *B* — М. Вебер, П. Саймон);
- **інструменталістський** (влада — це спосіб використання певних інструментів, базовими, домінуючими серед яких є багатство, знання, сила);
- **телеологічний** (влада — як мета і засіб досягнення певних цілей, прогнозованих, очікуваних результатів — Т. Парсонс);
- **психологічний** (влада — як спосіб реальної поведінки людей, зумовлений відповідно їхньою психологічною енергією, джерело якої міститься у підсвідомості людини — З. Фрейд, К. Юнг).

Влада має свою структуру, до якої входять джерело влади, об'єкт, функції, основа і ресурси.

Джерелом влади можуть бути авторитет, сила, закон, багатство, престиж, знання, соціальний і політичний статус, інтерес, таємниця тощо.

Об'єкти влади: індивід (людина), організація, соціальна група, клас, велика соціальна спільнота та ін.

Суб'єкти влади: індивід (людина), організація, соціальна група, клас, спільнота тощо.

Функції влади: панування, керівництво, регуляція, контроль, управління, координація, організація, мобілізація та ін.

Основа влади: її базис, джерела.

Основні ресурси влади: демографічні (насамперед людина); економічні (матеріальні цінності); соціальні (місце людини в соціальній структурі, ієрархії суспільства); культурно-інформаційні (знання, інформація, інформаційні технології); силові (апарат, силові структури).

Вирізняють кілька так званих історичних форм влади:

- **анонімна влада;**
- **влада розпорошена** (серед членів примітивного суспільства);
- **влада індивідуалізована** (виникає з ускладненням процесів поділу праці і появою нових видів діяльності);
- **інституалізована влада** (опирається на діяльність спеціальних інститутів, кожен з яких має відповідні функції).

У вітчизняній літературі владу трактують так: а) **це відносини командування і підпорядкування** у суспільній групі, державі, суспільстві; б) **вольовий елемент**, що виражається у здатності одних нав'язувати свою волю іншим за допомогою різних важелів — примусу, переконання, підпорядкування; в) **інститут**, тобто відповідно організована установа, здатна забезпечувати певну єдність дій, усталений суспільний порядок.

Можна навести таке загальне визначення поняття “влада”. **Влада — це організована сила, яка забезпечує здатність, право і можливість окремих людей, певних соціальних спільнот підпорядковувати своїй волі підвладних, примушувати їх до певних дій, розпоряджати поведінкою і навіть самим життям людей.**

Між усіма суб'єктами влади, владними структурами, сторонами у процесі здійснення влади діють відповідні **владі відносини**. **Зокрема розрізняють такі їх види:**

- **односторонні** (коли одна особа, група має владу над іншою, не маючи або й не очікуючи зворотних актів влади, дій);
- **двосторонні** (обидві особи, групи здійснюють владу одна над одною на основі певних домовленостей, узгоджень, компромісів);
- **багатосторонні** (коли суб'єктів влади багато на основі, як правило, політичного консенсусу. Така ситуація в ідеалі як конструктивна — неможлива, оскільки політичної гармонії за наявності різних політичних інтересів і мети не існує).

У суспільстві **влада функціонує на трьох основних рівнях:**

- **суспільному;**
- **публічному;**
- **приватному.**

На всіх рівнях влада інституалізується, оформлюється у спеціалізованих установах (апаратах влади) і посадах.

Г. Шокін структуру інституційної влади розглядає на трьох основних рівнях [208, 315–316]:

- макрополітична система вищих інстанцій влади (її вищі рівні — уряд та його центральні заклади);
- влада середнього та проміжного рівнів (мезовлада) — це влада, її структури насамперед середньої ланки (регіони, муніципальна ланка);
- мікрорівень влади (безпосереднє політичне спілкування людей, малих груп, самоуправління).

Ці рівні влади функціонують у тісному взаємозв'язку, відповідно до своїх можливостей, повноважень і функцій.

До основних методів здійснення влади належать:

- диктаторський;
- авторитарний;
- демократичний.

Означені методи виявляються залежно від особливостей внутрішньої і зовнішньої ситуації.

Вирізняють також **групові (станові) форми влади (правління):**

- аристократія (влада найкращих);
- меритократія (влада, що базується на заслугах);
- олігархія, плутократія (влада небагатих заможних, багатих);
- тимократія (влада привілейованої більшості, що має високий майновий ценз);
- партократія (влада партійного апарату);
- бюрократія (влада апарату чиновників);
- технократія (влада технологічних та інших спеціалістів).

Народні (масові) форми влади поділяють на такі види:

- демократію;
- охлократію (вироджена демократія).

Владу можна поділити на політичну і неполітичну.

Політична влада — це здатність суб'єкта проводити свою волю за допомогою відповідних правових і політичних норм (законів, інших нормативних документів), опираючись на примус і спеціальний апарат примусу. При цьому вищою формою політичної влади є державна влада, бо лише вона має монополію на видання обов'язкових для всіх законів. Водночас держава забезпечує дотримання законів за допомогою силових структур, правоохоронних установ тощо.

Неполітична влада — це влада, що базується виключно на авторитеті. Наприклад, батьківська влада у сім'ї, влада старійшин, що існувала у докласовому суспільстві, влада духовно сильної особи над духовно слабшою, влада неофіційного (неформального) лідера у групі, колективі.

Складність феномену влади, особливо політичної, постійна підвищена увага до влади зумовили появу спеціальної науки, яка дістала назву “**кратологія**”, тобто наука про владу.

Виокремлюють також **владу економічну, політичну, соціальну, духовну, президентську, церковну, військову та ін.**

Влада економічна — це контроль над людьми за допомогою власності, грошей, різного роду матеріальних цінностей. У реальному житті сила такої влади безпосередньо залежить від того, який стосунок до власності має конкретний суб'єкт влади, якою власністю, ресурсами, цінностями він володіє.

Економічна влада — це не первинна влада, а похідна; у межах конкретної держави (країни) вона залежить від закону, ним обумовлюється. Водночас економічна влада може помітно впливати на закони за допомогою корупції, пропаганди тощо.

Влада соціальна: а) це підпорядкування людей будь-кому через підвищення або пониження їхнього соціального статусу (надання посад, різних пільг, підтримки, допомог, місця у службовій ієрархії; б) підпорядкування поведінки діючих суб'єктів загальній волі соціальної спільноти, вимогам соціального порядку, що склалися в суспільстві, а також силі впливу носіїв офіційного (формального) і неофіційного (неформального) авторитету видатних осіб, певних впливових груп, ідей, організацій, соціальних груп, систем поглядів, громадської думки тощо.

У системі соціальної влади відносини між її суб'єктами набувають найрізноманітнішого, часто досить складного і суперечливого характеру і мають різні форми вияву — злагода, конфлікт, взаємодопомога, компроміс та ін.

Із соціальною владою, високоефективною соціальною політикою пов'язують існування соціальної держави. **Соціальна держава — це тип організації державного і громадського життя, що базується на пріоритеті соціальних цінностей, насамперед права людини на “гідне життя”.**

Концептуальне ядро теорії соціальної держави утворюють положення про підвищення відповідальності держави за добробут, розвиток і безпеку її громадян.

У науковий обіг термін “соціальна держава” був запроваджений у ХІХ ст. філософом Л. фон Штайном, а одним з перших соціальний характер держави був проголошений 1949 року в Конституції ФРН.

Основними принципами соціальної держави є індивідуальна свобода; солідаризм; справедливість як рівність усіх перед законом; демократія; соціально-ний захист і соціальний мир.

Влада духовна (влада духу) це: а) образне осмислення фактично-го впливу свідомості, мислення, психічних здібностей і станів на мотивацію і стимули поведінки людей; б) вплив релігійно-містичних уявлень на свідомість людей та їхню поведінку [199, 78].

Тут доцільно зробити певні принципіві пояснення.

Перше. Хоча більшість форм влади походять переважно від суспільної думки, над самою суспільною думкою теж існує певна влада тих, хто її формує, впливає на трансформацію, зміну. Особливий вплив на суспільну думку мають владні структури, політичні партії, об'єднання, засоби масової інформації. “Влада над суспільною думкою, — зазначає Б. Рассел, — як і будь-яка інша форма влади, має тенденцію до об'єднання і концентрації, що логічно приводить до монополії держави” [24, 85]. Зрозуміло, що за такої ситуації ті, хто володіє владою, стають усе байдужішими до інтересів і потреб звичайних громадян.

Друге. Коли йдеться про духовну владу, духовність влади, то неодмінно виникає питання моральності влади.

Влада і справедливість, чесність, моральність, гуманізм досить часто виявляються абсолютно несумісними явищами, хоча саме їх співвідношення обумовлює, визначає рівень моральності влади. Ще Конфуцій застерігав: якщо правити, керувати лише за допомогою закону, все налагоджуючи примусом, застереженнями, то люди виконуватимуть вимоги (бо змушені це робити), але не матимуть сорому. А якщо правити, керувати на основі моралі, добра, то народ не лише буде соромитися поступати аморально, негідно, а й виявлятиме певну покірність.

Неважко помітити, що для більшості нестабільних, перехідних суспільств, до яких належить і Україна, характерною ознакою є саме криза моральності, духовності — як загалом, так і в політиці, політичній сфері і діяльності зокрема.

І третє. Часто використовується таке комплексне поняття, як **культура влади**. Це певна форма соціальних відносин, яка характеризується здатністю впливати на характер і напрямок діяльності та

поведінку людей, соціальних груп і класів за допомогою таких економічних, ідеологічних та організаційно-правових механізмів, які полягають в обмеженні примусу і переході до застосування переконання у керівництві, впливу та контролю за допомогою авторитету і традицій. По суті, культура влади являє собою не що інше, як діалектичне поєднання, сукупність думок, ідей, переконань, емоцій, вчинків, дій, змісту та якості цінностей, традицій і норм, що регулюють суспільні відносини в країні й відносини з іншими країнами [151, 179].

Досить своєрідною за своїм характером і особливостями є **президентська влада** — встановлене конституцією та іншими законами коло повноважень найвищої посадової особи в державі, оскільки в різних країнах вона має власну специфіку.

Поняття “президент” (від лат. *praesidend* — той, хто сидить попереду) має кілька визначень: 1) глава держави в країнах з республіканською формою правління; 2) виборний керівник закладу, установи; 3) вища посадова особа компанії, корпорації.

Тут ми говоримо саме про президента як главу держави, а отже — про владу президента.

У державах з республіканською формою правління президент є главою держави або главою і держави, і виконавчої влади.

Що ж до сучасного розуміння статусу такої влади, то посаду президента було запроваджено у США 1787 року. Нині майже з 200 країн світу більш як у 130 існують посади президента.

Повноваження президента не в усіх країнах з президентською формою правління є однаковими. Так, у США, багатьох країнах Латинської Америки, Білорусі, Киргизстані, Казахстані, Узбекистані та інших країнах президент є одночасно главою держави і главою виконавчої влади. Його, як правило, обирають на загальних прямих (іноді — непрямих) виборах, тобто непарламентським шляхом. У таких країнах президент має право формувати уряд за номінальної участі парламенту, а уряд, своєю чергою, несе політичну відповідальність перед президентом за власну діяльність, однак він не має права розпустити парламент.

У більшості парламентських республік президент є лише главою держави. Він обирається безпосередньо парламентом або спеціальними колегіями (зборами). Такі збори утворюються, як правило, з членів самого парламенту і представників суб'єктів федерації або інших адміністративно-територіальних утворень. Владні повнова-

ження президента у парламентських республіках є дещо обмеженими, зокрема уряд формується за його номінальної участі. Президент має право у парламентських республіках на розпуск парламенту, хоча такий розпуск також контролюється урядом.

Досить своєрідним є статус президента у країнах із так званою змішаною республіканською формою правління, а саме: у парламентсько-президентських, президентсько-парламентських республіках. У таких країнах президент обирається на загальних виборах, хоча і є лише главою держави. На відміну від парламентської республіки він може бути наділений значними конституційними повноваженнями саме у сфері виконавчої влади, що дає йому змогу фактично керувати діяльністю уряду. Але за свою власну діяльність він водночас є відповідальним перед парламентом.

Багато повноважень стосовно статусу президентської влади мають суттєве значення незалежно від форми республіканського правління взагалі. Президент, зокрема, представляє країну у міжнародних відносинах, укладає міжнародні договори, призначає (або за його участі призначаються) члени уряду, інші посадові особи, підписує ухвалені законодавчою владою закони і оприлюднює їх, має і використовує право вето, видає відповідні укази, декрети, акти, вирішує право громадянства, нагороджує орденами і медалями, присвоює вищі військові звання, здійснює право помилування, приймає вірчі та відкличні грамоти тощо.

Загалом можна погодитися з думкою відомого українського політолога Д. Видріна, який метаморфози з моделями влади в Україні за роки незалежності коментує так: 1990–1991 рр. — то була парламентська республіка; 1991–1993 рр. — частково парламентсько-президентська республіка; 1996–1997 рр. — президентсько-парламентська республіка; нині маємо президентську республіку.

Церковна влада. Це одна з найдавніших традиційних форм влади. Нині у багатьох країнах вона або втратила свою колишню помітну вагу, або трансформувалася, набула дещо інших ознак і форм. Її найпростішою формою є влада чаклунів, проповідників, магів, оракулів. Особливого посилення і поширення церковна влада набула в середні віки. В окремих країнах її авторитет і нині досить високий (Італія, Іспанія та ін.). Церковна влада, як жодна інша, пов'язана з мораллю, етикою, хоча такий зв'язок є досить складним і неоднозначним.

У контексті поняття “влада” у політичних, соціально-гуманітарних науках вживаються й багато інших понять, наприклад: “влада ав-

торитету”, “влада апарату”, “влада банків”, “влада бізнесу”, “влада віри”, “влада грошей”, “влада диктатури”, “влада догм”, “влада закону”, “влада мафії”, “влада монарха”, “влада народу”, “влада обставин”, “влада ринку”, “влада сім’ї”, “влада традицій”, “влада центру” та ін.

8.2. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Окремого і детального розгляду потребує феномен “політичної влади”. Завдяки цій владі визначаються кордони, території держави і реалізуються особисті та загальні інтереси людей. Важливою функцією політичної влади є також встановлення загальнообов’язкових норм суспільного життя і контроль за їх дотриманням. Діапазон політичної влади надто великий, як і її значення у житті суспільств, окремих країн.

Влада, особливо політична, завжди є ареною найгострішої боротьби між усіма, хто її бажав і бажає, оскільки в кожному суспільстві існує величезне розмаїття інтересів, запитів і потреб. Власне кажучи, політична влада є особливим видом суспільних відносин, які називаються відносинами влади.

Влада, як зазначалося, — це здатність і можливість здійснювати свою волю, чинити вирішальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів, зокрема авторитету, права, насильства [151, 56–57].

Залежно від спеціальних структур, які проводять, реалізують владу, вирізняють законодавчу владу, судову, владу апарату, владу лідерів, владу масових рухів, владу державну, партійну та ін.

Політична влада — не просто одна з об’єктивних умов існування суспільства, розвитку політичного життя. Вона є **сполучною ланкою політичної системи суспільства**, оскільки зумовлює існування і взаємодію всіх суб’єктів політичного процесу, відображає і захищає корінні інтереси і загальну волю політичних суб’єктів.

Завдяки багатоаспектності феномену влади з’явилося багато спеціальних термінів і понять, як-от: автократія, бюрократія, аристократія, демократія, меритократія, партократія, охлократія, технократія, монархія, олігархія, що, по суті, перетворює владу на одну з центральних категорій політики.

Основними в сучасних концепціях політичної влади є такі питання: джерела і основи влади; моделі відтворення і концентрації влади.

Першоджерелом влади і її носієм є людина, група людей. Так, у Конституції України (ст. 5) зазначається, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Це означає, що конституційний лад, який є основою існування держави, може змінити лише народ і ніхто інший.

Політична влада завжди має суспільний характер, проявляється через функціонування певних структур, а також неможлива без використання сили, моралі, політичного впливу на людей, спирається на звичаї, традиції тощо.

Для більшості суб'єктів влади особливе значення має інтерес окремої людини, групи людей, нації, народу. Такий інтерес визначається, враховується, максимально використовується у політичній діяльності.

Основою або джерелом влади є засоби, які використовуються для впливу на об'єкти влади з метою досягнення певних результатів.

Щодо ресурсів, потенціалу влади, то ними є ті потенційні основи влади, тобто засоби, які ще можуть бути використані, або використовуються, але недостатньо.

Влада не просто важливий атрибут політичної системи. Це найголовніша з багатьох потреб людини. Практично немає тих, хто не прагнув би досягти влади і слави. За визначенням А. Адлера, “прагнення особистої влади є не що інше, як конкретизація бажання стати досконалішим” [156, Т. 2, 234].

Бажання влади виникає, як зазначалося, переважно у двох основних формах:

- **експлікативне** (від фр. *explicite* — чітко означене) — притаманне не всім, а лише лідерам;
- **імплікативне** (від фр. *implicite* — приховане, нечітко окреслене) — властиве тим, хто йде разом з лідером, за ним, сподіваючись, що в разі його перемоги, перемоги його групи і їм, образно кажучи, перепаде частка влади.

Влада, особливо політична, здійснюється і виявляє себе завдяки таким ознакам і функціям:

- примус (прямий або опосередкований);
- приваблювання (обіцянки, підкупи);
- блокування (створення перешкод для конкурента у боротьбі за владу);
- “створення вимог” (штучне формування потреб, які може задовольнити лише агент влади, тобто своєрідний політичний маркетинг);

- “розширення мережі влади” (включення додаткових джерел залежності суб'єкта влади);
- шантаж (погрози);
- підказки (привнесення у масову свідомість вигідність і потрібних владі сентенцій, точок зору, стереотипів);
- інформаційний прямий і опосередкований контроль (за допомогою різних побажань, рекомендацій, помсти).

Окремо розглянемо **зміст і форми прояву політичної влади у суспільстві.**

Політична влада — це: а) здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднань з допомогою будь-яких засобів — волі, авторитету, права, насильства; б) центральні, організаційні й регулятивно-контрольні засади політики [142, 261].

Політична влада має свої форми прояву та засоби здійснення.

Основними формами прояву влади є панування, керівництво, управління, організація, координація, контроль.

До основних засобів здійснення політичної влади належать право, авторитет, примус, традиції, насильство, шантаж, підказки.

Політична влада має кілька різновидів; найпоширеніші з них авторитаризм, тоталітаризм, демократія. Кожний з цих різновидів характеризується своїми ознаками. Найвиразніші з них такі:

- **авторитаризм.** Політичний режим з яскраво вираженою монополією на владу окремої особи, угруповання або політичної партії, надмірною централізацією влади (східні деспотії, тиранії, олігархії, диктатури Стародавнього Риму, феодальні держави середньовічної Європи, політичні режими певної частини європейських країн у роки між Першою та Другою світовими війнами та ін.;

- **тоталітаризм.** Політичний режим, згідно з яким держава намагається встановити повний всеохоплюючий контроль за всім, що відбувається в суспільстві, різновид жорсткої диктатури в умовах: офіційної ідеології, що заперечує попередній порядок організації суспільства; монополії на владу єдиної масової партії; системи поліцейського терористичного контролю за всім, що діється в суспільстві, життям громадян; жорсткого партійного контролю за всіма засобами інформації, особливо масовими; жорсткого контролю за збройними силами; централізованого контролю за економікою, системою господарювання;

- **демократія** (далі розглядатиметься детально).

Політична влада має два види форм свого вираження: державні і громадські.

Державні форми вираження політичної влади:

- законодавча;
- виконавча;
- судова.

Громадські форми вираження політичної влади:

- влада політичних партій;
- влада громадських організацій, об'єднань, спілок;
- влада неформальних рухів.

Формами прояву політичної влади на державному рівні є влада-руювання і керівництво.

Форми прояву політичної влади на громадському рівні — контроль, організація, управління.

Будь-яка влада, і політична також, має певні межі. Морально виправдана влада, — на думку А. Уайтхеда, — обмежена рамками компетенції” [198, 456]. У цьому зв'язку гостро постає проблема отих самих рамок. Від чого вони залежать: від загальної культури, політичної культури, свідомості суб'єкта влади чи ще від чогось? Очевидно, від усього в комплексі, що можна було б назвати освіченістю і культурою. Там, де їх немає, можливі терор, узурпація, вбивства, зневага, корупція, підкуп, шантаж, протекціонізм тощо.

Політична влада має і відповідні ресурси, без яких вона не може існувати.

Ресурси влади у широкому розумінні — **це засоби, які використовуються для того, аби впливати на інших.**

Ресурси влади у вузькому розумінні — це засоби, за рахунок яких суб'єкт впливає на об'єкт влади.

Відповідно до характеру і сфери впливу **ресурси влади поділяють на нормативні, примусові та утилітарні.**

- **нормативні ресурси** — це засоби впливу на внутрішній світ, ціннісні орієнтації людини та норми її поведінки;
- **примусові** — це переважно силові методи, методи адміністративного впливу (суд, міліція, прокуратура, поліція, служба безпеки, армія тощо);
- **утилітарні** — це ресурси, пов'язані з відповідними благами громадян, їх потребами і повсякденними інтересами.

Ресурси влади можна поділяти також за сферами життєдіяльності суспільства, людини на економічні, соціальні, культурно-інформаційні, силові і демографічні.

- **Економічні ресурси влади** — це матеріальні цінності, гроші, техніка, земля, корисні копалини, інші речі матеріального виробництва, що є предметом і засобом найгострішої політичної боротьби.

- **Соціальні ресурси влади** — це той соціальний статус, який має носій влади (посада, освіта, рівень соціального забезпечення, медичного, іншого обслуговування). Ці ресурси влади найсуттєвіше значення мають для владного рівня, засад окремого політичного, громадського діяча, політичної еліти. Часто вони спрацьовують у поєднанні один з одним, особливо під час референдумів, опитувань громадської думки, виборів, коли виникає потреба водночас виборцям, електорату, визначитися зі своїм вибором на користь конкретної людини, політика, партії ідеї, ідеології тощо.

- **Культурно-інформаційні ресурси влади** — це знання, інформація, які поширюються через науково-освітні заклади, різноманітні засоби масової інформації. Такі ресурси мають вирішальний вплив на формування громадської думки, її зміну, деформацію і особливо активно використовуються з метою маніпулювання суспільною свідомістю.

- **Силові ресурси влади** (або спонукальні) — це безпосередньо задіяні у політичному процесі сили морально-фізичного примусу (суд, прокуратура, міліція, поліція, армія, служба безпеки, інші каральні, примусові органи). Насамперед ці ресурси влади використовує держава, ті суб'єкти політичного процесу, яким вони доступні, у розпорядження яких перебувають.

- **Демографічні ресурси влади** розуміють як такі, що людина може стати і стає ресурсом влади, коли є засобом реалізації волі.

Вважають, що саме у тоталітарному суспільстві усі перераховані ресурси влади використовуються до особистості сповна і досить результативно у тому сенсі, що людину позбавляють можливості і права на вільне й демократичне життя.

За функцією органів, наділених владними повноваженнями, владу поділяють на законодавчу, виконавчу і судову. При цьому існує проблема противаг, урівноваження влади, особливо у нестабільних, перехідного стану суспільствах.

Політичну владу можна розглядати як владу індивідів і владу організацій. У першому випадку йдеться про владу окремих державних, політичних, громадських діячів (президент, прем'єр-міністр, спікер, лідер політичної партії, об'єднання, руху тощо), а в другому — про владу кількох організацій, що об'єдналися під (на основі) єдиною

ідеєю, програмою, платформою (більшість у парламенті, об'єднання на виборах, у процесі підготовки і проведення певної акції тощо).

За рівнем поширення владу поділяють на мегавладу (НАТО, ООН та ін.), **макровладу** (центральні органи держави), **мезовладу** (регіональні органи), **мікровладу** (малі групи, організації тощо).

Стосовно влади як суспільного феномену часто вживають термін “легітимність”. Він виник на початку XIX ст. у Франції, де йшлося про поновлення влади короля як єдино законної на відміну від влади узурпатора.

Легітимність — це ознака цивілізованої влади, визнання громадянським суспільством її правомірності. Якщо в країні визнається право носія влади диктувати норми поведінки іншим індивідам, то така влада фактично є легітимною. Це однак не означає, що ця влада визнається усіма одноставно і однозначно. Практично немає суспільств, країн, де не було б правопорушників, кримінальних злочинців, анархістів тощо. Владу критикує менша частина суспільства, групи, окремі громадяни. Отже, легітимною влада є тоді, коли її дії підтримуються більшістю. Існування меншості, в тому числі відверто опозиційної — справа реальна і об'єктивна.

Легітимність — результат відповідної еволюції суспільства. У нестабільних, перехідних суспільствах, де нестійкими є норми поведінки громадян, легітимність майже неможлива або недостатня.

Кожний суспільний лад, влада є виправданими, дійсними, коли вони легітимні, тобто визнані.

Легітимація — це складний процес згуртування суспільства на основі спільних цінностей і водночас доведення здатності реалізувати колективну ідентичність з боку політичної організації суспільства [194, 321].

Легітимними можуть бути лише такий суспільний лад чи влада, які не лише визнають, а й ґрунтуються на цінностях, природно-історично вироблених, сформованих і максимально збережених нацією, народом, спільнотою. Той же комуністичний режим, наприклад, ніколи не був і не міг бути легітимним, оскільки його суть була антинародною, а ідеологія ґрунтувалася виключно на самоствердженні, самопроголошенні.

Виокремлюють три рівні легітимності влади: ідеологічний, структурний і персоналізований.

Ідеологічний рівень легітимності влади базується на відповідності влади конкретному типу соціалізації у певному суспільстві. Він виявляється також у тому, якою мірою маси довіряють знанням, про-

фесіоналізмові тих, хто ними керує. Скажімо, довіра до влади знижується, коли управлінці не виконують або погано виконують свої обіцянки.

За усієї, здавалося б, однозначності поняття “легітимність влади” тут теж існують різні точки зору стосовно сутнісної характеристики цього явища.

Ліберально-демократична точка зору стверджує, що легітимною є лише така влада, яка здобута (досягнута) законним шляхом.

Прагматична точка зору стверджує, що легітимною є така влада, яка спроможна забезпечити стабільний суспільний розвиток, мир, злагоду незалежно від того, яким шляхом, способом вона здобута (досягнута).

Структурний рівень легітимності влади властивий для досить стабільних суспільств, де влада сформована і діє на основі встановлених, відомих правил, тобто люди вірять, що політична система, в якій вони живуть, існує загалом закономірно, об'єктивно.

Персоналізований рівень легітимності влади пов'язаний з конкретною особою, діяльність якої схвалюється народом, визнається іноді мало не ідеальною. Ідеться про харизматичних лідерів, політичних, громадських діячів.

Аби ще краще зрозуміти суть політичної влади, необхідно зазначити, що зарубіжні фахівці характеризують феномен влади за чотирма напрямками: біхевіористським, теологічним, інструменталістським і структуралістським.

Біхевіористи (Ф. Ніцше, Б. Скіннер, Б. Рассел) вважають, що більшість людей неспроможні бути ініціаторами будь-чого, а влада є певним типом поведінки, здатної відповідно впливати на інших людей, на їх поведінку.

Телеологи вважають, що влада є засобом обміну. Щоб якомога успішніше реалізувати певні суспільні цілі, її віддають тому (тим), хто найкраще може нею розпорядитися в інтересах багатьох. Інакше кажучи, влада, як усе інше, є засобом ринкових відносин.

Інструменталісти трактують владу як набір певних інструментів, завдяки яким вона власне здійснюється. На думку, зокрема, О. Тоффлера, домінуючим інструментом влади є багатство, сила і знання. У зв'язку з підвищенням у житті людей ролі знань інструменталістські теорії нині досить популярні.

Структуралісти розглядають владу як структуру певних відносин між підлеглими та їхніми керівниками, тобто як співвідношення винагород і покарань.

За визначенням М. Вебера, існує влада трьох типів: традиційна, харизматична, раціональна.

Традиційна влада базується на вірі підлеглих у її законність, а також характеризується наявністю традиційних норм, на які постійно посилається той, хто здійснює владу.

Харизматична влада ґрунтується на вірі в те, що її носій має виняткові, майже магичні здібності, завдяки яким і здійснює таку владу.

Раціональна влада передбачає всевладдя раціональної бюрократії та максимально демократичний механізм вибору того, хто здійснює владу.

Влада — не абстракція. Це конкретна сукупність людей і законів, об'єднаних спільною ідеєю. Фактично політичний та економічний успіх будь-кого гарантується лише тоді, коли метою влади є оволодіння не природними чи іншими багатствами, а свідомістю людей.

Виокремлюють кілька джерел влади: влада винагороди, примусу або стягнення, нормативна, еталону, знавця, інформаційна.

Влада має певні функції. Основні з них — владарювання, керівництво, управління, організація, контроль.

Як суспільне явище **влада має певний структурний зміст**, на основі якого її можна класифікувати. **Найважливіші класифікаційні ознаки влади:**

- **сфера функціонування** (політична, економічна, духовна, сімейна та ін.);
- **обсяг прерогативи** (державна, регіональна, місцева, міжнародна);
- **суб'єкт** (людина, соціальна група, клас, партія, народ);
- **формально-структурні ознаки** (єдиновладдя, двовладдя, багатовладдя, олігархія, аристократія);
- **методи здійснення** (насильство, панування, примус, переконання);
- **обсяг** (одноособова, колективна, групова);
- **режим управління** (деспотичний, тоталітарний, авторитарний, демократичний).

Досить часто **політична думка розглядає владу в її широкому та вузькому розумінні**. В широкому розумінні йдеться про всю систему влади, основою якої є волевиявлення народу або певної соціальної структури, групи; у вузькому значенні поняття влади пов'язане з її організаційним аспектом, функціональним навантаженням, що здебільшого має правову форму.

Характерні властивості політичної влади:

- спроможність, готовність суб'єкта влади виявляти відповідну політичну волю;
- очолювання різних політичних суб'єктів усього навколишнього політичного простору через взаємодію з ними;
- наявність політичних структур, організацій, через які суб'єкти політичного волевиявлення здійснюють політичну діяльність;
- усвідомлення політичного інтересу і конкретних політичних потреб;
- забезпечення соціального панування в суспільстві суб'єкта політичної влади.

Політична влада існує у різних формах. Розрізняють партійну владу, інформаційну, владу громадських організацій і об'єднань та ін. Центральним знаряддям влади є державна влада. Саме навколо неї завжди точиться найгостріша боротьба, відбувається політичний процес.

У різних суспільствах різними є джерела, носії влади.

Носієм влади у демократичних суспільствах є насамперед народ, а політична влада, по суті, покликана звести до спільного знаменника розрізнену волю всіх соціальних суб'єктів. Ідеться про єдину волю суспільства і держави, що якраз і є запорукою формування громадянського суспільства.

Застосовувати владу можна переважно двома способами — маніпулюванням і впливом. Обидва способи передбачають застосування конкретних засобів і дій, які ще називають політичними технологіями.

Нестабільному суспільству потрібна не демократія, а насамперед сильна влада, оскільки широка демократія можлива лише за умови високого рівня загальної та політичної культури громадян. Через її брак, відсутність об'єднувальної ідеї, постійні суперечності між політичними партіями, соціальними кланами, групами країна найчастіше потопає у чварах, суперечках, міжнаціональних конфліктах.

Будь-яка влада здатна з часом втрачати ефективність, тобто відбувається своєрідна **ерозія влади**. Про це свідчать зниження ефективності управлінських дій, підвищення рівня простого адміністрування тощо. Причиною ерозії влади є й те, що змінюються мотиви діяльності особи, політичної сили. Наприклад, до отримання влади політик ставив перед собою благородні цілі працювати в ім'я людей, їхніх інтересів, а після її здобуття прагне лише втримувати владу і за-

довольняти власні інтереси. Ерозія влади посилюється також через відсутність заходів удосконалення стилю керівництва, діяльності, критики влади з боку інших тощо.

Ерозія влади — це її розмивання внаслідок егоцентризму і корупції.

Перше обумовлено тим, що з часом влада стає щораз більш егоцентричною — політичні лідери, керівники, управлінці більше турбуються не про те, щоб влада була корисною, потрібною для різних соціальних груп і верств, а щоб елементарно утримати її, не втратити, розширити сферу свого впливу.

Друге можна пояснити так: чим вищий рівень влади, тим сильнішими і помітнішими стають тенденції до корупції і “погіршення” діяльності органів влади. Як правило, керівники високого рівня, боячись втратити владу, шукають ворогів збоку, намагаються виправдати свої дії тим, що хтось, мовляв, зазіхає на їхню владу.

Виокремлюють такі **основні види політичної влади: державну; органів самоврядування; політичних груп, сил, партій, об'єднань, окремих політичних лідерів; засобів масової інформації.**

Серед означених видів влади особливе місце, як наголошувалося, займає державна влада, бо вона значною мірою є автономною, ізольованою, здійснюється спеціальним апаратом, має певну і досить сильну монополію, скажімо, у прийнятті законів, нормативних актів.

Отже, влада є складним суспільним феноменом, що проявляється на всіх рівнях і в усіх сферах суспільного життя, і значною мірою детермінована соціально-психологічними особливостями її носіїв і суб'єктів.

Влада — це можливість і здатність одних впливати на інших, використовуючи для цього засоби насильства, примусу, права або авторитету. Нерідко перелічені складові механізму впливу взаємодоповнюються і взаємопоєднуються.

Влада, боротьба за неї неможливі без політичних криз та конфліктів, без існування політичної опозиції.

Політична криза — це надзвичайний стан окремої політичної інституції або й цілої політичної системи, що унеможлиблює їх подальше існування й функціонування і робить необхідними (потребує) відповідні зміни [177, 124].

Вирізняють такі основні причини політичних криз:

- неоднакове ставлення людей до засобів і результатів праці;
- падіння, зниження рівня життя людей, окремих соціальних груп;
- розподіл людей на тих, хто керує, і тих, ким керують;

- недосконалість методів управління;
- відмінність інтересів суспільних груп, незбіг цінностей;
- релігійна непримиренність, фанатизм та ін.

Розглянемо питання природи та особливостей політичних конфліктів.

Конфлікт загалом є надто поширеним явищем у людському житті. Немає людей, які абсолютно уникали б конфліктів, не були хоч якоюсь мірою їхніми учасниками, а свідками й поготів. Де є людина, там є і конфлікт.

Слово “конфлікт” походить від латинського *conflictus* — зіткнення і практично у незмінному вигляді входить в інші мови (*conflict* — англ., *konflikt* — нім., *conflit* — фр.). У російській мові воно використовується з XIX ст. У першій третині XX ст. термін “конфлікт” з’явився в Енциклопедичному словникові Російського бібліографічного інституту “ГРАНТ” (1924–1934 рр.) у такому визначенні: “Конфлікт — зіткнення, суперечка, зокрема, розбіжність у точках зору між урядами і народними представниками” [110].

Конфлікт політичного характеру — це зіткнення проблемних або таких, що не збігаються, інтересів, дій, поглядів окремих особистостей, представників політичних партій і громадських організацій, об’єднань, етнічних, соціальних груп, держав та їхніх органів.

Із наведених визначень поняття “конфлікт” зрозуміло, що таке поняття не може належати жодній окремій галузі науки і практики. За даними О. Анцупова і О. Шипілова, конфлікти вивчають як мінімум одинадцять галузей знань (психологія, політологія, соціологія, філософія, історія, педагогіка, мистецтвознавство, правознавство, соціобіологія, математика, військові науки). І кожна з цих та інших наук використовує свої поняття конфлікту — воєнний, правовий, регіональний, художній, етнічний, міжнаціональний тощо.

Зрозуміло, що кожна наука наділяє (наповнює) поняття конфлікту власним змістом. Скажімо, економісти часто ототожнюють конфлікт з конкуренцією, психологи — з певними “труднощами”, “напруженістю”, соціологи — з поняттями “дебати”, “опозиція” та ін.

Інтерес до розробки загальної концепції конфлікту виник насамперед у соціології. Найбільш відомими у цій галузі є праці Г. Спенсера, М. Вебера, Л. Гумпловича. Згадані та інші автори розглядали конфлікт як основний стимул соціального розвитку.

Пізніше, з появою праць Р. Дарендорф (Німеччина), Л. Козера (США) сформувалась окрема галузь знань — соціологія конфлікту.

К. Томас, Д. Раппопорт, Р. Доз, Л. Томпсон та інші науковці ґрунтовно розробили психологічні аспекти конфлікту.

Нині існує окрема, специфічна наука — **конфліктологія**. Відомий російський вчений А. Здравомислов зауважує, що **конфлікт — важлива сторона взаємодії людей у суспільстві, свого роду клітинка соціального буття. Це форма відносин між потенційними або активними суб'єктами соціальної дії, мотивація яких обумовлена цінностями і нормами, інтересами і потребами, що протистоять одні одним.**

Досліджуючи конфлікт, варто пам'ятати, що існують, як зазначалося, різні підходи до визначення суті конфлікту. Скажімо, уявлення про конфлікт як інтрапсихічний феномен пов'язаний із суперечностями у самій людині, особистості. Так, К. Холл і Г. Ліндсней зазначають, що, по суті, всі теоретики особистості будь-якої віри і утверджень, вважають, що в особі діють протилежні тенденції, які можуть заходити у конфлікт. Така думка не є новою. Ще З. Фрейд вважав, що людина постійно перебуває у стані внутрішнього і зовнішнього конфлікту з тими, хто її оточує, і зі світом загалом. Йдеться про так звані внутрішні конфлікти людини. Про них, зокрема, багато писав К. Хорні, інші вчені.

Цікавими є погляди на конфлікт представників так званої гуманістичної психології, які зазначають, що оскільки людська природа визначається не тим, що робить людина, а тим, як вона усвідомлює своє буття, її природа ніколи не може бути визначена повністю. Тобто, на думку гуманістичних психологів, конфлікт не є явищем немінучим. Однак той же Р. Мей, наприклад, стверджує, що “кінцева цілісність людської особистості не лише неможлива, а й небажана... Особистість динамічна, а не статична, її стихія — творчість, а не скініння. Наша мета — новий, конструктивний перерозподіл напруги, а не абсолютна гармонія. Повне усунення конфліктів веде до застою, наше завдання — перетворити деструктивні конфлікти в конструктивні” [111, 30].

Конфлікт — це об'єктивне, закономірне явище, що постійно супроводжує людину, потребує від неї певних сил, вміння переборювати труднощі, надає життєвого досвіду у боротьбі з такими труднощами. Інша справа — характер, особливості конфліктів, специфіка їх розвитку, результати розв'язання, тобто наслідки.

Найважливіші складові конфліктів: сторони, що конфліктують; зона розбіжностей між конфліктуючими сторонами; мотиви конфлікту; дії. Конфлікти розрізняють за суб'єктами, рівнем конфліктних відносин, об'єктом.

Конфлікти можуть виникати навмисно (з чіткої ініціативи) і на основі існуючих суперечностей.

Розрізняють такі види суперечностей:

- що сформувалися в результаті соціально-економічного і матеріально-побутового становища людей;
- зумовлені неприйняттям політики тих, хто реально має владу.

Звичайно, не всі суперечності, у тому числі політичні, спричинюють конфлікти. Щоб виник конфлікт, суперечності мають бути кимсь усвідомлені, а поведінка відповідно мотивована.

Окремі дослідники об'єктивно існування конфліктів пояснюють довготривалою нерівноправністю становища, в якому перебувають соціальні групи суспільства.

Конфлікти поділяють також на рольові та соціальні.

Рольовий конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — це внутрішній конфлікт особистості, пов'язаний з необхідністю людини поперемінно, а то й одночасно виконувати різноманітні ролі. Наприклад, протягом дня чоловік може виконувати ролі батька, сина, керівника, підлеглого, пішохода, водія, коханця та ін. Звичайно, такий калейдоскоп соціальних ролей змушує людину мобілізувати власні фізичні й психологічні сили і можливості.

Соціальні конфлікти пов'язані із зіткненням інтересів людей і можуть призводити до серйозних суперечностей.

Водночас соціальні конфлікти мають не лише дезінтегруючі, руйнівні наслідки, а й сприяють стабілізації, інноваційній діяльності.

Соціальні конфлікти розмежовують за соціальним рівнем сторін, що конфліктують, поділяючи їх на загальносоціальні, або макрорівневі (класові, етнічні, соціально-професійні), міжгрупові (між формальними та неформальними підрозділами в організаціях), міжособові, внутрішньоособистісні, або рольові, та ін.

Людина постійно перебуває в різноманітних конфліктах — внутрішньоособистісних, міжособових, групових, службових, політичних, міжнаціональних, міжнародних та ін. Отже, завжди існує потреба вміти врегульовувати конфлікти, особливо в нестабільних суспільствах. І хоча протилежностями конфлікту є злагода, єднання, згуртованість, мир, конфлікти — норма життя людини.

Психологія конфліктів значною мірою розвивається на базі психології особистості, особистостей, причетних до конкретного конфлікту. Оскільки конфлікти завжди пов'язані із зіткненням інтересів і

поглядів людей, то в їх зародженні, розвитку, розв'язанні величезну роль відіграє психологічний фактор [92, 17].

Упродовж останніх десятиліть інтенсивного розвитку набула **конфліктологія – самостійна наукова дисципліна**, що має комплексний характер і тісно пов'язана з такими галузями наукового знання, як філософія, соціологія, історія, економіка, культурологія, правознавство, педагогіка, політологія, психологія, математика, воєнна наука та ін.

Оскільки конфліктологія вивчає конфлікти і шукає засоби їх регулювання, вона має багато спільного з політичною психологією хоча б тому, що політичних конфліктів людству не бракувало за будь-яких часів.

У процесі розвитку будь-якого суспільства, людства загалом неминучими є соціальні конфлікти саме як процеси розвитку відносин, наслідки дій людей і прагнення протилежних цілей.

Конфлікти можуть бути **зумовлені об'єктивними і суб'єктивними причинами**.

Серед суспільних конфліктів виокремлюють насамперед політичні та економічні.

Мабуть, не існує в політології такої проблеми, до якої виявляли б інтерес так багато вчених, як до політичних конфліктів. Їх вивчали і вивчають Р. Дарендорф, К. Боулдінг, Л. Козер, Р. Макк, Р. Снайдер, К. Кучер, Г. Зіммель, К. Маркс, Р. Преторіус, Е. Дюркгейм, Дж. Рекс, Т. Парсонс, В. Овчинникова, А. Здравомислов, В. Семенов, А. Романюк, Ю. Запрудський, В. Иванов та ін. Це свідчить про складність, багатогранність і неоднозначність феномену “політичний конфлікт”.

Політичний конфлікт є насамперед формою взаємовідносин окремих особистостей, партій, політичних груп, громадських об'єднань, класів, держав, окремих політиків, громадських діячів з приводу відносин влади.

Основні типи політичних конфліктів:

- внутрішньополітичні;
- зовнішньополітичні (міжнародні);
- міждержавні;
- міжетнічні;
- між військово-політичними союзами (коаліціями);
- міжкласові;
- усередині військово-політичних союзів (коаліцій);
- внутрішньопартійні;

- міжрегіональні;
- внутрішньоелітарні;
- міжрелігійні;
- між міжнародними політичними організаціями;
- міжособові.

До найпоширеніших методів розв'язання конфліктів належать:

- “уникнення”;
- відкладення;
- зближення позицій протилежних сторін за допомогою посередника;
- третейський розгляд або арбітраж;
- переговори конфлікуючих сторін на основі наявного балансу інтересів.

Перш ніж розв'язувати конфлікт, спробувати перемогти в ньому або уникнути конфлікту, **його аналізують**. Для цього потрібно:

- визначити рівень напруженості, що виникла;
- оцінити реальні сили окремих сторін конфлікту;
- визначити основні причини конфлікту;
- знайти безпосереднє джерело, привід для конфлікту;
- визначити суть ідеологічних, екологічних, політичних, інших вимог (якщо такі є) конфлікуючих сторін.

Предметом політичного конфлікту завжди була і є влада. Нас оточують предмети, складний світ предметів. Влада діє на цей світ предметів, а через вплив на них впливає на людей, на відносини, що склалися між ними.

Влада постійно намагається встановити певні норми суспільного життя і потім постійно здійснює контроль над дотриманням цих норм.

Залежно від особливостей суспільства і влади характеризують, поділяють і типологізують конфлікти.

На думку Ф. Хайєка та інших відомих політологів, фактично **розглядають дві основні модифікації конфліктів – конфлікти авторитарної (тоталітарної) і демократичної влади**.

Коли ми говоримо про конфлікти авторитарної влади, маємо своєрідний “рух без світлофорів”, коли влада бере на себе повну відповідальність за все, що відбувається в суспільстві, позбавляючи людей свободи і творчості [92].

Другий тип конфліктів Ф. Хайєк характеризував як конфлікти, притаманні “суспільству світлофорів”. У ньому водії (громадяни. – М.

Г.) “самі обирають маршрут, тобто визначають мету і засоби своєї предметної діяльності відповідно до своїх інтересів” [(92, 213–218)].

Саме принципи демократії і лібералізму роблять владу більш гнучкою, стійкою і гуманною, хоча, як відомо, демократія багатьма філософами визнавалася і визнається також далеко не ідеальною формою правління, владарювання, влаштування, організації життя. Кажуть так: демократія не забезпечує раю, однак і не дає перемогти пеклу. А це вже немало.

Політичний конфлікт можна також розрізнати як такий, що стосується всього політичного простору (наприклад, між гілками влади), і як конфлікт усередині владних структур, коли сторони воюють за перерозподіл влади або розширення владних повноважень.

Політичний конфлікт — це надмірне загострення взаємовідносин сторін у політиці або їх зіткнення, пов'язане з відмінностями їх становища у суспільстві.

Джерелом політичних конфліктів є конкуренція, суперництво, антагонізм, ворожість у сферах економіки, політики, політичних інтересів.

Незалежно від характеру всі політичні конфлікти тією чи іншою мірою стосуються влади, владних інтересів. Так, чи можна, наприклад, вважати суто економічним конфлікт в Україні з питання приватизації землі? Найбільшою мірою це політичний конфлікт, оскільки власність на землю — це політична власність, політична проблема.

Одним із показників можливого політичного конфлікту, а то й політичної кризи є **політична напруженість**. Для неї властиве поширення серед широких верств населення настроїв невдоволення існуючим становищем у певних сферах життя або існуючим соціальним устроєм загалом. Така ситуація в суспільстві спостерігається напередодні системної кризи, коли активізується діяльність політичних партій, громадських організацій, відбуваються мітинги, маніфестації, організуються пікети, посилюється міграція тощо. Це можуть бути передумови системної або несистемної, локальної, регіональної чи іншої кризи.

У суспільстві завжди **існують системні і несистемні політичні конфлікти**.

Системні конфлікти стосуються базових підвалин та принципів існування суспільства. Здебільшого ці конфлікти відіграють дезінтегруючу роль.

Несистемні конфлікти основних підвалин суспільства не торкаються і дезінтегруючої ролі не відіграють.

Політологи розрізняють три основних типи політичних конфліктів: інтересів, цінностей, ідентифікації.

Конфлікти інтересів, як правило, спостерігаються у високорозвинених, стабільних країнах, де час від часу перерозподіляється власність, капітали тощо. Вважають, що розв'язувати такі конфлікти легше, ніж інші.

Конфлікти цінностей, або ціннісні конфлікти, навпаки, характерні для держав нестабільних, з нестійким державним устроєм. Ці конфлікти розвиваються навколо таких цінностей, як свобода, рівність, автономія, справедливість тощо, для уточнення їх розуміння та реалізації в життя.

Конфлікт ідентифікації настає тоді, коли суб'єкт політичного процесу намагається ототожнювати себе з відповідною соціальною групою. Такий політичний конфлікт був, зокрема, в Росії під час штурму Білого дому, коли різні соціальні групи намагалися довести, яка з них найдемократичніша, "найнародніша".

Досить поширеними є політичні конфлікти між різними гілками влади, партіями, рухами, громадськими об'єднаннями, окремими політичними лідерами, між фракціями і групами у парламентах, апаратами уряду і президента, між місцевою і центральною владами, між різними класами, соціальними групами. Це природно і особливо характерно для нестабільних суспільств, що перебувають у так званому перехідному стані від однієї системи соціально-економічних, політичних відносин до іншої, оскільки саме в них надто помітно виявляється відмінність і навіть різка протилежність інтересів і потреб усіх соціальних і політичних суб'єктів.

Залежно від кількості учасників (сторін) політичні конфлікти можуть бути двосторонніми (двоскладовими) і багатосторонніми (багатоскладовими).

Політичні конфлікти поділяють також на антагоністичні і неантагоністичні, явні і приховані (латентні).

Як і будь-які інші, політичні конфлікти за рівнем розвитку поділяють на внутрішньоособистісні, міжособові, індивідуально-групові, внутрішньогрупові, міжгрупові, організаційні, класові, міжнаціональні, міждержавні.

Внутрішньоособистісними називають **конфлікти** між "хочу!", "повинен!" і "розумно!" [92, 95]. Людина завжди є носієм певної свідомості, поглядів, які не є, однак, сталими. Вони змінюються під впливом найрізноманітніших обставин. При цьому нормальний роз-

виток особистості пов'язаний із розумінням відмінності між реальною та ідеальною метою, в результаті чого і виникає внутрішній конфлікт. Він особливо характерний для політичних діячів високого рівня, які орієнтуються не лише на сьогоденну, реальну мету, а й на так звану велику, або ідеальну, мету, намагаючись якомога швидше утвердитися.

Внутрішньоособистісні конфлікти, як правило, спричиняють і міжособові, оскільки людина, не знаходячи відповіді на запитання, що її хвилюють, не дістаючи схвалення і підтримки своєї позиції іншими, намагається досягти цього саме за рахунок міжособових конфліктів.

Міжособові конфлікти в політиці мають певні особливості. У житті кожної людини таких конфліктів багато. Міжособові конфлікти характеризуються, з одного боку, змістом, тобто тим, що становить предмет різних поглядів конфліктуючих сторін. У політиці найголовніше — політичні погляди, оцінки, ідеали, ідеології. З другого боку, конфлікт має психологічну основу, пов'язану з особливостями конфліктуючих як особистостей, як суб'єктів конфлікту. Це визначає манеру, стиль поведінки конфліктуючих сторін.

Міжособові конфлікти нерідко переростають у групові, коли конфліктуючі сторони у різний спосіб доповнюються прихильниками, однодумцями. У політиці таке явище поширене як ніде.

Міжорганізаційні конфлікти в політиці виникають як зіткнення окремих партій, громадських організацій, об'єднань, великих груп. Останні мають доленосне значення для цілих націй, народів, оскільки у великі групи люди об'єднуються на основі спільного соціального становища, місця проживання, спільних інтересів, громадянства чи підданства, національності тощо.

Політичний конфлікт, як і будь-який інший, може бути **інтегруючим** і **дезінтегруючим**, або системним і несистемним. Системні конфлікти стосуються базових засад суспільства, принципів, на яких воно базується й існує, і є дезінтегруючими. Несистемні конфлікти таких засад не торкаються, а тому є інтегруючими.

У процесі політичного конфлікту його учасники вибирають відповідну **стратегію поведінки**, намагаючись при цьому максимально відстояти, задовольнити свої інтереси. Типовими стратегіями такої поведінки є **конкуренція**, **співробітництво**, **ухилення**, **приспособлення**. При цьому конкуренція і співробітництво вважаються активними діями, а ухилення і приспособлення — пасивними.

Політологи, зокрема Г. Зіммель, дійшли висновку, що **чим гостріший політичний конфлікт, тим згуртованіші групи, сторони, що конфліктують**. Власне, без такої згуртованості взагалі марно сподіватися на перемогу в конфлікті. Логічно і те, що пом'якшення гостроти конфлікту зменшує і його інтегруючу функцію в суспільстві.

Розвиток конфлікту фактично один і той самий: **передконфліктна ситуація, власне конфлікт** (інцидент), **ескалація конфлікту** (коли відбуваються певні його акти), **кульмінація** (найбільше загострення конфлікту), **завершення конфлікту**.

Будь-який конфлікт може існувати лише тому, що люди витрачають енергію на підтримку його існування. Багаття конфлікту, образно висловлюючись, горить тому, що люди підкидають у нього “дрова” — віддають йому час, душевні сили, здоров'я, а іноді й усе життя [92, 41]. Інакше кажучи, найпростіше і найлегше позбутися конфліктів — не розв'язувати їх. Однак це практично неможливо, оскільки в зоні конфліктів перебувають надто важливі для людей цінності та інтереси.

Існують два основних варіанти розкриття (оприлюднення) суті політичних конфліктів — **гласний і негласний**.

У першому випадку суть політичних конфліктів розкривається відкрито — через пресу, радіо, телебачення, мітинги, зібрання, засідання парламенту тощо.

Гласний варіант розкриття політичних конфліктів властивий демократичному суспільству. Гласно розв'язуються конфлікти у процесі обміну думками, дискусій, вивчення громадської думки та ін.

Негласне розкриття суті політичного конфлікту відбувається таємно, коаліційно, на рівні групи і тому, як правило, конфлікт залишається не розв'язаним, суперечності неусунутими, згоди між сторонами, що конфліктують, не досягнуто. Тимчасово зменшується тільки гострота конфлікту.

За всіх особливостей та специфічних умов розв'язання кожного конкретного конфлікту можна виокремити деякі найбільш загальні складові технології запобігання політичному конфлікту та його розв'язання.

Розглянемо **способи запобігання політичному конфлікту**.

По-перше, потрібно мати якомога більше інформації про об'єктивні умови, в яких політичний конфлікт може виникнути. Її збирають багатьма методами, включаючи різноманітні соціологічні, експертні опитування, референдуми тощо. При цьому особливого зна-

чення набуває вивчення осіб, задіяних у конфлікті, мотивів і аргументів, якими вони керуються у політичній діяльності та поведінці.

По-друге, вирішальне значення для запобігання політичному конфлікту має розробка спеціальної програми дій з метою попередження, недопущення переростання конфліктної ситуації у конфлікт. Розробляє таку програму сторона, не зацікавлена у можливому конфлікті. При цьому продумуються і плануються першочергові та подальші дії, що можуть (прогностично) усунути основні причини, які зумовили конфліктну ситуацію (мається на увазі нейтралізація соціально-економічної бази конфлікту). Багато в чому політична конфліктна ситуація може виникати за наявності політичного лідера як конфліктної особистості.

По-третє, запобігти політичному конфлікту можуть реальні дії щодо його недопущення.

Коли конфліктна ситуація переростає в політичний конфлікт, постає проблема його розв'язання. У цьому разі використовують політичні технології, практично аналогічні тим, що слугують для попередження конфлікту, але виникає складна центральна проблема — як знайти вихід із ситуації, що склалася.

Практика політичного життя свідчить, що **політичні конфлікти можна розв'язати переважно двома способами — силовим та переговорним**. Звичайно, другий спосіб складніший, потребує великої практичної підготовки тих, хто готує, організовує, веде переговорний процес, але саме цей спосіб найбільш перспективний і плідний.

Розрізняють два основних методи ведення переговорів — позиційний торг і принципові переговори, або переговори по суті.

Переговори як позиційний торг характеризуються спробою розв'язати конфлікт, досягти домовленості шляхом певних поступок сторін. Такі переговори здебільшого малоефективні і до розв'язання конфлікту фактично не приводять.

Набагато складніші і результативніші **принципові переговори**, або **переговори по суті**. Вони потребують розмежування між учасниками переговорів та предметом переговорів, зосередження на інтересах, а не на позиціях сторін, окреслення кола можливостей перед тим, як вирішувати, що робити. У результаті таких переговорів найчастіше сторонам вдається зберегти особисту позицію, власні погляди. В ідеальному варіанті підсумок таких переговорів виглядає як “перемога — перемога”.

Практично кожен учасник політичного конфлікту, якщо він заінтересований у його припиненні, має замислитися і поставити пе-

ред собою три запитання (завдання): а) як запобігти конфлікту, зробити так, щоб його уникнути; б) як поводити себе під час конфлікту, щоб максимально перешкодити його загостренню; в) як завершити конфлікт із щонайменшими втратами для себе. Це своєрідні етапи розвитку, перебігу конфлікту, які передбачають і своєрідні дії конфліктуючих сторін.

Отже, треба знати, що таке політичний конфлікт, як він виникає, розвивається, як слід поводитися на стадіях зародження конфлікту (в конфліктній ситуації), щоб запобігти самому конфлікту, у процесі його розвитку, якщо конфлікт розпочався, після розв'язання конфлікту.

Існують три способи дій, у результаті яких сторони, що конфліктують, можуть спробувати вийти з політичного конфлікту, розв'язати його. Це насилля, роз'єднання і примирення.

Коротко охарактеризуємо кожний з них.

Насилля. До нього найчастіше вдається сильна сторона конфлікту. Це щось подібне до хлопчачої бійки, коли правоту намагаються довести кулаками. Крім фізичної сили з метою насилля можуть використовуватися адміністративна, службова, моральна сила. З погляду моралі девіз “сильний завжди правий” свідчить про торжество дурості. Кожний, хто вдається до насилля як засобу розв'язання конфлікту, сподівається завершити боротьбу якомога скоріше і результативніше саме на власну користь, хоча перемога у конфлікті за рахунок сили досить часто видається надто неефективною, позірною.

У політичних конфліктах часто насилля здійснюють із використанням зброї, вдаючись до воєнних дій. Який це дає результат, можна легко зробити висновок, спостерігаючи, зокрема, за відомими подіями у Чечні.

Роз'єднання. До цього способу вдаються, намагаючись розірвати або й зовсім розривають свої стосунки з конфліктуючою стороною (згадайте розривання шлюбу). До роз'єднання можуть вдаватися обидві сторони конфлікту або й більше його учасників. Такий спосіб розв'язання політичного конфлікту досить ефективний. Як правило, конфлікт припиняється, однак конфліктуючі сторони використовують його рідко. Це пояснюється тим, що конфліктуючі сторони втрачають контакти, без яких їм важко продовжувати політичну діяльність, а швидко поновити такі контакти часто досить важко, а то й зовсім неможливо.

Примирення. Це ефективний спосіб розв'язання політичного конфлікту, однак він використовується не так вже й часто. До того ж примирення може бути позірним, нестійким, недовготривалим.

Примирення частіше досягається під час переговорів, але іноді може відбутися “саме по собі”, коли конфліктуючі сторони втомлюються від боротьби, обопільно втрачають до неї інтерес, а то й слабшають.

Зрештою, політичний конфлікт може припинитися у разі втручання третьої особи (сторони). Її запрошують для цього конфліктуючі сторони (одна або обидві) або ж, маючи власний інтерес, така сторона з'являється сама по собі, з власної ініціативи.

Досить рідко вдається досягти повного, остаточного розв'язання конфлікту, оскільки це залежить від ступеня задоволення сторін, досягнення ними консенсусу. Це цілком закономірно, оскільки для сучасних суспільств характерна величезна диференціація інтересів, які до того ж змінюються, переплітаються, заходять у суперечність.

Як і конфлікти в політиці надто складним явищем є опозиція.

В кожній країні, відповідно до її політичної системи, конкретної суспільно-політичної ситуації є реальна, правляча більшість, яка визначає стратегію суспільного розвитку, формує виконавчу владу, бере на себе найбільшу відповідальність за існуючий стан справ, і є меншість, або — опозиція.

Опозиція — складне і неоднозначне явище соціального і політичного характеру.

Опозиція (від лат. *opositio* — протиставлення) — протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи, влади, конституції, політичної системи в цілому [151, 232].

Обов'язковою умовою опозиційності, наявності організованої опозиції є свобода думок, точок зору, поглядів, діяльність у суспільстві найрізноманітніших громадських об'єднань і організацій, незалежних і нікому не підконтрольних засобів масової інформації. Інакше кажучи, **цивілізована опозиція справді можлива лише в демократичному, правовому суспільстві.**

Оскільки однополюсна точка зору, позиція в демократичному суспільстві практично неможлива, то розмаїття таких точок зору і позицій саме й забезпечується за рахунок існування цивілізованої опозиції, що, своєю чергою, є запорукою балансу влад різних гілок влади, різних політичних сил. Про це зазначали англійський дослідник Д. Белінгбрук (XVIII ст.), німецький політолог Г. Оберройтер та інші відомі філософи й політологи.

У суспільстві постійно виникає потреба єдності більшості й опозиції в головному — у стратегії суспільного розвитку. Водночас

об'єктивно може різнитися, не збігатися їхня тактика щодо такого розвитку. Саме останнє є рушійною силою у пошуку правильних рішень, дій, оскільки завжди існує альтернатива будь-якому явищу, проблемі розвитку, рішенню. Інша справа, що така боротьба ідей, точок зору, позицій має вестись цивілізовано, в межах законності тих норм співжиття, які прийняті, існують у суспільстві. Реально така ситуація практично неможлива, хоча надто бажана.

Наявність опозиції, яка до того ж діє відповідно до певного статусу, багато в чому попереджує, унеможлиблює радикальні прояви і виступи навіть тих сил, яких абсолютно не влаштовує дія більшості, легітимної влади. Тобто суспільству в цілому не загрожують руйнівні процеси, анархія, диктатура, тоталітаризм.

У демократичних суспільствах опозиція має всі умови для завоювання прихильників своєї позиції навіть поза межами таких великих політичних подій, як вибори, референдуми тощо.

Опозиції можна поділяти у такий спосіб:

- згідно з їх ставленням до влади
  - лояльні
  - нелояльні
- за місцем існування і дії
  - парламентські
  - непарламентські
- за способом дії
  - системні
  - ситуаційно-орієнтовані

У різних країнах залежно від їх політичної системи, особливостей наявних конфліктів створюються й існують різні умови для існування опозиції.

У державах авторитарних і особливо тоталітарних опозиція офіційно, як правило, не визнається, з нею ведеться відверта і часто навіть жорстока боротьба. Опозицію тут вважають ворогом влади і навіть нації, народу. Щось подібне було і спостерігається в Україні й нині.

У державах з президентською формою правління (наприклад у США) роль опозиції часто виконує конгрес.

У країнах з парламентською формою правління існує правляча більшість і меншість, яка до управління державою не допускається.

Саме така меншість і утворює організовану, цілеспрямовану у своїй діяльності опозицію.

Парламентська опозиція, як правило, є найбільш дієздатною, міцною, оскільки вона має можливість суттєво впливати на формування законодавчої бази, діяльність уряду, окремих його структур. Окрім того, така опозиція має можливості для конструктивної розробки альтернативної політики і програм з метою не лише критикувати, “підштовхувати” до активних дій реальну владу, а й забезпечувати баланс влад. Потужні, добре зорганізовані опозиції не лише зміло тиснуть на реальну владу, впливають на добір і розстановку політичних, державних діячів, а й формують так звані тіньові уряди. Для політичного процесу у позитивному плані це має досить важливе значення.

Щоб опозиція діяла ефективно в інтересах держави і її громадян одночасно, мають бути наявні такі передумови:

- законодавче закріплення в державі права на свободу слова, об'єднань, зібрань, думок;
- врахування права парламентської меншості при ухваленні законів, відповідних нормативних актів;
- дотримання самою опозицією конституційних і правових вимог, парламентських процедур;
- відповідальність політичних сил (партій, об'єднань, груп), які утворили опозицію, за свою діяльність.

Часто утворюють опозицію кілька або навіть одна політична партія. Тому в разі провалу чи непопулярності їхнього політичного курсу вони об'єктивно мають поступитися місцем конструктивній опозиції, що бере на себе відповідальність за запропонований нею політичний курс.

Відомий політолог Жан-Марі Денкен вважає, що в політиці, політичному процесі поряд з політичними партіями, опозиціями суттєвого значення набуває діяльність так званих **груп тиску**. Він детально розглянув і запропонував свою модифікацію таких груп, виокремлюючи **організовані групи, групи прихильників, автономні групи, групи, що здійснюють ефективний тиск**.

Крім того, він вирізняє: групи, що захищають матеріальні інтереси, профспілки найманих працівників, підприємницькі організації, комерційні і сільськогосподарські організації, групи, що захищають моральні інтереси людей, церкву (як структуру, що часто відіграє роль групи тиску), спеціалізовані політичні організації, політичні клуби.

Опозиція, її статус, місце і роль у політичних процесах також об'єктивно обумовлені і конкретні. Те саме можна сказати і стосовно опозиції в Україні, де така опозиція поки що здебільшого оперує словами і гаслами на кшталт “ганьба”, “геть”, а не впливає конструктивно на державотворчі процеси.

Опозиція в Україні досить активно бореться. Боротьба ця ведеться з реальною владою і заради влади. Щоб сповна зрозуміти реальну ситуацію з опозицією в Україні, треба уточнити, що насправді вона являє собою, якими є механізми (джерела) її існування; чи має опозиція перспективу, і якщо має, то яку.

У демократичних суспільствах опозиція — це сукупність сил, які сконсолідувалися у парламенті, аби протистояти більшості у розробці, прийнятті та реалізації політичних рішень. Фактично така ситуація склалася з самого початку проголошення незалежності України і в парламенті України, тобто у Верховній Раді. Проте й сьогодні в Україні бракує легітимно юридичних підстав для цивілізованого існування опозиції, у державі немає процедурних і субстанційних інститутів, які б стежили за тим, аби опозиція справді виконувала свою конструктивну, політико-соціальну роль, а саме — підштовхувала, спонукала правлячу силу, владу до плідніших дій в інтересах не просто держави, а в інтересах народу, усіх громадян України. За таких обставин і на тринадцятому році розбудови самостійної держави ми маємо не опозицію з певною програмою, конструктивним курсом, а спрощену, примітивну опозиційність, мета якої якщо не взяти владу цілковито, то бодай урвати її шматочок. Бажано шматочок побільший. Про стратегічні, конструктивні наміри у діяльності такої опозиції практично не йдеться.

Українську опозицію найчастіше вважають лівою і абсолютно ідентифікують з КПУ або СПУ чи іншими партіями лівої орієнтації. Це не зовсім так. Інша справа, що ліва опозиція нині має найчіткіше ідеологічне забарвлення, є найбільш системною і найчастіше критикує владу. Головне ось що: цю опозицію важко назвати конструктивною, бо її позиція, вимоги та дії не так спрямовані на позитив, як відчутно ставлять політичну владу під загрозу. Яка ж реальна, легітимна влада шануватиме таку опозицію, поділятиме з нею владу, коли маємо зазіхання не на щось другорядне, а на кардинальну зміну політичного курсу в країні? Такі дії можна кваліфікувати і як антиконституційні.

У демократичних суспільствах, як зазначалося, опозиція займає місце саме в парламенті. Партії в таких суспільствах створю-

ються здебільшого до початку виборів, а після їх закінчення фактично майже припиняють активну діяльність. Часто їх так і називають — партії виборчого процесу. В Україні опозиція в парламенті є, але джерела її існування розміщуються далеко за межами вищого законодавчого органу країни. У нас розмаїта, зініційована різними політичними силами — партіями, об'єднаннями, групами — опозиція перенесена з парламенту в структури виконавчої влади, а за тим і в регіони. Мало того, **опозиція в Україні набула ознак корпоративності, сформувалася як кон'юнктурно-ситуаційна, далека від бажаної реальності і конструктивізму.** Тобто спрацьовує така опозиція на угоду конкретній політичній силі і відповідно до конкретної суспільно-політичної ситуації, вдало змінюючись, мімікуючи, пристосовуючись. Виходячи за межі парламенту, **опозиція мозаїчно розсипається по всій Україні фактично у формі дієвих і неконтрольованих законом і громадськістю груп тиску на владу.** Такі групи модифікуються як підприємницькі (там, де нафта, газ, енергія, сировина); комерційні; сільськогосподарські; групи тиску, що стосуються моральних, конфесійних симпатій і інтересів громадян, позицій держави; регіональні групи тиску; групи тиску військові; молодіжні та ін.

Означені та інші групи використовуються різноманітними політичними силами досить потужно й активно у боротьбі за владу під час серйозних загальнонаціональних політичних подій, кампаній і особливо референдумів, виборів тощо. Їхніми ініціаторами і творцями є насамперед політичні партії, об'єднання, рухи, часто профспілки і навіть окремі громадські діячі, політики.

Опозиція в Україні існує передусім на рівні еліти, яка досить успішно рекрутує рядових громадян до таких груп тиску через давно відомі форми — колективні заяви, пікети, демонстрації, страйки. Використовується для цього все — від обіцянок до різноманітних матеріальних заохочень. Основа — спекуляція на соціально-економічних проблемах і негараздах. І робиться це на очах більшості тих же громадян, які розуміють, що не можна жадати від держави того, чого немає і не може бути об'єктивно, — морального, духовного.

Ніхто, і ми також, однозначно не стверджує, що в Україні влада ідеальна, добра, а опозиція, мовляв, геть погана і навпаки. Але дозволити опозиції беззастережно і свавільно трясти себе — не кращий вихід з існуючого становища і для легітимної влади. І не лише для держави — для кожного її громадянина. У будь-якому разі не треба

забувати, що і влада має не лише можливість, а й право обирати, з якою опозицією їй співпрацювати, а з якою — ні. На жаль, замість того, щоб зайняти справді принципову позицію у взаємодії з опозицією, а точніше з окремими її загонами — групами тиску, влада в Україні постійно займається умовляннями, виправдовуваннями та, образно кажучи, латанням дірок — хто і за кого тисне на владу, тому і підкидає “шматок”, позбавляючи його водночас тих, хто мовчить, а ще краще — працює, намагається разом з владою долати труднощі. Така стратегія вочевидь хибна і жодного позитиву не додає.

І третій аспект проблеми: чи має опозиція перспективу? А якщо так, то яку? Таку, як на час її аналізу (2003 р.), — то ні. Вона мала б перспективу, якби була визнана у державі як невід’ємна, об’єктивна складова влади. Звичайно, тут багато залежить і від самої влади. Опозиція мала б перспективу, якби не була однополюсною (лівою, правою, ліворадикальною чи праворадикальною, ліво- чи правочентристською). Якби вона до того ж мала юридичний, легітимний статус тощо. Все це, певна річ, має діяти одночасно і має бути взаємопов’язаним. Опозиція у будь-яких її різновидах має в Україні надто потужні джерела для живлення свого існування. Основні з них — соціально-економічні проблеми суспільства, великий прошарок люмпенізованих груп, до яких входять вчені, лікарі, творча інтелігенція. Чого ще треба, щоб мати змогу трясти реальну владу? З відомих причин перераховані соціальні групи об’єктивно неспроможні виступати самостійною політичною силою (у них немає власності), а тому їх досить легко робити розмінною монетою і у великій, і в малій політиці. Прикладів, що підтверджують сказане, десятки. Час від часу біля будівлі Кабінету Міністрів чи Верховної Ради свого часу мерзли і мерзнуть то групка вчителів, то лікарів або вчених. І мало хто усвідомлює, що то не всі вчителі, не всі вчені України, і навіть не їх більшість. Але ж факт є факт — пікетують, виступають проти влади! Вже цього достатньо для формування у громадськості певної негативної думки про владу загалом, що спрацьовує на догоду опозиції.

Доля опозиції в Україні складна і важкопрогнозована. На рівні вищих органів влади опозиція поки що не сприймається як логічна складова влади, а тому і реальних кроків до її легітимації фактично не помітно. Залаштункову боротьбу за міністерські портфелі, посади губернаторів, керівників впливових, виграшних і вигідних комерційних, підприємницьких структур, призначення вищими посадовими особами десятків консультантів і радників, підбір державних

службовців, особливо на загальнонаціональному рівні — на це не зважатимемо, бо то скоріше декоративні дії, ніж бажана реальність. В усякому разі якась логіка тут мало проглядається. Цікаво, чи спостерігали б незворушно пани Буш, Мейджор, Шрьодер чи інші державні діячі міжнародного рівня за ситуацією, коли у їхніх командах працює людина, яка на словах підтримує керівника, лідера своєї держави, а тим часом бігає на засідання, зібрання опозиційної сили, яка виступає проти офіційного курсу, що його має реалізувати цей лідер? В Україні ж це — буденне явище вже десяток років, скоріше правило, а не виняток.

Ніхто нічого іншого у “боротьбі” з опозицією не придумав, як, поперше, надати право і можливість опозиції (меншості) діяти так, щоб колись вона могла перемогти (стати більшістю) або хоча б не втратила в це віри, а по-друге, відповідним способом допускати опозицію, її представників і лідерів у реальну владу. Але допускати з великою часткою відповідальності, підзвітності за стан суспільних справ.

В Україні також є так звана, хоч і слабка, але лояльна, досить конструктивна опозиція. Цього аж ніяк не слід забувати. Чому б реальній владі не спробувати підтримати її, піти назустріч, розпочати діловий і предметний діалог, дати можливість підставити плече під важливі і відповідальні справи. А відтак вважаємо справедливою точку зору, що проблема опозиції — то значною мірою проблема влади. Можливо, такому стану справ, поряд з іншими діями, могло б зарадити проведення щось на зразок Всеукраїнського громадянського форуму, іншої загальнонаціональної акції. Не просто для розмови, обміну думками, а для реальних кроків, з одного боку, для консолідації суспільства, а з другого — для надання опозиції справді цивілізованого статусу і форм. Така акція має завершитися не черговою декларацією намірів, нікому не потрібним набором відомих гасел і сентенцій, а принциповим рішенням щодо статусу опозиції, “правил гри”, за якими вона має “грати” з державою в особі органів її влади. Інакше і надалі будемо мати в Україні не опозицію, а гру в опозицію, буденну і примітивну опозиційність, неспроможну справді допомогти владі розбудувати, зміцнити державу.

Розглянемо основні положення, що стосуються влади в сучасній Україні.

Найбільш принципові, наріжні засади влади в Україні визначено в Конституції України. Виокремимо основні з них.

Україна (ст. 5) є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. При цьому народ здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Конституційний лад в Україні має право змінити лише народ. Це право не може узурпувати ніхто, включаючи і державу, її органи, а також окремі посадові особи.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Державна влада в Україні (ст. 6) здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Органи законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України (ст. 75).

Особливе місце в системі владних відносин України займає інститут Президента.

Президент є главою держави. Прямо він не пов'язаний з жодною владою – законодавчою, виконавчою чи судовою, але відіграє важливу роль у функціонуванні усіх трьох гілок влади.

Президент керує діяльністю України у сфері зовнішньої політики, репрезентує державу у міжнародних відносинах, має право вести переговори, укладати від імені України міжнародні угоди.

Президент наділений правом законодавчої ініціативи, може, зокрема, при ухваленні законів скористатися правом вето. Як гарант державного суверенітету президент України зобов'язаний забезпечувати державну безпеку. Він зобов'язаний вирішувати важливі кадрові питання, видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України.

Якщо президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту, звання президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно.

Вперше у новітній історії України посаду президента запроваджено 1991 року згідно з рішеннями Верховної Ради України (першою була постанова від 25 червня 1991 р. “Про вибори Президента Української РСР”).

Першим Президентом України 1 грудня 1991 р. одночасно з референдумом про підтримку Акта проголошення незалежності України було обрано Леоніда Макаровича Кравчука (“за” було подано 19643481 голос – 61,59 %).

З 13 грудня 1991 р. існує така президентська структура, як **Адміністрація Президента України**. Вона не передбачена Конституцією як окремий суб'єкт влади, але підпадає під дію ст. 106 п. 28 Конституції України, згідно з якою президент має право формувати консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби у межах коштів, передбачених на її утримання у державному бюджеті. Адміністрація покликана здійснювати організаційне, правове, консультативне, інформаційне експертно-аналітичне забезпечення діяльності президента України. Об'єктивно Адміністрацію Президента України часто, особливо опозиція, критикують за певні перевищення своїх повноважень.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади згідно з Конституцією України (ст. 113) є Кабінет Міністрів України, до складу якого входять прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри і міністри.

Кабінет Міністрів України є колегіальним органом влади. Він очолює систему державних органів, які повинні впроваджувати Конституцію та закони України, акти президента України, державну внутрішню та зовнішню політику.

Президент України за згодою більш як половини від конституційного складу Верховної Ради України призначає прем'єр-міністра України, а за поданням прем'єр-міністра України (ст. 114) — персональний склад Кабінету Міністрів України. Тобто парламент і президент України несуть спільну відповідальність за призначення керівників уряду України.

Міністерства, державні комітети (державні служби) та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом становлять систему центральних органів виконавчої влади. (Центральними органами виконавчої влади є Антимонопольний комітет України, Державна митна служба України, Державна податкова адміністрація України, Служба безпеки України, Фонд державного майна України та ін. — всього 11).

Свою структуру та особливості функціонування має **судова влада (система) України**. Цю систему становлять Верховний Суд України, Конституційний Суд України, суди обласні, Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя, суди міжрайонні (окружні) та районні. Крім того, для ефективного здійснення правосуддя Конституція України передбачає створення (ст. 131) Вищої ради юстиції.

У системі розподілу влади до системи правоохоронних органів в Україні належить також прокуратура. Органи прокуратури станов-

лять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України.

Влада в Україні реалізується не лише відповідними органами і структурами, а й за рахунок функціонування місцевого самоврядування. Конституція України визначає місцеве самоврядування як право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення у межах Конституції України та законів України. Відповідно до Конституції України (ст. 141) до складу сільської, селищної, міської рад входять депутати, яких обирають жителі села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

ВЛАДА: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ*

Конституцією України, зокрема у ст. 5, визначено, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Владу здійснює народ та органи місцевого самоврядування. Це означає, що народ як носій суверенітету потенційно може вирішити будь-яке питання свого життя самостійно або ж доручити їх вирішення, делегувати свої владні повноваження органам держави. Останнє пояснюється тим, що в будь-якій країні значну частину функцій держави виконує досить розгалужена система органів державної влади, чільне місце серед яких посідають насамперед вищі органи держави — парламент, глава держави, уряд та відповідні судові органи, що здійснюють основні владні повноваження у державі.

Згідно з Конституцією України, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Кожній з них відповідає своя система державних органів. Так, законодавчу владу в Україні здійснює Верховна Рада України, виконавчу — органи виконавчої влади (Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні і місцеві органи судової влади (Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції)). Тільки проаналізувавши конституційний статус цих органів, можна реально визначити їх місце і роль у механізмі реалізації завдань і функцій держави, які досить чітко визначені і окресленні.

*Тут і далі при описанні влади в Україні, структури і повноважень її органів використано окремі матеріалами кандидата юридичних наук В. І. Борденюка — завідувача кафедри права і законотворчого процесу Української Академії державного управління при Президентові України.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України.

Нинішні статус і функції Верховної Ради України постали з часу прийняття Верховною Радою Української РСР Декларації про державний суверенітет України. У Декларації вперше проголошено, що державна влада в Україні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

Законодавча влада (Верховна Рада України)

Згідно з Конституцією України, “єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України” (ст. 75). Конституційний склад Верховної Ради України — 450 депутатів, обраних на загальних рівних, прямих виборах строком на чотири роки.

Верховна Рада України набула нині всіх основних рис парламенту — єдиного, загальнонаціонального, представницького, колегіального, виборного, постійно діючого органу законодавчої влади.

Представницький характер українського парламенту обумовлений тим, що саме Верховна Рада України уособлює український народ і виступає від його імені. Саме від імені українського народу, тобто громадян України всіх національностей, Верховна Рада України і прийняла нині діючу Конституцію України. Кожен з народних депутатів, незалежно від того, як його було обрано (в одномандатному виборчому окрузі чи за партійним списком), представляє у Верховній Раді народ України в цілому, а не лише виборців свого округу чи прихильників відповідної політичної партії. Це засвідчує й сама назва — народний депутат.

Колегіальність Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади відображається переважно в тому, що вона складається з 450 народних депутатів України, які обираються на основі загально-го, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки (ст. 76); є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу (ст. 82); приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених Конституцією (ст. 91); приймає рішення виключно на пленарних засіданнях шляхом голосування (ст. 84). Для колегіальності законодавчого органу країни цього практично достатньо.

Виборний характер Верховної Ради України проявляється в тому, що вона формується шляхом демократичних виборів, які відбуваються на основі загального рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування (ст. 76).

Постійно діючий характер Верховної Ради України відображається в тому, що народні депутати України, які обираються строком на чотири роки, здійснюють свої повноваження на постійній основі (ст. 78), тобто вони не є державними або іншими службовцями.

Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади. Це означає, що в Україні не існує і не може існувати будь-якого іншого державного чи недержавного органу, конституційними повноваженнями якого є прийняття законів.

Регламентом роботи Верховної Ради України обумовлено форми та режим її роботи. Як зазначено в Конституції України, Верховна Рада України працює сесійно. Такі сесії поділяються на чергові і позачергові і проводяться у відповідні терміни. Так, на першу сесію Верховна Рада України має зібратися не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів до Верховної Ради України. Чергові сесії, згідно зі ст. 82, 83 Конституції України, починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня місяця щороку.

Основне соціально-політичне призначення Верховної Ради відображається в її функціях та компетенції. Характеризуючи компетенцію Верховної Ради України, слід насамперед мати на увазі, що всі повноваження, які їй належать, зафіксовані в Конституції України. При цьому зміст компетенції Верховної Ради України зумовлений насамперед характером її функцій, для реалізації яких вона наділяється відповідними повноваженнями, визначеними, зокрема, ст. 85 Конституції України.

Основною функцією Верховної Ради України, яка зумовлює визначення її як єдиного органу законодавчої влади, є законодавча. Зміст цієї функції парламенту полягає насамперед у прийнятті законів, а також у внесенні змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розд. XIII Конституції України. Перелік питань, що визначаються виключно законами України, встановлений у ст. 92 Конституції України.

Однією з важливих функцій Верховної Ради України є здійснення парламентського контролю у межах, визначених Конституцією України. Верховна Рада зокрема контролює діяльність Кабінету Міністрів України. Контроль за використанням коштів державного бюджету від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата, а парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Крім перерахованих суттєвою функцією Верховної Ради України є установча. Вона відображається в конкретних повноваженнях щодо формування органів виконавчої, судової влади та власних парламентських органів і структур.

Окрім законодавчої, контрольної та установчої до компетенції Верховної Ради України належить бюджетна функція — вона розглядає і затверджує державний бюджет, вносить до нього необхідні зміни, контролює виконання.

Верховна Рада України має власну внутрішню структуру — спеціальні комітети. Їхня кількість, функції, порядок роботи тощо також встановлюються Верховною Радою України. Повноваження комітетів Верховної Ради України визначаються Конституцією України.

Як правило, в парламенті створюються різні профільні комітети, комісії, групи, основне завдання яких полягає в підготовці, внесенні на розгляд парламенту проектів законів, постанов, що приймаються у процесі пленарних засідань. Вважається, що найрезультативніше парламент працює тоді, коли законотворча діяльність переноситься насамперед у профільні комітети. Практично це підтверджується і діяльністю Верховної Ради України.

Верховна Рада України може створювати також тимчасові спеціальні комісії, тимчасові слідчі комісії, якщо виникає потреба підготовки і попереднього розгляду окремих питань, необхідності проведення розслідувань тощо. Варто, проте, зазначити, що для суду і слідства висновки і пропозиції таких комісій не є визначальними.

Президентство (президент України)

Президент (інститут президентства), за певних загальних ознак, у конкретній країні, зрозуміло, має свою специфіку, відмінності.

До 1991 р. в Україні інституту президентства не було. Президентська посада, як згадувалося, вперше з'явилася в Україні згідно із Законом

УРСР від 5 липня 1991 р. “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”.

Відповідно до цього закону Конституція УРСР була доповнена новою главою 121 “Президент Української РСР”, де президент проголошувався “найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади”. Пізніше цей статус президента було відображено у Законі УРСР “Про Президента Української РСР”. Відповідно до Закону України від 14 лютого 1992 р. “Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України” президент України набув статусу глави держави і одночасно виконавчої влади України. Так, статус президента України було також зафіксовано у Конституційному договорі між Верховною Радою України та президентом України “Про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” від 8 червня 1995 р.

Проаналізуємо детальніше саме конституційний статус президента України, оскільки часто він є предметом суттєвих неузгодженостей, а то й політичних суперечок. Відповідно до чинної Конституції України, президент України є лише главою держави і виступає від її імені. Наголошуємо, що специфіка його конституційного статусу як глави держави саме в тому й полягає, що президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Це надто відповідальний статус і відповідно функції, особливо коли йдеться про державу нестабільну, не повністю сформовану.

Ця обставина визначає особливе місце президента України в системі вищих органів держави, характер та обсяг його повноважень. Президент України, який є Верховним головнокомандувачем Збройних Сил України та очолює за посадою Раду національної безпеки і оборони України, здійснює такі важливі функції: забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України; представляє державу у міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, бере

участь, веде переговори та укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав; призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав тощо. Роль і значення цих функцій для життя народу, формування країни дуже важливі.

В Україні президент обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Це основні конституційні вимоги до майбутньої особи президента України. Одна й та сама особа не може бути президентом України більше ніж два строки підряд. Вибори президента України призначаються Верховною Радою України у строки, передбачені Конституцією України. Порядок проведення виборів президента України встановлюється законом. Основним організатором виборів є Центральна виборча комісія України.

Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народові на урочистому засіданні Верховної Ради України. Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів. Приведення президента України до присяги здійснює голова Конституційного Суду України.

На час виконання своїх повноважень президент України користується правом недоторканності. За посягання на його честь і гідність винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону. Звання президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки він не був усунений з поста в порядку імпичменту. Так, Леонід Макарович Кравчук вважається першим всенародно обраним Президентом України з відповідними правами, званнями і пільгами.

Істотною особливістю конституційного статусу президента України як глави держави є те, що хоча він і не віднесений до жодної з гілок вла-

ди, однак наділений значними повноваженнями, у процесі реалізації яких він взаємодіє з Верховною Радою України, органами виконавчої та судової влади.

Президент України, згідно з Конституцією, має відповідні права і функції стосовно законодавчої і виконавчої влади в державі.

Так, у сфері, пов'язаній з реалізацією влади, президент України призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією; припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися; має право законодавчої ініціативи; призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до ст. 156 Конституції; підписує закони, прийняті Верховною Радою України; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд.

Щодо виконавчої влади, то президент України призначає за згодою Верховної Ради України прем'єр-міністра України, одноособово припиняє його повноваження та приймає рішення про його відставку; призначає за поданням прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах; утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим.

Певні функції президент України має і виконує стосовно судової влади в Україні, а саме: призначає третину складу Конституційного Суду України; утворює суди у визначеному законом порядку; здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років; призначає трьох членів Вищої ради юстиції.

Цими функціями правові можливості президента як глави держави не обмежуються, оскільки він є також гарантом додержання не лише Конституції України, а й прав та свобод усіх (кожного) громадян. На цій підставі президент України має право звертатися до Конституційного Суду України з поданнями щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; відповідності Конституції України

чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; офіційного тлумачення Конституції та законів України та ін.

Перераховані визначені Конституцією України повноваження є виключно президентськими і іншим органам чи особам у державі не можуть передаватися.

Президент України реалізує свої повноваження шляхом видання спеціальних указів, розпоряджень, які на території України є обов'язковими до виконання. При цьому у випадках, передбачених Конституцією України, акти президента України скріплюються підписами прем'єр-міністра і конкретного міністра, що відповідає за акт та його виконання.

Свої повноваження Президент України виконує до моменту вступу на пост новообраного президента України.

Президент України може припинити повноваження достроково у таких випадках: у разі відставки шляхом проголошення ним особисто відповідної заяви на засіданні Верховної Ради України; неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я, що має бути встановлено на засіданні Верховної Ради України і підтверджено рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України — за зверненням Верховної Ради України, і медичного висновку; усунення з поста в порядку імпічменту; смерті.

Окрім перерахованих обставин президент України може бути усунений з поста за вчинення ним державної зради або іншого злочину. Таке усунення здійснюється відповідно до рішення Верховної Ради України, якщо воно зніщений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Вона створює для цього тимчасову слідчу комісію, до складу якої обов'язково включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.

Рішення про звинувачення Президента України може бути прийняте за наявності підстав не менш як двома третинами голосів від конституційного складу Верховної Ради України, а про усунення з поста в порядку імпічменту — не менше як трьома четвертими від її Конституційного складу. Приймається таке рішення після відповідної пе-

ревірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпичмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких безпосередньо звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину. Підставою для відкриття конституційного провадження у справі щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту є відповідне подання Верховної Ради України, яке спеціально готується.

Президент України може піти у відставку і за власним бажанням.

Відставка за власним бажанням Президента України, якому пред'явлено звинувачення, є підставою для закриття конституційного провадження у справі. У разі дострокового припинення його повноважень виконання обов'язків президента України на період до обирання і вступу на пост нового президента України покладається на прем'єр-міністра України.

Президентська влад в Україні, як і інші гілки влади, часто піддається досить гострій критиці, оскільки є далеко не досконалою. Недоліки статусу президентської влади в Україні варто шукати насамперед у недосконалох конституційно-правових засадах такої влади. Так, усі три виборчі кампанії з виборів президента України (1991, 1994, 1999 рр.) проводилися на підставі трьох законів про такі вибори, які мають суттєві відмінності. А проте вибори президента — це не лише визначальна подія для розвитку держави, а й форма безпосередньої демократії — невід'ємна складова виборчого права взагалі.

Уряд (Кабінет Міністрів України)

Уряд в Україні (Кабінет Міністрів України) як виконавча влада в країні має свій статус. Він визначений у розділі VI Конституції України “Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади”.

Вищим органом у системі виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів України. Він є відповідальним перед президентом України та підконтрольним і підзвітним Верховній Раді України. Межі останнього передбачені у ст. 85, 87 Конституції України.

Кабінет Міністрів України має такий склад: прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України, а персональний склад Кабінету Міністрів України — президентом України за відповідним поданням прем'єр-міністра України.

Роботою Кабінету Міністрів України безпосередньо керує прем'єр-міністр України. Він спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України, забезпечує оперативне керівництво діяльності уряду.

Кабінет Міністрів України як вищий орган виконавчої влади, яку становлять центральні та місцеві органи виконавчої влади, забезпечує здійснення функцій і повноважень виконавчої влади на території України, а саме: 1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення відповідної внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України; 2) вживає необхідних заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина; 3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; 4) розробляє і виконує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України; 5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону; 6) розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання; 7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю; 8) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи; 9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади; 10) виконує інші функції, визначені Конституцією та законами України, актами Президента України.

У межах своєї компетенції Кабінет Міністрів України видає окремі постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України.

Щодо виконавчої влади в областях і районах, містах Києві та Севастополі, то її здійснюють відповідні місцеві державні адміністрації.

Голови адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх безпосередніх повноважень відповідальні перед президентом України і Кабінетом Міністрів України. Вони підзвітні і підконтрольні також органам виконавчої влади вищого рівня.

Певною особливістю конституційного статусу місцевих державних адміністрацій є те, що вони підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві адміністрації мають і здійснюють відповідно до ст. 119 Конституції України такі функції: 1) виконання Конституції та законів України, актів президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади; 2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян; 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку; 4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів; 5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм; 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування; 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повно-важень.

Конституцією України, відповідними законами України визначено також організацію, повноваження та конкретний порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних органів виконавчої влади.

Згідно з класифікацією Т. Пейна, у світі, переважають **дві форми уряду: перша — уряд, який постає в результаті виборів та делегування представників; друга — уряд, утворений спадковим правонаступництвом.**

Перша форма уряду відома як республіканська, а друга — як монархічна чи аристократична. На думку Т. Пейна, ці протилежні форми урядів існують тому, що на більшість людей по-різному впливають два протилежні поняття — розсудливість і невігластво, водночас принципове значення має та обставина, що здійснення урядового керівництва

потребує таланту і здібностей. Коли останніх бракує, гору бере невігластво. Це має спонукати читача до подаль-ших роздумів...

Судова влада в Україні

Загальну структуру судової системи в Україні визначає ст. 124 Конституції України, згідно з якою судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Тобто маємо дві сфери судочинства: конституційну юрисдикцію і загальну юрисдикцію.

Суди загальної юрисдикції. Відповідно до ст. 125 Конституції України система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності і спеціалізації, згідно з адміністративно-територіальним поділом держави і необхідністю мати спеціальні суди (арбітражні, військові тощо). У майбутньому згідно з конституцією України можуть з'явитися кримінальні, адміністративні, цивільні, фінансові та інші суди.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції в Україні є Верховний Суд України. Він діє у складі Пленуму Верховного Суду, судової комісії з цивільних справ і Судової колегії з кримінальних справ. Голова Верховного Суду України обирається та звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду України, що складається з суддів Верховного Суду України. Судді Верховного Суду України обираються Верховною Радою України безстроково.

До компетенції Верховного Суду України входить перегляд рішень та вироків судів у касаційному порядку або за своєю власною ініціативою в порядку нагляду, узагальнення судової практики та надання керівних роз'яснень з питань застосування законодавства, контроль за дотриманням законів судами України. Відповідно до закону в окремих випадках Верховний Суд розглядає цивільні та кримінальні справи як суд першої інстанції.

Найбільша кількість судових справ розглядається в судах першої інстанції — районних (міських) і міжрайонних (окружних) судах.

Конституційний Суд України

Це єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. До його повноважень належить прийняття рішень і надання висновків у справах, що стосуються [1, 49–50]:

- конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів України, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;
- додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених ст. 111 та ст. 151 Конституції України;
- офіційного тлумачення Конституції і законів України.

Склад Конституційного Суду України (18 чол.) формують усі гілки влади. По шість суддів призначаються президентом України після консультацій з прем'єр-міністром і міністром юстиції, Верховною Радою України та з'їздом суддів України.

Вища Рада юстиції

Згідно зі с. 131 Конституції України, до основних функцій Вищої ради юстиції, які забезпечують здійснення правосуддя в Україні, належать:

- внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;
- прийняття рішення стосовно порушення суддями та прокурорами вимог щодо несумісництва;
- здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

До складу Вищої ради юстиції входить двадцять членів, з яких по три призначаються Верховною Радою України, президентом України, з'їздом суддів України, з'їздом адвокатів України, з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ, двоє призначаються від Всеукраїнської конференції працівників прокуратури. Ці три члени Вищої ради юстиції входять до неї за посадою: голова Верховного Суду України, міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

Прокуратура

Це єдина централізована система, яку очолює Генеральний прокурор України. Генеральний прокурор України призначається на посаду терміном на п'ять років президентом України за згодою Верховної Ради України. В разі недовіри Верховної Ради України Генеральний прокурор має піти у відставку.

Далі йдуть: прокуратура Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, військові прокуратури регіонів, Чорноморського флоту та МВС України, прокуратури міські, районні, міжрайонні, військові прокуратури гарнізонів, інші прирівняні до них прокуратури.

Демократизація суспільства, становлення громадянського суспільства неможливі без відповідного розвитку місцевого самоврядування, яке діє у тісному поєднанні з місцевими органами державної влади і часто не просто конфліктує, а й протистоїть їй.

Суттєве значення для демократичного становлення, розвитку та вдосконалення місцевого самоврядування мають Європейська (рамкова) конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними громадами або органами влади (підписана державними членами Ради Європи у 1980 р.), Європейська хартія місцевого самоврядування (1985 р.), Європейська декларація міських прав, Європейська хартія про участь молоді у муніципальному і регіональному житті. У цих та інших документах, ратифікованих Україною, дається не лише визначення місцевого самоврядування, а й європейські стандарти щодо захисту прав місцевих органів влади, які гарантують політичну, адміністративну і фінансову самостійність виборних місцевих органів влади в країнах — учасниках Європейського Союзу.

В Україні правову, матеріальну, фінансову основи місцевого самоврядування визначають Конституція України, Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” (1997 р.).

Місьцеве самоврядування є однією з важливих форм здійснення публічної влади.

Основним суб'єктом місцевого самоврядування в Україні, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада. Під такою структурою розуміють не просто механічну сукупність жителів відповідної адміністративно-територіальної одиниці (селища, села, міста, області), а свідомо сформовану людську спільноту, яка є самодостатньою у своєму утворенні, існуванні та розвитку.

До основних функцій територіальних громад належать організаційні, політичні, господарські. Що стосується політичних функцій, то вони пов'язані зі створенням певних умов для реалізації громадянами своїх

можливостей та інтересів в управлінні суспільними, державними справами шляхом участі у референдумах, виборах тощо.

Важливими елементами місцевого самоврядування є громадські комітети і ради самоврядування, а важливою формою реалізації місцевого самоврядування — загальні збори громадян.

До елементів системи місцевого самоврядування в Україні часто зараховують такі неформальні самоврядні структури та інституції, як Асоціація міст України, Українська асоціація місцевих і регіональних влад, Асоціація демократичного розвитку і самоврядування України, Асоціація шахтарських міст України, Ліга історичних міст України та ін.

Оскільки в системі державного управління існують центральні й місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування (як представницькі органи влади), існує проблема їх взаємовідносин відповідно зі статусом і функціями. Важливою також є проблема майнових і фінансових інтересів. Можна, зокрема, погодитися з точкою зору окремих дослідників, що органи державної виконавчої влади мають управляти державною власністю, а органи місцевого самоврядування — комунальною.

СОЦІОЛОГІЯ ДЕМОКРАТІЇ ЯК ПРОВІДНОЇ ФОРМИ СУСПІЛЬСТВА

Демократія як складне суспільне явище має багато визначень. Це пов'язано з тим, що існує багато спроб виокремити, відтінити найсуттєвіші її ознаки та особливості.

Найбільш загальним може бути таке визначення демократії.

Демократія (від грецьк. *demos* — народ і *kratos* — влада) — це влада народу, народовладдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визначення народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв'язанні проблем і питань суспільного врядування [151, 92].

Термін “**демократія**” походить від грецького *demokratia* (*demos* — люди і *kratos* — правління). Звідси робиться однозначний висновок, що демократія — це правління (влада) народу, а не короля, королеви, аристократії тощо. Проте такий висновок значною мірою спрощений, бо існує багато визначень терміна, поняття “народ”.

Найпомітнішою ознакою демократії є право мати вибір і вибирати. Беручи це до уваги, можна дати таке визначення демократії. **Демократія — це система правління, в якій правителі публічно підзвітні перед громадянами.**

Під демократією можна розуміти, і це також правильно, єдність, взаємозалежність і взаємодію певних елементів, структур. Так, відомий український політик І. Юхновський вважає, що демократією є саме “функціональна сукупність” соціальних елементів. Якщо до того ж ці елементи вільні у своєму існуванні, перебувають

у стані динамічної рівноваги, то демократія є максимально ефективною [123, 141].

При цьому саме динамічну рівновагу І. Юхновський вважає обов'язковою умовою існування справжньої демократії. Динамічна рівновага, на його думку, — це усвідомлений, логічно і добровільно сприйнятий нацією поділ сфер впливу і дій влади; особиста свобода, добровільна самодисципліна; рівновага влади і суспільства; оптимізація екологічних, політичних, соціальних, економічних, взаємовідносин у державі [123, 141].

Як зазначав видатний державний діяч Афін Перикл, попри те, що лише невелика кількість людей може формувати політику, кожен здатний її оцінити. Те саме стосується і демократії, яку дуже часто і помилково розглядають як своєрідний рай на землі, хоча і демократія — як форма правління, влаштування життя соціуму, країни — не позбавлена недоліків, і досить суттєвих.

Демократію можна розглядати у двох основних контекстах.

Перший — етичний, коли демократія є своєрідною цінністю, ідеалом влаштування життя, встановлення взаємин і забезпечення співпраці різних структур суспільства, утворює відповідну естетичну ауру, пов'язану з можливістю гуманістичної основи для захисту і реалізації інтересів більшості у суспільстві.

Другий — інструментальний контекст, пов'язаний з наявністю певних норм, інституцій, що практично гарантують, з одного боку, свободу кожної особи і верховенство права — з другого. Останнє передбачає наявність справедливого правосуддя з певним, зрозуміло, обмеженням свобод громадян залежно від рівня розвитку суспільства і наявності власне громадянського суспільства.

Оскільки **ідеальної демократії не існує**, наводимо п'ять основних ознак (характеристик), аналізуючи які (особливо ступінь і характер їх прояву), можна спробувати визначити, якою є або, образно кажучи, “скільки” є демократії.

1. **Консенсус.** Йдеться про певну узгодженість загальнонаціональної політики, єдину практичну діяльність усіх суб'єктів політики і політичних процесів, максимально можливу ідейно-духовну єдність громадян.

2. **Участь.** За різних умов і обставин далеко не всі мають можливість, бажають і беруть участь у суспільно корисній, політичній діяльності, хоча в демократичній державі для цього обов'язково створюються умови, насамперед на політико-правовій основі.

3. **Доступ до влади.** Об'єктивно він завжди різний для громадян, хоча саме по собі суспільство вже створює відповідні умови для участі громадян у здійсненні і реалізації влади.

4. **Правління більшості.** За наявності незадоволених владою, будь-яких супротивників реальної влади, опозиції, демократія передбачає правління більшості за рахунок визначення політичного, економічного, соціального курсів (референдуми, опитування громадської думки), участі більшості у виборах і здійсненні контролю за діяльністю влади, її носіїв тощо.

5. **Плюралізм.** Це влаштування суспільного життя, організація політичного процесу на кількох або багатьох ідейних, духовних засадах, коли точки зору максимально збігаються в основному, в стратегічних напрямках і питаннях суспільного, державного розвитку і будівництва.

Усі політичні режими мають правителів і публічну сферу. Саме громадяни як найважливіший елемент демократії і визначають ступінь демократичності своїх правителів. Водночас демократію не можна повністю ототожнювати з типом політичного правлячого режиму, хоча останній, як правило, скорочено, стисло називають однією родовою назвою — автократія, авторитаризм, демократія, деспотія, диктатура, тиранія, абсолютизм, тоталітаризм, монархія, олігархія, аристократія, султанат, плутократія.

Демократичні керівники держави відрізняються від недемократичних тим, як вони здобувають владу (шлях до влади), і тим, як відповідають за свої дії і вчинки (підзвітність народові).

Найважливішими ознаками “справжньої” демократії вважають:

а) регулярність і прозорість проведення виборів; б) наявність влади більшості. І та й інша ознаки мають певні особливості і в реальному політичному житті не мають якихось ідеальних моделей.

Щоб усвідомити, що таке демократія, потрібно розглянути різні її форми.

• **Представницька демократія.** Її ще називають прямою демократією. Така демократія була первинною ще у Стародавній Греції, де частина населення (невелика), яку називали громадянами, час від часу збиралася і спільно вирішувала існуючі проблеми, ухвалювала відповідні рішення. Таку демократію в сучасних суспільствах важко реалізувати через те, що всі люди є громадянами і, в ідеалі, спільно ухвалити будь-яке рішення вони можуть лише у формі референдуму. Щоправда, в окремих країнах до проведення референ-

думів вдаються максимально часто, поважаючи права громадян, необхідність враховувати їхню думку з тих чи інших питань.

- **Монархії.** Монархії і нині існують у країнах з традиційним типом правління (король, королева), хоча влада таких правителів багатово в чому загалом значно обмежена.

- **Ліберальні демократії.** Такі демократії існують там, де громадяни мають можливість вибирати зпоміж двох чи більше партій, де більшість громадян мають право і можливість голосувати.

Кожна з перерахованих демократій не є ідеальною чи навіть близькою до такої демократії.

Демократії далеко не завжди ефективні насамперед в економічному аспекті, а також в адміністративному плані.

Як правило, з демократичними засадами влаштування, розбудови суспільства помилково пов'язують його економічний розвиток і прогрес. Але фактично, особливо на перших етапах становлення демократії, формування демократичних інститутів і відносин в економічній сфері, помітного прогресу не спостерігається, скоріше — навпаки.

Те саме стосується і питань адміністративного характеру, коли рівень порядку, узгодженості, стабільності є невисоким, а управління — недосконалим, неналагодженим.

На жаль, ХХ століття підтвердило, що демократія може призвести і до бунту мас, до великих страждань, катаклізмів. Так, зокрема, буває, коли демократію розуміють як уседозволеність.

Цінність демократії — верховенство права, чіткий поділ гілок влади, тісне поєднання свободи, рівності і відповідальності. Власне демократія і є не що інше, як залучення людей саме до відповідальності за власне життя, за життя співвітчизників, сусідів, соціуму, держави, людства.

Однак політичне життя досить часто у своїх різноманітних виявах далеке від моральності суспільного життя. Життя, вважав відомий американський філософ Джон Дьюї, можна вважати моральним тоді, коли особистість реально оцінює моральну мету, задля якої живе і на досягнення якої спрямовує свою діяльність.

З огляду на викладене постає запитання про моральність тих політичних ідей, які пропонуються суспільству як взірці найліпшого, найдосконалішого влаштування життя. Зрозуміло, що істинну моральність окремих політичних ідей може і засвідчує реальна суспільна практика у той спосіб, що дає змогу усвідомити, пересвідчитися, які з політичних ідей поліпшують, удосконалюють людину, народ, суспільство, спонукають до конструктивно перетворюючої

діяльності. Надзвичайно поширеним є явище, коли моральність ідеї далеко не збігається з моральністю дії, вчинку, поведінки людини, групи, класу і навіть досить великої спільноти.

Демократія передбачає визначення відповідних умов і механізму взаємовідносин між тими, хто управляє, і ким управляють, за можливості будь-кого бути не просто об'єктом управлінського впливу, а й суб'єктом управлінського процесу. Ступінь такого визначення залежить як від політико-правових норм (Конституція, закони, розпорядження тощо), так і від загальної демократичної культури, яка існує в певній країні.

У демократичних суспільствах або тих, що перейшли від тоталітаризму до розбудови демократичного суспільства, абсолютно неможливе загальне схвалення дій політиків, громадських діячів. Іншими словами, демократизація суспільних відносин на перший план висуває потребу в особистісному розвитку громадян, а отже, урахування їх індивідуального психологічного стану та особливостей. Забігаючи дещо наперед, зазначимо, що успіху в політичній боротьбі, діяльності досягають насамперед ті політики і політичні сили — суб'єкти політичного процесу, які враховують ці стани та особливості.

Найоб'єктивніше і найсуттєвіше значення демократії для функціонування суспільства полягає в тому, що вона забезпечує формування громадської думки за якомога більшої участі громадян. При цьому треба пам'ятати, що рішення більшості, від імені якої завжди апелює демократія, далеко не завжди є найбільшою і найвищою мудрістю. Інша справа, що більшості легше, ніж окремій особі, меншості продукувати, поширювати свої ідеї, впливати на процес прийняття політичних рішень і їх виконання.

Загальновідомими є такі історичні типи демократії:

- соціальна, або загальна (суцільна);
- буржуазна;
- феодальна;
- рабовласницька;
- антична.

Демократія існує у двох основних формах:

- безпосередня демократія;
- представницька демократія.

Часто демократію розуміють як владу народу, точніше — владу більшості народу. Це загалом так, але це певне узагальнене розуміння суті демократії.

Щоб визначити демократичні параметри політичного життя суспільства взагалі, варто звернути увагу на основні **принципи та процедури, що обумовлюють демократію.**

Принципи демократії:

- виборність органів влади;
- розподіл влади;
- політичний плюралізм;
- гласність;
- єдність свободи і відповідальності;
- верховенство закону;
- врахування громадської думки;
- право меншості на власну позицію.

Процедури демократії:

- виборність, звітність, відкликання обраних;
- всенародне обговорення проєктів і пропозицій;
- референдуми, плебісцити, опитування громадської думки;
- мітинги, збори, дискусії, симпозіуми;
- з'їзди, пленуми, конференції;
- демонстрації, маніфестації;
- сесії, засідання;
- страйки, пікети.

Як політичний режим, форму управління демократію можна визначити за певними ознаками.

Демократію поділяють, як відомо, на пряму, представницьку і плюралістичну. За прямої демократії населення, громадяни мають можливість безпосередньо впливати на владні структури, в результаті чого визначається зміст законодавчого процесу. Такі політичні процеси свого часу відбувалися у давньогрецьких полісах, інших давніх державах і містах, але нині практично не зустрічаються.

Що ж до представницької демократії, то вона досить поширена і існує тоді, коли люди не лише самі впливають на політичні процеси, на владу, а й виділяють зі свого середовища тих, хто реалізує функцію прийняття законодавчих актів. Це так звані вибрані представники, які несуть певну відповідальність за здійснення влади перед народом, який їх обрав.

Проблема відносин між народом і його представниками трактується досить неоднозначно. І насамперед постає питання щодо межі функцій представників народу, контролю за виконанням цих функцій.

Плюралістичну демократію можна зобразити такою формулою: народ — групи тиску — законодавець — законодавчий процес. За такої демократії громадяни через і завдяки своїм об'єднанням, групам, асоціаціям мають найбільші можливості впливати на розробку і прийняття управлінських рішень. Саме в таких умовах між народом і владою з'являються посередники, яких народ сам і створює. Щоправда, в реальній політичній практиці далеко не всі об'єднання, групи чи асоціації налаштовані на конструктив і вміють позитивно впливати на владу. Зі свого боку, легітимна влада часто також вибірково підходить до визначення своїх “союзників” серед громадських утворень.

Існують як мінімум два основних напрями, якими можна розвинути демократію. Це право голосу кожного окремо взятого громадянина і всіх разом і демократична процедура вирішення питань (бажано щонайважливіших для всіх громадян, для держави). І перше, і друге, однак, не слід створювати тільки в уяві і намагатися шукати в реальному житті як щось ідеальне. “Сучасна теорія демократії, — пише Ф. Гаєк, — потерпає від того, що її створюють з огляду на ідеальне, однорідне суспільство і потім застосовують до дуже недосконалих і часто довільних одиниць, якими є нинішні країни” [45, 110]. Вочевидь, що заувага Ф. Гаєка стосується саме країн, де суспільство лише ступає на шлях демократичного державотворення і намагається надто швидко сформувати демократичну політичну систему, відповідні демократичні інституції, норми і принципи відносин між людьми.

Навряд чи можна, як це іноді робиться, зводити демократію здебільшого до певного набору окремих інститутів і виходячи з суті таких інститутів надалі робити висновок щодо наявності громадянського суспільства.

Відомий політолог Р. Даль запропонував такі найприйнятніші умови “процедурного мінімуму”, що характеризують, забезпечують демократію (він називає її “поліархією”):

1. Контроль за урядовими рішеннями конституційно покладено на обраних представників.
2. Представників обирають шляхом регулярних і численних виборів, у процесі яких утиски, як правило, не допускаються.
3. Практично все доросле населення бере участь у виборах.
4. Практично всі дорослі можуть бути обрані на виборні посади.
5. Громадяни мають право висловлювати свої погляди, не побоюючись, що їм загрожуватиме суворе покарання через політичні мотиви.

6. Громадяни мають право на пошук альтернативної інформації. Своєю чергою, альтернативні джерела інформації перебувають під захистом закону.

7. Громадяни мають право утворювати відносно незалежні політичні партії і групи інтересів.

Однією з важливих ознак істинної демократії є свобода інформації. Йдеться про публічну інформацію, яка може і повинна бути максимальною доступною більшості громадян.

Існує багато обставин — насамперед стан держави, її політична система і політичний режим, рівень розвитку демократії, демократичних процесів, — у зв'язку з якими свобода інформації можлива лише у певних умовах і обсязі, оскільки в конкретному суспільстві є певні сили і структури, які мало або й зовсім не зацікавлені в тому, щоб інформація була прозора, відкрита й доступна.

Чи не вперше проблему свободи інформації було вирішено у Королівстві Швеції, де ще 1766 року було прийнято спеціальний закон про свободу преси. Згідно з цим законом:

- у країні скасовувалася цензура;
- всім надавалися гарантії на друкування та поширення інформації;
- громадянам надавалося право і можливість доступу до державної інформації.

Певні модифікації забезпечення свободи інформації існують в Англії, Німеччині, Японії, США та інших країнах. Окрім скасування цензури загальна практика у питанні свободи інформації також передбачає:

- обов'язок державних інституцій давати відповідь на будь-які запити щодо інформації, в тому числі і з боку засобів інформації;
- обов'язкову публікацію (оприлюднення) будь-яких проектів нормативно-правових, інших актів, рішень, введення в дію яких стосуватиметься соціально-економічних та інших інтересів громадян;
- право журналістів (якщо їхня діяльність ліцензована) на доступ до інформації.

Практично до кінця XX ст. існували різні модифікації визначення демократії — “народна”, “правляча”, “буржуазна”, “формальна” та ін. Поступово від цих визначень відмовляються, через те що в політиці їх використовують досить кон'юнктурно, на догоду часу і ситуації.

Ідеали демократії, як і уявлення про неї загалом, не є сталими, односторонніми. Можна зазначити лише, що за демократичного устрою життя людей основним, домінуючим джерелом влади визнається,

визначається і відповідною мірою є народ. Однак розуміння суті такого джерела також різне.

Ліберальна демократія бере за основу професійні знання, професійну підготовку громадян, керівників держави, еліти, а також вважає, що в державі мають бути такі інституції й умови, які не дозволять демократії трансформуватися в олігархію, охлократію.

Авторитарна демократія вважається своєрідною моделлю, етапом переходу від тоталітарних режимів до режимів з ліберально-демократичними ознаками. За відповідних умов і обставин вони можуть переродитися в олігархію чи тиранію.

Плебісцитарна демократія ґрунтується на механізмах звернення і апеляції до народу через різноманітні плебісцити, опитування громадської думки, референдуми, мітинги тощо. Але це переважно емоційні основи, надмірна “експлуатація” яких також може привести правління до охлократії.

Відтак, хоч би про яку найкращу форму правління, влаштування життя людей ми говорили, демократія також не може претендувати на винятковість, еталон свободи. Очевидно, демократія — це цікавий і складний експеримент свободи. Навіть в Афінському полісі, який уявляли як демократію довершену, право голосу мала щонайбільше десята частина населення міста. За підрахунками, зробленими в 1989 р. політологом Арендом Лійпгартом, зі 180 країн світу країнами стабільної демократії можна було назвати лише 21. Отже, демократична конституційна держава не є, зрозуміло, утопією, проте вона не є і взірцем чистої, ідеальної демократії, бо такої в ідеальному вигляді просто не існує. Та оскільки лише демократія виходить з потреб людини, може максимально їх задовольнити, вона справді досить бажана й очікувана. Про неї мріють, її прагнуть створити зовсім небезпідставно.

Перевагою демократії над іншими політичними системами є те, що громадяни мають право обирати свої політичні представництва на основі вільного виборчого права за таємного голосування, а відтак вони вирішують, на кого упродовж певного часу покладають відповідальність за свою державу, свою спільноту. Більше того, вони делегують свої повноваження своїм же представникам в органах влади і мають можливість робити їх підконтрольними собі.

В останні десятиліття ХХ ст. у світі дедалі активніше говорили про **нове політичне мислення**. Його появу можна насамперед пояснюва-

ти інтенсивним розвитком у світі саме демократичних процесів, суттєвою демократизацією суспільного життя взагалі.

Як складна політична соціальна сентенція нове політичне мислення базується на усвідомленні того, що вижити в цьому світі, за великим рахунком, людство має можливість лише за умови консолідації, єднання, згуртування сил, вирішення спільними зусиллями так званих глобальних проблем людства, проблем війни, екологічного стану, проблеми СНІДу, наркоманії, тероризму тощо.

Вирізняють традиційне політичне мислення і нове політичне мислення.

Традиційне політичне мислення базується на усвідомленні того, що кожна країна може вижити самостійно, без підтримки, допомоги інших країн.

Основні ознаки традиційного політичного мислення:

- примат класових, групових, національних інтересів над інтересами насамперед особи;
- експлуаторське ставлення до природи, навколишнього середовища як до таких, що мають цілковито слугувати людині, суспільству;
- намагання силовими методами вирішувати окремі проблеми, в тому числі й міждержавні відносини (війна розглядається як допустимий і нормальний засіб для розв'язання політичних проблем);
- недопустимість інакодумства, недовіра як основна форма спілкування між класами, народами, країнами;
- турбота про безпеку власної країни — над усе.

Нове політичне мислення, навпаки, стверджує, що прогрес людського розвитку базується на колективізмі, єдності країн і народів у їх стратегічному плані.

Основні ознаки нового політичного мислення:

- постійний примат загальнолюдських цінностей та інтересів;
- бережливе ставлення до природи, навколишнього середовища, турбота про їх раціональне використання та відновлення;
- вирішення будь-яких політичних проблем через збалансування інтересів, за допомогою дискусій, домовленостей, консенсусу, виключення війн з життя суспільства;
- терпиме, поважливе і довірливе ставлення до політичних опонентів, максимальна деідеологізація міжнародних відносин;
- загальна безпека країн і народів.

Найбільшим надбанням демократії вважають вибори. Вибори дають громадянину право і можливість обирати і бути обраним; обра-

ти того, кому вони довіряють, або обрати ту політичну силу, угруповання, напрям, якому вони найбільше симпатизують; вплинути на розподіл влади; підтвердити повноваження правлячих осіб або ж позбавити їх влади; контролювати діяльність окремих політиків, державних, громадських діячів, влади загалом.

У демократичній державі народ є джерелом влади, однак безпосередньо владу він не здійснює, а обирає своїх представників — партії, окремих громадян (депутатів) — безпосередніх посередників між урядом і народом, а відтак і посередників між державою і народом. Щоб така процедура була максимально демократичною, дієвою, необхідно мати досконалі виборчі процедури, за якими відбуваються вибори.

Існують дві основні системи виборів — пропорційна та мажоритарна, а вже потім змішана та куріальна.

• **Пропорційна система виборів**

Особливість пропорційної системи виборів полягає в тому, що депутатські мандати розподіляються пропорційно до кількості голосів, поданих виборцями за кожну з партій у багатомандатних виборчих округах. Кількість мандатів при цьому від окремо взятого виборчого округу визначається залежно від встановленої законом квоти — наприклад, один депутат чи сенатор від 100 тис. виборців.

Виборці за такої системи голосують за певні політичні партії, які представлені списком кандидатів.

Пропорційні виборчі системи поширені в Австрії, Бельгії, Данії, Ісландії, Італії, Люксембурзі, Норвегії, Швеції. Причому і в цих країнах виборчі системи мають свої особливості. Так, у Королівстві Данії при голосуванні виборці не просто зазначають партію, якій віддають перевагу, а й роблять позначку проти кандидата, якого хотіли б бачити своїм депутатом. У Польщі депутатські мандати розподіляються між партіями за пропорційною системою.

• **Мажоритарна система виборів**

Це найпростіша і найпоширеніша система виборів. Існують одномандатні, багатомандатні і преференційні мажоритарні системи (коли виборець зазначає кандидата, якого бажає бачити депутатом).

Одномандатна мажоритарна система. Вся територія поділяється на округи, в яких обирають по одному депутату (того, хто набрав відносно більшість голосів). Одномандатні виборчі системи існують в Австралії, Великобританії, Канаді, Новій Зеландії, Південно-Африканській Республіці, США, Франції.

Багатомандатні мажоритарні системи. Кожен виборець має стільки голосів, скільки обирається депутатів від виборчого округу (Великобританія, Нова Зеландія, Японія).

Преференційна мажоритарна виборча система. Це своєрідний рейтинг кандидатів, який здійснює виборець. Якщо жоден кандидат не отримує більшості голосів, зі списку кандидатів виключають того, хто набрав найменше “перших місць”. Його “перші місця” анулюють і передають тим кандидатам, які в цих бюлетенях посіли другі позиції. Далі ще раз підраховують кількість “перших місць” і знову виводять з “гри” кандидата, що отримав найменше “перших місць”. Так роблять доти, доки певна кількість кандидатів не набере абсолютної більшості голосів (50 % плюс один).

Отже, відмінність між пропорційною та мажоритарною системами виборів можна сформулювати так: **за пропорційною системою виборів кожна партія отримує кількість мандатів, що відповідає частці одержаних нею голосів; за мажоритарною системою перемагає той кандидат, якому вдалося зібрати у певному окрузі найбільшу кількість голосів виборців.**

В окремих країнах вибори проводяться за змішаною системою.

• **Змішані виборчі системи**

Такі системи базуються на комбінації елементів пропорційної та мажоритарної систем. Так, у ФРН половина депутатів бундестагу (національного парламенту) обираються за принципом одномандатної мажоритарної системи, а друга половина — за пропорційною мажоритарною системою.

Змішану виборчу систему використовують в Угорській Республіці. Тут депутати за індивідуальними списками обираються за мажоритарною системою, а за партійними списками — за пропорційною системою.

• **Куріальні виборчі системи**

Якщо в країні існує порівняно гостра проблема забезпечення представництва у парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп, то вибори проводяться за куріальною виборчою системою. Тобто для кожної курії передбачаються відповідні норми представництва і для них створюються виборчі округи (Зімбабве, Нова Зеландія, Фіджі).

Вибори 1998, 2002 рр. в Україні проводилися за змішаною пропорційно-мажоритарною системою: з 450 депутатів Верховної Ради України половина (225) обиралися за партійними списками, а половина — від територіальних виборчих округів.

Розглядаючи суть і особливості виборів, виборчого процесу, необхідно звернути увагу ось на що. Досить часто виборчий процес розглядають як акцію суто політичного характеру і змісту, хоча фактично він є також специфічним і складним інститутом конституційно-процесуального права. Це так, оскільки у процесі виборів обов'язковою вимогою є дотримання певних процедурно-процесуальних норм, які відповідним чином регулюють суспільні відносини у сфері конституційного провадження, виборчого процесу, організаційної діяльності конкретних органів державної влади та органів місцевого самоврядування, обрання посадових осіб держави тощо.

Отже, виборчих процес — це сукупність політичних, процедурно-процесуальних норм, які забезпечують регулювання відносин у суспільстві шляхом формування представницьких органів влади, органів місцевого самоврядування та посадових осіб.

Коли йдеться про легітимність виборчого процесу, то його, на нашу думку, забезпечують (в ідеалі):

- законність (досконала правова база та її абсолютне дотримання);
- багатопартійність (рівне право і можливість усіх політичних партій реалізувати свою політичну волю);
- **вільне і рівноправне висунення кандидатів;**
- **гласність;**
- **відкритість;**
- **свобода проведення передвиборної агітації;**
- **рівні можливості усіх кандидатів у веденні виборчої кампанії;**
- **однакове, неупереджене ставлення до кандидатів з боку відповідних державних органів та органів місцевого самоврядування.**

Фактично виборчий процес має чотири послідовні, взаємопов'язані стадії:

- **стадія підготовки;**
- **основна стадія;**
- **агітаційно-пропагандистська стадія;**
- **завершальна стадія.**

Будь-який виборчий процес (вибори президента країни, народних депутатів (парламентаріїв), депутатів місцевих рад, сільських, селищних, місцевих голів тощо), окрім того, що він має свою специфіку, особливості, відбувається в межах тих політичних процесів, які спостерігаються в суспільстві і водночас цими ж процесами значною мірою обумовлюється його зміст, характер, особливості.

У демократичних суспільствах робиться все задля того, аби виборчий процес (вибори) був максимально чітким, зрозумілим і прозорим, оскільки від цього залежить як ступінь зацікавленості громадян в участі в ньому, так і свідомість їх волевиявлення.

Якщо предметно говорити про особливості демократизації українського суспільства, то варто наголосити на тому, що досить часто і справедливо українську демократію називають партійно-клановою демократією, демократією незавершеної політичної модернізації (М. Михальченко). Така модернізація швидко, досконало і результативно у пострадянському просторі відбулася фактично лише в республіках Балтії, досить повільно йде цей процес в Україні, Білорусії, Молдові і практично — через воєнні сутички, війни, інші конфліктні ситуації і катаклізми й причини — модернізація загальмувалася в Грузії, Вірменії, Азербайджані та ін. Такі метаморфози з демократією, особливостями її становлення, розвитку пояснюються багатьма факторами об'єктивного характеру, викликаними як суспільно-політичною ситуацією в країні і навколо неї, так і нерозвиненістю суб'єктів політичного процесу, їх неузгодженою взаємодією, неможливістю досягти політичного консенсусу в суспільстві загалом.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

10.1. ОСОБЛИВОСТІ ФЕНОМЕНУ “ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ”

Однією з основних сфер суспільного життя, пов'язаного з діяльністю і відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів, а також з боротьбою за реалізацію певних інтересів є **політичне життя**.

Політичне життя характеризується величезною складністю, розмаїтістю, своєрідністю і неповторністю.

Політичне життя — це витвір загалом усього життя суспільства — економічного, соціального, духовного, морального.

Базисом для виникнення політичного життя були і є різні групи інтересів, насамперед майнових.

Суть політичного життя в суспільстві становлять відповідні політичні відносини. Основні з них:

- відносини політики і влади;
- політична участь (участь у політиці всіх її суб'єктів);
- політична система і режим (характер та особливості функціонування).

Політичні відносини існують скрізь, на що впливає влада, що знає й існує в результаті відповідного управління. Це економіка, суспільне життя, право, культура тощо. Тобто політичні відносини існують не лише у політиці, а й в усіх сферах життя суспільства — економічній, політичній, соціальній, духовній та ін.

Основними складовими політичного життя суспільства можна вважати:

- політичні потреби та інтереси;
- політику;
- владу і владні відносини;
- політичну участь (діяльність, поведінку);
- політичну систему суспільства;
- політичний режим.

Політика, за визначенням М. Вебера, охоплює всі види діяльності, пов'язаної з самостійним керівництвом. Можна говорити про валютну політику банків, про політику профспілок під час страйків, про освітню політику, політику міської або сільської громади, про політику правління, керуючого корпорацією, врешті, навіть про політику розумної дружини, яка намагається керувати своїм чоловіком, тощо.

Життя громадян, а понад усе політичне, особливо складне саме в суспільстві перехідному, нестабільному, оскільки в ньому бракує сталого економічного розвитку, відрегульованої політичної системи, в якій основні структурні елементи (політичні інститути, політичні та правові норми, політичні відносини, політична свідомість та культура) були б повністю сформовані і більшменш чітко взаємодіяли між собою.

Досить часто політичне життя звужено уявляється (подається) як певний політичний процес. Це не зовсім так. **Політичний процес — це форма функціонування політичної системи, суспільства, яка постійно еволюціонує у просторі, часі, тобто має конкретні характеристики, часові періоди.**

Вирізняють такі основні підходи до визначення суті політичного процесу:

- політичний процес — це результат функціонування політичної системи (Т. Парсонс);
- політичний процес як боротьба за суперництво між різними соціальними групами за владу (Р. Дарендорф);
- політичний процес як реалізація суб'єктами політики власних цілей (Ч. Мерріам);
- політичний процес і політика практично тотожні (Р. Доуз) та ін.

Політичний процес має такий режим існування (у логічній послідовності):

- функціонування;
- розвиток;
- занепад.

Політичний процес класифікують на такі види:

- мирний і насильницький; революційний та еволюційний (за характером і особливостями зміни влади);
- відкритий і прихований, або тіньовий (виходячи з публічності, відкритості);
- стабільний і нестабільний (виходячи з рівня його сталості).

Коли ми розглядаємо проблему політичного процесу, постає потреба дати кілька пояснень специфіки цього явища, аби певною мірою уникнути непорозумінь і неточностей.

Окремі філософи, соціологи, політологи намагаються доводити і обґрунтовувати думку, що за всіх розбіжностей між людьми, за всієї унікальності і неповторності окремої особистості людство все ж таки єдине. Так, американський спеціаліст з прав людини Т. Пейн пише: “Всі люди — одного рівня, а отже, всі люди народжуються рівними і мають рівне природне право. Їхнє життя та права визначені Творцем цього світу, а не попередніми поколіннями, які є тільки способом продовження минулого, і відповідно кожному народжену на світ дитину треба розглядати як створіння Боже” [135, 46]. Він водночас звертає увагу і на ту суттєву обставину, що всі відомі світові релігії, прямо стосуючись людини, ґрунтуються також на єдності та рівності людей. Чи на небесах, чи в пеклі, чи ще деінде, куди може потрапити людина після смерті, єдиною відмінністю між людьми є добро і зло. Навіть більше, урядові закони змушені підкоритися цьому принципу, оскільки оцінюються дії, а не особи, які чинять їх” [135, 47].

Такі точки зору змушують схилитися до думки, **що політичний процес, попри численні його причини і особливості, все ж таки має базуватися на певних загальнолюдських, гуманістичних засадах.** Їх диктує і вимагає загальне людське ество, існування якого базується на таких загальнолюдських цінностях і пріоритетах, як Щастя, Справедливість, Добро, Краса, Честь тощо. Тисячоліття існування людства були постійним пошуком такого влаштування життя, яке будувалося б насамперед на перерахованих цінностях і чеснотах.

У Декларації прав людини і громадянина, прийнятій національною асамблеєю Франції, записано: 1. Люди народжуються і залишаються вільними й рівними у правах. Громадянські відмінності можуть встановлюватися тільки з міркувань загальної суспільної користі. 2. Мета усіх політичних об'єднань — гарантувати природні і

невід'ємні права людини. Такими правами є свобода, власність, безпека й опір пригнобленню. 3. Істотним джерелом суверенності є нація. Жоден індивід або група людей не можуть бути наділені владою, яка явно не походить з цього джерела.

Наведений приклад наочно доводить, що в суспільному, політичному житті природні і штучно встановлені, детерміновані права часто не лише залишаються неузгодженими, а й суперечливими, протилежними. Власне політична боротьба саме цим великою мірою обумовлена і детермінується.

З огляду на означене можна дійти такого принципового висновку: ефективний, позитивно вивірений, спрямований на забезпечення природних і невід'ємних прав людини політичний процес в ідеалі може бути тільки в такому суспільстві, де це чітко усвідомлює якомога більша кількість активних суб'єктів політичного процесу. В такому разі говорять про політичний консенсус, тобто стратегічний збіг основних векторів діяльності суб'єктів політики. Певна річ, така політико-соціальна ситуація бажана, але надто рідкісна і притаманна, як правило, суспільствам, надзвичайно стабільним, демократично розвиненим, з високим рівнем політичної культури і свідомості більшості громадян. А загалом це та ідеальна ситуація, до якої завжди прагне людська спільнота заради бажаної спільної стабільності в інтересах усіх.

Політику, політичний процес важко уявити без політичного розвитку. Такий розвиток можна розглядати у двох аспектах — як розвиток політичних відносин, подальше їх ускладнення, і як складнішу модифікацію, тобто як розвиток суто політичної діяльності (політичні технології), її форм і видів. Це зумовлено з тим, що політичний розвиток пов'язаний з конкретним історичним часом, ситуацією.

Водночас політичний розвиток пов'язаний з потенціалом відповідних учасників політичного процесу — людей, організацій, структур. Такі структури не є сталими, їхні функції, специфіка діяльності видозмінюються відповідно до суспільних змін.

Отже, **політичний процес — це, власне, невід'ємний атрибут політичного життя.**

Основні складові політичного життя:

- політичні орієнтації суб'єктів політики і суспільних процесів;
- політична участь, поведінка і діяльність;
- політична боротьба.

10.2. ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ ПОЛІТИКИ І СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

Кожне суспільство характеризується властивою лише йому системою та ієрархією цінностей, які не лише зумовлюють життя окремої людини, а й спроможні трансформувати розрізнене населення в народ з усіма розвиненими ознаками цивілізованості.

Цінності — це життєво значущі предмети, природні утворення і продукти людської діяльності. **Розрізняють два види цінностей: пов'язані з вітальними потребами (насамперед забезпечення біологічного, фізичного життя); пов'язані з вищими, духовними потребами.**

Цінності також поділяються на такі, що офіційно санкціонуються і культивуються за рахунок і за допомогою тієї системи засобів, які є в розпорядженні держави, і такі, що існують незалежно від офіційно пропагованих, тобто на рівні буденної свідомості.

Нинішній стан ціннісного світу, зокрема, українського загалу надто неоднозначний, складний і багато в чому суперечливий. Він характеризується, з одного боку, кризою старої ідеології, крахом застарілих цінностей, масовою відмовою від радянських символів, а з другого — перегрупуванням носіїв цієї ідеології. Замість монолітної, гомогенної культури, яка домінувала раніше, виникає багато співіснуючих культурно-ціннісних світів, різноманітних ціннісних систем. Тобто в українському соціумі немає нині ціннісного консенсусу, а навпаки, ціннісне поле надто розмаїте, тут відбувається складна “гра” корпоративних, групових, індивідуальних інтересів.

У таких умовах дослідження проблеми формування та прояву ціннісних орієнтацій громадян, особливо в нестабільних, перехідних суспільствах, видається надзвичайно актуальним як у науковому, так і в практичному, прикладному аспекті.

Вибір кожною окремою людиною позиції і відповідної лінії поведінки у суспільно-політичному житті залежить від загальної та політичної орієнтації. У свою чергу, **політична орієнтація — це уявлення людини про відповідну її потребам мету політичної діяльності, а також про засоби досягнення мети.**

Люди по-різному ставляться до політики. Одні зацікавлені в ній і беруть активну участь у її практичній реалізації, другі індиферентні до політики, треті взагалі байдужі до політики, зовсім не сприймають її і не цікавляться нею.

Інтерес, безпосереднє ставлення людини до політики зумовлені багатьма факторами (вік, стать, соціальний, сімейний стан, кланові, групові, національні традиції, інформованість, рівень освіти, культури, інтелекту та ін.). Загалом можна погодитися з такою типологією політичних ролей:

- рядові громадяни (об'єкт політики, політичних процесів);
- рядові члени суспільства, що побічно включені в політичну практику як члени профспілок, виробничих колективів тощо;
- громадяни, які входять до виборного органу, а також є активними членами певної політичної організації;
- громадський, політичний діяч, що досить активно займається практичною політичною діяльністю;
- професійний політик (для якого політична діяльність є домінуючою у житті);
- політичний лідер як остання інстанція (загальнодержавний, загальнонаціональний лідер).

Беручи участь у політиці, людина переважно керується двома **мотивами**: *альтруїстичним* (удосконалити суспільне життя усіх, зробити його кращим); *егоїстичним* (здобути владу, популярність, розбагатіти). Більшість політиків демонструють перше і намагаються приховати друге, особливо на початку політичної діяльності.

Мотиви детермінують, визначають мету і програму політичної діяльності. І мета, і програма також можуть бути помітно вираженими альтруїстичними або егоїстичними.

Мотивувальним фактором політичної діяльності є потреба або потреби у самовираженні, самореалізації, визнанні, свободі, самозабезпеченні, владі, звеличенні та ін. Як правило, потреби тісно взаємопов'язані, взаємозалежні. Щоб зрозуміти справжню мету політичної діяльності будь-якого суб'єкта політики, передбачити її результат, потрібно уважно проаналізувати характер і особливості потреб, які спонукали його до такої діяльності.

Політична орієнтація, як уже зазначалося, є складним соціально-психологічним утворенням. З одного боку, маємо певні словесно оформлені ідеї та цінності, а з іншого — несвідомі або не зовсім усвідомлені мотиви і переваги, які людина переживає на емоційному рівні.

Політична орієнтація зумовлює політичний вибір. Робити вибір важко, оскільки він залежить не лише від сформованості особи, рівня її соціалізації, політичної культури, а й від особливостей суспільних відносин, рівня демократизації суспільства.

Вибір може бути груповим та індивідуальним. Перший часто робиться автоматично, під впливом групи, особливо на етапі ранньої соціалізації особи в разі її низької політичної культури. Другий властивий для людини з високим рівнем соціально-психологічного, духовного розвитку, високою громадсько-політичною активністю.

Груповий вибір, як і групові політичні орієнтації, їх швидка зміна найчастіше спостерігаються в нестабільних суспільствах, на перехідних етапах їх розвитку та існування.

Вибір політичної орієнтації далеко не завжди є визначеним і остаточним. Це динамічний процес, який часто супроводжується сумнівами або й пов'язаний з цілковитою дезорієнтацією людини (особистості).

Загалом виокремлюють чотири основних **підходи до детермінації політичного вибору: ситуаційний, соціологічний, маніпулятивний та індивідуально-психологічний.**

Ситуаційний підхід базується на тому, що будь-яка політична орієнтація є не що інше, як реакція на конкретно-історичну ситуацію, з якою людина стикається.

Соціологічний підхід спрямований на аналіз взаємозалежності між індивідуальним і груповим політичним вибором відповідно до тих соціально-політичних обставин, ситуації, що склалися в суспільстві, в яких перебувають конкретні соціальні групи або окремі особистості.

Маніпулятивний підхід, як правило, обґрунтовують тим, що люди нібито роблять відповідний вибір у результаті їх психолого-політичної “обробки” ззовні, внаслідок впливу на них, а то і просто маніпуляцій. При цьому активно використовуються різноманітні політичні, психологічні комунікації і технології як засіб своєрідного психологічного, політичного впливу.

В умовах інтенсивного розвитку, вдосконалення засобів масової інформації, підвищення ролі засобів зв'язку з громадськістю у політичному житті людей маніпулятивний підхід відіграє неабияку роль у виборі та формуванні громадської думки взагалі, особливо у нестабільних суспільствах з недостатньо розвиненими демократичними засадами.

Індивідуально-психологічний підхід ґрунтується на тому, що в основі вибору лежать особистісні психологічні якості, риси. Саме вони — вроджені чи набуті — впливають передовсім на вибір людини, на суспільно-політичну позицію особи загалом. Вперше цю думку вис-

ловив основоположник неофрейдизму Т. Адорно, який обстоював ідею “авторитарної особистості”. Так, на основі досліджень він дійшов висновку, що авторитарну особу вирізняють серед інших не лише відповідні соціально-політичні чи етнонаціональні орієнтації та установки, а й характерологічні особистісні риси та якості. Такій особистості, що цілком логічно, він протиставляв демократичну, або ліберальну, особистість.

Частково проблема індивідуально-психологічного підходу у політичному виборі була розроблена також не менш відомим представником неофрейдизму Е. Фроммом, соціальними психологами, політологами, спеціалістами інших галузей знань.

Вибір політичної орієнтації — не одноразова, одномоментна дія. Фактично такий вибір людина робить постійно, дещо його змінюючи, коригуючи. Крім того, такий вибір може бути стабільно-еволюційним або дискретним, коли індивід втрачає здатність вибору або різко змінює його під впливом певних соціально-економічних суспільних умов чи особистих психологічних змін.

У процесі вибору індивід певною мірою ідентифікує себе з окремою особою або групою осіб. Політичні переваги, як правило, складаються в результаті макрогрупової, або “середовищної”, ідентифікації. Наприклад, людина може ідентифікувати себе з великими власниками, бізнесменами, управлінцями, середнім класом тощо. Такі ідентифікації спостерігаються внаслідок відповідної психологічної близькості до тієї групи, якій людина симпатизує, до якої ставиться прихильно.

Характерними проявами згаданих групових психологічних ідентифікацій є ідентифікації на національній основі, оскільки перш ніж визнати себе представником будь-якої соціальної групи людина відчуває себе представником певної національності — українцем, росіянином, поляком та ін. Звідси і виявляється, що, скажімо, національна чи націонал-державна орієнтація відображає відповідну систему політичних уподобань і переваг. Головним рушієм такої орієнтації є прагнення націй, етносів до незалежності, усунення загрози незалежності (реальної чи позірної), позбавлення міжнаціональних конфліктів, культурної експансії, імміграційних процесів та ін.

Політичний вибір, як і будь-який інший, здійснюється на основі певних цінностей. Зустрічаються люди, які роблять такий вибір під впливом, скажімо, цінностей певної релігії, соціальної групи.

Вибір може бути і суто прагматичним, в основу якого покладені вузькоособистісні цілі та інтереси, а для багатьох людей — і вузько-егоїстичні.

Відомий український соціолог Є. Головаха вважає, що **сучасне українське суспільство постає у трьох основних типах особистостей.**

Перший тип — особистість, розчинена у суспільстві, яка не виокремилась із системи традиційних суспільних зв'язків і природно за своїла колективістську ідеологію.

Другий тип — особистість, відчужена від суспільства, як базисний тип, що відповідає періодові поступового занепаду тоталітарної ідеології і характеризується подвійною системою цінностей.

Третій (переважаючий, “перехідний”) тип особистості — це людина з виразною амбівалентністю ставлення до перспективи подальшого демократичного перетворення суспільства. Тобто це особа, що постійно вагається, перебуває в ситуації вибору між певними альтернативами, сумнівається у своїх рішеннях, схильностях тощо.

10.3. ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ, ПОВЕДІНКА І ДІЯЛЬНІСТЬ

Політичні процеси абсолютно неможливі без відповідної участі в них різноманітних суб'єктів політичного процесу. Таку участь називають політичною.

Політична участь — це втягнення (залучення) членів соціально-політичної спільноти в існуючі всередині неї політичні відносини і структуру влади. Більш конкретно політичну участь розглядають як участь громадян у певних справах держави.

Розглянемо найпоширеніші концепції, що пояснюють причини політичної участі. Згідно з теорією *раціонального вибору*, більшість людей схильні до раціональної поведінки (не слід ототожнювати з логічною поведінкою). Прихильники такого погляду вважають, що людина намагається в усьому, в тому числі й у політиці, досягти максимального результату за рахунок оптимальних, часто найменших затрат і зусиль.

Адепти теорії так званої *мічиганської моделі* на противагу теорії раціонального вибору вважають, що в політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, яка є результатом або похідною від політичної соціалізації.

Представники так званої *психологічної школи* вважають, що домінуючими у політичній участі й діяльності є мотиви та установки

людини. А тому важливо вивчати взаємозв'язок, взаємовплив установок особи та її поведінку, конкретні дії.

На думку прихильників *інституціонального підходу* до визначення особливостей політичної участі, політична участь залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей громадян (виборців) впливати на уряд, владу [154, 188].

Вирізняють політичну участь активну і пасивну, індивідуальну і колективну, добровільну і примусову, традиційну і новаторську, легітимну і нелегітимну.

Рівень політичної участі, її масштаби є показниками ступеня демократичного розвитку суспільства, рівня загальної та політичної культури його громадян, найрізноманітніших суб'єктів політики.

Існують основні форми участі громадян у політичному житті: безпосередня і опосередкована.

Безпосередня — це участь (волевиявлення) у референдумах, виборах.

Опосередкована — це участь у діяльності різних партій, об'єднань, груп, спілок.

Політична участь реалізується через відповідну політичну поведінку, діяльність. Тому необхідно визначити психологічні особливості взаємозв'язку особи і політики.

Соціальні, політичні науки розглядають особу як соціальний індивід, своєрідний первинний, неподільний елемент політичної системи, як окрему людину, що має політичні права і свободи і несе персональну відповідальність за акти своєї поведінки у політичній сфері [140, 293].

Психіка і поведінка людини є продуктами біологічних і соціальних процесів. Ми поділяємо точку зору, що в переважній більшості сучасних суспільств люди вибирають ті мотиви і цінності, мету і засоби, ту лінію поведінки, якими вони керуються саме в суспільно-політичному житті.

Особа є об'єктом і суб'єктом політики водночас. З одного боку, навіть усупереч бажанню, тією чи іншою мірою людина перебуває під впливом політики, політичних процесів, а з іншого — як носій певних політичних якостей людина залучається до конкретного політичного процесу як представник держави, нації, народу, соціальної групи.

Кожній людині властиве індивідуальне ставлення до політики. Її участь у політичних процесах залежить від особистісних характеристик, а також від конкретних матеріальних, соціально-культурних,

політико-правових умов. Так, малоосвічена, з низькою політичною культурою людина найчастіше є простим об'єктом політичного впливу, маніпулювання з боку інших. У суспільствах з високорозвиненими демократичними засадами і нормами безпосередню участь у політичних процесах беруть значно більше людей, ніж у суспільствах з низьким рівнем демократії.

Реальним учасником політичного життя людину робить її **політична соціалізація** як своєрідний процес політичного дозрівання особи, знаходження власного політичного “Я” як за рахунок засвоєння політичного досвіду, практики своїх попередників, так і саморозвитку, самореалізації.

Виокремлюють два основних періоди політичної соціалізації людини. Перший охоплює дитячі та юнацькі роки, другий — активне доросле життя і діяльність.

Політична соціалізація зумовлена конкретно-історичними умовами суспільства, характером політичного життя.

Політична соціалізація — це засвоєння особою певного соціального і політичного досвіду, нагромадженого суспільством і сконцентрованого в культурних традиціях, цінностях, нормах статусної і рольової поведінки.

Результатом політичної соціалізації є вміння людини: а) орієнтуватися в суспільно-політичному просторі; б) брати участь у розв'язанні соціально-політичних та інших проблем, пов'язаних з управлінням справами суспільства і держави.

Раніше основний акцент у процесі соціалізації особистості робився на засвоєнні людиною інформації, певних норм і цінностей, а згодом — на самостійному аналітичному підході до засвоєння інформації, на її переробці, вмінні використовувати у практичній діяльності. При цьому особливого значення надається тому, наскільки соціалізація особи сприяє її поведінковій діяльності у процесі виборів, референдумів, іншого визначення громадської думки при прийнятті рішень, що стосуються політики.

Механізм, канали політичної соціалізації в кожному суспільстві свої. Вони пов'язані з передачею особі певних традицій, залучення до домінуючої політичної культури. Існують при цьому і так звані універсальні, суспільно значущі інститути політичної соціалізації, до яких зараховують сім'ю, систему освіти, засоби масової інформації, державні, партійні, громадські організації, окремі політичні події та акції.

Роль, значення, спрямування та ефективність дій різних інсти-

тутів політичної соціалізації особи залежать від багатьох обставин: особливостей політичної системи в конкретній країні, її стабільності; правового поля; рівня демократизації; стану розвитку громадянського суспільства тощо.

У процесі політичної соціалізації людина опановує певні соціальні, політичні ролі, апробує їх через діяльність, змінює власну поведінку.

Ефективність політичної соціалізації, її глибина (предметність) залежать від віку людини, набутих знань, практичного життєвого досвіду, сприйняття політичного життя, об'єктивної, критичної оцінки дійсності тощо.

Політична соціалізація як процес включення особи в політичне життя містить такі елементи:

- політичні інтереси;
- політичні потреби;
- політичні знання;
- політичні утвердження;
- політичні емоції;
- політичну волю;
- політичну активність;
- політичну діяльність.

Виокремлюють первинну і вторинну політичну соціалізацію особистості.

Первинна політична соціалізація переважно пов'язана з набуттям знань, у тому числі й у галузі суспільних, політичних наук, із засвоєнням певних норм, цінностей.

Вторинна політична соціалізація виявляється тоді, коли людина здатна самостійно продукувати різноманітні норми й цінності, формуючи власну (індивідуальну) політичну культуру (субкультуру).

Політична соціалізація, як і соціалізація особистості взагалі, неможлива не лише без відповідних суспільних, соціальних умов, а й насамперед без свободи особистості.

Свобода людини — багатопланове явище. Йдеться переважно про економічну, політичну, духовну, гносеологічну свободу, кожна з яких має свій характер та особливості.

Свобода економічна — це не просто свобода від експлуатації, а свобода і можливість вибору прийняття економічних рішень (ким, де, у якому статусі, за яких умов тощо людина бажає і може працювати). Йдеться про суб'єктивний момент економічної свободи.

Свобода політична — це відповідний політичний комфорт, який створює умови для користування максимумом громадянських, політичних прав і свобод для активної участі окремо взятого громадянина в управлінні державними і суспільними справами. Політична свобода можлива лише за відповідного рівня демократії.

Свобода духовна — це свобода вибору ідей, ідеалів, ідеології, світогляду. Часто таку свободу називають “свободою совісті”. Духовно вільною може бути лише людина певного рівня знань, культури, в тому числі і культури політичної.

Свобода гносеологічна — це здатність людини діяти так широко і масштабно, якою мірою вона спроможна пізнавати навколишній світ — світ природи і світ соціальний.

Свобода особистості має розглядатися у тісному поєднанні з її відповідальністю, без такої єдності прогресивний суспільний розвиток людського загалу є нереальним.

Існують такі форми політичної участі людини в політичному житті суспільства:

- узгодження свого життя, діяльності з органами влади відповідно до основних конституційно-правових норм;
- участь у виборчих кампаніях, референдумах, формуванні представницьких органів різних рівнів — від місцевих до центральних;
- участь у демонстраціях, мітингах, пікетуваннях, інших масових політичних акціях;
- участь у діяльності політичних партій, громадських об'єднань, в інших організованих формах політичного процесу;
- безпосередня політична діяльність у формах і на посадах, пов'язаних з виконанням функцій представника влади, депутатського корпусу тощо;
- політична діяльність, яка фактично є для людини основним заняттям, джерелом її існування (державні діячі, лідери політичних партій, об'єднань, теоретики-ідеологи та ін.).

Своєрідність і особливості політичного процесу завжди зумовлені відповідною політичною поведінкою, діяльністю його учасників, суб'єктів. У свою чергу, політична діяльність визначається власне природою політики — встановленням відповідних політичних відносин між суб'єктами політики, які мають не лише однакові, а й протилежні запити й інтереси, судження і напрямки активності.

У сукупності політична поведінка різних суб'єктів є тією взаємодією, яку називають політичними відносинами.

Політичні відносини мають відповідні особливості і характеристики. Вони виникають й існують за активної участі свідомості і проявляються через відповідні вчинки, процеси. **Розрізняють дві форми існування політичних відносин: політичну діяльність і політичну організацію.** Якщо в політичній діяльності відбивається динамізм політичних відносин, їх залежність від зусиль конкретних учасників політичного процесу, то політична організація відображає відповідну структурованість політичних відносин, їх сформованість на основі відповідних норм і правил. Останній аспект політики часто ще називають інституціональним.

Політична участь не тільки забезпечує реалізацію інтересів і запитів громадянина у процесі політичної діяльності, а водночас, як уже зазначалося, є дієвим засобом політичної соціалізації, формування політичної культури, громадянської позиції особи.

У процесі політичної діяльності політик, громадський діяч неодмінно вступає у певні контакти, відносини з державою, владою, іншими політиками, засвоює ідеологію, бере участь у політиці. Ці відносини багато в чому визначаються тим, наскільки політик знає їхню суть, особливості функціонування, володіє прийомами або технологіями політичної діяльності. Скажімо, необхідно добре усвідомити, що таке держава, коли і як вона виникає, які її функції, щоб впливати на реорганізацію держави, здійснення реформи політичної системи держави тощо. Те саме стосується і політичних режимів, оскільки політикові доводиться жити і діяти не взагалі, а в умовах існування конкретного політичного режиму, політичних партій, громадських об'єднань, інших суб'єктів політики.

Нині до політики, в широкому розумінні цього явища, залучена переважна більшість пересічних громадян України, що засвідчує їх небайдуже ставлення до того, що безпосередньо відбувається в державі. Так, останнім часом в Україні спостерігається досить висока активність громадян під час виборчих кампаній, опитувань громадської думки, інших суспільно-політичних акцій, що є помітною ознакою демократичного, поступального розвитку суспільства.

Становлення України як суверенної, соборної, демократичної держави — процес складний, довготривалий і далеко не однозначний. Кардинальні зміни відбуваються в усіх без винятку сферах життя нашого суспільства, але найпомітніші з них ті, що стосуються свідомості громадян, їхньої життєвої позиції, участі у державотворчих процесах.

Такі позитивні кроки багато в чому зумовлені розвитком соціально-політичних процесів, формуванням нової генерації політичних, державних, громадських діячів, підвищенням соціальної активності дедалі більшої кількості наших співвітчизників. Інакше кажучи, нині потрібні люди не лише небайдужі до того, що відбувається в державі загалом, потрібні активні учасники конструктивних економічних, політичних, духовних процесів, люди, які певною мірою, а ще ліпше — досконало володіють політичними технологіями.

Виокремлюють два основних типи політичної поведінки: закритий і відкритий [127, 126–133].

Для закритого типу політичної поведінки характерна політична бездіяльність, або так звана нульова політична активність. Її причиною є те, що окремі люди реально не можуть займатися політичною діяльністю, не мають для цього відповідних можливостей.

Зрештою, перешкоджати політичній діяльності можуть апатія (відсутність інтересу до політичної діяльності), аномія, тобто такий стан психіки людини, коли вона відчуває, що фактично політичне життя проходить мимо неї. Участь у політичній діяльності залежить також від матеріальних, соціально-культурних і політико-правових умов, що існують у суспільстві. Політична бездіяльність — складне і неоднозначне явище, значною мірою зумовлене особистісними рисами і характеристиками людини.

Для другого типу політичної поведінки — відкритого — властива здебільшого вмотивована, цілеспрямована, раціональна, відповідно психологічно й емоційно зумовлена політична діяльність.

Важливого значення у контексті політичної психології набувають психологічні складові політичної поведінки людей, а отже й політиків. Загалом психологи виокремлюють три форми прояву активності людини: інстинктивну, навичкову та розумову. Відповідно до цієї класифікації розглядають і різновиди політичної поведінки. Фактично в політиці спостерігаються всі прояви людських *інстинктів*: самозбереження, жорстокість, агресія, насилля, солідарність та ін.

Коли говорять про *політичні навички*, то мають на увазі певні вміння, звички, стереотипи. Однак потрібно враховувати, що навички не завжди сприяють позитивній діяльності політика. Старі навички, наприклад, гальмують діяльність політика в нових умовах. Втім, будь-яка політична система вкрай зацікавлена, щоб населення, пересічні громадяни, а не лише професійні політики, мали певні політичні навички.

Основною ознакою *розумової політичної поведінки* є цілеспрямованість. Її забезпечують за рахунок усіляких програм, ідеологічних схем, концепцій, акцій, кампаній тощо.

Механізм політичної поведінки неоднозначний і складний. Незалежно від власного бажання кожен політик тією чи іншою мірою виконує багато функцій, основними з яких (згідно з їхнім суспільним, політичним значенням) є такі:

- об'єднання суспільства, громадян навколо певних цінностей, інтересів, мети і завдань. Особливо яскраво ця функція простежується в діяльності політиків — лідерів політичних партій, об'єднань;
- пошук і прийняття оптимальних політичних рішень. Реалізація такої функції потребує певних аналітичних навичок, уміння порівнювати, вибирати найефективніші рішення. Це значною мірою залежить від певного політичного чуття, вміння передбачати, прогнозувати, а то й ризикувати заради досягнення очікуваного результату;
- захист громадян від проявів беззаконня, самоуправства бюрократії, підтримання громадського порядку. Ця функція, як ніяка інша, експлуатується найчастіше, нерідко стаючи знаряддям дешевого популізму;
- зміцнення політичних зв'язків з масами. Без цього політик швидко відчужується від своїх прихильників;
- ініціювання, оновлення та генерування оптимізму і соціальної енергії мас, мобілізація їх на реалізацію певних цілей і завдань. Ця функція широко використовується політиками-популістами, трибунами, майстрами виголошування гучних промов, людьми, що добре володіють словом і пером.

Політичний процес охоплює загалом такі види діяльності, як **політична участь і політичне функціонування.**

Політична участь насамперед має на меті формування у процесі політичної діяльності певних позицій, вимог, настроїв, а політичне функціонування — це професійна політична діяльність, мета якої — розробити правові норми, управляти різними політичними інститутами.

Складним феноменом політичної участі є масова стихійна поведінка. У другій половині XIX ст. сформувалися практично дві соціально-психологічні школи, які досліджували і досліджують цей феномен. Німецька школа “психології народів” (Г. Штейнталь, М. Лазурис, В. Вундт та ін.) та франко-італійська школа “психології мас” (Г. Лебон, Г. Тард, Ш. Сігеле, В. Парето та ін.). У Росії свого ча-

су феномен масових явищ досліджували М. Михайловський (суб'єктивна соціологія), О. Чижевський (геліопсихологія), В. Бехтерев (колективна рефлексологія) та інші фахівці.

Фактично під масовою стихійною поведінкою розуміють різні форми поведінки натовпу (великих груп людей), циркуляцію чуток, паніки та інших масових явищ. Така поведінка зумовлена відповідною масовою свідомістю, яка до того ж є похідною від економічного базису суспільства, має системний характер, виявляється на трьох основних рівнях — індивідуальному (окрема людина), груповому (малі і великі групи) і цілісному (загальносуспільному).

Крім того, **масова свідомість** має такі особливості, як високий динамізм, суперечливість і спонтанність, залежність від багатьох факторів. Вона зумовлює характер і особливості таких якостей, як **масова думка, настрої, поведінка.**

Масова свідомість досить характерна для такого різновиду соціального організму, як натовп. Причому важливо, що саме в натовпі через анонімність індивідуальність людини, її особливості, неповторність стають непомітними і нереалізованими. В таких умовах поведінка окремої людини, усього натовпу мінлива, непрогнозована, ризикована і навіть загрозлива. Така поведінка практично не буває свідомою, оскільки натовп механічно утворюється і механічно діє, керуючись емоціями, психічними порухами, різноманітними провокаціями. Часто він діє під впливом крайньої поведінки окремих осіб, груп людей, одного або кількох лідерів, піддаючись на найрізноманітніші провокації.

Психологи виокремлюють кілька типів натовпу.

Оказіональний натовп (від англ. *occasion* — випадок). Це велика кількість людей (зіваки), що зібралися через зацікавлення, скажімо, влучними подіями.

Конвенційний натовп (від англ. *convention* — умовність). Натовп, що утворюється з приводу передбачуваної, очікуваної події (мітинг, збори, концерт на вулиці, футбольний матч тощо). Інтерес людей у такому натовпі більш цілеспрямований, ніж за попередніх обставин.

Експресивний натовп (від англ. *expression* — вираз) — час від часу демонструє ту чи іншу емоцію (радість, захоплення, незгоду, протест тощо).

Екстатичний натовп (від англ. *ecstasy*) — екстремальна система експресивного натовпу, коли, наприклад, люди, дійшовши до екстазу, рвуть на собі одяг, б'ють самі себе або й один одного тощо.

Діючий натовп (*active*). Це найскладніше і найнебезпечніше явище, оскільки такий натовп під впливом емоцій, закликів, дій окремих людей активно діє. Це може бути натовп повстанців, бунтівників, людей, охоплених панікою, тощо.

У політиці беруть участь громадяни різного віку, професійних уподобань, статі.

Досить часто предметом дискусій є **участь у політиці, політичних процесах жінок**. Здавалося б, це безпредметна дискусія, все залежить від багатьох суб'єктивних і об'єктивних обставин, що зумовлюють політичну участь людини будь-якої статі. І все-таки...

Конституція України проголошує рівність чоловіків і жінок в економічній, громадсько-політичній, культурній діяльності (ст. 24), закріплює рівне право доступу до державної служби (ст. 38). Реальна ж українська дійсність має дещо інший вигляд. Якщо в народно-господарському комплексі чоловіків і жінок зайнято практично однаково, то в управлінській діяльності їх співвідношення становить 6 до 94 на користь чоловіків, а за представництвом у вищих структурах влади (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України) ми належимо до малорозвинених країн, де кількість жінок у парламентах не перевищує 10 %. Так, у Верховній Раді України нині лише 8 % жінок від загальної кількості народних обранців.

В окремих країнах (Данія, Норвегія, Франція та ін.) запроваджено квоти на жіноче представництво у вищих органах державної влади. У багатьох країнах Західної Європи, США громадськість намагається встановити так звану політику рівних можливостей. Щодо України, то певним зрушенням у гендерній політиці можна назвати хіба що указ Президента України від 25 квітня 2001 р. про підвищення соціального статусу жінок в Україні.

Політичні дії, акції, процеси характеризуються й обумовлюються політичною поведінкою її суб'єктів, активністю такої поведінки.

Стабільна, конструктивна політична поведінка особи, як правило, спостерігається у стабільних суспільствах. Однак стабільна політична поведінка не означає, що вона активна, скоріше навпаки: громадяни ходять на вибори, беруть участь у референдумах як політично слухняні особи – і не більше. Їм бракує потреби брати активну участь у діяльності громадських об'єднань, рухах, політичних партіях тощо, оскільки в їхньому житті є багато інших помітних гострих проблем.

У нестабільних суспільствах, де відбуваються суттєві соціально-економічні, політичні, духовні злами і трансформації, досить поширеними є або **висока політична активність** громадян, або — **глибока апатія**. Перше спостерігається напередодні або на початку радикальних політичних змін, коли громадяни покладають на очікувані перетворення величезні сподівання. Друге, навпаки, пов'язане з тим, що люди втрачають віру в дієвість, ефективність тих чи інших перетворень, коли їхні очікування не виправдовуються. У таких випадках, як правило, різко знижується інтерес до політики як сфери життя суспільства загалом.

Політична апатія часто безпосередньо збігається із соціальною апатією як крайньою формою соціальної пасивності, абсолютного неприйняття будь-яких форм політичної, соціальної участі.

Політична поведінка однак, як і соціальна поведінка людей, груп, спільнот може швидко видозмінюватися залежно від того, як змінюються їхні цінності, інтереси, вік, сфера діяльності, соціальні відносини у суспільстві і навіть соціальна система самого суспільства. Тобто стабільність політичної поведінки — явище досить умовне, рухливе, змінне.

Суттєвим показником рівня, стану політичного життя, його особливостей у суспільстві загалом є **масова політична поведінка**. Це комплексне явище, що відображає сукупну поведінку усіх суб'єктів суспільного життя, політичних процесів.

Масова політична поведінка — результат багатьох складових, але найважливішою є політична свідомість насамперед широких верств населення, громадян країни.

Важливими критеріями (ознаками) масової політичної поведінки є рівень активності громадян у розв'язанні суспільних проблем; участь громадян у виборах, референдумах, різних громадсько-політичних акціях (мітинги, маніфестації, страйки, пікети, демонстрації); членство в партіях, громадських об'єднаннях, організаціях тощо.

Масова політична поведінка — об'єкт постійного впливу, коригування і маніпулювання з боку всіх суб'єктів суспільно-політичного процесу — окремих політиків, політичних груп, партій, громадських організацій, засобів масової інформації та ін. Змінити таку поведінку або відповідно її спрямувати завжди намагаються шляхом формування, зміни політичної свідомості.

З феноменом “масова поведінка” тісно пов'язані і взаємодіють “масова психологія”, “психологія натовпу”. Чи не тому політичну

активність і політичну поведінку часто трактують також як соціальну активність, яка реалізується у сфері політичної діяльності [176, 10].

Форми політичної поведінки мають свої особливості, специфіку. Так, психологія натовпу — це тимчасовий психічний стан людей, які через відповідні причини опинилися разом, скажімо, на демонстрації, страйку, пікеті тощо. За визначенням Г. Лебона, для натовпу властиві такі специфічні ознаки, як імпульсивність, мінливість, легковірність, піддатливість впливу і навіть гіпнозу, односторонність почуттів, нетерпимість, консерватизм і авторитарність та ін. У цьому зв'язку гостро постає проблема людини, особистості в натовпі, оскільки часто людина в ньому елементарно втрачає свої особистісні риси, статус, утвердження і позицію. Такий стан загрозовий, оскільки натовп досить часто є випадковим, ситуаційним зібранням людей, між якими немає глибоких і принципово суттєвих міжособистісних зв'язків і контактів.

Помилковою, навіть шкідливою є однобічна оцінка масових рухів, масової психології. Загальновідомо, що саме така оцінка домінувала у поглядах К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Г. Плеханова, А. Грамші та інших прихильників теорії класової боротьби, коли масові виступи, особливо “низів”, характеризувалися тільки як наслідок високого рівня класової свідомості. В. Ленін, зокрема, з великою часткою оптимізму говорив про психологію мас — робітників, селян, інтелігенції, і не лише відстежував, а й прогнозував, готував разом зі своїми однодумцями масові виступи проти самодержавства. В. Ленін вважав, що саме широкі народні маси під керівництвом партії, як керуючої і спрямовуючої сили, є справжнім локомотивом історії, рушійною силою революційного процесу. Врешті, так воно й сталося, однак і під час здійснення революції 1917 року, і в роки побудови так званого соціалізму більше проявилися такі аномальні риси й ознаки натовпу, масової свідомості, як безрозсудність, жадоба гри, лицедійства, крові. Врешті, більшовики насамперед використали психологічну схильність мас не до творення, розбудови суспільства, суспільних відносин, а до їх знищення, руйнування. За великим рахунком, аномальні риси масової психології є об'єктивним результатом низького рівня загальної і політичної культури мас.

Без політичної поведінки суб'єктів немає політики і не може бути політичних відносин і політичної діяльності.

Політичні відносини між людьми багато в чому зумовлюються існуючими відносинами. При цьому “**поведінка людини в суспільстві**

значною мірою має інституційний характер, тобто регулюється соціальними нормами” [200, 189].

Окрім формальної соціальної поведінки, зумовленої існуючими і закріпленими в суспільстві загальними вимогами до всіх громадян, існує ще й так звана неформальна поведінка громадян, для якої конкретними соціальними нормами служать звичаї, традиції, які можуть і не збігатися з офіційно існуючою системою нормативного регулювання. Наприклад, при одруженні в окремих народів Кавказу право першої шлюбної ночі належить найбагатшій людині, шаману, чаклуну тощо.

Політичні відносини — основа політичного життя, його зміст і особливості. Такі відносини **мають два основних виміри** — **внутрішній і зовнішній**. Зовнішній вимір часто помилково називають або асоціюють з міжнародними відносинами, але це не те саме.

Внутрішні політичні відносини відіграють основну роль у житті країни. Це відносини між усіма, хто має або навіть і не має прямого стосунку до політики. Саме вони не лише зумовлюють життя держави, народу, а й визначають зовнішню політику, яка завжди пов'язана з інтересами нації, народу, держави, тобто формується і реалізується залежно від загальнонаціональних інтересів.

Політичні відносини реалізуються відповідно до політичного інтересу (інтересів) і через певну політичну поведінку і діяльність.

Політичні відносини, політична діяльність неможливі без певних норм і процедур, а також без відповідних політичних інститутів.

Політичний інститут (*political institution*) — це організація, установа, орган у сфері політичного життя [199, 281].

До політичних інститутів зараховують державні органи (парламент, уряд, суд), різноманітні структури, що здійснюють представництво інтересів (політичні партії, групи інтересів, лобізм), способи обрання посадових осіб (виборчі системи) та ін.

Жоден суб'єкт політики не може існувати поза політичною діяльністю. **Політична діяльність** — **складова людської діяльності, специфічна особливість якої полягає в спрямованості на реалізацію політичних інтересів суб'єктів політики і насамперед на завоювання, утримання та реалізацію влади.**

Політичну діяльність за всіх обставин можна зарахувати до духовного виробництва. Як і інші форми діяльності, вона відповідним чином організована, інституалізована і професійно закріплена за окремою групою людей (ідеологи, політики), багато з яких спеціально підготовлені до такої діяльності.

Політична діяльність, як і будь-яка інша, має велику частку творчості, а здебільшого вона практично і є творчістю, оскільки ґрунтується на різноманітних взаємозв'язках людей.

Політична діяльність — діяльність керована, бо існує об'єкт управління (відносини, в які вступають учасники політичних процесів, політичної діяльності) і **суб'єкт управління** (установи, структури духовного виробництва — партії, громадські об'єднання, рухи тощо).

До структури політичної діяльності входять її об'єкти і суб'єкти. Об'єктом є політична влада, політико-владні структури, суб'єктом — політичні партії, рухи, об'єднання, громадські організації, політики, громадські, партійні, державні діячі та ін.

Залежно від багатьох складових існують різні рівні політичної активності особи:

- член суспільства, що має мінімальні політичні погляди, мінімальну активність;
- член суспільства, що бере активну участь у політичному житті;
- член політичної, громадської організації;
- громадський, державний політичний діяч;
- професійний політик;
- політичний лідер.

На характер, особливості політичної діяльності впливають об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. До об'єктивних належать запити, потреби, інтереси, а до суб'єктивних — політична культура, політична свідомість суб'єктів політичного процесу.

Виокремлюють **політичну діяльність теоретичну і практичну**. Перша — це законотворча, ідеологічна, соціологічна, науково-організаційна, методична діяльність. Друга — урядова, депутатська діяльність, робота в органах місцевого самоврядування, політичних партіях, суспільно-політичних рухах, об'єднаннях, участь у референдумах, виборах, мітингах, опитуваннях громадської думки, маршах протесту тощо.

Політичну діяльність здійснюють на громадських або на професійних засадах.

Політичною діяльністю **на громадських засадах** вважають таку діяльність, за яку той, хто безпосередньо займається нею, не отримує матеріальної чи іншої винагороди і до того ж виконує її поза основною професійною діяльністю.

До політичної діяльності **на професійних засадах** зараховують депутатську діяльність, роботу на посадах і в робочих апаратах політич-

них партій, громадсько-політичних об'єднань тощо. Така діяльність найчастіше пов'язана з матеріальною винагородою.

Істотне значення для вмотивованої та продуктивної діяльності політика будь-якого рівня має його соціально-психологічна готовність до такої діяльності. У структурі готовності психологи розрізняють кілька взаємозумовлених та взаємопов'язаних компонентів: **мотиваційний, когнітивний, операційний та особистісний**.

Крім того, політична діяльність, особливо її ефективність, тісно пов'язана з тим, як узгоджуються між собою “Я-реальне” і “Я-ідеальне”. У першому випадку йдеться про те, яким реально є політик, а в другому — яким він себе уявляє, яким його бачать інші. Відомо, що багатьом людям властиве надмірне завищення своїх якостей, перебільшення можливостей.

Політична діяльність, як і будь-яка інша, також передбачає цілеспрямовану і певним чином мотивовану активність людини в конкретний період, час. При цьому для політичної діяльності велике значення має психологічна готовність людини до такої діяльності, тобто сукупність усього необхідного для успішного вирішення того чи іншого завдання, проблеми. **Психологічна готовність є своєрідним стартовим моментом у будь-якій діяльності, в тому числі і політичній.**

Для політика багато обставин можуть стати стартовими у конкретній діяльності, дії. Це, зокрема, глибоке знання та розуміння суті, необхідності того, заради чого політик діє, спонук до такої дії з боку інших людей, суто душевний порив та ін. У будь-якому разі **політик починає діяти тоді, коли має психологічну установку на досягнення бажаного й очікуваного результату**. Важливо, щоб політик мав установку не на діяльність взагалі, а саме на інноваційну діяльність, тобто таку, що матиме однозначно вагоміші і суттєвіші результати.

За багатьма характеристиками і особливостями **політична діяльність така сама індивідуальна, як індивідуальна будь-яка діяльність людини**. Йдеться про індивідуальний стиль політичної діяльності не як набір окремих якостей, а як цілезумовлену систему взаємопов'язаних дій, за допомогою яких досягається певний результат.

Індивідуальний стиль діяльності, у тому числі політичної, зумовлюється і забезпечується насамперед властивостями нервової системи людини.

Не слід плутати поняття “індивідуальна політична діяльність” і “індивідуалізована політична діяльність”.

Індивідуалізована політична діяльність — явище рідкісне. Практично завжди політик має однодумців, політичну силу у вигляді групи людей, об'єднання, організації, партії. Зрештою, політична діяльність може здійснюватися за допомогою і неорганізованих сил — ситуативної групи, маси, натовпу. Політик спілкується з ними, використовує їх тоді, коли це відповідає його власним інтересам або інтересам формального об'єднання (організації, партії та ін.), до якого він належить, волю якого реалізує.

Кожна людина є представником певної держави, нації, класу, соціального прошарку. Саме у статусі носія специфічних якостей конкретної спільноти вона включається у той чи інший вид суспільних відносин. Це також відбувається завдяки певній політичній поведінці.

Поняття “політична діяльність”, як і поняття “політика” загалом, трактується досить неоднозначно, широко. Як у жодній іншій науці тут наявні і позначаються відносини між різними суб'єктами політики, діяльність яких зводиться до одного — завоювання та використання влади у певних політичних інтересах.

Політична діяльність — це сукупність дій суспільних груп (класів, соціальних прошарків, націй тощо) щодо реалізації політичних інтересів з приводу завоювання, використання та утримання влади [130, 103].

Мотиви детермінують, визначають мету і програму політичної діяльності. І мета, і програма також можуть бути помітно вираженими альтруїстичними або егоїстичними.

У політичній діяльності вирізняють кілька типів політичної поведінки людини: конформізм, політичну індиферентність, політичний активізм.

Конформізм пов'язаний з орієнтацією на чужу думку, погляд, підтримку будь-якої чиеїсь позиції. Така поведінка є відповідним пристосуванням, політичною лояльністю, позицією типу “як усі, так і я”. Людей з такою політичною позицією активно використовують політики-маніпулятори, авантюристи, всі, хто у своїй діяльності вдається до дешевого популізму.

Індиферентність — байдуже ставлення до політики, відчуженість від неї. Люди цього типу вважають, що їхня участь у політиці безперспективна, не потрібна, бо вона, мовляв, мало що або й нічого не дасть.

Політичний активізм притаманний тим, кого реальний стан не лише в політиці, а й у суспільстві загалом абсолютно не влашто-

вує. Люди з таким типом політичної поведінки активно залучаються до політичного, суспільного життя, глибоко переконані, що саме завдяки їхній особистій участі стан справ у суспільстві зміниться на краще. Саме з таких громадян формуються справжні політичні лідери: традиційні (“як робили до нас, так робимо і ми”); легальні, або бюрократичні (лідерство посади, а не реальних дій); харизматичні (лідерство, як кажуть, від Бога, як історична необхідність).

Важливим стимулом для політичної діяльності будь-якого суб'єкта політичного процесу, починаючи з окремої особистості, є політичні ідеї, ідеали, якими такий суб'єкт керується, або навпаки — заперечує, протестує проти їх існування, сповідання іншими.

Політичні ідеї, які засвоює людина, з часом перетворюються, стають певну систему переконань людини, спонукають її до дій з метою досягнення зумовленої цими ідеями мети. Така мета не обов'язково повинна узгоджуватися з цілями інших людей, нації, народу. Іноді вона буває навіть і діаметрально їм протилежною, що позбавляє націю, народ можливості об'єднатися з метою вирішення загальних проблем і завдань.

Існує і таке поняття, як рівень політичної діяльності.

Рівень політичної діяльності безпосередньо пов'язаний (обумовлений) з рівнем всебічного цивілізаційного розвитку суспільства. Залежність тут однозначна — чим вищий такий розвиток суспільства, тим нижчий рівень політичної діяльності і потреба в ній, і навпаки: високий рівень політичної діяльності характерний для суспільств з низьким рівнем цивілізаційного розвитку (нестабільні, перехідні стани суспільств, неструктуризовані суспільства, з недостатнім рівнем модернізації).

Залежно від характеру поведінки політики **учасників політичного процесу поділяють на лідерів, активістів, послідовників, лідерів громадської думки та ін.**

Лідери, як правило, очолюють політичний рух завдяки підготовленості, авторитету, соціальному статусу тощо.

Активісти виступають посередниками між лідерами і тими, хто йде за ними, підтримує їх. Фактично вони впливають на рядових учасників політичних дій і процесів, дещо змінюють стратегію і тактику політичного дійства, а головне — активно допомагають лідерам у їхній діяльності.

Послідовники мають різний ступінь політичної, соціальної активності, у цілому підтримують ідеї лідерів, але з певних причин вони не

досить чітко усвідомлюють навіть власні інтереси у політичній боротьбі і тому менш активні, ніж активісти.

Лідери громадської думки не так організаторською, організаційною діяльністю, як інтелектуальною (особливо в засобах масової інформації) підсилюють емоційне, психологічне напруження навколо політичних проблем, до яких привернуто увагу багатьох людей.

Отже, проаналізувавши проблеми політичної участі та поведінки, можна зробити такі висновки.

Лідерство — феномен надто неоднозначний.

По-перше, лідером можна стати далеко не завжди за рахунок відповідних якостей, рис, таланту тощо. Так, на думку відомого українського політолога Д. Видріна, лідером можна стати або певним чином випадково-інтуїтивно вгадавши інтереси широких верств, які своїм духовним укладом збігаються з їхніми потребами, або цілеспрямовано — визначивши, дослідивши ці інтереси” [38, 40]. Зрозуміло, що останній шлях складніший, потребує великої роботи політика, зокрема й над самим собою.

Лідером можна стати і бути, сповідуючи, експлуатуючи далеко не позитив, не гуманні засади розвитку людської спільноти. Наведемо конкретний приклад.

Аналізуючи революційні події у Росії, П. Струве свого часу довів, здавалося б, парадоксальний факт: вождь, політичний лідер досить часто паразитує на ідеї руйнування, вдало враховуючи, що маса легше сприймає ідеї руйнування, ніж ідеї творення. За його визначенням, вожаками революції в Росії стала велика кількість слабких, бездарних, безликих, морально низьких людей, які висунулися у вожді не тому, що їх підносила власна велика особистість, а саме тому, що через свою безликість вони без кінця догоджали натовпу й улещували його. На жаль, П. Струве був абсолютно правий. В усякому разі подальші голодомори, ГУЛАГи, масові політичні репресії з боку тих, що “університетів не закінчували”, підтвердили цей сумний висновок великого російського реформатора.

Прикро, але такі приклади знаходимо і в історії останніх десятиліть у власній країні.

У політиці загалом можна мати **традиційний, харизматичний формальний і неформальний авторитет**.

Традиційний політичний авторитет виявляється тоді, коли він базується на постійній передачі не лише влади (від батька до сина, від

Наводимо найбільш поширену типологію політичного лідерства.

• за стилем лідерства (діяльності)	авторитарне демократичне
• за ступенем легітимності	формальне неформальне
• класифікація М. Вебера	патріархальне бюрократичне харизматичне

чоловіка дружині тощо), а й традицій, норм, цінностей, пов'язаних з цією владою (династичні, родові традиції, правила).

Харизматичний політичний авторитет виникає й існує виключно завдяки винятковим особистісним людським якостям його носія, його вмінню доводити усім незаперечність, богоданність і доконечу соціальну потребу й вагу власної влади.

Формальний політичний авторитет — це авторитет кодифікований, закріплений певними нормами, узаконений правовою системою суспільства. Він існує як обов'язок, як штучна норма, хоча об'єктивно суспільством, громадянами не сприймається.

Неформальний політичний авторитет. Його має традиційно і неформальний політичний лідер. Це авторитет, що створюється незалежно від місця лідера (громадського, політичного діяча) в ієрархії керівництва. Більше того, такий авторитет, як правило, мало пов'язаний і з офіційним визнанням його носія з боку вищих, авторитетніших інстанцій у певній організаційній структурі. Інша справа, що неформальний авторитет однаковою мірою важко і завойовувати, й утримувати.

Часто образ політичного лідера завдяки спеціальній пропаганді виконує специфічну роль релігійного символу і продовжує активно впливати на свідомість громадян навіть тоді, коли лідера вже нема. Яскравим прикладом означеного є Ленін. Після його смерті, як відомо, політбюро ухвалило спеціальне рішення про збереження тіла вождя задля того, щоб народні маси мали можливість і надалі бачити його, не втрачали віри у безсмертя його ідей, аби й надалі спрацьовувала інтенсивна комуністична пропаганда під гаслами: “Ленін завжди з нами!”, “Ленін жив, Ленін живе, Ленін буде жити!” “В кожному з нас є маленька частинка від великих діянь Леніна” тощо. Ще за життя Леніна його близький сподвижник по партії Г. Зинов'єв називав Леніна “апостолом соціалістичної революції”, а його книжку “Що робити?” характеризував не інакше,

як Євангеліє революціонера. А Г. Плеханов називав її “катехізисом для наших практиків” (більшовиків. — *Авт.*). Навіть Л. Троцький у 1923 р. писав: “Маркс — пророк із скрижальями, а Ленін — найвидатніший виконавець його заповітів” [156, 11–12]. Схожий механізм впливу на психіку людей здійснювала пропаганда десятками років у Німеччині (Бісмарк, Гітлер), Китаї (Мао Цзедун), Болгарії (Дімітров) та інших країнах.

Портрети Леніна, Сталіна, Гітлера, Мао Цзедуна, інших політичних діячів свого часу були обов'язковим атрибутом кожної домівки, організації, установи. Їх виставляли на найпочесніших місцях, біля святих ікон, образів, у червоних кутках. І це природно, адже будь-якому культу обов'язково приписується мотив, ореол святості, вічності, безсмертя. Для утвердження, збереження таких мотивів стосовно окремих історичних осіб активно залучалися і залучаються й офіційні релігії окремих країн.

Політичні лідери часто стають також політичними, національними символами. Про них створюють легенди, повчальні історії, вони стають героями фольклору, класичних творів літератури і мистецтва.

Основні риси політичного лідера:

- здатність виражати і відповідно відстоювати погляди певної групи;
- наявність власної політичної програми;
- висока ерудиція, освітня підготовка;
- політична воля;
- політична культура;
- здатність поєднувати теорію і практику, робити політичні прогнози;
- вміння організовувати діяльність інших людей;
- популярність;
- висока моральність, такт;
- доступність, комунікабельність, ораторські здібності та ін.

Український дослідник В. Токовенко основними згрупованими якостями сучасного політика, з чим ми погоджуємося, вважає такі:

- аналітичні (спроможність і вміння бачити політичні проблеми, аналізувати їх, продукувати ідеї і шляхи їх втілення в життя);
- вольові (здатність приймати рішення і досягати їх реалізації);
- комунікативні (здатність і вміння контактувати, співпрацювати з іншими людьми).

Визначальною якістю політичного лідерства є авторитет.

Авторитет (від лат. *auctoritas* — влада) — це знання або вплив, які можуть мати люди, речі, що не потребують постійного підтвердження цього значення, доведення його на практиці [197, 10].

Залежно від того, про що, про яку галузь або сферу йдеться, можна говорити про **авторитет науковий, релігійний, політичний та ін.**

Політичні лідери посідають чільне місце серед політичної еліти. Оскільки в політичних науках проблему політичної еліти розглянуто досить широко й детально, тут ми обмежимося кількома важливими зауваженнями та поясненнями принципового характеру.

Теорію еліти, в тому числі і правлячої еліти, вперше найчіткіше сформулювали на межі XIV–XX ст. італійські філософи Вільфредо Парето і Гаetano Моска. Вони довели, що в будь-якому суспільстві є певна група людей, які безпосередньо є правлячою силою.

Існують досить специфічні оригінальні підходи до проблеми політичної еліти. Розглянемо окремі з них.

Перший підхід. Згідно з теорією еліт, у суспільстві реальну політику здійснюють управлінці (бюрократи), а безпосередньо така політика впливає на широкі маси. При цьому еліта постійно поповнюється, рекрутується з соціально-економічних страт. Якщо таке рекрутування (поповнення, зміна еліти) відбувається надто швидко, в суспільстві досить ймовірні гострі кризи і навіть революції, що шкодить поступовому його еволюційному розвитку.

Другий підхід. Відомий американський правознавець Роберт Мітчел у своїй монографії “*Political Parties*” (1949 р.) обґрунтував погляд на еліту як наслідок так званого “залізного закону олігархії”, коли всіма урядами і політичними організаціями керує невелика група людей. На його думку, партійне керівництво, бізнес-еліта постійно змінюються, усуваються, перебудовуються. При цьому політична й економічна еліти найважливіші в суспільстві. Вони постійно взаємодіють, борються між собою і навіть міняються місцями у своєму суспільному значенні і ролі. Можливо, з огляду саме на особливості функціонування американського суспільства інший американський вчений Ксандра Кейден стверджує, що суперелітою, яка вирішально впливає на всю політику в державі, є саме економічна еліта.

Третій підхід. Часто вживається термін “владарююча” або “правляча еліта”. Йдеться про невелику групу людей, що домінують над іншими завдяки можливостям планувати, розробляти, ухвалювати рішення, здійснювати контроль над взаємовідносинами і процесом використання влади. Як правило, “правляча еліта” має кращий доступ не лише до влади, а й до тих засобів, важелів, механізмів, що таку владу забезпечують, наприклад, до засобів масової інформації.

“Правляча еліта” існує і діє насамперед за рахунок відповідного законодавчого закріплення та фінансово-матеріальних можливостей.

Четвертий підхід. Проблема “правлячої еліти” полягає в тому, що їй завжди бракує ідеології домінування, тобто такої ідеології, яка б в ідеалі була ідеологією всіх і її всі б підтримували. Пошук такої ідеології особливо ускладнюється в умовах політичного плюралізму, соціальної нестабільності. В Україні, зокрема, пошуки такої ідеології ведуться упродовж усіх років розбудови самостійної держави. Різницями були і є як назви, так і суть очікуваної ідеології: “ідеологія державності” (Л. Кравчук), “ідея соціальної безпеки” (В. Горбулін), “православне світосприймання” (Д. Табачник), “союз українського інтелекту і українського капіталу” (І. Драч) та ін.

П'ятий підхід. В разі помітного розриву між елітою і масами спостерігається також, з одного боку, втрата інтересу маси до суспільно-політичного життя, до державної політики, а з другого — державна політика фактично відображає і відстоює цінності не народу, маси, а правлячої політичної, економічної еліти. Чим потужніша, активніша еліта, тим менше вона залежить і підпорядковується масам.

Попри певну пасивність мас не варто стверджувати, що “маси нічого не вирішують”, а “демократичні інститути — вибори, політичні партії — важливі лише як символічні цінності” [163, 61]. Усе залежить від того, як і якою мірою еліта (еліти) використовують свої можливості впливу на маси, їх участь у суспільно-політичному житті.

Людам властиві індивідуальні риси, якості, тобто індивідуальні відмінності. Такі відмінності вивчає диференційна психологія, а виявляються вони у процесі навчання, прояву емоцій, реакцій, мотивацій та інших аспектів поведінки.

Індивідуальні відмінності формуються завдяки тривалій і складній взаємодії спадковості індивіда з його середовищем. Інакше кажучи, з одного боку, генетично людина успадковує окремі ознаки, а з другого — середовище, яке діє на людину ще до народження, змушує її відповідно реагувати на подразники різноманітного походження. Такі процеси часто взаємопов'язані, але вони не детерміновані жорстко. Наприклад, можна успадкувати від батьків певний талант, однак втратити його потім з різних причин — через хворобу, бездіяльність тощо. Або можна не мати вродженого нахилу до політичної, суспільно корисної діяльності, але завдяки тривалій і копіткій роботі над собою досягти певних успіхів на цій ниві. Вроджені **задатки** і **здібності** є певною мірою успадкованими якостями,

однак без подальшого розвитку, вдосконалення вони мало чого варті.

Істотне значення мають здібності і в процесі політичної діяльності (як і будь-якої іншої). Під здібностями розуміють індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої; особливості, що сприяють, забезпечують успішне виконання будь-якої діяльності або кількох видів діяльності; не лише наявні знання, навички, вміння, а й те, що сприяє найкращому їх набуттю.

Здібності, на відміну від анатомо-фізіологічних особливостей людини, завжди є результатом її відповідного розвитку. Вродженими є скоріше не здібності, а задатки як джерела для їх розвитку. Адже відомо: геній — це праця.

Таким чином, здібності не виникають і не існують поза певною діяльністю, вони проявляються у процесі діяльності, але ще більше — розвиваються і вдосконалюються.

До основних здібностей людини належать здібності до навчання, праці, суспільної, духовної діяльності. У комплексі всі здібності становлять природу конкретної людини, однак сама природа є продуктом поступового розвитку і самовдосконалення.

Для визначення особливостей, характеру політичної діяльності конкретної людини окрім психологічних характеристик слід враховувати таку динамічну характеристику психічної діяльності особистості, як *темперамент*. Коли йдеться про темперамент, то мається на увазі імпульсивність і темп психічної діяльності. Навіть близнюки мають певні відмінності, основою яких є психологічний стан. У політичній діяльності це має надзвичайно важливе значення, як і те, що для темпераменту людини особливо важливі вразливість та імпульсивність.

Часто кажуть про неповторність особи, особливо помітної, обдарованої. Така неповторність — це *стиль* людини, те, що найяскравіше вирізняє її з-поміж інших. Кажуть, стиль людини — це людина. Музику М. Огінського неважко відрізнити від музики П. Чайковського, а політика Л. Кравчука від політика П. Симоненка, і не тільки за політичними орієнтаціями останніх, а й за тим особливим, що становить стиль діяльності, у тому числі політичної, кожного з них.

Стиль зумовлює індивідуальність життєвого шляху людини. Однак його слід розуміти не як якусь одну якість людини або їх набір, а саме як цілеспрямовану систему дій, які тісно пов'язані між собою і

завдяки яким одна людина принципово відрізняється від інших людей, досягає певних результатів у власній діяльності.

Індивідуальність стилю зумовлюється переважно властивостями нервової системи людини.

Загально визнаними формальними ознаками індивідуального стилю філософи вважають такі:

- досить стійку систему прийомів і способів діяльності конкретної людини;
- наявність яскраво виражених особистих якостей людини;
- уміння та здатність особи щонайкраще пристосуватися до об'єктивних вимог.

Отже, **індивідуальний стиль — це комплекс, єдність усіх ознак діяльності людини, зумовлених її особливостями.**

Невіддільними елементами політичного процесу і результатом будь-яких попередніх дій є політичні рішення.

Бурхливий розвиток політичної науки останнім часом спричинився до появи навіть такого поняття, як “політичний маркетинг”. Це означає, що політична діяльність визнається як специфічний товар, який відповідним чином виробляється і реалізується. Під таким товаром пропонується розуміти ідеї, теорії, платформи, прогнози суспільного розвитку тощо [79, 3]. І хоча політику важко безпосередньо розглядати як своєрідний бізнес, згадані політичні продукти (товар) все-таки є предметом вироблення і споживання. Особливо коли йдеться про політичний менеджмент, політичні технології тощо.

Прийняття політичних рішень завжди зумовлене різноманітними інтересами. Це національні інтереси, або інтереси народу; інтереси класів, соціальних груп, партій, інших організацій; особистісні інтереси та інтереси різних сил поза межами країни. При цьому загальнонаціональні інтереси можуть бути і є визначальними лише у стабільному суспільстві, де такі інтереси визначені і визнаються більшістю елементів і структур політичної системи [192, 118–179].

Підготовка і прийняття політичного рішення — це процес реалізації політичної мети на основі обробки нагромадженої інформації.

Будь-яке політичне рішення є невіддільним елементом політичного процесу і результатом попередніх дій.

Під політичним рішенням розуміють процес, під час якого елементи структури, послідовно розвиваючись, передають нагромаджену інформацію та вироблені команди один одному. Інакше кажу-

чи, політичне рішення є елементом політичного процесу і не може перебувати в статичному стані.

Рішення — це результат певних попередніх дій, що зумовили появу проблеми, на вирішення якої і спрямоване рішення.

Політичні рішення класифікують за їх спрямованістю на розв'язання конкретної проблеми: рішення правильне — проблема вирішується в напрямку наближення до мети; рішення нейтральне — проблема залишається на тому самому рівні; рішення неправильне — проблема загострюється, загальна політична ситуація погіршується.

Політичні рішення кваліфікують як правові та неправові. У першому випадку це рішення, прийняті згідно з демократичними засадами Конституції, законами та розпорядчими актами, що діють у державі, у другому — прийняті всупереч їм.

Політичні рішення також кваліфікують на основі суб'єктно-об'єктних відносин. При цьому суб'єкт влади може під час прийняття рішення одночасно бути і його об'єктом. Так, Верховна Рада України приймає певні рішення щодо організації власної діяльності, що цілком природно і необхідно.

Політичні рішення класифікують також за змістом, тобто залежно від того, наскільки прийняті рішення охоплюють політичні відносини.

Політичні рішення можна поділяти на програмовані і непрограмовані, або на традиційні і нетрадиційні. Другі, на відміну від перших, характеризуються певною новизною, оригінальністю підходів і шляхів до розв'язання політичних проблем.

За ступенем значущості розрізняють **значні** політичні рішення, або **кардинальні, чергові** (що принципово, радикально стану справ не змінюють) і **нейтральні**. Останні найчастіше приймаються з другорядних суспільно-політичних питань, наприклад, утворення різних дорадчих органів, тимчасових комісій, робочих груп тощо.

Можлива класифікація політичних рішень за певними термінами їх дії, виконання, реалізації — **довготривалі, безперервної дії та короткочасні**. До перших, наприклад, належать мораторії, до других — дія багатьох статей Конституції країни, а до третіх, наприклад, — рішення про заборону мітингів, пікетів, страйків тощо.

За часовою спрямованістю політичні рішення поділяють на **прогностичні, своєчасні та пізні**. Звичайно, можуть бути й інші класифікації політичних рішень залежно від того, які ознаки, характеристики при цьому беруться за основу.

Технології прийняття політичних рішень великою мірою зумовлені характером політичного режиму. В авторитарних, тоталітарних політичних режимах рішення будь-якого рівня намагаються приймати закрито, таємно, вузьким колом людей, незважаючи на політичних супротивників, опозицію. У демократичних, навпаки — шляхом чітко визначених процедур, вдаючись до компромісів, узгоджень, консенсусів. Хоч це і набагато важче, але дає змогу позбавити суспільство зайвих соціальних, політичних конфліктів, забезпечує йому стабільніший розвиток.

Ступінь ефективності, дієвості політичного рішення суттєво залежить від того, наскільки воно інноваційне, пов'язане з новітніми науковими досягненнями, соціальними технологіями, реальною практикою суспільного життя.

Інновація — це нова цінність, яку політики беруть на озброєння і намагаються використати у своїй діяльності.

Політик повинен дбати насамперед про те, аби реалізувати інновацію, а не просто заявити про неї, задекларувати. Так, часто у процесі різноманітних виборчих кампаній, конкурсів, суперечок за статус і місце в політиці або й у суспільстві загалом політик лише подає, характеризує як позитивні, вигідні, з перевагами певні інновації. Однак у процесі практичної суспільної, політичної діяльності йому бракує саме вміння втілити інновацію в реальне життя. У такому разі політик різко втрачає свій авторитет і популярність.

З огляду на ту принципову обставину, що у світовій практиці управління суспільними процесами щораз більше утверджується **інноваційний метод освоєння соціального оточення**, деякі російські науковці, зокрема В. Іванов і В. Патрушев, активно досліджують проблему розробки і виконання в управлінській діяльності інноваційних соціальних технологій. Суть таких технологій, на їхню думку, “можна розуміти як інноваційну систему методів виявлення і використання прихованих потенціалів соціальних систем, отримання суспільно корисного результату за найменших затрат” [75, 5]. Це сповна стосується і політичної сфери, політичної діяльності, політичного процесу. Згадані науковці за сферами життєдіяльності людей поділяють технології на економічні, політичні, духовно-культурні, управлінські, а за діяльністю людей — на промислово-трудові, аграрні, навчальні, впроваджувальні, сімейно-побутові та ін. [75, 53].

Невід'ємними складовими політики, політичних процесів і особливо процесу прийняття політичних рішень є **політичний аналіз і політичний прогноз**.

Політичний аналіз (від грецьк. *analysis* — розкладання, розділення) — це: 1) метод, що передбачає розумове розкладання політичних явищ на окремі складові; 2) сукупність способів і прийомів прикладного дослідження політичної ситуації [143, 14].

Політичний аналіз має окремі види (форми), серед яких вирізняють такі основні: аналіз даних, діахронний аналіз, дисперсійний аналіз, аналіз документів, кластерний аналіз, аналіз когорти, контекстуальний аналіз, кореляційний аналіз, багатовимірний аналіз, багатофакторний аналіз, синхронний аналіз, системний аналіз, структурний аналіз та ін.

Аналіз даних — емпіричний аналіз зібраних даних про політичні явища і події, політичне життя з метою отримання первинної інформації, розкриття певних зв'язків між змінними, що досліджуються.

Діахронний аналіз — аналіз політичних об'єктів, явищ, подій, процесів у їх часовому просторі, тобто є змога і робиться спроба поглянути на генезу таких об'єктів і явищ, зафіксувати їх у часовому просторі.

Дисперсійний аналіз (за методом Р. Фішера) — дає змогу виявити систематичні розходження між результатами безпосередніх політичних змін за тих чи інших умов, що також змінюються.

Аналіз документів — один з найпоширеніших у політиці, оскільки перше, а часто і найточніше уявлення про конкретні політичні події, явища, об'єкти політики можна отримати в результаті глибокого аналізу (часто контент-аналізу) політичних документів (проекти, рішення, відозви, програми, статuti, листівки тощо).

Кластерний аналіз — метод групування певних даних про політику, об'єкти політики, політичну діяльність за певними класами. Зібрані і розподілені за класами такі дані стають ближчими одні до одних і, отже, точнішою робиться загальна картина об'єкта, події тощо.

Аналіз когорти — аналіз окремих соціальних груп (груп населення) з метою визначення і фіксації найбільш характерних (і відмінних від інших груп) рис, характеристик, політичних дій, політичної поведінки. На основі таких аналізів можна зробити відповідні сьогодні висновки і довготривалі політичні прогнози.

Контекстуальний аналіз — використовується тоді, коли виникає потреба визначити індивідуальні ознаки будь-якого політичного явища чи об'єкта політики в контексті з іншими.

Аналіз кореляційний — статистичний метод знаходження кореляційної залежності між двома (або більше) випадковими ознаками або факторами в політиці.

Багатовимірний аналіз — сукупність певних статистичних методів, які використовуються для вивчення багатовимірних явищ у політиці, які до того ж характеризуються великою кількістю різних властивостей.

Синхронний аналіз — аналіз певних політичних об'єктів, дій у даний конкретний момент, тобто — одномоментно. Наприклад, дії різних політичних партій, об'єднань під час референдуму, виборчої кампанії або навіть проведення односторонньої, разової політичної акції, наприклад, маніфестація, пікети, страйк тощо.

Системний аналіз — одна з найскладніших і найоб'ємніших форм політичного аналізу, коли використовуються кілька методичних, організаційних та інших способів аналізу. Такий аналіз потрібен при підготовці всебічних висновків про окремі, насамперед загальнонаціонального, загальнодержавного значення явища і події суспільного життя. При цьому використовуються і різні методи аналізу — статистичний, фактологічний, аналітичний та ін.

Структурний аналіз — використовується, коли виникає потреба визначити значення окремого політичного об'єкта, події, явища в системі єдиного цілого — політичного процесу.

Види (форми) політичного аналізу обираються залежно від мети аналізу, реальної потреби задля отримання щонайдостовірнішої інформації.

Результативна політична діяльність, прийняття актуальних і необхідних політичних рішень потребують також відповідного політичного прогнозування.

Політичне прогнозування (від грецьк. *prognosis* — передбачення) — процес розробки науково обґрунтованого судження про можливий розвиток політичних подій, шляхи і терміни їх здійснення [143, 228–229].

Політичне прогнозування дає змогу відповідним чином уявити можливий розвиток політичного об'єкта, явища, події, процесу в часовому вимірі. Це своєрідна спроба зазирнути “за горизонт” такої, що була, або нинішньої політичної ситуації. Але для цього треба сконструювати відповідну модель політичної ситуації, стану, до яких прагнемо за відповідних дій.

На основі аналізу та прогнозування базується стратегічна політика конкретного суб'єкта політики, політичного процесу.

Для здійснення політичного прогнозування, розробки і реалізації стратегічної політики у будь-якого політика, учасника політичного процесу має обов'язково бути присутнім так зване стратегічне мислення у політиці.

На думку О. Валецького, стратегічне політичне мислення перебуває під впливом і детермінацією історично-культурної традиції народу, країни, певних стратегічних інтересів, ієрархії стратегічних цілей тощо.

Політичне прогнозування, передбачення **безпосередньо пов'язане з політичною вірогідністю**, оскільки будь-яка політична дія, явище за певних умов і обставин цілком можливе.

Найпоширенішими в політиці є **логічна, статистична і суб'єктивна вірогідності**.

Політична вірогідність — це поява певного твердження, точки зору у результаті логічних дій.

Статистична вірогідність існує тоді, коли враховується відповідна частота (періодичність) повторювання явищ, подій тощо. Наприклад, політичні страйки, які за відповідних умов відбувалися впродовж певного останнього часу.

Суб'єктивна вірогідність — оцінка індивідом (спостерігаючою, діючою особою) можливості появи певної події на основі повторного досвіду.

Політичне прогнозування — не просто проєкція у майбутнє, передбачення очікуваного результату — це **науково обґрунтована, всебічна інформація про майбутній розвиток тих чи інших політичних процесів і розробка на цій основі відповідних стратегічних і тактичних основ політичної діяльності**.

Політичний прогноз — це: **а) науково обґрунтоване судження про можливий стан об'єктів у майбутньому і про шляхи розвитку; б) спосіб наукового обґрунтування політичних рішень**.

Вирізняють такі види прогнозів:

- пошукові;
- нормативні;
- інтервальні;
- короточасні;
- середньочасові;
- довгочасні.

Методи політичного прогнозування:

- статистичний метод;
- метод екстраполяції;

- метод історичної аналогії;
- методи верифікації (перевірки достовірності даних);
- метод іконічного (образного) моделювання;
- метод аналізу публікацій;
- метод експертних оцінок;
- метод генерації ідей;
- метод побудови сценаріїв;
- метод інтерв'ю.

Методологічною основою політичного прогнозування вважається філософія політики, оскільки лише за її допомогою можна здійснювати справді комплексний, всебічний аналіз політичних явищ, подій, процесів, прогнозувати їх розвиток. Останнім часом почала активно формуватися і така порівняно нова наукова дисципліна, як **політична прогностика**.

Кожен політичний прогноз має відповідний ступінь вірогідності, можливості. Інакше кажучи, ідеальних прогнозів об'єктивно не існує, хоча завжди ті, хто роблять прогноз, намагаються будь-що уявити його собі як найточніший і найвірогідніший, тобто ідеальний.

Процес прийняття рішень у політиці можна класифікувати за суб'єктами політичної діяльності, за змістом, за часом його прийняття.

За суб'єктом політичної діяльності рішення мають характер указів, розпоряджень президента країни, іншої вищої державної посадової особи, рішень парламенту країни, вищого органу виконавчої, судової влади, рішень політичних партій, громадських об'єднань.

За змістом політичні рішення поділяють на ті, що сприяють досягненню раціональних політичних цілей, а також ті, що приймаються як самоціль, у контексті політичної кон'юнктури. До останніх О. Валевський, зокрема, зараховує “численні рішення, що приймаються радикальними угрупованнями як лівого, так і правого спрямування”, а також “низку постанов Верховної Ради, які приймаються в атмосфері конфліктного розвитку подій” [33, 48–49]. У будь-якому разі йдеться про політичні рішення, які або не мають чітко визначеного суб'єкта їх виконання, або коли практично немає предметного забезпечення їх виконання і контролю.

За часовим виміром політичні рішення поділяють на такі:

- стратегічні (різноманітні концепції, програми, розраховані на досить тривалий час)

- тактичні (розраховані на дотримання упродовж певного часу балансу політичних сил, наприклад, змішана виборча система);
- кон'юнктурні (тимчасова реклама, оприлюднення певних політичних дій, задоволення корпоративних інтересів).

Розглянемо технологію **прийняття і реалізації політичного рішення** докладніше, з урахуванням окремих складових цього процесу, тобто як політичну технологію, включаючи аналіз елементів психологічного характеру.

Процес прийняття політичного рішення передбачає кілька етапів: а) підготовчий — відбір інформації, її аналіз; **б) розробка проекту рішення** (проекту програми); **в) затвердження рішення і прийняття його до виконання**; **г) реалізація прийнятого рішення**; **д) автономне існування результатів прийнятого рішення, поширення його наслідків.**

Ефективне проходження названих етапів, а також забезпечення прийняття рішення, адекватного дійсності, ситуації, залежить від двох складових — компетентності тих, хто готує політичне рішення, і якнайповнішого розуміння та врахування громадської думки, суспільно-політичної ситуації.

Підготовка і прийняття політичного рішення розпочинаються з аналізу суспільно-політичних відносин у тій сфері, якої стосується майбутнє рішення. Спочатку постає потреба у своєрідній перевірці реальності, а не позірності таких відносин, тобто з'ясування того, чи не є певні відносини псевдовідносинами.

Далі серед багатьох подій і явищ необхідно визначити тенденційні, їх сутність, особливість. При цьому виникає проблема доступу до окремих джерел інформації, що ускладнює об'єктивне дослідження багатьох суб'єктів і складових політичного процесу. Як відомо, в умовах тоталітаризму великі державні структури, особливо силові, були абсолютно недоступні для будь-якого вивчення й аналізу ззовні навіть неупередженими людьми і структурами.

Після аналізу суспільно-політичної ситуації настає етап розробки проекту політичного рішення однією особою або групою осіб. У разі колективної розробки політичного рішення існує більше можливостей для творчості, спроб знайти серед альтернативних поглядів такий, що задовольняє інтереси більшості. Особливо важливо колективно працювати над розробкою рішень, що стосуються інтересів великої групи людей, — конституцій, меморандумів, програм і заяв політичних партій, об'єднань, груп тощо. На цьому етапі важливого

значення набуває визначення перспективи рішення, тобто прогностичний аналіз дієвості, результативності рішення, якою мірою воно сприятиме розв'язанню проблем, що існують у суспільстві, між окремими суб'єктами політичного процесу.

Наступний етап — затвердження політичного рішення і прийняття його до виконання. Іноді це пов'язано з гострою, безкомпромісною політичною боротьбою, хоч у парламентах, окремих політичних партіях розроблено певний механізм, порядок розгляду і прийняття рішень. Особливо складний цей процес у країнах зі слабкими демократичними засадами і традиціями, де немає чіткого поділу і механізмів противаг різних гілок влади, не структуровано політичні партії, об'єднання. Усе це часто призводить до прийняття нелегітимних рішень, а тому не створює відповідних умов і для їх реалізації.

Легітимність рішень — це насамперед їх дотримання, відповідність чинним законам. Водночас легітимність багато в чому зумовлена тим, як сприймають громадяни ідею, зміст політичного рішення. Це створює умови для легітимності, а отже, реально забезпечує виконання прийнятого рішення. Що меншою мірою легітимні закон, політичне рішення, то більше вони сприяють появі різних “груп тиску”, лобістських груп, викликають незгоду з боку окремих політиків, політичних сил. У демократичних суспільствах лобіювання тих чи інших рішень, законів набуло цивілізованих, демократичних форм, а тому стимулює більш ефективне виконання прийнятого рішення, прискорює процес його дії. Virізняють такі форми лобіювання: офіційні виступи в парламентах, на з'їздах, інших зібраннях політичних партій, організацій, об'єднань, рухів, у засобах масової інформації, організація потоку листів, телеграм, дзвінків тощо.

Реалізація ухваленого політичного рішення — процес складний, часто довготривалий і суперечливий, оскільки він пов'язаний з відповідними змінами у розвитку соціально-політичної, економічної та іншої ситуації. Після прийняття певного політичного рішення, як правило, виникає ситуація багатовекторності у розвитку політичного процесу, яка не завжди прогнозована. Це потребує від усіх причетних до розробки і прийняття такого рішення повсякденних зусиль для його реалізації, а не виключено — і доповнення до рішення або радикального його доопрацювання, удосконалення.

10.4. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ

Якщо розглядати філософське розуміння “боротьби” як поняття динамічного світогляду, то **політична боротьба** — явище об'єктивно історичне, без якого суспільний розвиток неможливий. Нагадаємо, що Геракліт вважав боротьбу “мірою усіх речей”, Гегель — суттю діалектичного руху, Дарвін вбачав у боротьбі — основу існування всього живого, а Ясперс навіть стверджує, що в межах комунікації “боротьба сповнена духом любові”.

Політична боротьба — поширене явище політичного життя, проявом якого є зіткнення інтересів різних політичних сил у своєму прагненні кожної з них досягти певної політичної мети [151, 40–41].

Основою політичної боротьби, її спонукальним джерелом є інтереси окремих осіб, груп, класів, соціальних спільнот, що є суб'єктами конкретних політичних відносин, а об'єктом — відносини власності, оскільки інтереси людей забезпечуються за рахунок і через власність.

Об'єктом політичної боротьби є насамперед відносини влади, вплив на неї за рахунок прийняття суб'єктами політики відповідних політичних рішень, здійснення певних політичних дій.

Політична боротьба найчастіше має характер виборчого процесу або масового збройного конфлікту — революції, громадянської війни, страйку, збройного повстання.

Центральною проблемою політичної діяльності, політичної участі, а отже, і політичної боротьби є влада. **Завоювання і утримання влади забезпечуються кількома шляхами: насильством, авторитаризмом, або диктатурою, та демократично.** Іноді ці шляхи поєднуються або доповнюють один одного залежно від конкретної політичної ситуації, її складності, гостроти.

У боротьбі за владу використовується багато різних політичних технологій, включаючи і відвертий популізм, однак найпоширенішими є технології, які в комплексі становлять і забезпечують **виборчий процес.**

Відповідно до використовуваних технологій існують і різні виборчі системи, які забезпечують виборчий процес. У світовій практиці існують насамперед мажоритарні, пропорційні, змішані, куріальні виборчі системи.

Мажоритарні виборчі системи є найпростішими, а тому і найпоширенішими. Вони, у свою чергу, поділяються на одно-, багатомандатні і преференційні мажоритарні системи.

Пропорційні виборчі системи будуються і діють за принципом розподілу депутатських мандатів пропорційно до кількості голосів, поданих за конкретну політичну партію у багатомандатних виборчих округах.

Змішані виборчі системи — це комбінація елементів пропорційної і мажоритарної систем. Одним із прикладів функціонування такої системи є виборча система у ФРН, де половина депутатів національного парламенту (бундестагу) обирається за принципами одномандатної системи, а друга — за пропорційною системою.

Так звані **куріальні** виборчі системи використовуються тоді, коли виникає потреба забезпечити на основі певних норм представництво у вищих законодавчих органах влади невеликих етнічних або соціальних груп. При цьому норми представництва визначаються для кожної курії, під які і створюються виборчі округи. До країн з куріальною виборчою системою належать зокрема Зімбабве, Фіджі, Нова Зеландія та ін.

Виборчі технології — це сума політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади окремого політика, групи політиків чи відповідної політичної організації, об'єднання, сили. Такі технології багато в чому враховують і використовують психологічні аспекти і стани об'єктів і суб'єктів політики.

Основні виборчі технології пов'язані, зокрема, з виборчими кампаніями, їх використовують починаючи з формування команди кандидата або іншого суб'єкта політики, політичного процесу. Виборчі технології мають певні особливості. Так, команда кандидата на виборах має складатися з таких підрозділів або груп: політичного аналізу; з роботи з засобами масової інформації; підготовки і розповсюдження матеріалів; підготовки матеріалів для преси і виступів; організації масових заходів; акцій “швидкого реагування”. Кожна з таких груп має конкретні функції, тісно взаємодіє з іншими групами, працює для реалізації єдиної програми і мети.

У процесі виборчої кампанії політичні технології застосовуються послідовно. Так, передвиборчу кампанію слід починати з глибокого і ґрунтовного аналізу політичної ситуації як у виборчому окрузі, регіоні, так і в країні загалом. Предметом такого аналізу є історичні та географічні особливості округу, його соціально-демографічний портрет; соціально-економічна ситуація в окрузі; політичні сили та політичні орієнтації громадян (виборців); результати попередніх ви-

борів (розстановка політичних сил); наявність впливових політиків, громадських діячів, неформальних лідерів; характеристика засобів масової інформації; дані про основних конкурентів тощо.

На основі результатів здійсненого аналізу згаданих питань і проблем команда кандидата розробляє відповідну стратегію виборчої кампанії. У ній враховуються сильні і слабкі сторони суперників, ситуація у виборчому окрузі, актуальні питання, основні принципи, засоби здійснення виборчої кампанії, створення іміджу кандидата тощо.

Окремого аналізу потребує технологія підготовки програми кандидата, політичної партії, об'єднання на виборах. Якщо йдеться, зокрема, про підготовку програми конкретного кандидата, то важливо, аби вона містила відповіді на найбільш злободенні для виборців питання і проблеми — соціальні, економічні, політичні, духовні, етнокультурні та ін.; була чіткою, зрозумілою і разом з тим логічно побудованою, структурно-змістовною; однозначно відповідала на запитання “що”, “коли” і “як” пропонується зробити в регіоні задля розв'язання існуючих проблем, у який спосіб це робитиметься.

Напередодні виборів, у процесі підготовки виборчої програми, як зазначалося, вивчається громадська думка в окрузі. З цієї метою використовують соціологічні та експертні опитування, роботу із спеціальними фокус-групами як різновид групового інтерв'ю.

Окремо можна назвати політичні технології, що стосуються підготовки і виступу перед аудиторією (виборцями), на радіо, телебаченні, в інших засобах масової інформації, участі в дискусіях, дебатах тощо.

Кожна з перелічених акцій має відповідну технологію, її необхідно ретельно готувати з урахуванням особливостей впливу на громадян, електорат. Проілюструємо це на прикладі підготовки до виступу на телебаченні.

Готуючись до такого виступу, насамперед слід отримати попередню інформацію про телепередачу: її назву, час вашої появи на телебаченні, вид телепередачі (інформаційна програма, дебати, дискусія, телеінтерв'ю), її сценарій, регламент передачі і ваш власний, відомості про інших учасників (якщо вони є), режим передачі (прямий ефір, запис, а потім трансляція після опрацювання матеріалу), про ведучого. Ці та інші дані дадуть змогу якнайкраще зорієнтуватися і підготуватися до передачі, організувати, “відшліфувати” виступ, звернути увагу на свій зовнішній вигляд і “доопрацювати” його, краще освоїтися у новій обстановці.

Стратегічно виборча кампанія має будуватися і здійснюватися у такий спосіб, щоб підтвердити, довести, проілюструвати причетність кандидата до політичної сили, партії, блоку, владної структури, окремого авторитетного лідера, створити певний його ідеологічний контраст з іншим (іншими) кандидатом, сформувати позитивний імідж кандидата на фоні його супротивника, зробити ставку на відповідні суспільно-політичні структури, засоби масової інформації.

Таким чином, **політичні технології ризняться призначенням, характером і насамперед особливостями їх практичного використання.** Вони постійно вдосконалюються і використовуються відповідно до конкретних політичних ситуацій, подій, акцій певними суб'єктами політичного процесу.

Без знання особливостей політичних технологій та вміння їх використовувати досягти успіху в політичній діяльності практично неможливо. А для оволодіння згаданими технологіями слід насамперед мати відповідну науково-теоретичну підготовку, вміти вивчати й аналізувати реальні об'єктивні умови, в яких діють конкретні суб'єкти політики. Такі знання стосуються загальної соціально-економічної, політичної ситуації в країні, окремому регіоні; особливостей функціонування окремих соціальних і національних груп у суспільстві, їх потреб та інтересів; розстановки політичних сил; статусу та ступеня впливу на громадян окремих політичних партій, рухів, об'єднань, засобів масової інформації.

Одним із найскладніших політичних явищ є революція.

Революція (від лат. *revolutio* – поворот, переворот) – якісні зміни у розвитку будь-якого явища або процесу в природі й у різних сферах життя суспільства [146, 241].

В історії політичної думки існує багато підходів до обґрунтування феномену “революція” як явища політичного. Основні з них такі:

- революція – це спосіб забезпечення циркуляції еліт (В. Парето);
- революція – це перехід від суспільно-економічної формації, що віджила себе, до більш перспективної, прогресивної (марксизм-ленінізм);
- революція – це неефективне явище, що має свої недоліки (прихильники концепції “соціології революції”);
- революція – це ситуація, яка має для суспільства радикально “очищуючий” характер (прихильники “ліворадикальної” концепції революції);
- революція – це криза процесу модернізації (С. Хантінгтон);

- революція — це вихід системи зі стану рівноваги (Ч. Джонсон) та ін.

Історичні типи політичних революцій:

- рабовласницький (відбувається заміна неполітичної влади авторитета в суспільстві політичною, державною владою);
- феодальний (заміна рабовласницького політичного ладу феодальним політичним ладом);
- буржуазний (заміна феодального політичного ладу буржуазним політичним ладом);
- соціалістичний (заміна буржуазного політичного ладу соціалістичним політичним ладом);
- перехідний (такі, що поєднують риси політичних революцій будь-яких основних типів).

Залежно від сфер суспільства, де відбуваються революції, їх типологізують як:

- соціальні;
- політичні;
- культурні;
- наукові;
- промислові (індустріальні) та ін.

Залежно від рушійних сил, що беруть участь у революціях, їх поділяють на такі:

- селянські;
- буржуазні;
- пролетарські;
- народні.

Відповідно до засобів і методів, що в них використовуються, розрізняють такі революції:

- мирні;
- немирні.

Мирні революції, як правило, відбуваються у формі парламентських, стихійних переворотів, до чого призводить переважання певних класових сил. Яскравим прикладом такої революції була лютнева 1917 року революція в Росії.

Немирні революції здійснюються в результаті збройних повстань, партизанської війни тощо.

Вирізняють ще й таку специфічну форму революції, як послідовно здійснювані, глибокі реформи, що з часом змінюють політичну обстановку в державі або можуть навіть привести до кардинальних якісних змін у розвитку суспільства взагалі.

Політична революція — це суспільний рух і переворот, мета яких — повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади, а потім здійснення докорінних змін політичного життя суспільства.

Практично усі політичні революції під час їх підготовки і навіть здійснення ставлять за мету утвердити демократичну владу, тобто владу народу, однак часто такі революції відкривають шлях до влади і недемократичним політичним режимам. Вважається, що насильницькі революції не можуть сприяти появі високої, досконалої демократії. Шлях до неї — довготривалий еволюційний процес.

Громадянська війна — найгостріша з форм політичної боротьби — являє собою насамперед збройну сутичку між класами і соціальними групами, партіями, націями. У процесі громадянської війни точиться боротьба за досягнення певних політичних цілей, головною з яких практично є досягнення повноти державної влади.

Громадянські війни мають економічну основу (різний матеріальний стан, рівень і умови життя окремих верств населення); соціально-політичну основу (суперечність між інтересами різних верств населення стосовно певних соціальних і політичних завдань, які необхідно вирішувати у суспільстві).

Відомо різні типи і форми громадянської війни. Це і повстання рабів (Спартак), і селянські, партизанські війни. Практично громадянські війни можуть зачіпати як особисті інтереси громадян, так і колективні, групові інтереси, а відтак призводити до політичного розколу суспільства.

На відміну від війн, воєнних сутичок громадянські війни призводять до того, що до розв'язання соціально-політичних проблем і суперечностей залучаються найширші маси населення. Часто, як це було і в Росії, і в Україні (1918–1920 рр.), у багатьох інших країнах, громадянські війни характеризуються великою жорстокістю, кровопролиттям, людськими жертвами.

Крайньою форма конфлікту між народами, державами є війна.

Вирізняють такі форми війни: між різними родами, племенами, етносами, країнами, народами, імперіями, коаліціями держав; локальні війни, регіональні і світові; обмежені, загальні, абсолютні і тотальні та ін.

За твердженням К. фон Клаузевіца, війну вважають продовженням політики іншими засобами, хоча власне політика, з початком і в процесі війни не зникає абсолютно. У війні супротивники більш-менш

відкрито протистоять один одному. Війна, — зазначає К. Гаджиєв, — колективний акт, який відрізняється за своєю природою від індивідуальних актів насилля, в яких беруть участь мінімум дві особи, таких, як, наприклад, звичайна війна двох осіб або дуель. Іншими словами, війна являє собою акт взаємодії не між двома конкретними особами, а між двома або більше державами” [41, 443].

Тварина не знає війни, оскільки їй достатньо здобути і задовольнити свої суто біологічні потреби — в їжі, теплі, території для полювання, самиці чи самцеві. Людині ж окрім біологічних потреб завжди необхідне визнання іншими її сили, авторитету, переваг, необхідна влада над іншими, їх підпорядкованість. Позначається дія свідомості, психологічні стимули.

Відтак війну можна вважати явищем, що впливає з природи, ества людини, вважати саме людською потребою. І водночас її найбільшим лихом і горем.

Війни породжуються не лише матеріальними, економічними, соціальними, династичними релігійними чи іншими факторами. Вони є також результатом психічних, психологічних станів людей, їх внутрішньою невдоволеністю чимось, засобом реалізувати інтереси і потреби. Агресивність учасників воєнного конфлікту, війни, як відомо, багато в чому зумовлена агресивністю їх конкретних ідеологів, організаторів, учасників. Оскільки кожна з воюючих сторін, учасників війни у той чи інший спосіб зазіхає на цінності, інтереси іншої сторони, війни завжди мають відповідний ідеологічний характер.

Для існування війни потрібні не лише сторони, що протистоять одна одній, а й ворог (реальний, уявний). Без нього війна неможлива, оскільки саме під впливом образу ворога формується психологічна установка на підкорення, а то й знищення протилежної сторони, робляться героїчні вчинки та подвиги.

Далеко не кожна війна може спричинити, сприяти розв'язанню існуючих конфліктів. Часто війна ще сильніше поглиблює суперечності між воюючими сторонами, загострює і без того серйозні конфлікти. Мало того, **в нинішню ядерну епоху війна фактично не є продовженням політики, що веде до врегулювання конфлікту, оскільки закінчення війни не є закінченням нині ядерного протистояння держав, зникненням військово-промислових комплексів тощо.**

На жаль, сучасна епоха об'єктивно не може стати епохою суцільного миру, порозуміння і злагоди між країнами і народами.

Парламентська діяльність — це діяльність депутатів, об'єднань, фракцій, груп, опозиції тощо, пов'язана з розробкою та прийняттям законів, здійсненням контролю за їх дотриманням. Крім того, парламентарії приймають бюджет, контролюють діяльність уряду, виконують інші досить широкі функції.

Міжпартійна боротьба, зв'язки і відносини — різнобічна діяльність політичних партій, їх консолідація, розмежування, активне протистояння тощо.

Політична боротьба ведеться з використанням найрізноманітніших прийомів, найскладнішими і найефективнішими з яких є маніпуляції, міфи та насилля.

Маніпуляція — це вид психологічного впливу, досконале здійснення якого веде до прихованого спонукання в іншої людини намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями.

Політична маніпуляція — це система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язати певні ідеї, цінності; цілеспрямований вплив на громадську думку і політичну поведінку для спрямування їх у заданому напрямку [151, 191].

Політологи політичне маніпулювання досліджують у двох напрямках.

Перший — **апологетичний**, згідно з яким політичне маніпулювання розглядається як необхідний засіб управління свідомістю мас.

Другий — **соціально-критичний** — кваліфікує політичне маніпулювання як принципово нове сприйняття соціальної дійсності [151, 191]. Обидва напрямки мають сенс, особливо в умовах принципово нової ролі засобів масової інформації у формуванні масової свідомості.

Технологія політичної маніпуляції, за визначенням В. Амеліна, здійснюється завдяки впровадженню у свідомість під виглядом об'єктивної інформації несправжнього, однак бажаного для окремих груп змісту; впливу на больові точки суспільної свідомості, які спричиняють страх, тривогу, ненависть; реалізації певних прихованих цілей, досягнення яких комунікант пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції [7, 13].

Політичні маніпуляції є двох видів — міжособові і масові. І ті й інші мають відповідну мету і технології, завдяки яким нерідко досягається мета.

Для здійснення міжособових маніпуляцій важливо знати тип і особливості особистості, оскільки саме з їх урахуванням і чиниться

вплив на людину (особистість), а для того, щоб маніпулювати групою людей, особливо великою, необхідно досконально знати її загальні характеристики, вразливі місця.

Історія знає достатньо маніпуляторів — психологічно сильних або навіть неординарних особистостей, які вміло впливали не на одиниці, а на великі групи людей завдяки особистісним якостям, уміло використаним технологіям обробки громадської думки у власних або групових, корпоративних інтересах. Наполеон, А. Гітлер, У. Черчіль, Й. Сталін, В. Ленін, М. Горбачов, десятки інших політиків досконало володіли технологією формування громадської думки за рахунок як власних рис, якостей, здібностей та умінь, так і своїх підлеглих, а також за допомогою різноманітних засобів масової інформації.

Політичні маніпуляції найбільше і найчастіше використовуються з метою досягнення влади, її реалізації та утримання. **Мета будь-якого маніпулятора чи групи маніпуляторів — підпорядкувати власній волі іншу людину чи групу людей.**

Маніпуляції в політиці — не що інше, як спекуляція на людських емоціях і почуттях. Звідси — релігійні війни, глибокі національні сутички і конфлікти, фанатизм, екстремізм, тероризм та інші явища, основою яких є передусім вторгнення в глибинні почуття не лише окремих людей, а й великих соціальних груп, цілих народів і націй.

У політичній маніпуляції може і використовується все: виразна мова жестів (М. Горбачов); окремі характерні звички (сигара У. Черчілля, люлька Й. Сталіна); красномовна, на рівні акторства, риторика (Ф. Кастро) тощо. Однак **найсильніше і найрезультативніше політичне маніпулювання здійснюється за допомогою мас-медіа — преси, радіо, телебачення, реклами та інших інформаційних засобів.**

Завдяки засобам масової інформації створюються і ефективно використовуються як елементи політичної маніпуляції різноманітні іміджі, образи, умовні формули і штампи, стереотипи поведінки, подаються заздалегідь заготовлені відповіді на запитання, що хвилюють багатьох. Маніпулятивний арсенал засобів масової інформації добре відомий: навмисне перекручування реального стану речей шляхом замовчування одних фактів і нав'язування інших; публікація нереальних (брехливих) повідомлень; пробудження в аудиторії негативних емоцій за допомогою візуальних засобів або словесних образів тощо [202, 69].

Політичне маніпулювання має багато спільного з політичною демагогією як формою свідомого обдурювання широких мас, спекуляції на реально існуючих труднощах та проблемах, потребах і

сподіваннях громадян. В арсеналі політичного демагога поширені такі засоби, як перекручування дійсності, популізм, підтасовування фактів, виголошування безвідповідальних заяв, обіцянок, облудні присягання, визначення винних, ворогів, боротьба з якими нібито поліпшить існуюче становище, тощо.

Політичний демагог — найчастіше ще й користолобець, авантюрист, а то й просто брехун, людина безвідповідальна і нечесна.

Політична демагогія традиційно найбільше поширюється в період соціально-економічної нестабільності в суспільстві (ловити рибу легше в каламутній воді).

У політичних процесах досить поширені **міфи**. **Міф** — розповідь як символічне відображення деяких подій, що існували в окремих народів у певний час, найчастіше на початку їх історії.

Крім того, завжди, а також і нині існує певна міфологізація досить відомих понять, завдяки чому явища, покладені в їх основу як реально неосвоєні і непізнані, мають бути подані як схвально сприйняті. Наприклад, держава, народ, влада та ін.

Існує кілька визначень поняття “політичний міф”. Розглянемо найпоширеніші з них:

- **політичний міф** — це реакція на неможливість раціонально пояснити радикальні зміни, що відбуваються [143, 158–159];

- **політичний міф** — це символічна мовна форма політичної культури, що має фактично ті ж самі цілі, що й ритуал. Міф — це драматичне, символічно сконструйоване зображення реальності, яке люди сприймають на віру [127, 253].

У політичні міфи люди вірять, оскільки це дає змогу зрозуміти невідоме або віддалене минуле. Їх використовують і з метою мобілізації значної кількості людей на певні дії, скажімо, на підтримку непопулярних політичних рішень політичних діячів і навіть антинародних політичних режимів.

Основні типи політичних міфів: основні, або провідні; за структурою “ми і вони”; героїчні; псевдоміфи [127, 254–257].

Основні, або провідні, міфи дають змогу у той чи інший спосіб формувати, спрямовувати колективну, загальнонародну свідомість. До них належать міфи про окремі нації (наприклад, про великі переваги американської нації), держави, політичні устрої, режими, форми правління. Так, є чимало міфів про унікальність окремих політиків — державних, громадських діячів, президентських форм правління чи, скажімо, про народовладдя.

Міфи за структурою “ми і вони” створюють і використовують виключно з метою виокремлення певних структур, їх протиставлення. Наприклад, політичні партії, громадські об'єднання, групи тиску надто часто використовують міфи “ми і вони” під час виборів, референдумів, опитувань громадської думки з єдиною метою — подати себе у виграшному вигляді, кращій ситуації, ніж їхні супротивники.

Героїчні міфи пов'язані насамперед з конкретними людьми — політичними, державними діячами, лідерами, непересічними особистостями, що здаються загалу взірцями для наслідування.

Псевдоміфи — це міфи сучасної, тимчасової, короткотривалої дії. Скажімо, у період виборів надто багато політиків формують і поширюють думку, що “лише вони і тільки вони спроможні вивести країну з кризи”, “покінчити з казнокрадством, корупцією і тіньовою економікою”, “вирішити проблему безробіття” та ін.

Конструюють міфи суб'єкти політичного процесу, а поширюються вони фактично всіма засобами інформації з урахуванням того, що психологічні міфи надто сприймають людьми і потребують водночас чимало зусиль для спростування, деміфологізації.

Життя кожної людини, всього людського загалу регламентується відповідними законами, нормами, правилами поведінки як писаними, так і неписаними. Серед них є такі, яких слід дотримуватися всім, оскільки від цього залежить комфортність, моральний стан усіх або багатьох людей (наприклад, елементарне — перехід вулиці на зелене світло). Але є й такі правила і норми, дотримуватися яких люди вимушені, бо цього потребують чи вимагають інші, які примушують діяти саме так, а не у інший спосіб.

У політиці, політичній боротьбі, діяльності часто використовуються далекі від моральних форми і методи впливу на інших людей. Серед них поширеним є **політичне насилля як форма отримання, збереження, зміцнення влади, панівного становища класом, суспільною групою, окремим політичним лідером.**

На відміну від фізичного, економічного, військового або психологічного політичне насилля має системний, загальний характер, оскільки існуюча політична система майже завжди намагається будь-якою мірою зберегти владу, створену політичну систему від розпаду.

Масштаби використання політичного насилля зумовлені типом політичного режиму. І хоча до насилля вдаються за всіх режимів, але найбільш дієво та активно його використовують тоталітарний та авторитарний режими. Зазначимо, що всякий політичний режим нама-

гається хоча б якоюсь мірою або й повністю обґрунтувати, виправдати, легалізувати насилля.

Політичне насилля буває прямим і прихованим.

Пряме політичне насилля здійснюється через застосування сили (війна, військовий терор, політичні репресії), а приховане — без застосування сили, а шляхом духовного, психологічного тиску, економічної блокади, політичного та іншого втручання.

У політиці політичне насилля зумовлене різноплановістю, несумісністю інтересів різних суб'єктів політики, політичного процесу. Якщо гуманнішими, цивілізованішими способами подолати наявні неузгодження, суперечності не вдається, то протилежні сторони вдаються до політичного насилля. Такою є логіка політичного життя.

Політичне насилля класифікують за ступенем жорстокості, за способом обґрунтування, за ставленням до актів насилля суспільства.

Політичне насилля також класифікують за його суб'єктом як індивідуальне і колективне.

Політичне насилля поділяють ще й на такі види:

- **індивідуальне структуроване;**
- **індивідуальне неструктуроване;**
- **колективне структуроване;**
- **колективне неструктуроване.**

Структуроване політичне насилля використовують за умови більш-менш чітко встановлених правил його здійснення, тоді як **неструктуроване** більш хаотичне, чиниться поза всякими правилами. Класичним зразком структурованого політичного насилля є феодалні відносини між феодалом і його підлеглими.

Прикладів індивідуального структурованого політичного насилля також багато, особливо там, де окремі політики, лідери політичних партій, громадських організацій, окремих соціальних груп надмірно перебирають на себе владу.

Колективне структуроване політичне насилля здебільшого здійснюється такими організованими і сильними інститутами, як армія, поліція, жандармерія, міліція та ін. Характерно, що воно при цьому не просто легітимізується, а й санкціонується державою, її органами. Часто сама держава виступає організатором політичного насилля. Армія, як і поліція, міліція, спецпідрозділи, майже завжди має державну символіку. Та й ієрархія підпорядкування в цих органах тримається аж ніяк не на демократичних засадах, що обумовлено переважно функціями таких органів.

Єдиним, мабуть, що може виправдати колективне структуроване насилля, є те, що воно покликане підтримувати стабільність державних інститутів, держави в цілому.

Неструктуроване колективне насилля, навпаки, ставить за мету розхитати стабільність державних органів, а отже, стабільність держави. Це бунти, страйки, повстання, масові безладдя, учасники яких ідентифікують себе не з державою, як при структурованому колективному насиллі, а з народом або з певною його частиною. Психологічно це виправдано, оскільки тоді можна виправдати найнегідніші, аморальні дії і вчинки.

Характерно, що неструктуроване колективне насилля спочатку відбувається як хаотичне, спонтанне, кимось спровоковане, але пізніше, і особливо після певних політичних перемог, воно поступово структурується, набуває чітко окресленого продержавного забарвлення. Так, революційна армія з часом стає регулярною, поліція, міліція — народними та ін.

Окремого розгляду потребують такі форми політичного насилля, як **тероризм, масові вбивства, репресії, геноцид**. Їх антигуманна, аморальна сутність загальновідома, продемонстрована тисячами найрізноманітніших прикладів.

Політичне насилля притаманне нестабільним, авторитарним, тоталітарним суспільствам і значно меншою мірою — демократичним. Це можна пояснити тим, що демократичні режими відкидають політичне насилля як засіб вирішення будь-яких проблем, оскільки люди з високим рівнем свідомості завжди можуть знайти або ж бодай намагаються знайти спільну мову.

В умовах авторитарного, тоталітарного режиму вважається, що люди просто не здатні діяти раціонально, сумлінно, з користю для себе та інших. Вони, мовляв, від природи несвідомі, тупі, агресивні, а тому над ними треба владарювати, підкоряти більшість волі меншості.

Іноді, за будь-яких політичних режимів, політичне насилля виправдовують тим, що хтось (партія, організація, група) вважає себе месією. Наприклад, більшовики, комуністи, націонал-демократи вказують “правильний” шлях, яким мають йти всі, діяти так, як діють ті, хто не лише виправдовує, а й чинить насильство.

У демократичному режимі, на відміну від інших політичних режимів, насилля зведено до нуля, оскільки життя суспільства організоване на основі чітких правових і моральних норм. Однак це не

означає, що в демократичному суспільстві абсолютно немає або не може бути політичного насилля, адже ідеального співвідношення інтересів, їх узгодження в такому суспільстві досягти фактично неможливо.

Варто пам'ятати і те, що **здобути владу без насильства також нікому і ніколи не вдавалося**. Тому питання правомірного політичного насильства, його можливості, форм завжди було і залишається актуальним. Мало того, політичне насильство часто цілком виправдане. Яскравим прикладом цього є боротьба з тоталітарним режимом, який у власних інтересах щонайпотужніше використав політичне насилля проти мільйонів власних громадян, не просто принижуючи, підкоряючи їх, а й позбавляючи життя.

Насилля є виправданим методом політичної боротьби і діяльності в окремих випадках, але його необхідно поставити у досить жорсткі юридичні і моральні рамки, оскільки таке насилля за будь-яких умов породжує атмосферу страху, нестабільність, принижує, дегуманізує особистість, робить її об'єктом політичних маніпуляцій.

Насилля може здійснюватися зверху (влада, держава, еліти, окремі політики — керівники держави) і **знизу** (громадяни, соціальні групи).

Насилля зверху найчастіше має на меті збереження і відновлення відносин владарювання і підпорядкування. У такому насиллі захищені ті, хто має реальну владу.

Класичними зразками політичного насилля знизу є боротьба широких мас за свої права, свободу у будь-якому суспільстві.

Отже, політичне насилля — невіддільний атрибут політичного життя, однак, воно завжди конкретне й адресне.

Схарактеризовані форми, особливості політичної боротьби становлять таке складне явище, як **політичне життя**.

У високорозвинених, демократичних суспільствах метою політичного життя є максимально можливе надання політичній боротьбі цивілізованих, конституційних форм і методів, коли створюються умови для максимально добровільного, свідомого вибору кожною людиною, іншими суб'єктами політичного процесу свого життєвого шляху, способу і форми поведінки.

Результатом політичної боротьби є політичне панування, або гегемонія. **Політичне панування — це такі відносини між політичними силами, суб'єктами політичного процесу (лідерами, партіями, рухами), коли одна (один) з них має вирішальний вплив на інших за**

рахунок системи своїх інтересів, цінностей, безпосередньої практичної діяльності.

Політичне панування організаційно закріплюється і оформлюється у відповідній формі влади, яка й заперечує потім зв'язки між суб'єктами влади і її об'єктом.

Для свого панування влада створює, формує відповідний управлінський апарат, механізм дії, систему наказів, контролю за їх виконанням. При цьому політичне панування може створювати пільгові умови для існування або більшості, або лише верхівки суспільства, як переважно буває в авторитарних, тоталітарних суспільствах.

Завершуючи розгляд проблеми, зазначимо, що будуємо в Україні громадянське суспільство, а тому маємо пам'ятати, що в ньому держава є лише окремою його частиною з чітко визначеними функціями і до того ж вона підконтрольна суспільству.

Коли держава безконтрольна з боку громадян, вона працює лише на саму себе, образно кажучи, поїдаючи саму себе. Активно експлуатуючи при цьому власних громадян, держава спонукає до цього і своїх політиків, свою власну еліту. Ця ситуація часто є загрозливою для подальшого процесу демократизації суспільства.

РОЗКОЛОТА СВІДОМІСТЬ МАС: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Злам, демонтаж тоталітарного суспільства — колишнього СРСР — двадцять років тому, на наше глибоке переконання, відбувся переважно не через соціально-економічні чи суто політичні причини. Визначальною причиною рушійних суспільних, соціальних деформацій і демонтажів політичних систем держав типу СРСР як цілісних соціальних організацій були, є і будуть суттєві трансформації саме в духовних засадах існування людських спільнот. Соціально-економічні, політичні проблеми лише прискорюють, поглиблюють і водночас ускладнюють такі трансформації, про що свідчить і нинішня (2003 р.) ситуація в Російській Федерації, Україні, інших посттоталітарних державах. Ще Гегель свого часу попереджав: “...якщо тільки дух народу піднімається на вищий рівень, всі моменти державного устрою, пов'язані з попередніми рівнями його розвитку, втрачають свою усталеність, вони повинні занепасти, і не існує сили,

здатної їх втримати” (Гегель Г. Политические произведения. — М., 1978. — С. 379).

Під духом народу Гегель розумів усю сукупність ідей, які нині можна було б звести до так званої національної ідеї як комплексної ідеї державотворення загалом.

Відтак загрозливими були і є сьогодні в Україні і для України, її подальшого розвитку зовсім не темпи і не якість соціально-економічних реформ, маловідчутна зміна zdeформованої політичної системи суспільства чи досить неефективне, недієве вдосконалення відпрацьованого механізму керування суспільними процесами, його заміна новим, дієвішим, ефективнішим. Це вже похідні від першого і центрального, основного. А центральним було й залишається, на жаль, визначально, з перших днів нашої власної державності, питання теоретичного обґрунтування того, куди і в який спосіб іти, як нам як великому, неповторно специфічному соціальному утворенню, тобто державі, далі ставати на ноги і розвиваються. Оце риторичне “Що ж ми будуємо?” — не для того, щоб гратися словами, не для того, щоб когось загнати в глухий кут починаючи з Президента України. Нині це питання має надто велику соціальну гостроту, бо будуємо нову державу вже другий десяток років, але фактично робимо це, образно кажучи, напوماцки, методом спроб і помилок.

Відповідь на запитання “Що ж ми будуємо?” не треба шукати лише в суто теоретичному матеріалі. Є досвід, реальна практика країн і народів, до якої варто звертатися не лише і не тільки задля того, щоб визначити чіткіше власні державотворчі вектори, а й для того, щоб не допускати, не повторювати помилок тих, хто їх вже зазнав на шляху державного будівництва.

За всіх розбіжностей у визначенні, образно кажучи, моделі, перспектив розвитку нашого власного українського суспільства, найпомітнішими все-таки є три основні моделі, або шляхи, які передбачають теоретики, які підтверджує практика і про які, між іншим, сперечаються до бійок, часто навіть не усвідомлюючи їх суті, політики-практики.

Перший — побудова суверенної, самостійної, демократичної, правої держави за взірцем більшості західних держав.

Другий — позбавлення нашого суспільства негативних залишків минулого тоталітарного суспільства, а замість нього — будівництво

соціалізму “з людським обличчям” за умови збереження яскравих національних особливостей.

Третій — створення ліберально-соціальної держави, в якій поєднувалися б переваги і соціалізму, і капіталізму.

Усі три шляхи державного будівництва однаково можливі, оскільки мають свої і об’єктивні умови, і симпатиків. Більше того, усі три шляхи мають і свої переваги, і свої недоліки.

Першого шляху, на жаль, дотримуються “справжні” патріоти, які хочуть, аби Україна ставала максимально незалежною від Росії, Європи і, зрозуміло, традиційного зарубіжжя державою. В ідеалі цього досягти абсолютно неможливо через багато обставин — історичні, геополітичні, економічні, духовні та ін. Інша справа, що потрібно розвиватися і зміцнюватися як самостійна держава, співпрацюючи з усіма відповідно до своїх державно-національних особливостей та інтересів. Це найскладніший шлях з трьох можливих, але, вочевидь, і найприйнятніший, бо не зрозуміло, чим соціалізм “з людським обличчям” відрізнятиметься від того, що вже був (більшість громадян України не вірять у жодні “ізми”, вони хочуть гідного людині життя — та й годі), а ліберально-соціально держава взагалі щось досить далеке і, скажімо, приклади Швеції, інших країн тут не спрацьовують. Багато рядових громадян симпатизують скоріше “комуністично-капіталістичному” Китаєві, ніж Швеції, якщо говорити про модель, зразок державного утворення, хоча мало хто бачив ті зразки на власні очі.

І хоч би що там говорили, але за наявності розколотої свідомості, нечіткості політичного курсу в розбудові держави (республіка, парламентсько-президентська та ін.), браку свідомо визначеної стратегії і механізмів розбудови держави процес власного державотворення іде надто боляче і неоднозначно. Загрозливими у такій ситуації є зовсім не темпи і якість соціально-економічних реформ, а маловідчутна зміна політичної системи, недосконалість механізму керування суспільними процесами. Україна розвивається, образно кажучи, шляхом хірургічного відсікання зайвого, непридатного, а не як цілісний, суперечливий соціальний організм. У цьому полягають наші проблеми і труднощі, бо практично відсікання — як надто простий спосіб удосконалення, поліпшення моделі нашої держави — вже давно варто припинити і зо-

середитися на конструктивному, на творенні нового. За такої, як нині, стратегії розвитку нашої держави соціальні кризи і негаразди неодмінно й надалі провокуватимуть відповідні, а то й глибші кризи і катаклізми.

Задля якщо не зміни, то бодай об'єктивного уточнення стратегії розбудови нової держави слід враховувати як мінімум три обставини.

Перше — характер та особливості державної ідеології.

Друге — особливості трансформації та вдосконалення влади в Україні.

Третє — стан масової політичної свідомості громадян.

Тепер розглянемо їх ґрунтовніше.

Проблема ідеологічного вибору Україною свого шляху розвитку нині вже не постає і поставати об'єктивно не може, оскільки навіть у Конституції України задекларовано, що жодна ідеологія не може визнаватися державою в Україні як обов'язкова [90, 6]. Моноідеологізація України не просто заперечується, а й практично неможлива. Дивно, як взагалі така стаття з'явилася і була схвалена депутатами, оскільки у світі немає жодної деідеологізованої, “безідейної” держави. Політичний плюралізм і державоорганізуюча ідеологія — то принципово різні речі. Єдина державна ідеологія, як і національна ідея, справді вкрай потрібні. Тут надто багато точок зору, як, до речі, і суперечностей та неузгодженостей. Так, відомий економіст А. Гальчинський вважає, що основою нової ідеології має стати звільнення від ідеології більшовизму і розбудова так званого “соціалізованого капіталізму”. Що конкретно означає “соціалізований капіталізм” — зрозуміти неможливо. Уповноважений з прав людини в Україні Н. Карпачова, у свою чергу, вважає, що нову державницьку ідеологію як національну ідею має становити захист прав і свобод людини тощо.

Браку в ідеях, зрозуміло, не відчувається, однак незаперечно одне: **державотворчою ідеологією, національною ідеєю має бути ідея творення сучасної цивілізованої держави, яка, не втрачаючи власних національних ознак, на рівних спроможна увійти і вільно почуватися серед інших, нехай і більш розвинених, насамперед європейських держав.** Наголосимо: на рівних, бо нині ані в Європу, ані у світ (будь-які об'єднання й асоціації) ніхто нікого просто так за спасибі, а особливо слабеньких не квапиться приймати. Зі слабенькими країнами ніколи й ніде не рахувалися, а сьогодні — і поготів.

Певна річ, з пошуком єдиної ідеї, ідеології державотворення закономірно виникають побоювання дістати певну ідейно зцементовану Україну, державу на кшталт колишнього СРСР. Водночас дається знати ситуація, коли державна, або так звана обов'язкова ідеологія, неминуче призводить до ідеологічного примусу з боку тієї ж таки держави.

Це хоч і реальні, але спрощені побоювання. Очевидно, у державотворенні треба рухатися вперед шляхом поступового, не прискореного формування громадянського суспільства, що пов'язано з двома аспектами: усуненням монопольного впливу держави на всі сфери суспільного життя і формуванням самоврядних засад функціонування суспільства. І те й інше — надто складні, однак конче необхідні речі, інакше будемо йти назад, до чергового “ізму”.

Як і дванадцять років тому гостро у зв'язку з цим залишається проблема влади, а в Україні, за одвічною традицією — ще й влади окремої людини, громадянина. Відомо ж бо: “маса” швидко забуває, що вона сама цю людину допустила до влади, делегувала їй свої повноваження і часто не вміє або просто не спроможна зробити керівника, особливо національного масштабу, підконтрольного собі. Але й людина — керівник, та й урядова структура, на жаль, швидко забувають, що влада завжди поєднана з відповідальністю і без неї продуктивно існувати не може. Інша справа, що влада в сучасній Україні, як і в багатьох подібних їй державах, все ще базується на функції примусу, покарання, а не на реальному авторитеті, обґрунтованому знаннями, досвідом, умінням керувати людьми, суспільними процесами найскладнішого гатунку. Це біда об'єктивна, але влада в сучасній Україні поки що іншою і не може бути саме через брак основ громадянського суспільства, яке становлять численні громадянські інституції — політичні партії, об'єднання, спілки, асоціації. Поки вони належно не переберуть на себе функції управління суспільством, суспільними процесами, а головне, самі чітко не визначаться зі своїм місцем та функціями в суспільстві, владні структури, починаючи з найвищих посадових осіб і структур, активно використовуватимуть функції контролю, утиску, а то й примусу. Така реальна ситуація.

Чи є у схарактеризованій ситуації стосовно України хоч якісь позитивні зрушення? Є, і досить помітні. Яскравим доказом цього може бути, наприклад, поступова трансформація багатьох політичних партій.

Спочатку вони виникали як надто політизовані структури, з великими амбіціями, претензіями на щонайвищу політику, владу, на гучний статус у суспільстві, а нині практично всі, як у справді демократичних країнах, дедалі більше трансформуються у бік структур, які переважно дбають про успіх на виборах, референдумах, певною мірою про формування уряду та його структур, про контроль над їх діяльністю. Це цілком природно. Модель КПРС — “керівної і спрямовуючої сили суспільства” — то модель партії, що обстоює авторитарне, тоталітарне суспільство. Ось чим маємо керуватися, розмірковуючи про долю влади в Україні загалом і з претензією на неї окремих політичних сил і партій зокрема.

В українському суспільстві нині надто багато розбіжностей і суперечностей. Усі політичні сили в державі закликають до єдності і водночас претендують на винятковість своєї ідеї і свого шляху, забуваючи, що демократія без політичного плюралізму — мертва. Мертва вона й тоді, коли немає об'єднуючої, стратегічної ідеї державотворення, спільної тактики.

Взагалі аналіз і порівняння політичних програм, заяв політичних партій в Україні початку ХХІ століття навіює закономірний смуток. Практично більшість політичних партій експлуатують одні й ті самі гасла, заклики, ідеї, ідеологічно нечітко окреслені, мало відрізняються одна від одної. Існують десятки партій, об'єднань, які взагалі не мають свого власного “обличчя”, відмінностей від інших. Тож не дивно, що в народі інтерес до політичних партій різко послаблюється.

Тепер щодо масової свідомості громадян України, яка має надто своєрідні особливості. По-перше, вона, на щастя, поступово втрачає міфологічно-романтичну природу перших років державотворення. Та парадокс: боротьби “проти” стає менше, вона звужується навколо однієї або кількох осіб, але й боротьби “за”, на жаль, не більшає. Бо отих “за” як необхідного уявлення про майбуття України досить багато. Втім, основних все-таки, як зазначалося, три: суверенна, соборна, демократична (типу європейських) держава; країна без більшовизму, а соціалізм “з людським обличчям” і національними рисами; ліберально-соціалістична держава з успадкуванням усього кращого і від соціалізму, і від капіталізму. Отож люди праві: то яку державу будуємо, без усіляких “ізмів”? Це скоріше запитання до вищих органів влади після того, як народ висловив свою думку на загальновідомих всенародних референдумах. На жаль, здається, влада сама тут більш-менш однозначно

не визначилася і, власне, не поспішає визначатися. Як кажуть в Україні: “Ще ніколи так не було, щоб якимось не було”... За таким принципом фактично і продовжуємо жити.

Масова свідомість громадян будь-якої країни надто рухливе, мінливе явище, що залежить від багатьох складових. Але головна причина нестійкості, нетривкості масової свідомості в Україні — це спротив старих стереотипів, комуністично сформованої свідомості новим демократичним ідеалам і цінностям. Потрібен час, потрібні роки тривалої праці для формування нових параметрів, орієнтирів людського розвитку, аби людина не просто декларувала, а й свідомо, без сторонніх спонукань у повсякденному бутті жила за принципово іншими, справді демократичними цінностями, нормами і орієнтирами. Від держави ж, яку ми самі між іншим творимо, потребується практично єдине — подбати про те, щоб масова свідомість якомога менше, а в ідеалі взагалі не була предметом політичних спекуляцій, маніпулювання, ошукування власних співвітчизників. Завдання надто складне, але, як свідчить життя інших народів, його можна розв'язати. В Україні в цьому плані ще дуже мало позитивних зрушень.

Відомий український політолог М. Михальченко свого часу досить спрощено, але, на нашу думку, точно пояснив політичне розшарування українського загалу, поділивши його на три основних групи істеблішменту. До першої він зараховує вкрай невелику групу прагматиків, для яких характерне прагматичне ставлення до певного набору ідей, ідеалів. Для них важливі прагматичні результати суспільно-політичних перетворень, які відбуваються в країні. До другої групи належить досить нечисленна група тих, хто надто ревно відстоює певні ідеальні або ідеалізовані ідейні, ідеологічні концепції. Нарешті, третю, найчисленнішу групу, на його думку, становлять ті, для кого будь-які ідеали є пустим звуком, для них головне — власні інтереси, яких вони досягають у будь-який спосіб. Зрозуміло, що з владою пов'язані, за неї борються, її використовують, хоча по-різному, всі три групи [119, 4].

Політичні лідери, представники української еліти є серед усіх трьох шарактеризованих груп. Причому ці лідери й еліта різного рівня — загальнонаціонального, регіонального та ін. Між цими групами, та й усередині кожної з них постійно точиться, нерідко й досить гостра бороть-

ба за статус, володіння, контроль над владою, особливо у тій її частині, коли йдеться про матеріальні основи влади, інтерес і вигоди або подальше посилення і примноження влади.

У сучасній Україні спостерігається унікальний феномен розколотої свідомості, у спрощеному вигляді — свідомості між минулим і майбутнім нашої держави. При цьому чомусь забуваємо про ту важливу обставину, що розколота свідомість — то велика трагедія сотень тисяч людей, які змушені упродовж одного життя жити і виживати за діаметрально протилежних, практично не те що різних, а й ворожих одна одній норм і цінностей. На додачу ми ще й звинувачуємо отих людей: кого у впертій відданості своїм ідеалам; кого у радикальному зреченні від таких ідеалів, а кого в хитромудрому пристосуванні, мімікрії. Але всі вони, попри все, насамперед наші співвітчизники, яких історична реальність (і не треба шукати крайніх!) безжалісно кинула по різні боки ідеологічних, економічних, духовних векторів життя. Краще спробуємо на тлі такої розколотої свідомості віднайти те, що може стати об'єднуючим фактором для, здавалося б, неможливого об'єднання. Складно визначитися, але найімовірніше це буде та ж таки ідея державотворення, розбудови такої країни, де кожен, образно кажучи, “де народився, там і пригодився”. Зрозуміло, ця об'єднуюча ідея не повинна бути ілюзорною, позірною, штучною, бо тоді й саме її існування — нонсенс.

Ідейна невизначеність, нечіткість духовних орієнтирів надто дорого може коштувати, бо за наявності розколотої масової свідомості не лише легко маніпулювати людьми, а й легко примушувати їх, спонукати діяти всупереч їхнім власним думкам і життєвим позиціям. І політичні сили в Україні роблять це з великою майстерністю, результативністю, використовуючи найрізноманітніші засоби і технології. Від виборів до виборів технологія маніпулювання свідомістю мас стає щораз досконалішою. Не забуваймо: чим більше людина переходить до стану “людина — натовп”, тим більше вона стає водночас агресивною, нетерпимою до інакомислення, інакшої поведінки. Найстрашніші руйнівні процеси в житті людства безпосередньо пов'язані з втратою людської індивідуальності, особливості, неповторності. В Україні така загроза не виключена й сьогодні. Тобто суспільне життя в сучасній Україні, в умовах розколотої свідомості, як ніколи переповнене беззастережним, примітивним духовним маніпулюванням, головний адресат якого — “звичайна людина”,

яку монотонно привчають до думки, що “в країні все не так”; “загальнонаціональна еліта (керівництво країною) — бездарна і ні на що не спроможна”; “без чужої допомоги нам ніколи не зіп’ястися на ноги”; “національна ідея не спрацювала” тощо. Стереотипів такого мислення і точок зору створено за десять останніх років стільки, що “звичайний”, пересічний громадянин все більше переймається думкою: вірити і сподіватися на будь-кого в державі — даремна справа, покладатися можна і треба лише на самого себе та й годі. У такій каламутній воді і ловлять рибу всі політичні сили, організації — і зліва, і справа, і в центрі, і в країні, і поза її кордонами. Цьому активно сприяють і звуження власного інформаційного простору, і його відверте захоплення іншими країнами, і безсилля влади в управлінні духовними процесами, і багато іншого.

Наведемо елементарний приклад, що підтверджує думку про серйозність розколу свідомості, маніпуляцій масовою свідомістю. Йдеться про наше ставлення до власної історії, її сприйняття та поцінування. Тут, певна річ, далеко не все зрозуміло і ясно. В Україні останніми роками з’явилася багато своїх і зарубіжних книжок, навчальних посібників, різних за характером і спрямуванням видань з історії України. Здавалося б, це — чудово. Історія — то наше минуле і проекція у майбутнє. Але... Якщо раніше про будь-які події, явища нашої історії завжди йшлося однозначно, а точніше, так, як вимагали цього комуністична ідеологія і партія, то нині — усе навпаки. Як тільки не коментуються в тих видання вузлові питання нашої історії: звідки ми, хто ми, як поцінувати добу російського царату, голодомори, геноцид, війну 1941–1945 років, перебудову, сталінізм, діяльність ОУН — УПА, відлигу тощо. Коментують і поцінують кому що на думку (язик) лягло! На власний, абсолютно довільний розсуд, ніби немає взагалі ні археологічних матеріалів, ні фактологічних даних, літописів, документів, свідчень учасників подій, які дають змогу трактувати нашу власну історію достатньо виважено, точно, а не абияк. А виходить так, що в одного вчителя історії для школярів українці — то нащадки гунів, у другого — трипільських племен, у третього — аріїв... Окрім появи чергових безбатченків, невігласів, маргіналів, тобто людей без роду і племені, за таких обставин, на жаль, сподіватись ні на що, так само, як і на чіткість позиції багатьох громадян.

Пророки і пророцтва — одне, але вперті наукові свідчення і докази щодо минулого і майбутнього — принципово інше. Є думки, є припущення, але є наука, що ґрунтується на певних методологічних, фактологічних та інших засадах — то принципово інше. Плутати історичну науку з фантастикою — не така вже й безневинна справа. Йдеться зовсім не про сумнозвісну цензуру, якої в нас і сьогодні вдосталь, а про громадянську відповідальність чергового “оракула-еквілібриста”, що доволіно трактує бодай навіть окремий епізод вітчизняної історії. Занепокоєння має викликати не лише байдуже чи викривлене, неточне знання, трактування власної історії, а й втрата в будь-якої людини, в народі власної соціальної пам'яті — закріпленої в історії, традиціях, культурі, нормах співжиття як велика колективна мудрість. А це вже і є та величезна перешкода до соціальної злагоди й очікуваної єдності, якої всі ми завжди прагнули і прагнемо нині.

Нині, коли багато людей через різні обставини виявилися неспроможними (в позитивному розумінні цього явища) зробити кар'єру, стало вигідно, як це було раніше, вважати себе рядовим громадянином, людиною “маси”, а відтак і вимагати до себе поблажливого, благоїдїйного ставлення. З боку кого? Знову ж таки — з боку держави з її патерналістською турботою (читай, диктатом над усім), яку ще до недавня ми усіляко засуджували. Варто хоч трохи послабити вимоги до окремої людини щодо її ж власного життя, схибити на посилене звинувачення держави в поганому нашому житті (президента, уряд, Верховну Раду) — і дорога в недалеке минуле знову повністю відкрита. Це не означає, що державу, органи влади не треба критикувати, вимагати від них більш ефективної діяльності. Це означає, що робити їх “крайніми” в усіх наших негараздах небезпечно. Масове суспільство — це не рівність громадян. Це, навпаки, — відсутність справжньої єдності, відсутність референтних груп, які максимально дистанцювалися від влади, владної еліти, і саме таких груп, які можуть вимагати від тієї ж еліти стовідсоткового звіту за її дії. Аби такі групи громадян врешті виникли і зміцніли, можна йти двома шляхами: наявність дієвого механізму підконтрольності влади масам (досконале виборче право з відповідним механізмом референдумів, опитувань громадської думки); формування потужних, а не декоративних політичних партій, організацій, спілок, об'єднань громадян, що дало б можливість мати оте

громадянське суспільство (максимальну свободу громадян від впливу держави), якого очікуємо. Щодо останнього, то давно існує незаперечна точка зору, що в Україні конче необхідно вчинити переєстрацію політичних партій і громадських організацій в інтересах насамперед усіх громадян. Парадокс, але всі вони — від комуністичних до профашистських, як підкреслювалося, апелюють до якогось, даруйте, невідомого, неіснуючого народу і від його ж імені проголошують власноруч видумані і корисні для них сентенції.

Підсумуємо сказане. Перше. Надзвичайно важко досягти єдності в українському суспільстві не в сенсі одностайності, а в плюралізмі думок, точок зору, утверджень. Цього досягти завжди і за будь-яких обставин було важко навіть у добре структурованих суспільствах. Проте іншого шляху, процесу демократичного державотворення ми об'єктивно не маємо і йому немає альтернативи, якщо ми справді бажаємо утворити громадянське суспільство.

Друге. Уніфікація України — економічна, політична, соціальна, етнічна — то крок в нікуди. Кожний регіон України, верства населення, соціальна група є унікальними, неповторними і тому на загальнодержавному рівні (з огляду на діяльність насамперед уряду України) виникає потреба: а) чіткого визначити стратегію розвитку усєї держави; б) виокремити пріоритети розвитку держави; в) врахувати відповідну специфіку регіонів, соціальних, вікових груп тощо. І так має бути зроблено від формування бюджету до організаційно-управлінської діяльності, у тісній єдності всіх складових управління суспільством. Це надзвичайно складне завдання, але воно має доленосне значення. На жаль, поки що процес формування української державності цього абсолютно не враховує.

Хоче хтось того чи ні, але справжня стабільність українського суспільства видається можливою лише за умови якісної структуризації суспільства, його диференціації, а не штучної уніфікації. Це означає, що на передньому плані має бути приватизація, створення надійних ринкових механізмів господарювання, налагодження системи соціального захисту і допомог населенню. Без таких принципових перетворень, без повноцінного роздержавлення життя громадян демократія надалі залишатиметься декларованим гаслом — і не більше. Тиха десоціалізація, втрата віри в державу і дистанцювання від неї триватимуть і далі, а віра в

обіцяння будь-якою політичною силою “світлого майбутнього” теж посиловатиметься. Оце й усе, що ми маємо. Так жити не можна, але так, на жаль, ми живемо.

Досить часто можна почути думку, що багато що в Україні може змінити на краще зміна Конституції, її, мовляв, удосконалення. І консолідувати національну свідомість мас допоможе, і згуртує всіх суб'єктів політики, політичного процесу. Це — утопічні погляди. Заклики окремих політичних сил в Україні до швидкої і однозначної зміни Конституції України видаються (в разі їх прийняття) недоцільними хоча б через те, що нинішній Основний Закон України — то Конституція суттєвих компромісів між багатьма політичними силами. Фактично вона, хоч як це парадоксально, і утримує той баланс сил, компроміс між такими політичними силами, не дозволяючи політичним процесам загострюватися до межі, за якого лежить вже не конфлікт, а глибока системна криза, з якої немає вороття.

Єдине, що видається досить принциповим, це виключення з Конституції України статті 15, яка заперечує пріоритет будь-якої ідеології і закріплює ідеологічний плюралізм як засаду державотворення. Безідеологічних держав немає. Глибокий аналіз суті основних ідеологій підтверджує, що такою ідеологією для створення суверенної України може бути виключно ідеологія українського консерватизму, на чому свого часу наголошував ще В. Липинський.

Ідеологія українського консерватизму найповніше відповідає історичним особливостям українського етносу, його природі, традиції, культурі. На засадах такого консерватизму і робилися численні спроби розбудувати власну державу. Біда в іншому — розпочинали цю святую справу одні, але скористалися результатами визвольних змагань зовсім інші. А тепер подивімося на ситуацію останніх тринадцяти років.

Поки націонал-романтики в Україні збирали народ, мітингували, закликаючи широкі народні маси до свідомої демократизації суспільства, розбудови нової України, прагматики і ділки від політики швиденько перерозподіляли власність, поступово формуючи економічні елітні клани, зміцнюючи своє становище, прихоплювали посади і повноваження. Цього також не можна не враховувати, як не можна й замовчувати реальної правди.

НАЦІОНАЛЬНЕ БУТТЯ, АБО У СВІТОВОМУ ПРОСТОРИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ*

Друга світова війна, як жодна інша подія сучасної історії, порушила питання про міжнародну відповідальність країн за їхню внутрішньополітичну діяльність. Після 1945 р. союзники-переможці вважали злочинами проти людства не лише власне агресію щодо сусідніх народів, здійснену Німеччиною та Японією, а й низку внутрішньополітичних програм і заходів, реалізованих урядами цих країн. Тобто йдеться також про певні злочинні дії урядів проти власних держав, і це має принципове значення.

Упродовж усього післявоєнного періоду великі країни, військовополітичні об'єднання держав і міжнародна спільнота в особі ООН та її органу — Ради Безпеки постійно засуджували ті чи інші внутрішньополітичні акти в окремих країнах й чинили тиск на ці країни. США виявляли таку активність стосовно країн Центральної Америки, Карибського басейну, низки мусульманських країн, а СРСР — щодо Угорщини, Чехословаччини, Польщі, НДР та ін.

З давніх часів переможці у війнах висували до переможеної країни вимоги щодо відповідальності за її попередню зовнішньополітичну, зокрема агресивну воєнну діяльність, причому не дуже зважаючи на міжнародне право або створюючи норми цього права відповідно до особливостей ситуації. Нині принципи міжнародного права все більше усталюються і щораз частіше застосовуються за мирних часів для оцінювання внутрішньополітичної діяльності урядів тих чи інших країн і як юридична база для міжнародних акцій, зокрема й воєнних. Показовим є відомий арешт генерала, колишнього чилійського диктатора А. Піночета в Англії за злочини проти людства двадцятилітньої давності.

З перетворенням історії на всесвітню (приблизно з доби Великих географічних відкриттів) зовнішньополітичні відомства постійно оцінювали внутрішні процеси в інших країнах. Але вимоги щодо зміни внутрішньої політики або зовсім не ставилися, або використовувалися

*Матеріал підготовлено у співпраці з нині, на жаль, покійним, прекрасним українським філософом, людиною щедрої душі і виняткової вихованості, доктором філософських наук, професором Інституту філософії НАН України Федором Миновичем Канаком. Земля йому пухом.

тільки як формальний привід для дипломатичних кроків, що мали глибші й давніші причини, або як привід для оголошення війни.

Поява країни світові передбачає визначення потреби її функціонування й розвитку національного буття. Кожна держава за певним переліком ознак має свої кордони, тобто позначену на картах і місцевості умовну лінію, що окреслює площу земної поверхні, на яку поширюється юрисдикція цієї держави. Держава, означена кордонами й площею на земній поверхні, близька до іншого етногеографічного поняття — країни. Її можна визначити як певну частину поверхні земної кулі, відмежовану спочатку природними (ріки, гори, узбережжя морів, океанів тощо), а пізніше й документально та юридично оформленими кордонами і здебільшого заселену, якщо не йдеться про федеративні утворення чи великі імперії, однорідним етносом.

Звичайно, держава як одна з найважливіших ознак країни не вичерпує собою останню. Водночас країна та її буття не зводяться до політичної сфери, основним елементом якої є держава. Країна живе також економічним, культурним і духовним життям; відносини між людьми регулюються не тільки державою й правовими актами, а й мораллю та релігією. Поряд із системою державного управління в демократичній країні утворюється **система громадянських стосунків (громадянське суспільство)**, яка здатна діяти як регулятор навіть ефективніший, ніж держава, і водночас може саморозвиватися й самовдосконалюватися. Узагальненою реальністю, яка становить зміст життя країни, можна назвати національне буття. Якщо про національне буття судити з вживання цього терміна в сучасних наукових і публіцистичних працях, то легко помітити, що цим терміном позначають різні суспільні реалії, відмінні як за природою, так і за сферами функціонування. Національне буття можна, щоправда, з деяким спрощенням, розглядати у двох значеннях: а) життя людей у системі економічних, соціально-політичних і культурних зв'язків у межах певної країни; б) буття людей у межах моно- або поліетнічних країн, зумовлене сукупністю етнокультурних відносин, ідей, уявлень та міфів.

Для усвідомлення того, у який спосіб необхідно враховувати викладені реалії у процесі розбудови української державності, варто пояснити наше бачення сутності “національного буття”.

У першому значенні національним буттям є життя суспільства, сукупність його підсистем (економіка, культура, політика, духовна сфера

тощо) у межах певного державно-політичного утворення, суверенної країни. Те, що прояви цього буття часто “перетинають” державні кордони, не можна вважати аргументом до тези про недосконалість і несамостійність описаного національного буття, як і спроби піддати сумніву правомірність вживання цього поняття з огляду на загалом поширену в соціологічній літературі категорію “суспільне буття”. Адже саме потреби національного буття, тобто суто внутрішні обставини, зумовлюють його вихід за межі країни*.

Щодо демаркації змістового поля, сфер функціонування категорій національного й суспільного буття можна зазначити таке. Категорія суспільного буття є суто теоретичним поняттям, яке, конкретизуючись у різновидах національного буття чи узагальнюючи їх суттєві риси на одному з етапів розвитку, аж ніяк не заступає собою ці останні. Причому розмежованість суспільного й національного буття легко простежується як в онтологічному, так і в пізнавально-методологічному підході.

По-перше, національне буття є багатостороннім реальним процесом життя населення певної країни, а суспільне буття є теоретичним поняттям, що охоплює виробничо-матеріальний аспект життя суспільства.

По-друге, при теоретичному описуванні планетарних суспільних процесів не можна ігнорувати те, що останні все ще зберігають чітку регіонально-державну визначеність, що людство все ще залишається полікультурним і прямує в майбутнє не вирівняною лавою, а витягнутою процесією.

Втім, зазначене не варто абсолютизувати. Національне буття в розглянутому стосовно певної країни значенні так пронизане загальнолюдським, що етнонаціональне знайти в ньому дуже непросто. Воно нерідко виявляється хіба що специфічною етнокультурною забарвленістю суспільних явищ, які властиві й іншим країнам однакового рівня розвитку, але з притаманними їм відтінками.

Як бачимо, національне буття в першому ви-падку має переважно соціально-політичний зміст і сенс. Воно взаємопов'язане з державою-

*Робляться спроби гіперболізувати залежність національного буття від його немінучих виходів “за кордони” і на цій підставі взагалі відкидати самостійність такого буття. Деякі автори “незалежність” вважають ознакою, яку не можна приписувати сучасним країнам, де всі від усіх залежать. Такий погляд видається перебільшеним і його, мабуть, не було б зовсім, якби його прихильників менше драгувала незалежність України.

країною як з теоретичного, так і з практичного боку. Його можна розглядати як одну з визначальних ознак тієї “нації-держави”, про яку пишуть сучасні зарубіжні й вітчизняні націологи й політологи. З національним буттям у розглянутому нами значенні тісно пов'язані широко вживані в практиці міждержавних відносин і в державницькій ідеології поняття “національні потреби”, “національні інтереси”, “національні пріоритети”, “національна безпека”, “національний порятунок” тощо. Ці поняття, щоправда, можуть мати й суто етнічний, етнокультурний, недержавницький та й не суто громадянський контекст, про що йтиметься далі.

У межах соціальної психології, етнології, політології, культурології тощо є підстави говорити про національне буття у другому значенні, а саме: як про певну, більш-менш строго і чітко означувану етнокультурну, індивідуальну й групову, побутову й суспільну реальність з лише їй притаманним змістом і функціями. Причому ця реальність не є чимось на зразок лише якогось нечіткого переживання, навіюваного історичною пам'яттю чи згадкою про рідний край. Воно є частиною і власне суспільного (групового) й індивідуального життя людини. Наприклад, розглядаючи питання національної політики, в національне буття ми вкладаємо досить вузький і конкретний зміст. Цим терміном позначають частину життя окремих людей чи людських спільнот, зумовлену їхньою етнічною належністю, їхнє життя, яке детермінується етнокультурною, національними традиціями, характерною для цього етносу сукупністю сподівань на майбутнє та ін.

Зрозуміло, що національне буття в другому значенні не охоплює всіх проявів життя людей певної етнічної (навіть “демонстративно” національно свідомої) спільноти. Це спостерігається і в країнах з вираженою моноетнічністю населення, поминувши країни поліетнічні, яких сьогодні більшість.

Отже, люди однієї країни (наприклад, США), що не знає національного гноблення й національної дискримінації, які стосовно змісту й форми національного (етнонаціонального) буття є німцями, англійцями, італійцями, українцями, поляками тощо, живуть одним громадянським життям за одними й тими самими правилами. Проте і в сформованому громадянському суспільстві існує національне буття у вузькому розумінні, охоплюючи ті аспекти життя людей певної етнічної

належності, в яких домінують етнокультурні звичаєві стандарти, традиції, вірування, обрядовість, побут та ін. Людина певної етнічної належності (наприклад, українець, що живе серед литовців чи росіян) внаслідок асиміляційних процесів може запозичувати цей бік життя в іншого етносу, але він не входить безпосередньо в систему життя людини як громадянина. Ознаки національного буття також можуть виявлятися як завгодно малопомітно, але й у цьому разі їх не слід ігнорувати, оскільки вони мають тенденцію буквально “вибухати” в найнесподіваніші моменти.

Завершуючи розгляд питання про поділ понять національне й суспільне буття, зауважимо ось що. У марксизмі всі основні ознаки й чинники суспільного буття подавалися як суто загальнолюдські, національно безбарвні, закорінені у виробництво матеріальних благ, практику й похідні від них. А в такому разі національне довільно чи мимовільно опинялося поза межами сутнісного й визначального. Адже формаційне трактування суспільного прогресу, об'єднання окремих складових національного поступу у вселюдське, вбачання в класовій боротьбі вирішального й одноособового рушія суспільного розвитку, орієнтація на історично-творчі можливості саме “інтернаціонального” пролетаріату тощо залишають поза всякими сумнівами “наднаціональність” марксистської соціологічної доктрини. Виходячи з цього вся гама духовних етнокультурних проявів (почувань, звичаїв, традицій тощо) національної людини опинялася поза суспільним буттям, у якійсь суто несуспільній і небуттєвій сфері. І це тоді, коли й сьогодні неетнічна, безнаціональна людина може означати в кращому разі не більше, ніж абстракцію чи ідеологічне позерство.

Отже, на міжнародну арену кожна країна-держава виходить як носій певної форми національного буття. Навіть коли це “національне” не означає більшого від специфічного “забарвлення” загальнолюдського, вже саме забарвлення не є дрібницею, як не є неістотними відмінності ринкового громадянського суспільства, наприклад, у сучасних Німеччині і Японії.

Забезпечення національного буття. Як носій певного національного буття країна-держава має дбати про забезпечення його функціонування (існування, збереження) і розвиток. Інакше кажучи, національне буття має певні потреби, для задоволення яких державі слід оформити

їх як національні інтереси і твердо відстоювати на міжнародній арені. Ці інтереси можуть збігатися з інтересами інших країн, але частіше не збігаються, тому в міжнародних відносинах завжди існує певна напруженість.

Принципи міжнародного права вирівнюють потреби й інтереси окремих держав, оскільки єдиний критерій застосовується до всіх без винятку. Однак це, як правило, обмежує їх у так званих природних, або звичаєвих, правах, адже насправді країни не рівні між собою. Наприклад, релігійна толерантність, яка вже кілька століть стала звичною в багатьох розвинених країнах, де провідною релігією є християнство, не є прийнятною для більшості країн, де сповідується іслам. Численні дослідження з приводу специфічних шляхів розвитку окремих країн, незбагненність російської душі, національних ідей, цивілізацій і культурно-історичних типів, зрештою, зводяться до неоднаковості народів і країн-держав. Суворо дотримуючись норм міжнародного права, країни можуть жити в мирі й злагоді, але не для кожного народу таке життя буде однаковим благом.

За таких умов висування міжнародною спільнотою будь-яких претензій до тієї чи іншої країни не є ні рідкістю, ні якоюсь аномалією, і з цим давно примирилися. Серйозніші наслідки має застосування до країни міжнародних санкцій, особливо воєнних. Хто в останньому випадку справді порушив міжнародне право? Як правило, це не народ, не країна, а уряд, що втягнув народ і країну в конфронтацію з міжнародним співтовариством. Винні в такому разі ті, хто наділений безпосередньою владою, але проти них не застосовуються міжнародні санкції.

Уряд і народ у їх ставленні до влади. Ставлення уряду й народу до влади, як і їхні відносини між собою, в загальнотеоретичному плані нібито достатньо визначені — принаймні для тих історичних ситуацій, які трапляються найчастіше. Незалежно від політичної системи, політичного устрою й форми правління на характер стосунків народу і влади (уряду) накладає відбиток стан національного буття. У перехідні епохи влада, звичайно, не має чітко визначеного суб'єкта: з одного боку, у формах мітингової стихії нібито виявляється пряме народоправство, а з другого — кожний політичний, економічний, воєнний і навіть кримінальний (у тому числі й місцевий) авторитет може бути в такі часи необмеженим диктатором. Поєднання народоправства з авторитар-

ним диктаторством, що спостерігається в перехідний період, розпорошеність влади між багатьма її авторитарними носіями означає на практиці безвладдя і самоуправство бунтівного натовпу або різних харизматичних лідерів.

У разі стабільного становища в суспільстві носій влади, як і особливості здійснення влади, визначені більшою мірою. Остаточне “забарвлення” їм надає панівний політичний режим. За тоталітарного чи авторитарно-диктаторського режиму таким носієм влади є уряд, який поставлений над народом. Він, як публічно декларується, “веде” народ (на практиці це є нічим іншим, як залученням народу до діяльності в ім'я мети, поставленої режимом), “виховує” його (тобто викорінює із свідомості все, що не узгоджується з насадженою ідеологією), “опікується” ним (тобто залишає в людей мінімум заробітку, а із зосереджуваних у своїх руках коштів “підгодує” певні групи населення) тощо.

За демократичного устрою сучасного типу народ є джерелом влади (вся влада від народу), сувереном (він нікому не підзвітний, тобто не є “слухняним дитям” батька нації чи вождя всіх народів), хоча влади у прямому розумінні він не здійснює - ні законодавчої, ні виконавчої. В умовах так званої представницької демократії, характерної сьогодні для абсолютної більшості держав, законодавчу владу від імені народу здійснюють люди, обрані до парламентів, а виконавчу — ті, кого ці обранці призначили. Безпосереднє народовладдя виявляється хіба що у випадках так званої прямої демократії, наприклад, коли кардинальні питання державного устрою, напрямків внутрішньої чи зовнішньої політики вирішуються на “загальнонародних зборах” — на виборах, плевбісцитах, референдумах тощо.

Проте тут ми подаємо тільки головні, суто теоретичні й загальні схеми взаємовідношень народу з владою. Практично ж навіть у наведених варіантах ці взаємовідношення бувають далеко не однаковими. Зокрема, напрямки внутрішньої й зовнішньої політики уряду не тільки за тоталітарного, а й суто демократичного політичного режиму не завжди відповідають народній волі, а лише іноді збігаються з нею.

І це пояснюється не злою волею чи байдужістю урядовців до виконання своїх обов'язків перед народом. Усяка політика має бути послідовною: в ній сьогодні є продовженням вчорашнього, а майбутнє вибу-

довується із сьогоднішнього. Будучи послідовною, політика стає стабільною, їй не властива несподіваність, вона є передбачуваною, здатною до передбачення й досягнення запланованих результатів. Що ж стосується народної волі, то вона, як і громадська думка, що в ній відображується, досить мінлива і непросто піддається однозначній ідентифікації.

У певний історичний момент надзвичайно важко визначити, що є народною волею, а тим більше, чого вимагає вона від урядовців і чи буде задоволення від цієї волі збігатися з більш віддаленими інтересами того ж народу. Це вже конкретно-історична ситуація, що спостерігається в окремо взятій державі.

У проведенні послідовної політики урядовці, як правило, виходять з інших реалій, ніж народна воля, і при цьому мають можливість діяти згідно із цією волею. Розробляти й здійснювати таку політику спроможна тільки сформована високопрофесійна політична еліта, однаково віддана своєму народові і здатна не піддаватися популізмові, готова відстоювати далекосяжні державні й національні інтереси та протидіяти сьогоденним егоїстичним примхам навіть впливових соціальних груп.

Однак більше поширено те, що і в демократичних за конституцією країнах уряд має іноді можливість проводити свій курс, не зважаючи на громадську думку та уникаючи відповідальності навіть тоді, коли якісь дії уряду не відповідають національним інтересам. Радянська воєнна присутність в Афганістані, як відомо, розпочалася і припинилася без опори на народну волю. Відомо також, що нікого з представників виконавчої влади за цю авантюру не було покарано.

Неважко помітити, що основою такої концепції взаємовідношень влади й народу, крім беззастережного волонтаризму й суб'єктивізму та макіавелліанського прагматизму, є ще одна настанова — цілковите ігнорування державотворчого потенціалу народу і патерналізм у відносинах володаря (державця) з народом. Народ у такій державницькій ідеології постає не тільки будівельним матеріалом і виконавцем замовлень володаря, а й таким собі морально-правовим і духовним інвалідом, який і не знає достеменно, чого йому треба і тим більше не здатний завчасно потурбуватися про себе. Він спроможний виконувати роботу за вказівками, але геть нездатний самостійно працювати задля реалізації своїх задумів і власного блага.

У державницькій ідеології такий народ, справді неспроможний змусити уряд до легітимного здійснення влади, оголошується ідеалом державного народу — народу-трудівника, невибагливого й неамбітного, простого й нелукавого, готового в будь-яку мить віддати життя за державну справу. В ліберально-інтелігентських рефлексіях він постає ще й народом-страдником і народом-праведником, таким, який за визначенням і наперед ні в чому не винний, який ні за що не відповідає; він — мученик влади і безгрішний навіть тоді, коли через свою безпросвітність або присилування владою стає знаряддям злочинної внутрішньої й зовнішньої політики уряду. Так, наприклад, аргументувалася непричетність німецького народу до фашистських звірств у самій Німеччині та Європі, так уся повнота відповідальності за злочини радянських часів покладалася лише на вузьке коло вищих партійних керівників, а від відповідальності (навіть моральної) звільнялася багатомільйонна армія членів правлячої партії, а також ті соціальні й державні структури, які активно і далеко не завжди з примусу чи безкорисливо сприяли злочинній діяльності компартійної номенклатури.

Народ у такій концепції постає суцільною ортегіанською юрбою: їй, можливо, і властиві неабиякі примхи й гонор, проте насправді вона нездатна на самостійну конструктивну цілеспрямовану творчу працю.

Наведене спотворення суті відносин уряду й народу, породжене заідеологізованістю як самих цих відносин, так і їх теоретичною інтерпретацією, є звичайним для недемократичного і тоталітарного суспільства. В обох випадках у суспільному житті відсутні або малорозвинені елементи громадянського суспільства, громадянські структури й механізми впливу на державу. За таких умов люди легко стають конформістами, трансформуються в “підручний будівельний матеріал” державотворення й засіб для досягнення вузькодержавних цілей — вони задіяні для задоволення потреб держави як соціального інституту з її ненажерливими чиновниками, які безсоромно відстоюють свої інтереси і про яких держава дбає відверто або прикриваючись інтересами народу й загальними потребами.

Звичайно, таке становище цілком влаштовує уряд, оскільки звільняє його від будь-якої відповідальності. Але воно влаштовує й певну, навіть значну частину народу, котру задовольняє хоч і не розкішне, але безтурботне життя. На сучасному етапі української історії далеко не всі так

звані прості люди готові напружуватися, щоб зайняти престижне місце в суспільній ієрархії. Мало не третина населення ладна задовольнитися й малим, але щоб працювати без напруження й не брати на себе відповідальності за майбутнє власне благополуччя й своєї сім'ї. Ностальгія за соціалістичним минулим “простого народу” є здебільшого ностальгією саме за таким способом безтурботного, хоча здебільшого й не розкішного, не бездіяльного, не паразитичного життя*.

Споглядальницьки-приспосовницька безтурботність не є ані генетично заданою певним етносам, ані породженням певного типу етнокультур. Вона сформувалася у народів, придушених східно-візантійським урядованям, яке впродовж століть переслідувало й пригнічувало найменшу громадянську самодіяльність і самостійність. Татаро-монголи, на яких століттями списують хронічну техніко-економічну відсталість східного слов'янства, не витримують жодного порівняння з московськими князями з їх намаганням викоринити всякий дух самостійності й самобутності в руських землях, які їм, на нещастя, вдавалося “збирати”. Досить пригадати ще дотатарське руйнування Києва Андрієм Боголюбським, сином Юрія Долгорукого, криваві розправи московських князів і царів з новгородцями й псковичами, руйнування інших квітучих князівств в ім'я “єдинонеділимської” ідеї. Водночас після знищення й спустошення міст, які не скорилися добровільно татаро-монгольському верховенству, в руських князівствах, по суті, не залишилося окупаційних військ. Завойовники, збираючи обтяжливу данину, не втручалися в соціально-економічні процеси на підкорених територіях.

Саме історична традиція віковичного придушення самобутності й самодіяльності регіонів, викорчовування паростків громадянського життя породили “таємничий слов'янський характер” і загадкову ментальність, які або деформували християнство Східної Римської імперії, або ще більше підсилилися християнством візантійського типу. Покладання надії на державу, на щедрого, великодушного й доброго царя, поклоніння першій і другому замість напруженої праці для власного забезпечення і оборони особистої свободи стали сутністю східновізантійських і східнослов'янських відносин між народом і владою.

* Ностальгія “колишніх” за минулим має принципово іншу природу: у них свої причини сумувати за соціалізмом і свої стимули повернутися в соціалізм. Важливо підкреслити, що йдеться не про соціалізм, а про повернення соціалізму разом зі “своїм колишнім місцем у ньому” (а це останнє ще менш реальне, ніж перше).

Після релігійних війн у Європі, коли більшість європейського населення відкинула домагання католицької церкви на особливе місце у спілкуванні віруючого з Богом, стало анахронізмом і запобігання перед владою світською, принаймні більше, ніж того вимагав закон. Слідом за Реформацією, як відомо, швидко посилювалася незалежність міст від феодалної держави і формувалися засади виникнення й розвитку в містах елементів громадянського суспільства.

Північноамериканські колоністи продемонстрували світові можливість автономного виживання і спроможності багатокультурного й поліетнічного населення на побудову громадянського суспільства, яке не тільки не перебуває під опікою держави, а й виникає та успішно функціонує без неї. Вони, крім того, ще й створили державу нового типу, жорстко контрольовану громадськістю, яка справді більше, ніж будь-яка інша в ті часи, відповідає своєму призначенню в громадянському суспільстві — обслуговуванню потреб громадян.

Невідповідність змісту й результатів діяльності влади сподіванням та волі народу спостерігається і в сучасному розвиненому громадянському суспільстві вже хоча б тому, що народні сподівання й воля народу є поняттями скоріше емотивними, ніж концептуальними. Вони досить невизначені, тоді як дії уряду й наслідки цих дій мають бути цілком однозначними й конкретними. Вже через це гармонізація відносин між справжнім суб'єктом влади, яким є народ, і урядом — носієм всієї повноти влади на певний час і, так би мовити, за дорученням, - є й там серйозною проблемою.

Навіть тоді, коли уряд щиросердно намагається діяти в межах свого мандата, йому не так просто розібратися в тому, що ж саме вимагає від нього народ і наскільки вдоволення сьогоденних народних вимог відкриває реальну перспективу стабільного й неухильного розвитку країни. Громадська думка вважається відображенням масової свідомості й вираженням народних оцінок та волі. Але сьогодні загальновідомо, що громадську думку не можна беззастережно витлумачувати як адекватне відображення поглядів і волевиявлення народу. Орієнтації громадської думки швидкоплинні, її уподобання й ідеали не є постійними, а особливості часто не тільки вигадуються в інтересах певних кланів і політичних груп, а й здебільшого конструюються зацікавленими засобами масової інформації.

Усе це дуже ускладнює актуальне питання про частку відповідальності перед світовою громадськістю народу й уряду тієї країни, яку звинувачено у вчиненні злочинів проти людства. Воєнні акції проти країни, уряд якої ініціює чи допускає демонстративне порушення прав людини, виявляються такими, що далеко не завжди досягають очікуваних результатів. Лише в окремих випадках воєнне втручання дає позитивний результат: або цивілізований уряд, щоб не допустити подальших втрат, відступить і відповідно скоригує свою політику, або ж цивілізований народ, що зазнав воєнного тиску ззовні, змушує свій уряд зважати на світову громадську думку.

Проте може виникати і безліч інших ситуацій, коли воєнне втручання не дає сподіваного результату або коли матеріальні, моральні й правові втрати від нього знецінюють сам результат. Попри популярність енгельсівського афоризму, що народи мають такі уряди, яких вони заслуговують, його не можна екстраполювати на всі випадки. Є цивілізовані уряди у “нецивілізованих” народів, але є й “нецивілізовані” уряди у цивілізованих народів*. Через це заклики до уряду бути цивілізованим, коли народ нецивілізований (і коли уряд, по суті, не контролює ситуацію), є лише риторикою. Абстрактною риторикою будуть і заклики до нецивілізованого уряду змінити свою політику, якщо народ такий уряд терпить і підтримує. В обох випадках воєнне втручання буде однаково руйнівним і кривавим незалежно від того, яка сторона виявляється нецивілізованою — народ, уряд чи та спільнота, яка знайде правові підстави для того, щоб виступити суддею у внутрішніх справах окремих країн чи відносинах між двома країнами. Проте в усіх випадках сумарною буде нецивілізованість: нецивілізований народ не піде за цивілізованим урядом і нецивілізований уряд не залякає цивілізований народ. Це — закономірність, діалектика. Німецький народ до приходу Гітлера до влади вважали одним з найбільш цивілізованих у Європі. Але згадайте, що від його імені творив у Європі нецивілізований фашистський уряд.

Світовій сучасній цивілізації однаково властиві тенденції як до подальшої міжнародної інтеграції, так і до збереження полікультурності, суто національних особливостей поступального руху в майбутнє.

---

* Не можна вважати цивілізаційним народ, який підкоряється злочинному урядові й не домагається його якнайшвидшої зміни. Не можна вважати цивілізованим уряд, який розробляє й здійснює політику незважаючи на громадську думку чи світове співтовариство.

Дуже суперечливою була взаємодія європейсько-атлантичної культури з православно-слов'янською й азійсько-ісламською. Не тільки боярству допетровських часів чи початкового періоду царювання Петра I були властиві антиєвропейські настрої. І вся післяпетровська історія Росії свідчить не тільки про повільне й непослідовне наближення імперії до європейських стандартів, а й про численні спроби всіляко відгороджуватися від них. Слов'янофільство з його невтомною боротьбою проти західників, теорія культурно-історичних типів М. Данилевського, концепція уростання російської общини в соціалізм, більшовицька інтерпретація марксизму та звеличення так званого розвиненого соціалізму як вершини світового соціального прогресу тощо непогано прислужилися цьому відгородженню. Аналогічних фактів скільки завгодно і в історії Туреччини, Ірану, Китаю, Індії. Європейсько-атлантична спільнота, у свою чергу, доволі жорстко й прагматично регламентує свої відносини з низкою слов'янських та мусульманських країн, не дуже зважаючи на їхню культуру, традиції, національні інтереси.

Зрозуміло, що визначальними й особливо дієвими та результативними є не самі по собі культурологічні процеси. Вони являють собою здебільшого тло, на якому взаємодіють протилежні інтереси. І вперто відстоюване право на “свій національний шлях”, і настійливі вимоги щодо неухильного дотримання “прав людини” нерідко підпорядковані політичним інтересам панівних еліт у православно-християнському, азійсько-мусульманському та атлантично-європейському світах. Наголошуючи на непорушності прав людини, Захід своєму тискові на Схід і пострадянські та постсоціалістичні країни знаходить юридичне виправдання втручанням у внутрішні справи цих країн. Разом з тим за вимогою невтручання у внутрішні справи часто криються намагання тоталітарних і авторитарних режимів звільнитися від міжнародного контролю й уникнути відповідальності за порушення міжнародно утверджених прав.

Витіснення одними культурами інших, загальна тенденція до зменшення на планеті кількості життєздатних культур є свідченням не лише збіднення культурної поліфонії людства, а й зниження регулятивного потенціалу культурних цінностей в житті суспільства. Культури, або етнокультури, які впродовж тисячоліть утримували в стабільному стані людські спільноти, лише в окремих випадках вдаючись до правового ре-

гулювання, тепер виявляються, зокрема в полікультурних суспільствах, неспроможними виконати цю функцію так ефективно, як з допомогою правових механізмів. Історичний рух неначе підпорядковується правилу: чим менше культури, тим більше права. Багатокультурні суспільства (елліністичний світ і Римська імперія, американське й австралійське суспільство тощо) можуть зберігати цілісність за рахунок розвитку й посилення права, що, по суті, й спостерігається. Цим, очевидно, визначається й подальше посилення ролі міжнародного права. Будучи в багатьох випадках ефективнішим від морально-культурних регуляторів, право спирається на силу держави, а не на внутрішнє сумління, як це спостерігається у випадках культурно-моральної детермінації поведінки людей і її регуляції. Тут важливо не стільки те, що правове стимулювання певної поведінки зводиться зрештою до насильства, а те, що це стимулювання здійснюється поза межами громадянського суспільства.

Якщо морально-культурна саморегуляція з'являється відразу там, де формується більш-менш стійка людська спільнота, це відбувається природно й органічно, стихійно й без втручання якихось суспільних сил. Правова ж регуляція виникає тільки з появою держави і лише в результаті державної законотворчої діяльності. Різним походженням цих різновидів детермінації суспільної поведінки пояснюється і різне ставлення людей до них. Спонування звичаєм до певної поведінки сприймається як внутрішнє, тоді як спонування правом — завжди як зовнішнє і певною мірою навіть чуже.

Суспільства з невисокою правовою культурою й правосвідомістю не можна вважати одночасно й суспільствами неупорядкованими. У таких суспільствах просто “порядок” ґрунтується переважно на культурі й лише частково на праві і в них порушення права сприймається не як суспільний проступок, не як поганій стосовно громади вчинок, а як діяння, яке спричинює переслідування з боку державних органів. Навіть у тих (багатокультурних) суспільствах, де правовому регулюванню належить головна роль, порушення законів далеко не завжди вважається аморальним і таким, що свідчить про безкультур'я порушника.

Отже, порівнюючи ці різновиди стимулювання й регулювання поведінки людей в суспільстві, можна зробити висновок, що правове регулювання з багатьох поглядів поступається морально-культурному.

Враховуючи останнє, навряд чи можна вважати піднесення регулятивної ролі права однозначно й безумовно прогресивним явищем.

Етнокультурна поліфонія людства і вселюдський поступ. Такі поняття, як “національна свідомість”, “національна гордість”, “національна ідея” і “національна держава”, набувають реального змісту й значення залежно від стану того національного буття, від якого вони є похідними або на побудову й впорядкування якого вони орієнтовані. Національна гордість, не підкріплена здобутками нації світового значення, сприймається з подивом, а то й просто з іронією. І це зрозуміло. Адже національний престиж визначається не тільки, так би мовити, ізсередини, а й іззовні. В ньому інтегрується й відображення стану буття в національній свідомості, і сприйняття цього буття інонаціональними чи транснаціональними спільнотами (наприклад, науковими співтовариствами).

Кожне національне буття посідає певне місце в послідовності, де нації проранжирувано відповідно до їхньої всесвітньо-історичної ролі та вагомості внеску в справу вселюдського поступу. Національна самооцінка адекватна здебільшого не так реальному місцю нації держави в згаданій послідовності, як місцю, на яке вона претендує. Ця самооцінка може дуже відрізнятись від зовнішньої оцінки, бо в останньому випадку мається на увазі місце в послідовності, яке відводиться національному буттю інонаціональною свідомістю і не спричинює ідеологічного чи якогось іншого дієвого спротиву з боку інших націй-держав.

Форми й рівні розвитку національного буття, що зустрічаються в історії, навіть з погляду транснаціонального, насправді досить відрізняються життєздатністю, конкурентоспроможністю, можливостями здійснити експансію чи чинити їй опір. Отже, одні форми національного буття можна вважати домінантними, такими, що чинять тиск на оточення, і визначальними факторами суспільно-історичного розвитку, інші ж — такими, що мають локальне й, так би мовити, тільки допоміжне значення. Вони посилюють чи послаблюють інноваційний тиск домінантних форм національного буття або ж, навпаки, посилюють чи послаблюють опір інноваціям, підпавши під вплив могутніх ще більш консервативних сил. Звичайно, так звані супутні форми національного буття не слід вважати “неісторичними”, такими, що не відіграють ролі в історії. В історичному процесі саме порухи таких форм буття часто

визначають, хто саме вийде переможцем у всесвітньому протистоянні інноватики й консерватизму. Важливо й те, що в перехідні для світової цивілізації епохи саме “супутні” форми національного буття є значним і чи не єдиним фактором стабільності.

Одним із наслідків історії європейської експансії було прилучення до досягнень цивілізації народів, які до приходу європейців дотримувалися традиційного способу національного буття. Але при цьому набагато очевиднішим і вражаючим було інше. Починаючи з XVII ст. інтенсивно, часто разом з їхніми носіями витіснялися на узбіччя всесвітньо історичного поступу численні форми національного буття, зникали етнокультури. Водночас у регіонах зруйнованого способу буття й культури виникали й тривалий час існували території, де панувала вседозволеність, де вчинки й спосіб життя, неможливі в межах місцевої культури, опинялися в зоні дозволеного в межах культури занесеної і навпаки.

З огляду на невирішені екологічні проблеми і те, що ці проблеми виникли й набули загрозливих масштабів саме внаслідок того, що спосіб життя людства й форми природокористування сформувалися в надрах західної культури, збереження ще наявних форм національного буття впливає не лише з морально-гуманістичних міркувань. Збереження етнонаціональних культур і способів національного буття, створення умов для їх подальшого розвитку до рівня конкурентоспроможних є великим резервом для виживання людства перед загрозою екологічної катастрофи. Західна культура, способи національного буття, які на ній вирости, були великим здобутком людства на шляху загальнолюдського поступу. Але сьогодні на перший план висувається проблема суттєвої трансформації фундаментальних засад людського буття на планеті. І в цьому трансформаційному процесі варто якнайширше використати віками нагромаджений потенціал виживання людини в природі й серед інших людей, який акумулювався й зберігся в етнокультурах і національних способах буття.

Під прицілом міжнародних санкцій. Міжнародні санкції до окремої країни, підкріплені принципами міжнародного права, тільки опосередковано можна вважати антиурядовими, такими, що спрямовані проти уряду, політику якого міжнародне співтовариство хотіло б змінити. Безпосередньо ж такі санкції діють проти народу, а не уряду.

Через це їх застосування, замість того, щоб ізолювати уряд від народу, породжує всенародний спротив та їх осуд. Крім того, міжнародне співтовариство в таких випадках стикається з постійними намаганнями уряду виправдати свою політику перед народом. Загальновідомо, що будь-який уряд турбується про культурне й моральне виправдання свого існування і своїх дій, і коли таке виправдання досягнуте, сумнівно, щоб звинувачення уряду, що ґрунтуються на нормах міжнародного права, могли серйозно похитнути його позиції в межах країни. Звичайно, якщо маємо справу з політично активним народом і з політичним устроєм, який дає змогу народові час від часу ефективно “осаджувати” урядовців, міжнародні санкції спричинять якщо не падіння уряду, то суттєве послаблення його позицій. Але в тоталітарному суспільстві за умов диктаторського чи авторитарного правління на такий результат санкцій сподіватися не доводиться: довготривалі санкції проти Лівії й Іраку бажаного наслідку, як відомо, не мали; не дали очікуваного результату й бомбардування в Сербії та Косові.

Зроблений розгляд наводить на думку, що нібито сама собою зрозуміла близькість діяльності уряду до народних прагнень виявляється на практиці досить проблематичною. Враження, що уряд керується народною волею і що він утворює з народом певну єдність, відразу ж зникає, коли з'ясувати, як виробляється політичний курс та розподіляється відповідальність за нього. В кожному випадку народ виявляється або скоріше номінальним, ніж активно діючим суб'єктом, або тим, хто виправляє прорахунки в діяльності уряду. Представницька демократія, роблячи державне управління ефективним, перетворює уряд, по суті, на автономний суб'єкт влади.

Громадянське суспільство сучасного типу забезпечує певні важелі для обмеження самоправства уряду й залучення народу до здійснення влади (вже це “залучення” добре відображує обмежену суть народоправства!). Проте і його механізмам не все тут виявляється під силу. Наприклад, коли суспільство опиняється перед вирішенням невідкладних проблем, вердикти громадянського суспільства цілком програють урядовим розпорядженням в оперативності, здатності до швидкого прийняття рішень і мобілізації сил та ресурсів для їх реалізації. Воно виявляється дуже інерційним і його воля часто буває запізнілою, а отже й практично зайвою чи шкідливою.

Є ще один малодосліджений аспект виходу уряду й народу певної країни на міжнародну арену. Йдеться про локальні й регіональні відносини певної країни з іншими.

Поширена думка (і вона була особливо популярною в ідеології комуністичної зовнішньополітичної діяльності), що характер відносин між державами визначається передусім тим, якою мірою збігаються чи протистоять інтереси народів цих країн. Підтвердженням такого погляду є те, що сусідні країни часто перебувають в недружніх відносинах, бо їхні національні інтереси часто перетинаються і є несумісними, тоді як географічно віддалені країни, геополітичні інтереси яких перетинаються в різних площинах і не протистоять, зазвичай перебувають в дружніх відносинах. Росія, наприклад, часто ворогувала з Німеччиною й Туреччиною, тоді як з Францією та Англією, за небагатьма винятками, виступала на міжнародній арені як союзник. Проте нерідко “традиційно дружні народи” виявляються у ворожих таборах у часи війни: наприклад, Болгарія, звільнення якої з-під османського іґа стало можливим тільки завдяки активному воєнному втручання Росії, у Першу й Другу світові війни була союзником Німеччини.

Загалом, як видається, було б точніше і правильніше з теоретичного й з практичного поглядів вважати, що відносини між країнами є результатом досить заплутаних відносин між урядами й народами країн, які стали предметом розгляду. Причому вирішальну роль тут слід відводити урядам, політичним елітам і традиціям зовнішньополітичної діяльності, на яких виховані урядовці та представники еліти.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Те, що нині називають **політичною культурою**, свого часу було предметом особливої уваги Платона, Аристотеля, Ш. Монтеск'є, Н. Макіавеллі, К. Маркса, К. Мангейма В. Леніна та багатьох інших науковців, хоча сам термін (категорія) “політична культура” почали систематично використовувати лише у 50-ті роки ХХ ст.

Тривалий час, так само, як і сьогодні, багато істориків, філософів, політологів вживають термін **“національний характер”** (Токвіль, Дісей, Лейтес, Дікс, Горера та ін.), розуміючи під таким поняттям певний комплекс політичних, моральних, культурних та інших складових (уявлень, ідей), характерних для конкретної нації і історично закріплених у її традиціях. Звідси й пішли визначення **“російський характер”**, **“німецький характер”**, **“італійський характер”** тощо. Основою таких характерів, що цілком природно, їхні автори завжди бачили і бачать найвиразніші, найпомітніші риси певного народу, нації. Так, для “російського характеру”, на думку багатьох теоретиків, властиві невтримна схильність до їжі, питва, відчайдушна і нерозсудлива сміливість, бравада. Для “італійського характеру” — надмірна імпульсивність, темперамент, “німецького” — педантизм, діловитість тощо.

Відносна умовність таких визначень, поглядів також цілком помітна і зрозуміла, як і певна їхня ідейна, ідеологічна заданість, символізм. Разом з тим саме за набором певних рис і цінностей, характерних для окремо взятого народу, й робляться численні спроби пояснити сутність, особливості його загальної та політичної культури (С. Верба, Пай, Р. Такер, Фейген, М. Бердяєв, П. Сорокін, Т. Парсонс та ін.).

Згадані та інші відомі вчені-суспільствознавці, за усіх відмінностей їх поглядів, стоять на тому, що **політична культура народу**, окремого його представника — це не що інше, як **сукупність відповідних, притаманних їм історичної пам'яті, традицій, мотивів, цінностей, символів тощо**. При цьому для визначення особливостей політичної культури пропонується обов'язково використовувати психологічні характеристики, методи “глибинної психології”, пов'язані винятково із складним внутрішнім світом людини.

Згодом, після 60-х років, праці з проблем національного характеру починають втрачати свою популярність, а їхнє місце займають праці С. Верби, Г. Алмонда, Т. Парсонса, Р. Такера та інших авторів, які вже ближче пов'язують сутність політичної культури людей з традиціями, історичною пам'яттю, мотивами, цінностями, символами тощо.

Найбільш класичне визначення політичної культури було зроблено С. Вербою, який поєднував його насамперед з певним зразком орієнтацій, системою символів, цінностей, вірувань, установок особистостей на політичні дії. При цьому більшість фахівців для вивчення феномену “політична культура” використовують методи так званої “глибинної психології”, звертаючись до таких її елементів, як телебачення, література і мистецтво, гумор, поп-музика, кіно тощо. Причому саме завдяки цим елементам є змога вибудувати якомога повніше уявлення не тільки про політичну культуру, а й про політичну систему суспільства загалом.

Існують чотири великі групи визначень поняття “політична культура”:

- **психологічні визначення** — за основу береться певний набір орієнтацій людей на політичні об'єкти;
- **узагальнюючі визначення** — політична культура подається і розуміється як певна установка і як відповідна поведінка людини;
- **“об'єктивні” визначення** — політична культура означає “стандарти влади”, які санкціонують поведінку учасників, сприятливу для певної системи;
- **евристичні визначення** — політична культура постає як певний гіпотетичний конструкт, створений для аналізу.

Окремо від наведених визначень стоїть **марксистське трактування політичної культури**, яке передовсім поділяє політичну культуру на культуру соціалістичного і буржуазного суспільства, а також стверджує, що така культура — синтез колективного політичного досвіду, який, однак, має індивідуальний характер засвоєння її особистістю.

Суб'єктом політичної культури виступає індивід (особистість), мала, велика соціальна група, партія, клас, регіон, держава тощо.

Досить вдале визначення поняття “політична культура” зроблено сучасними українськими політологами. “Політична культура (від лат. *cultura* – вирощування; виховання, освіта; розвиток) – частина загальної культури, яка формується і виявляється у процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здібностей як суб'єктів політичного життя” [151, 263–264].

Наведене визначення деталізує, структурує політичну культуру, подає її в усьому обсязі і специфіці. Як більш узагальнене, спрощене, але не менш вдале можна подати визначення, запропоноване відомим російським політологом К. Гаджиевим: “Політична культура – це система відносин і водночас відтворення складових елементів у ряді поколінь, що змінюють одне одного. Це динамічна система, що постійно розвивається, постійно збагачується, чутливо реагує на зміни в реаліях навколишнього світу, є це промислова, науково-технічна, комп'ютерна, інформаційна чи інша революція [42, 443].

Наведемо основні теоретико-філософські підходи до визначення поняття “політична культура”.

Перший. Політичною культурою вважають систему цінностей соціуму та його громадян, систему політичних інститутів і відповідних способів колективної та індивідуальної політичної діяльності.

Другий. Політична культура – це певна сукупність переконань, поглядів, орієнтацій та зразків поведінки.

Третій. Політична культура являє собою процес формування та реалізації певних сил таких соціальних суб'єктів, як класи, групи, особистості, у процесі їх суспільно-політичної діяльності.

Четвертий. Політична культура – об'єктивне відображення і реалізація у процесі протиборства корінних класових інтересів, політичних принципів і гасел, які проголошуються політичними партіями, окремими політиками, державою.

П'ятий. Вважають, що політична культура характеризується як система переконань, ідей, уявлень, установок, моделей поведінки, що склалися історично.

За таких різнобічних трактувань поняття “політична культура” важко простежити наявність єдиних або часто повторюваних елементів, що її утворюють. Найімовірніше, слід вважати, що значною мірою всі ці елементи можна зарахувати до феномену “політична культура”.

Отже, існує кілька видів типології, а ще більше типів політичної культури, оскільки надто різними видаються підстави для такої типологізації.

У політичній науці (Г. Алмонд, С. Верба) виокремлюють три так звані чисті типи політичної культури і кілька змішаних. До чистих типів належать:

- **патріархальний** — для нього властива відсутність у громадян будь-якого інтересу до політичної системи, до політики;
- **підданський** — характеризується сильною, помітною позитивною орієнтацією особистості на політичну систему суспільства, однак слабким ступенем особистої участі політичних діяч і процесах;
- **активістський** — громадяни намагаються брати особисту активну участь у функціонуванні політичної системи, у політичних процесах, що відбуваються в суспільстві.

Змішані типи політичної культури, як правило, є поєднанням наведених типів: наприклад, патріархально-підданська, піддансько-активістська тощо.

За всієї різноманітності підходів до визначення поняття “політична культура” загалом можна виокремити два основних, які, проте, часто об’єднують в єдине ціле.

Згідно з першим підходом політичну культуру розглядають як сукупність (систему) певних політичних знань, тверджень, духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій, а також відповідних політичних інститутів.

Відповідно до другого підходу у політичній культурі вбачають процес, спосіб, конкретні форми реалізації сутнісних сил людини, її знань, суспільно-політичних утверджень.

За структурою політична культура є поєднанням політичної свідомості та політичних знань, які, у свою чергу, мають власну структуру та особливості. З огляду на викладене можна схарактеризувати власне поняття “політична культура”.

Досить вдале, на наш погляд, таке визначення: політична культура — це зумовлений історичними, соціально-економічними і політичними умовами якісний склад політичного життя суспільства, що відобра-

жає рівень засвоєння суб'єктом — суспільством, групою, особою — відповідних політичних відносин, способів діяльності, норм і цінностей, ступінь соціокультурного розвитку людини та ступінь її активності у перетворенні політичної, соціальної дійсності.

Українські науковці В. Мирончук і В. Храмов трактують політичну культуру як уміння бачити себе і політичний світ в єдності [116, 275]. В їхньому розумінні політична культура — це культура політичного мислення і політичної діяльності, ступінь цивілізованості характеру і способів функціонування політичних інститутів, організації всього життя у суспільстві.

Оптимальне і досить точне, на наш погляд, може бути таке визначення: **політична культура — це сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників системи, політичного процесу; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення.**

Політична культура охоплює такі аспекти:

- знання політики, фактів, зацікавленість ними;
- оцінювання певних політичних явищ, оцінні судження щодо того, як має здійснюватися влада;
- емоційна сторона політичних позицій (наприклад, патріотизм, любов до батьківщини);
- визнання у певному суспільстві зразків політичної поведінки, що визначають, як можна і як слід діяти.

Політична культура є підсистемою глобальної культури. Вона тісно пов'язана з усіма її складовими — економічною, релігійною, правовою, організаційною та іншими культурами.

По суті, політична культура — багатовимірне явище, що має своє коріння, історичні та психологічні засади й особливості.

Політична культура — складова політичної системи суспільства. При цьому вона впродовж певного історичного періоду модифікується, реально впливає на зміну політичної системи. Це означає, що політичну культуру завжди можна визначати і характеризувати відповідно до рівня розвитку політичного життя в певний, конкретний час.

У політичній культурі є свої суб'єкти і об'єкти.

Суб'єктами політичної культури є індивіди зі своїми установками, цінностями, перевагами; мала або велика соціальні групи; регіон, держава, нація, партія, клас тощо. Кожен з цих суб'єктів також має свою систему цінностей, якими й зумовлена їхня поведінка.

Об'єктами політичної культури є політична система суспільства в цілому та окремі її компоненти, а саме: політичний режим, соціальні інститути, організації та об'єднання, політичні партії.

Закономірно, що **кожна із суспільних наук знаходить, вивчає й аналізує в політичній культурі власні аспекти та особливості.**

Так, **політична психологія** цікавиться насамперед динамікою зміни об'єктів політичної культури, вирізняючи при цьому три найважливіші проблеми:

- установки громадян щодо окремих політичних ролей (лідер партії, глава держави, спікер парламенту та ін.) або до політичних структур (законодавство, бюрократія тощо);
- установки громадян щодо конкретних виконавців згаданих ролей (індекс авторитету, популярності);
- дані про такі елементи політичної культури, як окремі політичні рішення, правові акції, окремі політичні події.

Варто розрізняти політичну культуру суспільства, суспільної групи і окремої особистості. Соціальні і психологічні особливості формування кожної з них мають свої і досить помітні відмінності. Так, індивідуальна політична культура, окрім знань, емоційного сприйняття дійсності, багато в чому зумовлена психологічними особливостями людини.

Помітними характеристиками політичної культури є її динамічність, поліфункціональність, різномірність. Загалом можна погодитися з наковцями, які виокремлюють у середньому чотири рівні політичної культури [82, 9]:

- номінальні політичні знання та вміння використовувати їх у повсякденній суспільно корисній діяльності;
- наявність досить глибоких суспільно-політичних знань, умінь їх реалізовувати в конкретній і активній політичній діяльності;
- політична культура, притаманна політичному діячеві великого регіону чи національного масштабу;
- політична культура людини, для якої політична діяльність фактично є професійною (президент, глава уряду, спікер, народний депутат, член уряду, лідер партії, об'єднання тощо).

Можна також виокремити такі види політичної культури, як культура депутатської, парламентської діяльності; культура діяльності громадських організацій, політичних партій, груп, об'єднань громадян; культура електоральної політичної діяльності, або діяльності громадян під час виборів, референдумів, опитувань громадської думки, плебісцитів тощо.

У житті суспільства **політична культура виконує кілька важливих і помітних функцій.**

- **Пізнавальну.** Політична культура озброює людей знаннями, необхідними для діяльності у будь-якій, але переважно в політичній сфері. Це дає змогу людині (особистості, громадянину) самовдосконалюватися, саморозвиватися, формувати активну громадянську позицію. Фактично ця функція є основоположною, значною мірою такою, що зумовлює реалізацію усіх інших.

- **Ідентифікаційну.** Вона полягає у тлумаченні потреб людини з огляду на її групову (соціальну, етнічну, конфесійну) належність та відповідну участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти.

- **Орієнтаційну.** Характеризує прагнення людини до змістовного відображення політичних подій і явищ при реалізації прав і свобод у конкретній соціальній, політичній системі.

- **Виховну.** Сприяючи інтелектуальному розвитку людини, політична культура формує стійкий інтерес і зацікавленість у суспільно корисній, суспільно-політичній роботі. Такий інтерес є найактивнішим збудником підвищення політичної активності людини.

- **Регулюючу.** Вона проявляється у прямому чи опосередкованому впливі на поведінку людини, організації, оцінюванні існуючих суб'єктів політики, політичного процесу і прийнятті певних рішень.

- **Комунікативну.** Завдяки політичній культурі напрацьовані у суспільстві досвід, традиції передаються від покоління до покоління.

- **Інтегруючу.** Політична культура за будь-яких обставин і умов є базисною основою суспільства, його політичної системи, сприяє консолідації громадян, політичних сил, створюючи у такий спосіб засади для підтримки існуючого політичного режиму, системи влади.

- **Соціалізацій.** Політична культура сприяє відповідному засвоєнню норм — регуляторів суспільно-політичного життя. Йдеться про правові, соціальні та психічні норми політичної поведінки, системи цінностей політичної культури, властиві конкретному суспільству.

Окремо слід згадати особливості демократичної та авторитарної політичної культури.

У демократичній політичній культурі виокремлюють два основні види: **консервативно-ліберальний і ліберально-демократичний.**

В авторитарній політичній культурі також вирізняють два види культури — **авторитарну** (що не підтримує і не заохочує окрему людину у різні суспільні сили до активності у суспільно-політичній

діяльності) і **тоталітарну** (коли існує культ вождів і лідерів, а їхня роль штучно підтримується і пропагується).

Складним і неоднозначним є **взаємозв'язок політики і культури**.

Політика може деформувати культуру, негативно впливати на її розвиток, як це було, зокрема, у колишніх країнах соціалістичного табору. Тоді диктат політики над культурою мав надто велике і помітне значення, до того ж досить негативне.

Історично раніше виникає культура взагалі, а потім, при поділі суспільства на класи, формується його політична організація, виникає політика, формується політична культура. Оскільки політика і культура рівноправні, то між ними існує тісна взаємодія, взаємовплив, взаємозалежність. Це питання потребує окремого глибокого і предметного розгляду.

Принципового значення набула проблема особливостей формування політичної культури громадян з урахуванням специфіки їх ментальності. Слід враховувати, що ментальність українців, як і будь-якої іншої нації, має кілька системотворчих ознак:

- **українцям властива інтровертність** у сприйнятті всього, що їх оточує, тобто відповідна зосередженість на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

- **для українців характерна кордоцентричність**, яка проявляється в сентименталізмі, емпатії, яскраво вираженій любові до природи, культуротворчості й естетизмі життя;

- **поряд із переліченими особливостями українцям притаманні анархічний індивідуалізм, переважання чуттєвого над волею та інтелектом.**

Як народові українцям властиві і такі риси політичної культури, як **демократизм, волелюбність, толерантність, миролюбність, а водночас і схильність до анархізму, бунтів і міжособної боротьби, намагання поставити особистісні інтереси над загальнодержавними.**

Загалом, коли йдеться про особливості політичної культури українців, то багато вчених схиляються до того, що за психологічним складом ми є народом західного, європейського типу, тоді як, скажімо, росіяни — східного, азійського.

Такий погляд на ментальність українців не є, проте, єдиним, сталим. Багато фахівців акцентують увагу на комплексах “меншовартості”, “селянської психології” українства, “некласичності” української ментальності та ін. Така розмаїтість ознак і характеристик ментальності зумовлена багатьма об'єктивними, історичними обста-

винами — постійною боротьбою України за волю і незалежність, розташування України між різними державами — політичними полюсами, столітнім перебуванням під гнітом інших держав, коли тотальному нищенню піддавалися культура і духовність українського народу, а свідомість заповнювалася чужими цінностями, традиціями, нормами.

Усе це не випадковість, оскільки українська нація надто довго не мала власної державності, її ментальність, політична культура серйозно деформувалися.

Історично склалося так, що на теренах України сформувалася політична культура кількох національних регіонів. Так буває завжди, коли нація є об'єктом іноземного впливу на окремих територіях. Суттєвий вплив на Україну у різні часи і за різних обставин мали Росія, Польща, Туреччина, Румунія, інші країни.

До найпомітніших психологічних особливостей формування політичної культури громадян України варто додати такі.

На свідомість кожного громадянина наприкінці ХХ ст. незворотно вплинули глобальні події, що розділили наше світосприймання на “до” і “після”. Йдеться про Чорнобильську катастрофу, розпад російсько-радянської імперії, крах таких міфів тоталітарного суспільства, як “нова радянська людина”, “загальна рівність та братерство”, “торжество пролетарського інтернаціоналізму” та ін. Кожен громадянин України опинився перед неминучою необхідністю вибирати подальший шлях: повернутися до патерналістської моделі власного життя, у якій за нас робить вибір якийсь “старший брат”, чи зробити рішучий крок до самостійного вибору подальшого життєвого шляху.

Дбаючи про формування національної самосвідомості громадян України, не варто спрощено вважати, що для цього досить лише активніше вирішувати питання мови, традицій, культури, звичаїв, притаманних українцям як нації, народові. Самосвідомість ґрунтується на певному ціннісному просторі, що складається з таких фундаментальних для кожної людини цінностей, як здоров'я, сім'я, особиста безпека, відносини з оточенням, матеріальне становище, цікава робота, справедлива оплата праці, сильна влада (законність і порядок).

Характерною особливістю сучасної політичної свідомості громадян України, особливо молодих, є поліцентризм їхніх політичних орієнтацій. Науковці виокремлюють чотири основних типи політичної свідомості: традиціоналістичну, соціал-демократичну, національно-демократичну і національно-радикальну. За даними соціологічних

опитувань, найпоширенішим серед дорослих громадян, молоді поки що є націонал-демократичний тип політичної свідомості. При цьому слід зазначити, що новизна, суперечливий характер розвитку процесів, які відбуваються нині в Україні, непослідовність і нерішучість у реформуванні суспільства тих, хто стоїть при владі, зумовили появу не тільки позитивних явищ — розкріпачення масової свідомості, розхитування традиційних тоталітарних структур, політичних установ, а й негативних.

Тому сьогодні політична свідомість громадян України має своєрідний характер свідомості розколеної. На її рівні та особливостях не можуть не позначитися кризові явища, що існують в економіці, соціальному житті. Саме під їх впливом молоде покоління значною мірою виховується в атмосфері духовного зубожіння, спустошення, бездушності, аморальності, неповаги до своїх батьків, зневіри у майбутнє. Некритичне перенесення на наш національний ґрунт сумнівних цінностей та моральних норм сучасної масової культури західного світу значною мірою деформувало свідомість, психологію населення України загалом, а молоді — особливо. Не допомагають і спроби реанімації певної релігійної свідомості. У середовищі, де панує зло, насильство, аморальність, такі спроби виглядають не досить щирими і результативними. Все це не могло не призвести до того, що рівень політичної свідомості громадян в Україні останнім часом дещо понизився.

Отже, можна констатувати, що загалом нинішній рівень політичної свідомості українства ще досить низький, що негативно позначається і на його політичній активності. І це не може не турбувати.

Політична культура відрізняється від багатьох елементів культури тим, що вона створюється в результаті діяльності певних соціальних верств — ідеологів, учених, політиків, завдяки діяльності політичних лідерів, еліти. Живильним ґрунтом для цього є інтереси, уявлення про суспільно-політичне життя народних мас, соціальних спільнот, які самі по собі ідеологію звичайно не створюють. Не можна залишати поза увагою і те, що Україна упродовж усієї нової історії не мала самостійності, а останні три сторіччя взагалі не функціонувала як держава, об'єднана єдиною політико-культурною системою. До серпня 1991 р. доля України вирішувалася винятково в Москві і це не могло не позначитися на психології українства. Акцентуємо увагу не лише на проблемі творення державності, а й на проблемі впливу на ці процеси національних аспектів, особливостей, які формувалися десятиліттями, кількома поколіннями людей в Україні.

Більшість народів сьогодні живе у політико-демократичних суспільствах, де люди значною мірою користуються своїм природним правом не лише на життя, а й на всебічний розвиток, самореалізацію тощо. Ще К. Гельвецій констатував, що вільними народами керують закони, тоді як народами рабів керують накази, сила і жорстокість.

Тут варто зазначити, **що вільні народи також потребують власних поводитирів — національної еліти**, що є обов'язковим атрибутом формування політичної культури, національної самосвідомості громадян. У свою чергу, національна самосвідомість — це багаторівневе, багатофункціональне явище, аналізуючи яке, треба враховувати, що самосвідомість (усвідомлення себе) є основою свідомості (усвідомлення іншого).

Досить своєрідними і точними, на наш погляд, щодо проблем геополітичного вибору і водночас збереження власної індивідуальності, політичної культури нашого народу є думки відомого російського філософа, просвітника П. Чаадаєва. “Одна з найсумніших рис нашої своєрідної цивілізації, — писав він в одному зі своїх філософських листів у 1829 р., — полягає в тому, що ми ще тільки в інших місцях і навіть серед народів, що багато в чому відстали від нас. Це відбувається тому, що ми ніколи не йшли рука об руку з іншими народами: ми не належали ні до Заходу, ні до Сходу, у нас немає традицій ні того, ні іншого. Стоячи нібито поза часом, ми не були зачеплені вихованням людського роду... Те, що в інших країнах вже давно становить справжню основу співжиття, для нас — лише теорія і абстракція”. І далі: “Якщо ми хочемо зайняти становище, подібне до становища інших цивілізованих народів, ми повинні певним чином повторити в себе виховання людського роду” [69, 15].

Відшукуючи імпульс, який би дав могутній поштовх відродженню, зміцненню духу російського народу, П. Чаадаєв вказував на християнство, безпідставно стверджуючи, що на Заході все створено християнством і завдяки йому. Хоча Україна, образно кажучи, була і є глибоко християнською державою, по-справжньому на глибокому духовно-перетворюючому рівні християнська ідея у нас так і не розкрилася і не реалізувалася.

Проблема вибору — з ким спілкуватися, єднатися, тісно взаємодіяти — не риторична, значною мірою це проблема майбутнього країни, тієї моделі життя, яку вона зможе створити.

Свого часу ще В. Белінський закликав прагнути не до будь-чого європейського, а до так званого людського, попереджаючи, що часто

ми задовольняємося словами про європейські форми і зовнішність і ті ж самі форми сприймаємо за європеїзм. “Пора нам, — писав він, — перестати захоплюватися європейським тільки тому, що воно не азійське, але любити, поважати його, прагнути до нього тому лише, що воно людське, і на цій підставі усе європейське, в чому немає людського, відкидати з такою ж енергією, як і все азійське, в чому немає людського. Європейських елементів так багато увійшло в російське життя, у російські звичаї, що нам зовсім не треба постійно звертатися до Європи, щоб усвідомлювати наші потреби; і виходячи з того, що нами вже засвоєно від Європи, ми можемо визначати, що нам потрібно” [76].

Ми наводимо це для тих, хто однозначно і беззастережно рветься до Європи, закликає вступати туди без будь-яких сумнівів і роздумів.

Зазначимо найголовніше і найпринциповіше: **в сучасній Україні домінантою суспільної кризи є не соціально-економічний стан та проблеми його реформування, а духовна криза, низький рівень моральної, політичної культури і водночас високий рівень правового нігілізму громадян.**

Така криза значною мірою успадкована від минулих років. Водночас додалися проблеми, породжені (також останнім десятиліттям) хибами і недоліками у розв’язанні нових соціально-економічних проблем у процесі формування української державності.

Які ж основні ознаки політичної культури українського суспільства та його громадян найпомітніші нині і найскладніші?

Упродовж більш як десяти років через політичні маніпуляції, відкритий і далеко не моральний політичний популізм, нехтування багатьма політиками, державними діячами реальних інтересів громадян у наших співвітчизників сформувалося байдуже, а часто й несхвальне ставлення до політики як до абсолютно негативного явища. Найзагрозливішими на цьому тлі є: а) неповага до владних структур, провідних громадських, державних, політичних діячів; б) дистанціювання від власної держави, а відтак і від країни, від Батьківщини. Останнє яскраво підтвердили багаторічна численна міграція і надто поширена корупція, у тому числі здійснювана особами, політичними та громадськими структурами, що не втомлюються і сьогодні декларувати найгуманніші цінності й цілі. Це вкрай негативно позначається насамперед на молодому поколінні, на тих, хто з різних причин піддає сумніву не лише ідеали минулого, а й дії, вчинки, ідеологію сучасників.

Особливо неоднозначно видається нині так звана масова політична свідомість громадян, що характеризується досить суперечливим ставленням до ринково-демократичних перетворень, динамічним соціальним розшаруванням, неповагою до “багатих” і певною ностальгією за колишньою удаваною рівністю. У сукупності з постійною великою недовірою до владних структур, їхніх представників це, на жаль, може спрацювати дуже відчутно, на кшталт так званого ефекту бумеранга — можуть бути дискредитовані не тільки здобутки демократії, ринкових перетворень, а й сама ідея демократизації суспільства. Звернено увагу на те, що за всі роки розбудови демократичної України повна довіра парламенту, уряду, профспілкам, політичним партіям фактично вище десяти — п'ятнадцяти відсотків не піднімалася. А повна довіра сім'ї і родичам, самому собі та Богові становить сьогодні від 30 до 70 відсотків. **Звідси загальна ознака політичної культури українського соціуму: його громадяни досить помітно переходять на індивідуальні моделі виживання, байдуже ставляться до держави. Тільки великий природний ресурс виживання та генетична мудрість і поміркованість зберегли нас в Україні за останні дванадцять років від глибоких соціальних зривів та конфліктів. Отже, проблема духовної єдності в Україні нині, як і раніше, надто актуальна.**

Водночас індивідуальні моделі життя, виживання породжують і поглиблюють егоцентризм, одноосібність, егоїзм окремих громадян. Будь-які форми колективізму піддаються критиці, їх не прагнуть і не сприймають тисячі громадян. Отже, відбувається принципова зміна соціальної психології громадян, і на це потрібно зважати.

Політична культура українського соціуму внаслідок багатьох обставин потерпає як від лівого й правого екстремізму, так і від правового нігілізму, відсутності поваги до законів, норм співжиття. Багато в чому це сталося через низький рівень соціального захисту, забезпечення прав і свобод громадян. Позначилася також звичка не поважати, а просто побоюватися закону, обходити його за будь-яких можливостей. А відтак не дуже помітно зменшується кількість тих, хто в цілому негативно ставиться до реформаторських процесів у суспільстві, бажає бути активним їх учасником.

Нарешті, на нашу думку, **серйозні проблеми формування політичної культури громадян в Україні пов'язані з певною мірою спрощеним ставленням до нашого національного інформаційного простору.** Свого часу ми досить вільно впустили у цей простір Росію, окремі

європейські країни, США. Йдеться не просто про засоби інформації, а взагалі про політику в гуманітарній, видавничій справі, в освіті, культурі. Існує також певна невизначеність з інтелектуальною власністю, її помітна незахищеність, проблеми з відстоюванням права на таку національну власність поза межами України.

З огляду на означене постає питання про можливі стратегічні кроки щодо інтенсифікації процесу формування політичної культури громадян, усього суспільства. Якими вини мають бути?

Спроба свого часу зокрема з боку Президента України, а згодом Верховної Ради України створити більшість, сконсолідувати суспільство була дещо запізною, проте й нині — дуже актуальною. За наявності сотень суб'єктів політичного процесу — політичних партій, об'єднань, тисяч амбітних політиків, громадських діячів — пошук політичного консенсусу вважаємо винятковим і вкрай необхідним варіантом соціально-політичної стабілізації українського суспільства. Нині ж замість того, щоб сприяти узгодженню часткових, корпоративних інтересів задля загального суспільного інтересу політика в Україні лишається здебільшого засобом обстоювання особистих, групових, корпоративних інтересів. А зважаючи на загальний культурний та політичний рівень багатьох так званих нових українців, не важко уявити, що нас може очікувати за такого стану справ у майбутньому.

Консенсус, конструктивна більшість мають утворитися не на простому діалозі політичних сил та ідеологій, коли фактично все-таки обстоюються і захищаються окремі суспільні цінності, а на певній системі загальної відповідальності за все, що діється в суспільстві. Не потрібно великої мудрості, аби бути деструктивною силою, опозицією. Тільки з формуванням сильної конструктивної, державотворчої опозиції система противаг у державі стане дієвою, результативною.

Внаслідок свого географічного положення, національного складу, особливостей українського етносу Україна являє собою дуже складне утворення. Треба дбати про культуру, традиції, кращий спосіб життя, конструктивну ідеологію щонайменшого народу, кожної окремої меншини. Іншими словами, **політична культура українства може бути дієздатною лише за умови, коли кордони національної держави збігатимуться з етнічними кордонами.** Маємо вкорінювати у свідомість кожного громадянина нагальну потребу об'єднуватися сьогодні у ширшу спільноту — етнічну, політичну націю.

Політичні прогнози, які складаються на основі постійного вивчення громадської думки, наочно засвідчують, що, на жаль, глибокі соціально-політичні конфлікти постійно можливі на ґрунті етнічних та релігійних проблем і неузгодженостей. Зрештою, світовий політичний процес також підтверджує це і примушує нас не бути байдужими до етнічно-релігійних питань в Україні, а розв'язувати їх найближчим часом.

Історичний досвід останніх дванадцяти років засвідчив, **що у стратегії формування політичної культури українства, як і в стратегії розвитку України, домінує все-таки орієнтація на європейську систему цінностей, основними серед яких були і залишаються демократія, ринкові економічні відносини, вільний інтелект.**

Останнім часом точиться чимало дискусій стосовно української національної ідеї. Не вдаючись у предметний розгляд цієї складної проблеми (про це йтиметься в окремому розділі), зазначимо основне.

Основою, метою такої ідеї має бути формування національної ідентичності.

Що ж стосується окремих форм української ідеї, її ознак, варто наголосити, що ними найімовірніше мають бути:

- національно-етнічний консерватизм, що базується як на здобутках світової демократії, так і на власних культурно-національних традиціях;
- відповідний регіонально-економічний вимір. Йдеться про особливості регіонального розвитку з одночасним урахуванням загальнодержавних інтересів і потреб.

Більшість хиб і недоліків у питаннях як демократизації українського суспільства загалом, так і формування якісно нової політичної культури пов'язані з недооцінюванням гуманізації тако-го суспільства. З часу проголошення незалежності ми мало усвідомили, що будь-яке перетворення розпочинається як позитивний процес з перетворення у свідомості окремо взятої людини, а вже потім — усієї нації, народу. Однак жоден з існуючих в Україні урядів до справи гуманізації суспільства, тобто розвитку освіти, науки, культури, захисту національного інформаційного простору, чіткого визначення векторів геополітики максимально предметно і глибоко так і не підійшов. Нині, коли власність фактично перерозподілена, визначено сегменти суто державного впливу на суспільні процеси, інтенсивно розвивається світовий інформаційний простір, маємо усвідомити, що не фірми, установи, заклади вирішують долю держав, рівень їх розвитку, а роблять це люди — освічені, свідомі і високопрофесійні.

ОСВІТА: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Світовий цивілізаційний розвиток наочно підтверджує, що помітно-го успіху у прогресивному поступі до благополучного і більш зорганізованого життя досягають лише ті країни, які по-справжньому дбають про свого науку й освіту. Не є винятком у цьому сенсі й Україна.

Кардинальна модернізація українського суспільства можлива насамперед за умови відповідної зміни всієї системи науки і освіти, завдяки яким створюється не лише економіка — база суспільства, а й формується вся система суспільних відносин. Отож така модернізація має відбуватися з урахуванням трьох взаємопов'язаних складових:

- глибокого усвідомлення того, для якого конкретно суспільства створюється і функціонує система освіти;
- якою саме за своїм характером і змістом має бути така освіта;
- яких радикальних заходів потрібно взяти у першу чергу, аби сформувати систему освіти саме адекватну потребам суспільства, що розвивається.

Щоб усвідомити, чому саме наука і освіта мають бути пріоритетними галузями в Україні, треба відповісти на запитання, якого саме суспільства (мається на увазі не його формальна назва — інформаційне, науково-технічне, соціальне та ін.) в Україні не лише бажано, а й до якого об'єктивно маємо рухатися. Не в плані його ідеологічних, якісно-соціальних, найбільш окреслених характеристик, а саме соціально-орієнтованих.

Попри інтенсивний розвиток техніки, технічний прогрес, без чого прогресивний поступ неможливий, розвиток майбутнього, якщо мати на увазі всю людську спільноту і Україну як окрему державу — це розвиток духовного виробництва, це інтенсивне використання суто внутрішніх, насамперед психологічних потенцій самого виробника, кожної окремо взятої людини. Вже сьогодні ми усвідомлюємо це, коли спостерігаємо, як в економічних відносинах щораз більшу і майже визначальну роль відіграє зовсім не власник, а менеджер, організатор, управлінець. Звідси випливає об'єктивна потреба в менеджерах, бізнесменах і водночас зростає і далі зростатиме потреба в психологах, педагогах, соціальних працівниках, політологах. Це цілком природно, бо на зміну індустріальному стану суспільного розвитку, який потребував людей з технічною, інженерною освітою, інтенсивно йде інформаційний

розвиток. Отже, комп'ютер, Інтернет сьогодні не просто мода, а реальна, актуальна потреба, об'єктивна вимога часу.

Багаті країни не тому багаті, що мають надмірні запаси природних ресурсів чи нагромадження вироблених товарів. Найбагатші по-справжньому ті, хто має добрі університети, прекрасно організовану систему освіти, високоосвічених, професійно налаштованих спеціалістів, особливо у сфері управління, маркетингу. Отже, в сучасному світі реальним національним багатством є наука, освіта, духовні надбання, а не матеріальні.

Об'єктивне усвідомлення суті і призначення освіти значною мірою зумовлене розумінням функції науки взагалі. Людство нині має наукові здобутки, які, з одного боку, возвеличують його, роблять володарем всього оточуючого, а з другого — створили й небачені раніше загрози для існування всього суцього. Звідси логічною є потреба зробити все, аби наука нарощувала нові знання, збагачуючи освіту, інтелект і культуру, спряла технічному, економічному прогресу, унеможлиблювала самознищення людства. Отже, логіка наукового розвитку така: наука — для знань, знання — для розвитку і соціального прогресу людини, людства. Власне, тут немає нічого нового, унікального, але саме в нинішню епоху це питання особливо актуалізувалося.

Не можна повною мірою усвідомити, якою конкретно має бути освіта, досягти помітного успіху в її реформуванні, якщо ми не уявляємо чітко, що конкретно має дати освіта окремо взятій людині, а вже потім державам, країнам, людству.

По-перше, освіта повинна допомогти людині не просто пізнати навколишню дійсність, а й зрозуміти, усвідомити сутнісні особливості всього, що відбувається навколо неї, у світі. Це, так би мовити, орієнтаційна функція освіти. А з огляду на те, що життя взагалі дуже складне, вона набуває величезного значення, оскільки без визначення своїх ролі і місця у середовищі людей, особистість навряд чи спроможна усвідомити і свою власну сутність.

По-друге, освіта потрібна людині, щоб уміти здійснювати в навколишньому середовищі певні зміни як у власних, так і в суспільних інтересах. Це — прагматична, практична, або прикладна, функція освіти, без якої людина не може самореалізувати власні потенції.

По-третє, оволодіваючи знаннями, людина має обов'язково навчи-

тися співжиттю, мистецтву співпраці з іншими, і не лише у власному колективі чи навіть державі, а у світі загалом. Це геополітична функція освіти.

По-четверте, кожна людина повинна просто навчитися жити, але так, аби не заважати жити іншим, що власне й робить людину не лише освіченою, а й такою, яку називають людиною інтелігентною. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН (50-та сесія, 13 березня 1996 р.) міститься заклик до всіх держав сприяти освіті і практичній діяльності, спрямованій на виховання молоді в дусі миру, співробітництва, взаємної поваги і взаєморозуміння між народами. Водночас на цій сесії наголошувалося на тому, що однією з найактуальніших є проблема якості освіти, її співвідношення з працевлаштуванням і його корисністю для молодих людей при переході до дорослого життя, зайняття активної громадянської позиції, а також до продуктивної і такої, що приносить прибуток, суспільно корисної діяльності.

Тут варто принагідно наголосити на тих принципових положеннях, які стосуються освіти, що ґрунтується на різних формах власності.

Для того щоб стало зрозумілим, чому об'єктивно з початком становлення української державності інтенсивно почала формуватися система так званої недержавної освіти, нагадаємо, що ідея приватної освіти в Україні - не нова і виникла не сьогодні. Приватні вузи в колишній Росії почали з'являтися ще в другій половині XIX ст. й окремі з них проіснували навіть до початку 1918 року. Більшовицька влада практично покінула з приватною освітою як з буржуазним породженням. На жаль, так тоді говорили не лише стосовно приватної освіти.

Вищі освітні заклади недержавної форми власності почали з'являтися в Україні аж через сімдесят років — у 1991-му. І хоча нині недержавною освітою охоплено лише 8–12 відсотків усього контингенту студентів України, авторитет такої освіти дедалі більше підвищується — вона більш динамічна й гнучка; змушена конкурувати з державною системою насамперед за рахунок нових освітніх технологій; використовує найпрогресивніші моделі індивідуального навчання тощо.

Є і суттєвіші причини, що зумовлюють об'єктивне підвищення авторитету недержавної системи освіти і навіть її певну перевагу над державною. А саме: в інформаційному суспільстві, до якого прагне і йде Україна, освіта не просто поступово стає одним з головних соціальних

інститутів. Принципово і радикально змінюються нині взаємозв'язки освіти і суспільства, тобто освіта вже не може виконувати спрощену функцію “підготовки кадрів для народного господарства країни”, як це декларувалося раніше. Вона стає визначальним фактором поступального розвитку країни, а відтак виникає потреба суттєво змінити і визначити завдання освіти, сформувані відповідне ставлення до неї. З цього власне і починалися освітні реформи в Україні так званого трансформаційного періоду. Свідченням цього є і те, що вже в першому законі України про освіту було закладено вкрай необхідну ідею так званої альтернативної освіти, яка власне і спричинилася до створення нині сектору недержавної освіти. Той, хто не визнає її, очевидно забуває, що принципово відмінністю системи освіти в колишньому СРСР і в нинішній Україні (та власне й в усіх пострадянських країнах) були і є такі засади: а) перехід від освіти, орієнтованої на планово-розподільчу систему, до системи освіти ринково-затребуваної; б) перехід від колективної до індивідуалізованої системи освіти. А це означає, що нині немає і не може бути уніфікованих навчальних планів і програм, єдиних освітньо-професійних характеристик, відомого інституту (механізму) розподілу і закріплення молодого спеціаліста (три роки на одному місці, з наданням хоч будь-якого житла, без права конкурувати з такими ж фахівцями, претендувати на відповідну винагороду, як колись було, та ін.)

Чому згадана модель освіти була затребувана й існувала досить успішно раніше? Чому випускникові вищого навчального з приходом на виробництво традиційно казали: “А тепер забудьте про все, чого вас вчили?” А тому, що треба було спростити, уніфікувати управління не якоюсь окремою установою — цілим суспільством. І справді, система освіти в СРСР, в Україні, якщо й досягла в чомусь у минулому великих успіхів — то це в уніфікації. Усіх вчили добре, але вчили однакового, одного й того самого. Фактично система освіти не враховувала ні етнонаціональних, ні територіальних, ні будь-яких інших особливостей України, а головне — того, що вона є поліетнічною, поліваріантною державою з великими регіональними, етнонаціональними особливостями. Через те в Україні упродовж кількох десятиліть існувало власне три центри освіти — Київський, Дніпропетровський і Харківський, а те, що молодому громадянину західних областей України або централь-

них набагато складніше було (та й нині також) отримати конкурентоспроможну освіту порівняно з киянином чи харків'янином — істина. Цілком логічною у зв'язку з цим була стратегія Міністерства науки і освіти України стосовно того, що потрібно забезпечити оптимальне розміщення вищих навчальних закладів. Йдеться про відкриття нових закладів освіти там, де є потреба, про створення спеціальних комплексів за рахунок об'єднання базових вищих навчальних закладів з навчальними закладами I—II рівня акредитації, які раніше були училищами або технікумами. Останні, очевидно, мають бути логічними складовими провідних вищих освітніх закладів.

Поява приватних навчальних закладів, тобто тих, що не мали і не мають державного фінансування, в багатьох далеко не індустріально розвинених містах — це факт, і проблема полягає в тому, щоб за змістом, характером, складовими своєї діяльності вони справді відповідали високим вимогам часу, потребам молодих громадян в освітніх послугах. Освіта в Україні відтак за багатьох обставин, об'єктивних умов не може бути унітарною, уніфікованою не лише за єдиними навчальними планами, програмами, а й, образно кажучи, інкубаторного типу викладачами. Ринку, суспільні відносини потребують освіти багатоваріантної, багатокладної. Це означає, що монополія держави на освіту, освітні послуги є абсолютно неможливою. Мало того, саме вона і стає гальмом її прогресу щодо форм і змісту. Багато в чому цю монополію і порушили недержавні вищі навчальні заклади.

Сьогодні у системі освіти існують три партнери — особа, держава і суспільство. І найважливіша серед них особа. Проте у переважній більшості державних вищих освітніх закладів і далі готують фахівця не інакше як об'єкт впливу, управління, тоді як у недержавних більше визнається пріоритет особистості — навчальні групи менші за кількістю студентів, більша індивідуалізація навчання, гнучкіші форми і методи навчальної роботи (тренінг, ділові ігри, розгляд конкретних ситуацій тощо).

У системі освіти кардинально змінюється і роль викладача, професорсько-викладацького складу. Наш професор загалом, і це об'єктивність, знає куди більше, ніж професор престижного зарубіжного університету. І так було за всіх часів освіти в колишньому СРСР. Однак він гірше вмів і вчить того, як використати знання для практич-

ної, прикладної діяльності. А якщо простіше — він фактично не вміє навчити вчитися і працювати, використовуючи отримані знання, погано вміє вчити окремо взятого студента, а не десятки й тисячі.

Професор, проте, не винуватий. Його вчили готувати певного уніфікованого, схожого на інших спеціаліста для народного господарства, тоді як кращі освітні системи в інших країнах давно йшли і йдуть шляхом розвитку людини, вчать виходити з її реальних запитів і потреб. Західна система освіти очікує, коли віддзеркалить, зрезонує людина, і тоді намагається задовольнити її потребу, а ми все ще впроваджуємо освіту зверху і вважаємо, що так повинно бути.

У нас людина (студент) звична до запам'ятовування, у них (в зарубіжних) — до відтворення, тобто до засвоєння знань як керівництва до дії і діяльності. До того ж коли у навчальному закладі нараховується кілька тисяч студентів, а в групі понад тридцять — працювати індивідуально зі студентами немає можливості, та й бажання також. Державний освітній заклад звик працювати з конкурсом, знімаючи вершки, тобто, відбираючи найбільш здібних студентів, а до приватного навчального закладу йдуть і ті, хто не має досить міцних знань. Тому об'єктивно і зрозуміло, чому до диплома у приватному освітньому закладі доходить у середньому 60—70 відсотків молодих людей, які розпочали навчання. І це нормально, якщо зважати на високі вимоги до відповідального ставлення до навчання. Куди гірше стовідсотково приймати і формально випускати спеціаліста з дипломом. Гіршої дискредитації освіти не може бути.

На відміну від державних вищих освітніх закладів конкурсна система відбору, можливості матеріального і морального стимулювання дають кращу змогу недержавним вузам залучати до себе й кращих викладачів, і це також пріоритет вищих навчальних закладів недержавної форми власності.

Об'єктивно в системі освіти України, як і інших пострадянських країн, раніше не було авторитету освіти, а завжди був і фактично залишається авторитет диплома. Тобто у нас дотепер ще запитують, не що ти знаєш і як умієш працювати, а диплом якого освітнього закладу маєш. І це тому, що окремі вузівські керівники, на жаль, вважають, що їхньою перевагою, авторитетом є столітня традиція вузів, їхня історія, наукові школи. Цього, мовляв, досить. Уже тому ми кращі і шановані.

Поважайте нас і підносьте вже за це. Даруйте, панове, без праці, бажання стати кращими, сучасними за рахунок інновацій нових навчальних технологій — результату не буде. Не прийде до такого вузу і студент, якого ми чекаємо, бо він добре відчуває, що є що, який вуз посправжньому прогресивний, престижний.

Доречно запитати загалом, а якою ж мірою державні вузи справді “державні”, коли вони державне замовлення мають лише на 30 відсотків, а 70 відсотків — то студенти-контрактники, тобто вони навчаються не за державний кошт. До того ж, у національних вузах студенти-контрактники платять за освітні послуги куди більше, ніж у так званих недержавних, на тих же юридичних, економічних та інших престижних спеціальностях.

Недержавним вузам доводиться постійно пояснювати, що вони неприбуткові: а для чого власне це робити, якщо увесь прибуток іде на розвиток освіти, вдосконалення освітніх послуг, та й до речі на фінансування державної освіти як такої, оскільки податкові, інші збори, плата за землю, оренду з недержавних вузів береться навіть більша, ніж з державних. Може, навпаки, треба схвально сприймати збільшення прибутків, які отримують приватні вузи. А поки що діє зовсім нецивілізована і несправедлива система — чим більший прибуток, тим більший податок. Де ж логіка? Цю ситуацію не можна розглядати як нормальну, об'єктивну, справедливу.

Світова практика підготовки високоосвічених, високопрофесійних, конкурентоспроможних спеціалістів наочно засвідчує, що досягти успіху в такій підготовці можна лише за умови використання найновітніших технологій навчання. Найпопулярнішими і найрезультативнішими педагогічними технологіями в столітті, що минуло, були і сьогодні залишаються: безперервна освіта; педагогіка і освіта співпраці; діалог — суб'єкт-суб'єктна взаємодія того, хто навчає, з тим, хто вчиться; дистанційна освіта. Особливої уваги потребує остання, оскільки вона дає людині змогу практично вчитися будь-де, в різних умовах і, головне, не відриваючись від безпосередньої практичної діяльності. Практичного, масового переходу до таких технологій в освіті у нас поки що немає, хоча робиться чимало і є добрі результати як у державних, так і в недержавних вузах. Бо перехід до таких технологій потребує як мінімум двох речей: великих коштів та нового кадрового корпусу викладачів.

Розглянемо стисло кожну з таких технологій.

Безперервна освіта — потреба реальної практики. Такої освіти потребує динаміка зміни професій, спеціальностей, виробничих функцій навіть у межах однієї професії. Об'єктивно освіта не може бути інакшою, як безперервна.

Педагогіка співпраці вимагає принципово нової системи відносин між вчителем і учнем. Вчитель стає своєрідним консультантом, організатором навчання, він вчить вчитися, встановлюючи діалогові відносини з тим, хто вчиться. Це куди складніше, ніж просто вчити, інформувати, передаючи нагромаджені знання. Та й вимоги до вчителя, викладача незрівнянно підвищилися, його праця набагато ускладнилася.

Дистанційна освіта потребує максимального наближення інформатора (в тому числі і викладача) до того, хто вчиться, створення умов для навчання і праці одночасно, нових систем перевірки, контролю за якістю засвоєння знань. В остаточному підсумку йдеться про перехід від нормативної до так званої відкритої освіти, що далеко не кожному викладачеві під силу.

Через консерватизм державним вузам набагато складніше використовувати ці технології, ніж недержавним.

Подивімося і на те, у яких вузах — державних чи недержавних — більше уваги приділяється формуванню громадянської самосвідомості, соціально активної позиції молодого фахівця. Це не риторика. На жаль, у більшості вузів державних про таку роботу взагалі останнім часом забули.

Відтак постає таке принципове запитання: хто, у який спосіб повинен оцінювати зміст, рівень, якість освіти? Очевидно, той, хто замовляє, хто оплачує підготовку фахівця і головне — хто його використовує. Спрощено — виробництво духовне, матеріальне має оцінювати насамперед громадськість. Чи не тому дехто з так званих державників від освіти надто вже гаряче виступає проти усіляких рейтингів, конкурсів, визнань кращих тощо. Таких, як, зокрема, “Софія Київська” — рейтинг, який щороку проводять в Україні Міжнародна Кадрова Академія, Конфедерація недержавних вищих закладів освіти України, Інститут вищої освіти АПН України, Академія вищої школи України, Український інститут соціальних досліджень.

Державна і недержавна системи освіти справді різняться не лише системою фінансування, характером організації освіти, рівнем її індивідуалізації, забезпечення адаптації випускників. Неспроможність вузів державної системи освіти забезпечити випускників працею, робочими місцями у такій кількості, в якій вони їх випускають, байдуже ставлення до їхньої долі взагалі - то міна уповільненої дії, то практично тиражування безробіття.

Водночас справді принципово іншою має бути вся система фінансово-матеріального забезпечення освіти в Україні. За усіх обставин джерелами фінансування мають бути держава (пряме фінансування, кредити), приватні особи і структури, фонди, зарубіжні партнери тощо. Поряд з існуючими традиційними джерелами фінансування навчання у вузах, яке заперечує держзамовлення, мають активніше використовуватися кошти юридичних і фізичних осіб, запроваджуватися така принципово нова форма фінансування, як державне кредитування на навчання.

Як свідчить реальна практика, потрібно суттєво реформувати всю систему управління освітою. Вона має стати цільовою, гнучкою, коли державою не так контролюється рівень, якість освіти (це краще зробити конкретне виробництво, ринок), як стимулюються прогресивні форми освіти (дистанційна, кореспондентська), впроваджуються новітні освітні технології, заохочуються інтеграційні процеси в освітянському просторі, великого значення надається підготовці наукових, педагогічних кадрів.

З огляду на означене можна певною мірою проілюструвати висловлені сентенції прикладами діяльності будь-якого з провідних недержавних вищих закладів освіти і, зокрема, найбільшого — Міжрегіональної Академії управління персоналом. Академія була створена 1989 року як вищий навчальний і науково-дослідний заклад, що розпочав професійно займатися проблемами менеджменту і бізнесу, тобто тими питаннями в освіті й управлінні, вирішення яких конче потребувало українське суспільство під час перебудови. І справді, за свою історію МАУП підготувала тисячі спеціалістів — економістів, менеджерів бізнесу і персоналу, юристів, психологів і соціологів, політологів. Важливо те, що за всіма спеціальностями в Академії були розроблені власні (відповідно до ліцензування та акредитації) навчальні план і програми, розроблено повне методичне забезпечення дисциплін, що викладаються. Так, що-

року в МАУП готують і видають у середньому 80 найменувань наукових посібників тиражем по 5—6 тисяч кожне видання. Видається щороку понад 200 різноманітних науково-методичних розробок і рекомендацій, які студенти отримують в рахунок їх плати за навчання.

У МАУП з самого початку її існування розроблялася і нині вдосконалюється багаторівнева система освіти, яку становлять: підготовче відділення, ліцей, технікум, інститути (нині їх п'ять), аспірантура, докторантура, доцентура. Окрім традиційних форм навчання широкого розвитку набули і нетрадиційні, але надто поширені у світі форми навчання — дистанційна, кореспондентська. Останні форми освіти дають чудову можливість, як зазначалося, навчатися без відриву від основної діяльності і тому дуже популярні, а з розвитком у МАУП мережі Інтернет набуватимуть ще більшого поширення.

Багато недержавних вузів України, в тому числі і МАУП, розвиваються як самостійні, що повністю себе забезпечують власними силами і можливостями. Так, у структурі МАУП діють окрім навчальних науково-методичний інститут, Кадрове агентство, Видавництво, Міжнародний бібліотечно-інформаційний, Комп'ютерний і Лінгвістичний центри, регіональні підрозділи як в Україні, так і за кордоном. Оскільки проблема працевлаштування є надто важливою в сучасній Україні, Кадрове агентство, зокрема, займається організацією стажувань, практики студентів, працевлаштуванням випускників Академії тощо.

У МАУП багато робиться з метою створення духовно-освітнього простору, який сприяв би кращому формуванню не просто фахівця відповідного профілю, а громадянина. Окрім багатогранної позанавчальної культурно-виховної роботи, яка власне починається з ритуалу вручення студентських документів, у МАУП створено Алею духовності, Сад семи чудес світу, Давньогрецький сквер, побудовано й освячено православному капличку, відкрито Сад України. Щотижня в Академії відбуваються зустрічі з видатними діячами науки і культури, літератури і мистецтва, організовуються екскурсії історичними місцями України, практикується обмін студентами з іншими країнами, зокрема з Польщею, Німеччиною

Таким чином, діяльність МАУП, багатьох авторитетних вищих закладів освіти недержавної форми власності засвідчує, що підготовка фахівців здійснюється на засадах інновацій, використання кращих на-

вчальних, освітніх технологій, а головне — з урахуванням основних державотворчих процесів, що відбуваються в сучасній Україні.

Однак відійдемо трохи від дискутування освітніх проблем, а торкнемося того, що найбільше хвилює нас, колишніх громадян СРСР, а нині — суверенної держави Україна: чому ж розпався СРСР як супердержава? Точок зору тут багато: і тоталітарна держава винувата, і бездарна КПРС, що припустилася помилок в управлінні державою, і корупція в органах влади, і... Причина ж розпаду величезної супердержави, на наш думку, куди глибша і складніша, про що ми майже не говоримо і чого не враховуємо. І значною мірою вона пов'язана, хоч як це парадоксально, саме з освітою. Історія людського розвитку десятками прикладів підтвердила те, що кожна держава як цілісне соціально-політичне утворення утримується і здатна утримуватися у стабільному стані, без глибоких криз, суперечностей і потрясінь лише до середнього, індустріального економічного розвитку. СРСР до цього етапу підійшов впритул і навіть здійснив (хоча в основному за рахунок села, людських ресурсів) індустріалізацію. А от наступний, вищий етап соціально-економічного розвитку, пов'язаний з принципово новими технологіями, інформаційними системами і засобами, системою навчання, професійної підготовки людей, організацією життя великого людського загалу стає можливим лише за якісно нової політичної, соціальної системи, а головне — за наявності докорінно нової системи освіти, управління суспільством на всіх його рівнях. На сто відсотків був правий один з класиків управлінської науки Пітер Друкер, зазначаючи, що “немає слабозвинених країн, а є слабокеровані”. А слабокеровані тому, що слабоосвічені. По-справжньому ми цього в Україні ще не усвідомили, але вже повною мірою відчуваємо і відчуватимемо щораз помітніше.

Щоб керувати на всіх рівнях у державі, треба знати, як це робиться і розуміти, що треба робити. Безпосередньо це пов'язано з освітою. Вихідною у вивченні її ролі, значення постає таке: не органи влади керують, не фірми і виробництва щось виробляють, а люди, що в них працюють. Отже, за всього значення економіки і політики, за усієї гостроти конкретних соціальних проблем нині насамперед слід подбати про реалізацію програми гуманістичного розвитку й управління суспільством, програми розвитку освіти і науки. Гуманітарна, соціальна сфери, основу яких саме і становить освіта, не повинні, як раніше, лише

обслуговувати економічну сферу. Якщо не зробити їх домінуючими, не змінити на краще психологію громадян, а найважливіше — не змінити стратегію розвитку держави, ми не досягнемо очікуваного соціально-економічного, політичного і духовного прогресу.

Ми ніколи не мали і поки що не маємо науково обґрунтованої стратегії управління суспільством саме тому, що не знаємо, як управляти основним капіталом — людьми. І сьогодні ще чимало “великих керівників” взагалі відкидають сам термін “управління людськими ресурсами”. Навіть у ВАК дехто вважає, що такої науки, як управління, мовляв, взагалі не існує, що вона штучна, надумана. Останніми роками керівництвом ВАК фактично не сприймаються дисертації з питань управління, паблік рилейшнз (зв'язки з громадськістю), технологій управління тощо. Проте така дивна ситуація довго існувати не зможе, і всі, хто закликає розглянути доцільність існування ВАК у його нинішньому стані, мають рацію.

Можна цілком погодитися і з точкою зору, що дотепер освіта в Україні розглядалася просто як галузь народного господарства або культури. Це велика помилка. Освіта — це спосіб, основна умова існування суспільства. Без освіти суспільство абсолютно неспроможне створити, освоїти засоби праці, забезпечити собі відповідне біологічне, духовне існування, діалектичну передачу досвіду життєдіяльності від покоління до покоління. Дуже сподіваємося, що прогресивний розвиток освіти в Україні сприятиме вже в найближчі роки підготовці управлінців-теоретиків, стратегів і управлінців-практиків, тих, хто здатний реалізовувати найсміливіші програми і проекти. Дуже сподіваємося... З часу проголошення незалежності України освіту і хотіли, і бажали зробити пріоритетною соціальною сферою і у фінансуванні, і в увазі з боку громадськості, однак ні за соціальним статусом, ні за фінансуванням, кадровим забезпеченням (аспірантура, докторантура) вона такою не стала і, на жаль, найближчим часом навряд чи стане. Добре вже те, що хоч у суспільній свідомості утвердилася думка, що держава фінансувати з бюджету освіту практично неспроможна (чи просто цього не робить), а тому багато в чому ця важлива соціальна система все більше переходить на самовиживання. До того ж сучасною освітою на рівні Міністерства освіти і науки України керують люди, які чудово розуміють: поки що це єдино правильний шлях забезпечити розвиток освіти. Якщо не буде

прийнято новий закон про вищу освіту, не буде розроблено прогресивніший порядок ліцензування, акредитації вузів, окремих спеціальностей, не будуть зняті існуючі дискредитаційні перешкоди між вузами різних форм власності, нарешті, не буде прийнято національну концепцію розвитку освіти — прогрес на освітянській ниві не буде забезпечено. Потрібні прогресивні спеціальності, кращі навчальні технології, Інтернет, урізноманітнення форми навчання, підвищення наукового потенціалу вузів. Побажання одне, щоб ті, хто звик працювати в освіті за старими мірками і стилем, не заважали, штучно не утримували монополію в освіті, як це роблять, зокрема, деякі економічні, юридичні вузи, котрі доводять, що нібито саме вони мають право на підготовку згаданих фахівців і ніхто інший. За таких обставин принципових змін мають набути закони України “Про освіту”, “Про вищу освіту” та ін.

У світі освіта переважно є платною, бізнесовою. Державна освіта — це можливість і право отримати кредит від держави на таку освіту з відповідним механізмом повернення цього кредиту як грошима, так (і це найголовніше) продуктивною працею у власних і водночас державних інтересах. Державна освіта фінансує підготовку фахівців для оборонних галузей, силових структур, державних установ. Відповідно до цього має принципово змінитися вся філософія освіти в Україні. Треба не так фінансувати освіту (це питання суто державного замовлення), як надати можливість вузам готувати і надавати освітні послуги всім, хто цього потребує.

Ринок освітніх послуг швидко розвивається, прогресує. Вищі освітні заклади мають стати як їх виробниками, так і продавцями. Тут серйозно постає питання інтелектуальної власності, інноваційної діяльності, яке треба розв'язувати на законодавчому рівні. Зрозуміло, що лише якість, затребуваність таких послуг визначатиме їх потребу, а не якість бюрократичні перешкоди.

Отже, за усіх перерахованих обставин потрібно усвідомити, що освіта в Україні не може бути унітарною, уніфікованою — з єдиними навчальними планами, програмами й викладачами. Тут вже дається взнаки архаїка підготовки наукових, викладацьких кадрів, спроба того ж ВАКУ привести всіх до умовних, штучних критеріїв, вимог, уніфікувати, а точніше зберегти радянську бюрократичну систему підготовки, захисту дисертацій, присудження наукових звань і ступенів. До цього

треба додати, що майже ніде у світі освіта і наука не поділені так штучно, як у нас. Якщо наукові школи, традиції не зосереджуватимуться переважно на вищому освітньому закладі, де готується фахівець, спеціаліст, прогресу в освіті очікувати даремно.

Державна наука — це наука фундаментальних, нових, високих технологій, технологічних процесів, а залишати в структурі держави (читай НАН України) науки гуманітарного, суспільного профілю навряд чи є раціональною потребою. Вони мають бути у вузі, де не лише готується спеціаліст, а й формується особистість, громадянин. Над цим є сенс поміркувати.

Підсумуємо викладене.

За всіх найрізноманітніших проблем реформування системи освіти в Україні вирішальне значення мають три: оволодіння і впровадження новітніх освітньо-навчальних технологій; підготовка нової генерації викладачів — усіх, хто навчає інших; перепідготовка і підвищення кваліфікації. Часто при цьому можна почути: готуємо багато юристів, менеджерів, спеціалістів з бухгалтерського обліку, аудиту тощо. Точка зору практично необґрунтована. По-перше, проблему кількості конкретних спеціалістів регулює ринок. Отже, проблема в якості фахівців. А по-друге, інтелекту надмір ніколи не буває. Треба враховувати і те, що є знання, які потрібні майже всім, хто працює. Скажімо, право. Чи може бути успішною будь-яка підприємницька діяльність без певних правових знань. Та й взагалі, у майбутньому, як демонструє світ, будемо мати не лише сімейного лікаря, а й сімейного юриста, психолога та ін. Інша справа — юристи вищої (магістерської) кваліфікації, ті, що призначаються, обираються на посади. Таких юристів потрібно справді готувати спеціально, як і потім відповідно їх використовувати.

Щодо вузівських кадрів, то питання стоїть просто й однозначно: старі або по-старому дібрані і підготовлені кадри ніколи не зможуть реалізувати нові ідеї, успішно йти новим курсом державотворення.

Природно, що останнім часом, розробляючи чи впроваджуючи програми у будь-якій сфері нашого життя, ми намагаємося приміряти до власної держави доктрини, програми, прийняті в інших країнах. Найчастіше посилаємося на досвід, практику Росії, Європи, в тому числі і в освіті. Це загалом добре. Однак лише почасти, бо просте копіювання програм, доктрин у системі розвитку тієї ж освіти, прийнятих, скажімо,

Росією, іншими країнами близького зарубіжжя, нічого, крім шкоди, не дасть. За будь-якого прогресу розвитку освіти в інших країнах, врахування технологій навчання маємо дбати про національну концепцію освіти. Саме національну, бо втратити столітні традиції, педагогічні надбання, напрацьований досвід було б алогічним: світова практика навчання, виховання, формування особистості значною мірою тримається саме на російській (СРСР), українській основі, і це загальновизнано.

Розв'язуючи проблеми освіти в Україні, потрібно вирішити три основні завдання.

По-перше, створити на основі успадкованої від СРСР, УРСР власної національної системи освіти.

По-друге, таку систему освіти потрібно побудувати відповідно до всіх сфер діяльності суспільства. Тобто освіта і діяльність, у щонайширшому розумінні цих понять, мають бути тісно взаємопов'язані.

І третє: вітчизняна система освіти має бути відповідно інтегрована у європейський та світовий простір з одночасним збереженням своїх національних ознак.

Усі три проблеми щонайтісніше пов'язані, взаємозалежні. Як діяти, яким шляхом іти?

Систему освіти нового ґатунку потрібно побудувати так, щоб вона була максимально індивідуалізованою. Саме це дасть можливість переорієнтувати навчання з простого отримання людиною знань на уміння практично їх використовувати, приймати відповідні і, головне, ефективні рішення. Для побудови майбутнього суспільства, що базується на ринкових відносинах, останнє має вирішальне значення. Вирішальне, бо нині не важко спостерігати практично пропоновану діяльність, а не професійну.

Окрім зазначеного, потрібні **безперервна система освіти, підвищення кваліфікації, перекваліфікація фахівців.**

Фактично нині в системі освіти, науки, як ми зазначали, працювати не вигідно, оскільки для такої праці немає будь-яких, у тому числі й матеріальних, стимулів. З огляду на це слід переглянути оплату праці вчителів, насамперед керівників освітніх закладів, класних керівників, класів, лабораторій, викладачів вузів. Необхідно також запровадити диференційовану заробітну плату для викладачів шкіл, вищих навчальних закладів після 10, 15, 20 і більше років праці.

Потребує радикальної зміни філософія освітньої праці, **адже освіта передбачає не так навіть професійну, фахову підготовку людини, як формування її свідомості**. Відтак варто дбати про зміну свідомості насамперед того, хто готується стати вчителем, викладачем, або вже займається такою діяльністю. По суті, вчитель, викладач вузу не може, як було колись, та й спостерігається значною мірою тепер, володіти лише репродукцією (передача знань), а повинен уміти працювати з молодим громадянином як вихователь, як людина, що сприяє формуванню особистості.

У кожній державі залежно від рівня її розвитку, ситуації дотримуються певних освітніх стандартів. Демократизація системи освіти зовсім не передбачає відмову від таких стандартів і нині. Навпаки. Їх не лише треба дотримуватись, а й уточнювати, визначати пріоритети, уникати спрощеного, дилетантського навчання молодих громадян.

Оскільки запит на освітні послуги нині дедалі більше визначається ринковими потребами, система освіти, особливо вищої, має ставити за мету підготовку спеціалістів достатньо широкого профілю, які спроможні знайти собі місце і плідно використати знання в найрізноманітніших галузях народного господарства як власної, так і інших країн. Але це вже питання технології, методики навчання, про що слід детальніше говорити окремо.

Включення в програми вузів нових спеціальностей і спеціалізацій, орієнтація на навчання спеціалістів з високою загальноосвітньою підготовкою, які водночас готові до неодноразової зміни вузької спеціалізації, перепідготовки — вкрай необхідний процес переходу від жорсткого спеціалізованого навчання, особливо у вищій школі, до більш гнучких моделей, які мають забезпечити, умовно кажучи, підготовку універсального фахівця. Цього потребує і досить гостра конкуренція на ринку освітніх послуг. **Саме конкуренція сприяє створенню та інтенсивному розвитку альтернативних педагогічних навчальних, інноваційних моделей навчальних закладів, спонукає до розробки і впровадження нових методик, до підготовки нових навчальних посібників**. До того ж нині є зовсім інші критерії, які приваблюють молодих людей до вступу в ті чи інші навчальні заклади. Це можливість отримати знання найвищого ґатунку, оволодіти іноземними мовами, дістати відповідні знання

комп'ютера, отримати можливість стажуватися за кордоном з набутих спеціальностей, які б можна було б використати не лише в межах власної держави, а й за її межами.

Державні вузи і вузи недержавної форми власності відтак практично цивілізовано конкурують і борються за одних і тих же потенційних студентів. **А тому не треба боятися, а справді знати реальний рейтинг, авторитет, популярність вищих навчальних закладів.** А тим більше, позбутися скептицизму і навіть неприйняття недержавної системи освіти, яке, на жаль, існує.

Ми вже зазначали, що говорити про зниження цінності вищої освіти України фактично немає підстав. Проте позначається об'єктивне розшарування суспільства з позицій формування соціальних груп, що мають різний стосунок до освіти. Спробуємо спрощено охарактеризувати ці соціальні групи. **Значна частина молодих людей намагається отримати вищу освіту у тій галузі, з тих спеціальностей, які, на їхню думку, дадуть можливість швидко і максимально забезпечити їхнє матеріальне становище.** Ця тенденція загрозлива насамперед для молодих людей, бо не просто дезорієнтує їх, а виводить на хибний шлях. Інша частина молоді отримує спеціальності, які реально потім залишаються незатребуваними на ринку праці, і тому таке навчання виявляється просто безперспективним. Врешті, є певна група молодих людей, що вдаються до термінового, короткострокового навчання за принципом — скоріше набути найпрестижнішої, на їхню думку, спеціальності. Тому не є дивним своєрідний бум різноманітних короткострокових курсів, які готують далеко не кваліфікованих, скажімо, бухгалтерів, секретарів, менеджерів, керівників організацій, фірм.

За роки незалежності в Україні, особливо у державних вузах, майже повністю зникла вечірня та скоротилася заочна форма навчання, що абсолютно не відповідає тенденціям поширення цих видів навчання у більшості розвинених країн світу.

З року в рік велика кількість фахівців повинна і з часом готуватиметься для держави, на її замовлення, за її підтримки саме в недержавній системі освіти. А відтак до неї має бути і відповідне ставлення.

Розглянуті питання вважаємо основними у майбутній роботі з реформування освіти в Україні на сучасному етапі нашого державотворення.

СОЦІОЛОГІЯ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Аналізувати означену проблему плідно можна лише тоді, коли усвідомлюється, що таке нація, враховуються основні її характеристики, риси національної психології людей.

Відомо багато визначень поняття “нація”. Наведемо ті з них, які, на наш погляд, найповніші.

На думку англійського дослідника **Г'ю Сетон-Ватсона, нація є спільнотою людей, члени якої пов'язані між собою почуттям солідарності, загальною культурою та національною свідомістю.**

Це, однак, досить узагальнене визначення поняття “нації”. Як приклад дещо деталізованого визначення можна навести точку зору **Е. Сміта. Він вважав, що нація — це певний колектив людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів.**

По-своєму визначав поняття нації, її роль і значення в житті суспільства, держави відомий російський філософ, економіст і історик **П. Струве. По-перше, він ніколи не розглядав державу як апарат насилля й утиску. По-друге, держава для нього завжди була організацією порядку, яка стоїть поза і над будь-яким класом, творчою культурною силою, основою якої і є національність. Звідси логічно П. Струве вважав, що нація завжди є культурною індивідуальністю, культурною спільністю у минулому, сьогоднішньому і майбутньому. Він першим виступав проти визначення характеристики націоналізму як національного егоїзму, самообмеження, завищених**

претензій на монополізм у суспільно політичному житті. Націоналізм П. Струве визначав винятково як почуття любові до свого народу, як вірність його національному духові. Виходячи з цього він і обґрунтовував національну ідею Росії як ідею соціального примирення влади і народу. Саме ця ідея, а не класова боротьба повинна була забезпечити прогресивний поступальний соціально-економічний розвиток Росії. Ідею примирення, на думку Струве, потрібно втілювати шляхом компромісу, який протистоїть відчуженню і примусу людини.

Досить цікавою стосовно визначення поняття “нація” є **точка зору українського дослідника В. Лісового, який стверджує, що для буття нації важлива не тільки, а часом і не стільки наявність певних особливостей у культурі чи політичній історії, скільки те, в чому самі люди вбачають свою особливість, свою відмінність від інших націй, народів.** Саме це самоусвідомлення має своїм важливим складником певні ціннісні орієнтації і волю, тобто передбачає діяльне утвердження людиною себе як колективної “особистості” [107, 594].

Тут ми логічно переходимо до **необхідності того, що нація повинна мати власну національну свідомість** як усвідомлення відповідної державно-політичної, громадсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самотності та неповторності. За іншим визначенням, національна свідомість — це “різновид свідомості соціальної спільноти, групи, що ґрунтується на уявленнях про соціальні цінності та норми, визначальні для зарахування особистості до тієї чи іншої нації, тобто до спільноти національної”.

З усіх визначень поняття “національна самосвідомість” найбільш ґрунтовним, осяжним, на наш погляд, є таке: **національна самосвідомість — це усвідомлення й ствердження представниками національної спільноти унікальності об’єктивних та суб’єктивних особливостей життєдіяльності нації як основи її єдності та реалізації спільних потреб та інтересів її представниками.**

Узагальнюючи більшість визначень поняття “нація”, в тому числі і словникові, сформулюємо його так: **нація (від лат. *natio* — плем’я, народ) — стійка спільність людей, яка історично склалася на основі єдності походження (спільність “крові”), культури, спільного проживання і комунікацій (економічних, політичних та ін.).**

У структурі нації вирізняють етнічні і соціальні компоненти.

Етнічні компоненти — це походження нації, її мова, культура.

Соціальні компоненти — це спільне економічне життя, розвинені комунікації і групова ідентифікація.

У політичному житті велике значення має психологія окремої особистості, нації, народу, суспільства (масова психологія).

Народ, нація не можуть успішно розбудувати власну державу, якщо вони повною мірою не уявляють, хто вони, звідки, який їх характер і удача. А тому й національна держава завжди будується такою, якою є її будівничий.

Найосяжнішою ознакою народу, нації є менталітет. За змістом — це психічний склад розуму, душевний склад, напрям і спосіб думок, особливості духовного світу, народу, нації. Власне, це те, що принципово відрізняє один народ від іншого, націю від інших націй.

Можна також говорити про менталітет етносу, класу, групи, індивіда. Інакше кажучи, є різні суб'єкти ментальності. Проте етичні її ознаки здебільшого одні й ті самі. Так, для українського народу завжди був характерний інтровертний менталітет із заглибленістю у свої власні справи і проблеми, тоді як для росіян, наприклад, характерний екстравертний менталітет — бажання постійно когось навертати у свою віру, кимсь керувати. Суттєве те, що українська ментальність порівняно з російською завжди була більш демократичною, діловою, проєвропейськи зорієнтованою.

Ментальність — це не лише відчуття і розуміння нацією своєї особливості, унікальності, а й визначення основних пріоритетів, інтересів власної нації, спрямованість до ідентифікації. При цьому основною умовою ідентичності є консенсус навколо базових цінностей, серед яких на перший план виступають людська гідність, рівність, солідарність, праця, власність, мир, природа.

Разом з тим ідентифікаційні процеси в Україні значно ускладнилися крахом колишнього вкрай заідеологізованого бачення світу та системи цінностей радянського минулого. Тож природно, що певна частина суспільства, частина загальнонаціональної політичної еліти далеко не повною мірою ототожнює себе із соціальною спільнотою та національними інтересами власної держави.

Менталітет — це насамперед своєрідні особливості психології народу, те, що відрізняє його від інших народів.

Психологія народу — одна з найскладніших проблем не лише суспільної науки, а й суспільного буття. Її досліджували В. Вундт, Г. Тард, Г. Лебон, М. Лацарус, Г. Штейнталь, М. Бердяєв, В. Бехтерєв, М. Михайловський та багато інших зарубіжних та вітчизняних вчених.

Російський психолог кінця XIX — початку XX ст. Д. Овсяніко-Куликовський, зокрема, вважав, що в національній психіці на перше місце виступають інтелектуальні особливості і що відмінності між націями треба шукати саме в психології мислення і розумової творчості.

Практично такі самі погляди щодо психології народу мали російські революціонери-демократи О. Герцен, В. Белінський, М. Добролюбов, М. Чернишевський, стверджуючи, що народи один від одного відрізняються своїми інтелектуальними, емоційними, вольовими рисами суспільної психології.

Очевидно, правильним також є твердження В. Бехтерева стосовно багатогранності психічного складу окремого народу, особливостей його емоційного стану, різного світосприймання тощо, що цілковито стосується, зокрема, і народу українського.

Кожен народ дуже своєрідний, неоднозначний у своїх реакціях, діях, вчинках, проявах. Про неоднозначність, суперечливість російського характеру зокрема говорили і писали Ф. Достоєвський, В. Соловйов, М. Бердяєв, М. Лоський, І. Ільїн та багато інших відомих вчених, громадських і політичних діячів.

Національні риси психіки народу, — на думку російського соціолога, філософа Б. Паригіна, — проявляються в особливостях будови, характеру, темпераменту, традиціях, звичаях і смаках людей. Структуру психічної будови, вважає він, можна розглядати і в плані визначення різної ролі і різних рівнів тих чи інших компонентів суспільної свідомості народу.

У кожній країні є, образно кажучи, **публіка і є народ, нація**. Перша скоріше видає себе за народ, за громадськість, прилаштовується під вигідні ідеї, йде за “потрібними” лідерами, піддає їм, їх підтримує. Вона надто далека від справжніх інтересів народу, нації, держави і здебільшого є статистом на масових зібраннях (пікети, страйки, мітинги, марші) і навіть під час виборчих кампаній.

Фундаментом суспільної будівлі — країни — є народ, нація. Вони є джерелом усього суцього в державі і поза її межами, оскільки мають такі непересічні риси, як цілісність життя, національну свідомість, справжній патріотизм, любов до Батьківщини. “Кожен народ, — писав В. Белінський, — відіграє у великій сім’ї людського роду особливу, призначену йому Всевишнім роль і вносить у загальну скарбницю... свою частку, свій внесок; кожний народ виражає собою одну яку-небудь сторону життя людства... Тільки йдучи різними шляхами, людство може досягти своєї єдиної мети; тільки

живучи своїм самотнім життям, кожен народ може принести своєї частку..." [69, 70]. Йдеться про ту неповторність, яку має і український народ. Втрата такої неповторності рівноцінна загибелі народу.

Нація є такою, якою є її історія.

Вона є творцем держави, яка є не просто об'єктивним результатом природного розвитку нації, а її безпосереднім продуктом її бажання, волі, творчої діяльності у відповідному спрямуванні.

Якою є держава, залежить від ідеї нації, від суспільної думки. Така думка постає не інакше як у формі **національної ідеї, ідеї державотворення**.

Національна ідея — основа творення національної держави, основа конструктивного духу народу, нації.

Право українців на своє національно-політичне самовизначення і на створення самостійної держави в етнічних межах України та спадкоємне право України на територіальну спадщину Київської Русі сформував і відстоював свого часу ще Б. Хмельницький.

Проблемою національної ідеї, створення української політичної нації переймалися і пізніше багато відомих діячів української науки, політики, культури, зокрема І. Франко, Леся Українка, В. Липинський, М. Костомаров та ін.

Держава, вважаю, наприклад, М. Костомаров, не повинна не лише змішувати себе з народом, але не ставити жоден народ вище інших, оскільки кожен народ є самотнім і неповторним, має однакові права на життя і розвиток. Оскільки Україна є багатонаціональним суспільством, наведена думка має суттєве значення й нині, на етапі творення самостійної, суверенної, соборної держави Україна.

Складність державотворчих процесів в Україні нині породжується далеко не проблемами економічного, суспільно-політичного чи іншого характеру. Все набагато глибше і набагато серйозніше. Суть у тому, що Україна має перейти від стану кількавікового бездержавного існування до розбудови самостійної незалежності держави. Докорінної модифікації потребують основоположні елементи, складові культурних основ життєдіяльності українського народу. Це складний і болючий процес, адже більшість громадян України донедавна були досить штучним, химерним утворенням — українським народом і власного соціального розвитку практично не мали. Тобто упродовж кількох століть українська нація існувала позадержавно, що суттєво вплинуло на психологію багатьох поколінь українства.

Представники різних наук, громадські, політичні діячі, еліта в Україні, а також інших країнах часто ведуть мову, дискутують про **формування** так званої “**політичної нації**”. Йдеться не просто про сповідування нацією, народом відповідної ідеології. “Політична нація — це спільнота, що певним способом виробила принципи, правила, процедури та ритуали розподілу влади, а проблема формування політичної нації є насамперед проблемою організації розподілу влади та владних повноважень між людьми на всіх рівнях суспільного життя” [194, 329].

Найімовірніше, під політичною нацією треба розуміти націю надзвичайно згуртовану, єдину у своїх думках і діях. Свого часу К. Юнг так говорив про єдність нації: це коли представникам однієї нації повинні снитися одні й ті самі сни. Очевидно, такою і має бути “нація політична”.

Призначення, майбутнє України, що народилася під знаком Венери, — вища космічна творчість. Україна ніколи не була обділена талантами, обдарованими людьми, які зажили слави насамперед власному народові, уславили Україну як у рідній стороні, так і за її межами. То чому ж сьогодні, маючи чудовий історичний шанс здобути нарешті власну державність, ми багато чого не спромоглися зробити, а дещо з позитиву і втратили? Однозначно відповісти на це запитання важко, і все ж, можна спробувати.

З проголошенням незалежності України утворилася унікальна ситуація, коли стало можливим говорити, аналізувати, враховувати не просто інтереси населення України як людей, що мешкають на окремій території у складі колишнього СРСР, а вже по-справжньому вести мову про національні інтереси. Тобто ті інтереси, носієм яких є вже не просто населення, велика кількість громадян, а велика і надто специфічна нація. Це досить важливий фактор.

Існує навіть таке явище, як **український фактор**. Це ступінь усвідомлення нацією, народом власної значущості, сили, ваги, потреби в тому, щоб з нами — українством — рахувалися інші народи, нації. Про нього писали не тільки десятки сучасних видатних науковців, громадських, політичних діячів, а й свого часу Т. Шевченко, І. Франко, В. Липинський, Г. Сковорода, П. Юркевич, Д. Бертянський, Т. Зіньківський, О. Чижевський та багато інших. У різних історичних ситуаціях цей український фактор виявлявся і виявляється по-різному. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття, наприклад, він переконливо заявив про себе, набирав сили,

і навіть демократія відроджувалася в Україні не інакше як національна, українська. У ті перші роки державотворення український фактор мав помітне романтичне забарвлення, вирізнявся ідеалізацією майбутнього процесу державотворення, а особливо внаслідок легалізації та утворення численних всеукраїнських організацій, таких як Народний Рух, Меморіал, Українська республіканська партія, Товариство української мови та ін. Однак природний процес визначення української нації поступово позбавлявся не лише романтизму, а й практично реальної потреби, необхідності з'ясувати, що, власне, нас в Україні має об'єднувати, якою повинна бути та консолідуюча сила, яку називають національною ідеєю.

Ми говоримо про український фактор так само, як відповідно можна говорити про німецький, угорський, вірменський, литовський, будь-який інший, де є своя історична, державотворча нація.

Наскільки суттєвим є фактор конкретного народу, пояснює такий факт.

Колишня Росія, СРСР як велетенська держава повинна була розпастися, втратити свою цілісність на тільки тому, що це була надто централізована, тоталітарна держава, позбавлена справжніх демократичних засад і традицій. Росія була за багатьох обставин штучним утворенням, в якому постійно суперечили один одному, а то й протистояли азійський і європейський елементи, де по-справжньому гуманістично не зреалізувалася та й не спроможна була зреалізуватися християнська ідея. По-іншому, проте, й бути не могло, оскільки в СРСР не було єдиної культури. Це був симбіоз культур багатьох народів, спільне життя яких на добровільних засадах об'єктивно виявилося неможливим. Врешті, це була держава (світ), де не був знайдений і не встановився свій своєрідний стиль культурної державності. Така державність трималася виключно на силі, пріоритеті монархової влади, більшовицькому тоталітаризмі і зовсім не на християнській духовності, високій культурі і моральності. Упродовж кількох століть тисячі видатних велетів духовності дбали в Росії і боролися, щоб утвердити таку духовність, так і не досягнувши мети у формі відповідного державотворення і влаштування суспільного життя. Це трагедія доль тисяч великих особистостей, мільйонів національно свідомих громадян.

Більшовицька ідеологія, як відомо, трималася на багатьох ілюзорних, удаваних, а то й просто штучно утворених і декларованих ідеях. Візьмемо для прикладу таке принципове явище, притаманне більшо-

вицько-комуністичній ідеології, як підміна понять, наповнення їх не-сумісними або й протилежними рисами і якостями. Так, ідеологія і реальна політична практика соціалізму і комунізму, за К. Марксом, В. Леніним, досить потужно експлуатувала ідею спільностей, колективізму, висуваючи на перший план як надто позитивне утворення трудовий та інші колективи. Особа, особистість з їхніми неповторними відмінностями, особливостями відсовувалися на другий план. А звідси — колективна відповідальність, колективна думка, колективна дія всупереч індивідуальній життєвій позиції і відповідальності особи, її державотворчої позиції.

Культ колективу як одна з важливих ознак “радянського способу життя” має певні позитивні ознаки, але куди більше негативу, оскільки він породжував дух утриманства, безвілля, нетерпимості до об’єктивно існуючої соціальної нерівності, пасивності, індивідуальної безвідповідальності.

Зародженню будь-якого народу як цілісності, єдності завжди передувала ідея морального характеру і змісту, оскільки й сама по собі ця моральна ідея народжувалася з утвердження, що саме людина вічна, що вона не просто земне єство, а вища, пов’язана з іншими світами і вічністю заданість. Без такої логіки поява народу видається неможливою, як неможливе й формування глибоких основ свідомості народу. Тобто народ не можна розглядати суто як якийсь штучне утворення, зібрання людей, котрі живуть на єдиній території, в межах єдиних кордонів у будь-якій державі - наприклад, американський народ. На відміну від останнього, скажімо, український, білоруський, польський та інший народ може бути таким, що живе і поза межами власної держави, однак настільки споріднений, духовною пуповиною пов’язаний з тими, хто живе в межах історичної держави, що його цілком закономірно можна вважати невіддільною часткою свого народу, що живе на території етнічної держави.

Досить поширеною є думка, що один і той самий народ може, за відповідних умов і обставин, запозичити, перейняти і засвоїти культуру іншого народу. Втім, це певною мірою спірна, неоднозначна думка, оскільки джерела, корінні основи культури існують в народі і залишаються з ним, допоки цей народ існує, попри будь-які історичні колізії і зміни. Відомий ідеолог всеслов’янства, представник російської реакційної думки М. Данилевський (1822–1885) писав: “Вихідні, що існують у народі одного культурно-історичного типу (які, за самобутнього розвитку, повинні дати найбагатші плоди), можуть бути ви-

кривлені, винищені, але не можуть бути замінені іншими вихідними, що є належністю іншого культурно-історичного типу, інакше, як із винищенням самого народу, тобто з оберненням його із самостійного історичного діяча в етнографічний матеріал, що має увійти до складу нової утворюваної народності” [69, 197]. Він мав на увазі, що з чужого досвіду конкретний народ може брати і використовувати лише те, що не є суто його внутрішнє, характерне, що відрізняється від інших людей і народів. Йдеться про внутрішній світ народу, його менталітет, його особливу культуру. Саме такі колізії і метаморфози притаманні українському народові.

Будь-яка **національна ідея**, тобто ідея конкретної нації, базується, має свої витoki у духовному змісті і багатстві цієї нації. Це все, що нагромаджено нацією за всі часи її існування, — звичаї, ритуали, традиції, культура тощо.

Досить часто, особливо на філософському рівні, духовність трактують саме як національну ідею і навпаки. Очевидно, це має під собою певну об'єктивну основу, оскільки зовнішній і внутрішній світ людини, нації, народу — то складна духовна субстанція, пізнаючи і усвідомлюючи суть якої, можна пізнати і суть, єство нації.

Кожна нація, на думку відомого українського філософа С. Кримського, — це історична особа. І все, що ми говоримо про особу, стосується й нації. Нація, як стверджує С. Кримський, повинна постійно звертатися до своєї самості, відновлювати її, здійснювати через врахування своєї історії, свого історичного досвіду шлях до самої себе. Саме в цьому духовність збігається з національною ідеєю. Зазначимо, що це особливо яскраво виявляється стосовно українського етносу, який має велику історію, що визначає його як специфічно український авторитет усього людства.

Не кожна ідея може оволодіти масами, заповнити їх свідомість і стати матеріальною силою, а саме та, що генетично, історично відображає оригінальний, неповторний шлях певної нації, відмінний від ідей інших націй і народів. Саме тому різні політичні сили у процесі діяльності і особливо політичної боротьби намагаються будь-що віднайти і запропонувати як визначальну, виокремлену ту ідею, комплекс цінностей, які знайшли б найбільший відгук у душі всієї нації, були сприйняті і підтримані усіма або принаймні більшістю.

Неважко помітити, що такі ідеї часто якщо не повторюються, то є дуже схожими, запозиченими в різних суб'єктів політичного

процесу. І це природно, бо те, що не сумісне зі свідомістю, психологією мас, нації, ніколи не буде ними сприйняте, підтримане, розвинене.

Національна ідея може і часто визначається як певна філософська сентенція загального існування і буття нації, народу. Так, Б. Гаєвський справедливо зазначає: “Українська національна ідея — це ідея загального дому, в якому живуть усі, хто вважає Україну своїм домом і підтверджує це своїм життям. Українська національна ідея — це ідея єдиної сім’ї, члени якої повністю поважають, люблять одне одного вже тому, що в них єдина трагічна історія, єдина доля, єдині радощі й печалі...” [43, 8]. Таку точку зору важко заперечувати.

Національну ідею значною мірою можна асоціювати і з “духом часу” (за Гегелем). Він пояснював феномен такого духу тим, що це: а) дух, який діє в усіх одиничних явищах певної епохи; б) сукупність ідей, характерних для певного періоду в історії. За Гегелем, дух часу є домінуючим духовним боком епохи. “Якщо будь-який бік виступає найбільш сильно, оволодіває масою, — писав він, — і торжествує над нею, так що при цьому протилежний бік відтісняється на задній план і затьмарюється, то така перевага називається духом часу, який визначає суть цього проміжку часу” [197, 147].

Проблема національної ідеї — це також проблема розвитку національної культури та геокультури нації.

У першому випадку розвиток української національної культури постає не лише в плані внутрішньої логіки такого розвитку, а й у її взаємодії з реальним етно-соціально-природним середовищем. Тобто нація відповідним способом вкорінюється на певній географічній території, яка водночас є і культурною територією.

У другому випадку йдеться про взаємозв’язок національної культури з усіма культурами, що її оточують. Це вже проблема геокультури нації, проблема включення нації у макрокультурний простір.

В обох випадках гостро постає питання збереження нацією своєї неповторності, особливостей, унікальності, того специфічного, що відрізняє її від інших націй.

Намагаючись пояснити суть національної ідеї, часто вживають і розкривають таке поняття, як **“національний дух” (дух народу)**. Це щось надіндивідуальне, що є спільним для представників одного народу. Феномен народного духу намагалися розкрити Гердер, Гегель, Савіньйо, Вундт та ін. Загалом такий дух є власне народною психологією, закоріненою в історії, традиціях, звичаях, культурі.

З духом народу тісно пов'язана (якщо певною мірою не ідентична йому) **психологія мас**. Це певне духовне життя людей, яке особливо помітно виявляється у масових суспільних явищах (виступи, демонстрації, протести, маніфестації, страйки, пікети), а також у діях, викликаних позасвідомим страхом (паніка, масовий психоз тощо).

За всіх розбіжностей поглядів на основні домінанти прогресивно-го суспільного розвитку сучасної людської спільноти переважає твердження, що це проблема формування, виховання і розвитку людських якостей. Без цього неможливий ні науково-технічний, ні соціальний прогрес. Згідно з твердженням відомого французького філософа, гуманіста А. Манро (можливо й дещо радикальним), ХХІ століття або буде століттям духовності, або ж його взагалі не буде. Звідси — пріоритет духовності, науки, освіти, соціалізації і самореалізації людини, який можливий знову ж таки за умови визначеності основної ідеї розвитку людської спільноти — національної ідеї.

Оскільки є нація, то є й ідея, яка існує як основа нації, її буття і розвитку. Якщо це так, то в багатьох, особливо пострадянських країнах, нині постає проблема зовсім не визначення суті, особливостей такої ідеї, а проблема того, щоб сповна усвідомити (“дозріти”), осягнути ту ідею як дороговказ у подальшому поступі нації, народу.

Національна ідея — явище не лише цілісне, а й інтегративне. Йому підпорядкована воля нації, усі сфери і форми її повсякденної діяльності. Така ідея постійно розвивається, зазнаючи не лише здобутків, а й втрат, оскільки і самій нації доводиться постійно коригувати своє життя у світі і “власній” домівці, адаптуватися до соціального оточення, вибирати найоптимальніші моделі існування. Та хоч би як змінювалася національна ідея (як і нація), вона залишається сталою у своїх наріжних ознаках, що можна образно назвати “національним духом”, національною самоідентифікацією народу.

У зв'язку з означенням цікавою видається думка українського дослідника Л. Токара, який стверджує, що національну ідею **не можна повністю ідентифікувати, поєднувати з ідеологією**. Національна ідея, на його думку, становить основу будови і розвитку нації, національної держави на весь відміряний природою час, тоді як ідеологія — це похідне, засіб моделювання основ політичної дії певного, конкретного покоління, держави у конкретно-історичному періоді. Це слушна думка, вона підтверджується всією генезою нації.

Кожен народ, а відтак і нація — неповторний, своєрідний, унікальний. Втім, очевидно, що національна ідея має орієнтувати окремих на-

род зовсім не на самоізоляцію, не на самовиокремлювання, певне вивищення (навіть за реальних соціально-економічних, духовних та інших досягнень), а навпаки, максимальний саморозвиток, піднесення нації має відбуватися в тісному поєднанні, співпраці з усім найпрогресивнішим оточенням, але за умови певного збереження своєї власної особливості і неповторності. Тільки природна розмаїтість людей, націй у світі може бути справжньою основою їх вкрай необхідної співдружності і співпраці в інтересах всяк суцього на Землі люду.

Якщо нація, народ, держава вибрали певну ідеологію державотворення, тоді неважко пояснити мету, стратегію, дії на шляху до досягнення ними окресленої мети.

Ідеологія державотворення — це дороговказ, проєкція в майбутнє, певна мета, ідеал, які зумовлюють сенс існування відповідного людського загалу.

Фактично обрана ідеологія державотворення має вийти, спроєктуватися на національну ідею як на практичне втілення такої ідеології у життя в процесі державотворення. **Обрана ідеологія державотворення у конкретному вигляді і є національною ідеєю** в її духовному визначенні і практичній реалізації.

Наголосимо, що кожен народ, нація має свою універсальну ідею, навколо якої єднаються всі. Ідею, яка активно пропагується як певна перевага над іншими народами, і навіть ідею, яка відкрито експлуатується. В американців — це ідея свободи. Англійці пишаються ідеєю, що біла людина є поширювачем здобутків цивілізації у світі. У німців — це ідея творчої, продуктивної, дисциплінованої праці, організованості. У більшості народів Кавказу така ідея продукується під гаслом побудови власного кавказького дому тощо. Без певної ідеї не існує жодна національна ідея.

Часто національні ідеї окремих народів значною мірою зумовлені, помітно позначені певними релігійними відтінками — здебільшого ісламізмом, християнством, католицизмом, іудаїзмом. Як бути Україні? Як найбільша у світі православна держава, Україна цілком природно може мати національну ідею, що базується на християнських засадах і чеснотах. Це утворює більш потужний психологічний посыл для нації, народу, робить їх динамічними і цілеспрямованішими. Отже, в державотворчій ідеї ми знову робимо великий акцент на аспектах моральності і духовності.

Досягти вкрай необхідної єдності навколо єдиної національної ідеї надто складно країнам багатонаціональним, з великою тери-

торією і різними умовами господарювання на них. Крім того, розбудувати власну державу може лише та нація, яка відповідно національно свідомо і згуртована. Тут жодні зовнішні чинники не можуть мати вирішального значення, в тому числі і вплив ззовні більш згуртованих і свідомих націй. В. Липинський у зв'язку з означеними особливостями писав: “Якби нас було не 40 мільйонів, а 1 мільйон, і якби ми жили у якихось пустинних горах, або болотах, а не на найкращій в Європі землі, то “діставши” відповідну суму франків, марок чи стерлінгів та трохи вже “готової” поліції, можна б було від біди завести у нас державний лад і порядок. Але маючи землю, за яку власне б'ються між собою ті зовнішні сили, яких для політичного визволення тієї землі ми хочемо вжити, і маючи замість свідомої, зорганізованої нації сорок мільйонів національно неусвідомлених, а помітно збаламучених різними демагогами, взаємно себе ненавидячих і ненавидячих усяку владу одиниць, розбитих зверху на сотні ворогуючих партій, а знизу на тисячі воюючих між собою “республік” — трудно допустити, щоби у сучасній виснаженій Європі знайшлася поза нами сила, яка б, всупереч нам самим, збудувала для нас на нашій землі державу і зорганізувала нас в модерну європейську націю. Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути” [74, 128].

Національна ідея по суті відтворює глибинний рівень національної свідомості, вона є і дедалі більше стає основою, базисом існування нації. Вона відображає також усю сукупність певних ціннісних орієнтацій нації, є своєрідним мисленням нації, її духовним станом. За визначенням О. Забужко, національна ідея — це своєрідний синтезований погляд на свою національну (етнічну) спільноту як на певну унікальну єдність, суб'єкт історичного процесу.

За багатьох обставин, і це природно, **національна ідея є прагненням нації до певного, майже ідеального влаштування свого життя в контексті життя інших народів і поміж них.** Тобто така ідея завжди спроектована, спрогнозована на майбутнє, вона має пріоритетний характер.

Національна ідея, як наголошувалося, виникає з виникненням держави і постійно розвивається, зберігає основоположні риси, властиві конкретній нації як неповторному соціальному утворенню.

На думку львівського політолога Ф. Медведя, **національна ідея є всеохопною** і означає державність, власновладність, суверенність і соборність. Її суть полягає у вираженні прагнень українського народу до

свободи, до завоювання економічної, політичної і культурної незалежності та до репрезентування себе самостійно у міжнародних зносинах.

Основний напрям розвитку нації, народу визначають відповіді на питання “хто ми”, “звідки ми”, “що нас об’єднує”. Маючи відповіді на ці питання, народ ідентифікує себе зі своїми пращурами у минулих поколіннях і відповідно проектує свій розвиток, самовдосконалення у майбутньому. Без такої ідентифікації важко розраховувати на поступальний розвиток нації, народу, держави шляхом збереження власної особливості, унікальності і напрацювання нових, ще прогресивніших якостей.

Національна особливість, етнічна відмінність відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні самосвідомості громадян, пошуку і визначенні свого місця, ролі, значення серед інших людей і народів, у спілкуванні з ними.

Людина постійно і обов’язково ідентифікує себе з народом, державою, іншими народами, врешті — з людством взагалі. За визначенням відомого українського соціолога М. Шульги, ідентичність — це “нерозривний зв’язок особи зі спільністю, отождолення людиною себе із певною спільною групою, вкорінену в духовному світі особи систему цінностей, ідеалів, норм відповідної спільності, що виявляється як стійке ядро” [207, 93].

Проблема ідентифікації нині є надзвичайно гострою для національних менших. Нині їх у світі налічується до 5 тисяч, з яких 573 проживають на територіях європейських держав і близько 200 на постраданському просторі.

Проблема етнічності надзвичайно гостро дається взнаки у зв’язку з глобалізаційними процесами, за невизначеності чітких взаємин окремих країн щодо території, релігійних відносин та ін., що нерідко призводить не просто до непорозумінь, конфліктів, а й воєнних сутичок та війн (Боснія, Косово, Східний Тимор, Чечня та ін.).

Здобувши незалежність, Україна опинилася перед надто складною проблемою самовизначення — у політичному, економічному, культурному аспектах. “Самовизначення України, — пише Л. Нагорна, — здійснювалося не на основі національно-етнічної, а на базі національно-державницької парадигми, яка, проте, мала виразні етнічні акценти” [120, 149]. Характерно, що ще в Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 р.) основний наголос робився на самовизначенні української нації, “здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення” розглядалося як основа державного суверенітету України.

Проблема національної ідентичності — одна з найважливіших складових розбудови самостійної держави, оскільки вона безпосередньо пов'язана з проблемою формування національної самосвідомості, чіткої громадянської позиції, тобто суто внутрішніх факторів державотворення. Тут доречно нагадати досить влучний вислів В. Липинського: “Хвороба недержавності має своє джерело не у причинах зовнішніх, — вона не травматичного походження, — а викликана причинами внутрішніми, органічними, без усунення яких ніякі найбільше сприяючі зовнішні умови, ніякі найвірніші союзники, ніякі найкращі зовнішні “орієнтації”, абсолютно нічого не допоможуть” [106, 4]. Щоб бути нацією, зазначав В. Липинський, треба хотіти нею бути, без такого хотіння націй не буває.

Шарлю де Голлю належить афоризм: ідеології тимчасові — нації вічні. “Якщо народ і нація, — стверджують М. Михальченко і З. Самчук, — завжди підмет, то національне самоусвідомлення (національна ідея) — безумовно присудок. Своєю дієвістю присудок національної ідеї забезпечує статус саме підмету, а не обставини міжнаціональної взаємодії” [118, 47].

Розглянемо особливості реалізації української національної ідеї нині.

Що ж таке українська національна ідея, у чому її унікальність, неповторність і чого нам бракує для використання її як консолідуючого фактора державотворення, формування української нації саме як політичної? Це питання залишається й нині складним і дискусійним.

І все-таки починати треба ідеології.

В Україні чимало політологів говорять про необхідність пошуку своєї ідеї **інтегративної ідеології** (термін М. Михальченка), яка була б спроможна забезпечити інтеграцію всього населення України в єдину націю.

Така інтегративна ідеологія конче необхідна для розробки та реалізації відповідної моделі суспільного розвитку і має пронизувати, об'єднувати всі сфери суспільства в одне єдине — загальнонаціональну державу.

Загалом історія людства знає чотири основні ідеологічні типи, що базуються на демократії, її принципах і засадах. Кожен з таких типів має свої домінуючі, стрижневі ознаки.

Лібералізм — цінності економіки, економічного розвитку з досить помітним втручанням у такий розвиток держави.

Соціалізм — примат ідеологічних, політичних цінностей.

Анархізм — заперечення існування держави.

Консерватизм — цінності сім'ї, нації, віри, власність.

Враховуючи вкрай необхідне поєднання в Україні власних національних історії, традицій, культурних здобутків з кращими зразками зарубіжної, зокрема європейської, демократії, можна вважати, що для прогресивного суспільного розвитку українського загалу найбільш прийнятними є консерватизм і деякою мірою лібералізм.

Консерватизм придатний для України, її модернізації ще й тому, що саме він дає змогу значною мірою врівноважити сильну владу з громадянським суспільством.

Як зазначалося, всі ідеологічні типи базуються на демократії, та не всяка демократія відповідає моделі консервативного суспільного розвитку України.

Якщо йти за визначенням (моделями) демократії, зробленим Ж. Ж. Руссо, то з-поміж чотирьох основних різновидів демократії — плебісцитарної (апелювання до найширших мас); ліберальної (опір на парламентській структурі); авторитарної (демократичний загальнонаціональний лідер); конституційної (верховенство закону, а не натовпу, маси) — Україні найбільш підходить саме остання.

Що ж стосується духовного змісту консерватизму, то однозначним видається примат національного над інтернаціональним. А це ще раз підтверджує викладені раніше сентенції щодо вирішальної ролі у процесі творення суверенної держави саме національної ідеї.

Українську національну ідею слід і можна розглядати як категорію історичну, філософську, політичну, етнічну тощо. Так, відомий український етнодержавознавець Ю. Римаренко проблему національної ідеї розглядає в трьох аспектах: як детермінанту національного поступу, реалізацію природного права народу на гідне існування і як основу національного розвитку [168, 15–19]. Безумовно, усі три складові важливі і маємо враховувати їх саме у тісному поєднанні.

Філософські ідеї українського національного державотворення беруть початок ще з Кирило-Мефодіївського братства. Вже тоді в їх основі були слов'янське братство та конструктивний націоналізм. Пізніше багатьма, навіть істинними патріотами України ці ідеї сприймалися і трактувалися значною мірою ізольовано, як крайнощі, а тривалий час і зовсім відкидалися марксистами-матеріалістами. І хоч вони не розвивалися на повну силу, але дуже допомагають нам формувати національну ідею сьогодні.

Зауважимо, що сформованої як цілісна ідея державотворення національної ідеї, на жаль, не існує. Кожне її трактування має позитив, але містить і певні хиби, спірні моменти. Не можна, зокрема, визнати цілком вдалим визначення суті національної ідеї, запропоноване і Президентом України Л. Кучмою. **“Національна ідея, — зазначав він, — це форма державного самоусвідомлення народу, показник того, як народ розуміє себе, своє місце і роль у світі.** Без свідомості народ, як і людина, нежиттєздатний. Але акт усвідомлення себе — самоідентифікація — починається з дотримання принципу неподільної історії, визнання усіх її сторінок” [99]. Отож складно пояснити, що таке “державне самоусвідомлення” або “принцип неподільності історії”. Ці та інші сентенції лише опосередковано стосуються проблеми “національна ідея” і потребують потужної аргументації і обґрунтування.

Національна ідея не є чимось надуманим, привнесеним у життя нації. Вона зароджується з моменту зародження нації, виходячи з її історичних потреб і тому не є і не може бути чимось статичним, незмінним. Зі зміною реальних потреб нації, її мети, завдань змінюється і національна ідея. Отож погодьмося, що національна ідея нині аж ніяк не може декларуватися, повторюватися, сприяти демократичним перетворенням в Україні у незмінному розумінні її суті нашими великими попередниками, навіть такими непересічними, як М. Костомаров, Т. Шевченко, Леся Українка, В. Липинський, М. Грушевський, Д. Донцов та ін. Як зазначав, зокрема, Д. Донцов, національна ідея своїми джерелами сягає природо-історичного бажання, прагнення української спільноти до відповідного політичного утвердження. Тобто це історико-колективне, духовне прагнення до ідентичності.

Мало того, сліпе відтворення, повторення національної ідеї не просто не відповідає часові, ситуації, а абсолютно не сприймається новими поколіннями, які живуть, діють, спілкуються з іншими націями й народами в зовсім інших умовах, аніж їхні великі пращури. То ж чи варто ображатися, коли нас звинувачують у “шароварщині”, сліпому наслідуванні традицій, ритуалів і звичаїв. У культурі маємо непоодинокі спроби спрощено повернути народ до традицій сивої давнини, що елементарно не сприймається, особливо молодим поколінням.

Однозначно, що **державотворчою національною ідеєю має бути ідея творення сучасної, цивілізаційної, стабільної держави, яка, не втрачаючи власних національних ознак, на рівних може увійти і вільно почуватися серед інших, насамперед європейських країн.**

Будь-який світ, країна, як уже зазначалося, не існує без певної ідеології. Ідеологія — то відповідна система цінностей, які сповідують, на яку орієнтуються, якої дотримуються всі (в ідеалі) громадяни, в усякому разі — більшість громадян певної країни.

Базовою суспільною (державною) цінністю як своєрідною ідеологією є та, що пов'язана з моделлю державно-суспільного устрою. Наприклад, відомий український філософ-культуролог М. Попович так ілюструє свою думку щодо базових цінностей. Західний світ, — зазначає він, — тримається на трьох китах: представницькій демократії, ринковій економіці, національній організації держави [76]. Інші світи, зрозуміло, тримаються на інших, іноді зовсім протилежних цінностях.

Безумовно, що **базовою цінністю українства, а відтак і основою нашої національної ідеї може бути не що інше, як національний інтерес**. Навіть за наявності різних, іноді надто гострих суперечностей між лівими і правими, більшістю та опозицією.

Національна ідея не може бути сталою, незмінною в сенсі не тільки її реального визначення, а й духовного вияву. Так, українська національна ідея в попередні роки виступала в “ідеалі здобуття політичної самостійності та власної державності”, вона (за визначенням В. Пасічника) базувалася на “незалежності від”, орієнтуючи народ на визволення з-під іноземного гніту, а не на “незалежності задля”, і в цьому великий сенс, особливості утвердження національної ідеї сьогодення.

З досягненням незалежності ідея “незалежності від” фактично реалізована. Тут не можна не згадати цікавого зауваження відомого політолога Ортеги-і-Гассета стосовно того, що на шляху до свободи, незалежності реалізація національної ідеї зовсім не припиняється. Вона існує і розвивається як складна морально-етична цінність, оскільки будь-який ідеал не має і не може мати певного кінцевого моменту свого існування.

Поява, існування, розвиток національної ідеї завжди тісно пов'язані, зумовлені високими духовно-інтимними почуттями громадян конкретної країни, хоча насправді національна ідея не може базуватися виключно на емоціях людей, особистостей. Іншими словами, національну ідею не можна, з одного боку, максимально “опредмечувати”, а з другого — міфологізувати.

Щодо суто української національної ідеї, то не варто забувати й про те, що: а) занепад нації (за Д. Донцовим) розпочинається із занепаду

її еліти; б) національна ідея фундаментально ґрунтується на засадах християнської духовності. Останнє має найбільш принципове значення, оскільки український народ — це переважно народ християнський, він завжди ідентифікував і ідентифікує себе не інакше, як християнську спільноту. Що ж до ролі еліти як мобілізуючої, об'єднуючої сили, то варто згадати твердження Л. Гумільова, який вважав, що народ завжди йде за такою елітою, яка сама вірить у проголошені ідеали, невідступно дотримується їх у своєму власному повсякденному житті. Масам завжди потрібен ідейний приклад кращих своїх представників. Без цього їх розвиток неможливий.

Українська національна ідея може певною мірою повторювати і навіть запозичувати окремі елементи ідей інших народів, однак ніколи не може сповна їх повторити. Тобто за своїм етико-гуманістичним змістом, спрямованістю українська національна ідея надто далека від таких ідей Росії, Західної Європи. І західний лібералізм, і західні моделі суспільного розвитку досить своєрідні, далекі від української, оскільки перші здебільшого будуються на охлократичному політичному режимі, на владі плутократів-олігархів, основна мета якої — приватні інтереси осіб, угруповань, а зовсім не націй чи народів. Якщо окремо розглядати глибинну сутність російської та української ідей, їх відмінності, то стає очевидним, що основу російської ідеї становить певна цілісна, нерозчленована, глобальна цілісність (імперія), а в українській домінують саме духовні, етико-моральні вартості нації, народу. Тобто в російській ідеї динамічною є держава, а в українській — людина. Ще В. Липинський застерігав, що будь-які спроби побудувати на українських землях російську державу нічого окрім хаосу не дадуть. На жаль, його прогноз багато в чому справдився.

Що ж до західного лібералізму, то він фактично відкидає, заперечує християнську етику, яка, власне, і становить етичну основу української національної ідеї. А тому і західний, і лібералізм взагалі не може бути основним стрижнем української національної ідеї.

Виходячи з обґрунтованого маємо обов'язково враховувати, що стратегія національного розвитку України нині як ніколи має бути спрямована на розбудову саме такої української національної держави, яка сповна втілювала б у життя етико-гуманістичний ідеал українського, а не будь-якого іншого народу. Отож реально постає потреба пошуку й узгодження того, що об'єднує всіх нас в Україні навіть за різних ідеологічних уподобань, пошуку національних інтересів. У цьому плані досить реальними є точки зору, що стрижнем національної ідеї,

національного інтересу є ідея національного державотворення — розбудови суверенної, соборної, демократичної держави.

На дванадцятому році існування самостійної України ми дедалі виразніше відчуваємо, розуміємо, що **відродження України можливе насамперед за рахунок власних економічних, духовних чинників, а не привнесених ззовні. І цілком природно, що українська національна ідея все відчутніше і виразніше використовується, більш-менш конкретизується відповідно до конкретного реального стану суспільного розвитку держави**, з урахуванням історичних джерел та основ такої ідеї.

До основних проблем формування національної ідеї на сучасному етапі державотворення в Україні належать:

- становлення національної ідеї як закономірності української еволюції, тобто поєднання духовності життя минулих століть українського народу із сучасним контекстом;
- орієнтація національної ідеї на процеси державотворення в Україні у тісному поєднанні з кращими надбаннями інших націй і народів;
- наявність власної методології (суми висхідних положень), основу яких становлять кращі надбання української філософії, історії, політології, економіки, культурології та інших суспільних наук.

Національна ідея базується на трьох основних принципах.

1. Історичному (споконвічні права на власну територію, на якій виник та існує український етнос).

2. Етнічний (виникнення і розвиток українського етносу і його переродження в націю).

3. Духовний (наявність культурних, соціальних та інших ознак, які притаманні лише цій нації).

На думку багатьох науковців, українська національна ідея — це певний комплекс вірувань, національного світобачення і розуміння, це своєрідний духовно-інтелектуальний потенціал нації, людини-державотворця і співгромадянина, яка, спираючись на минуле і пишаючись ним, а не докоряючи йому, має мобілізувати творчі сили на здобутки сучасні і майбутні, на творення українського народу як єдиної політико-етнічної спільноти, як цілісної одиниці світового співтовариства. Таке визначення поняття “українська національна ідея”, яке пропонує, зокрема, український вчений С. Вовканич, найвагоміше і має право на життя, особливо що стосується першої його частини. Друга ж частина — то проєкція національної ідеї на суспільне життя, суспільно-політичну діяльність особистості, окремо взятого громадянина і всієї нації, народу.

Зважаючи на тривалу неможливість українства розвиватися самостійно, втручання у цей процес інших країн, особливо Росії, ми й справді маємо нині своєрідну “розмиту національну свідомість”. Небезпідставно окремі фахівці вважають, що за десятиріччя комуністичним ідеологам вдалося привчити українців, і не лише їх, до думки, що українська національна ідея повністю і відчутно “замішана” на спотвореному націоналізмі, тобто, на винятково негативному розумінні суті націоналізму.

У ситуації, що склалася в Україні, коли багато людей втратили не лише національні, а й духовні, культурні орієнтири, коли оточення виявилось для них маловідомим, незрозумілим, кожен громадянин, а відтак і всі нації, народи шукають певні культурні моделі, ідеологічні схеми, які дали б змогу зробити оточення кращим, зручним для життя. У такому становищі **просте повернення до своєї історії, її пізнання, оволодіння досягненнями не лише національної, а й світової культури не сприяє необхідній і об’єктивній ідентифікації українця.** Реальною потребою для того, аби так сталося, є національна ідея, за наявності якої процес ідентифікації, самоусвідомлення людиною власного ества та її покликання активізується, унаочнюється, стає очікуваною реальністю.

Національна ідея в жодному разі не має на меті утворення, досягнення умовної, штучної єдності, якої дехто прагне. **Нація, де кожен громадянин відчуває себе вільним, самостійним, — не гурт випадкових людей, а єдність духовно близьких, споріднених ідеями і прагненнями особистостей.**

Ми в Україні досі не усвідомлюємо до кінця недавньої трагедії — розпаду СРСР. Загинув не просто СРСР. Загинула радянська моностилістична культура, що десятиліттями формувала штучний, далекий від реального образ світу. Це призвело до масової дезорієнтації людей, втрати ними відповідної національної ідентифікації як на груповому, так і на індивідуальному рівні. Для українського етносу, нації це надто складна, майже трагедійна ситуація, адже **століттями осердям національної ідеї українця було бажання насамперед мати власну національну державу.** І нині це бажання треба не так відродити, як сформувати у свідомості кожного громадянина. Оптимізму додає хіба що думка Л. Гумільова стосовно того, що **українська нація — не просто давня нація складної й трагічної долі, вона водночас і молода пасіонарна нація, яка має великий сукупний інтелект і здатна відіграти досить важливу роль у прогресивному розвитку людства.**

Українська нація завдяки кращим своїм носіям має не просто утверджувати свою давність, сутнісні риси й особливості, вивищуватися над іншими, а консолідуватися, об'єднуватися з іншими націями, які проживають на території України, задля єдиної мети — побудови власної, справді демократичної, правової, суверенної держави. І це тому, що основним вектором національної ідеї завжди було формування, становлення демократичного, громадянського суспільства, а шлях для досягнення цієї мети — сприяння формуванню суспільної злагоди.

Загальні обриси української національної ідеї сьогодення закріпила Конституція України. Однак без національної єдності, самосвідомості громадян, їхньої спрямованості та ініціативи в розбудові української державності максимально матеріалізувати національну ідею надто проблематично.

Національна ідея тому і є національною, що має відображати загальний інтерес, потреби всієї нації, а в такій багатонаціональній державі, як Україна, йдеться про інтереси всіх етносів, які мають вільно розвиватися й самореалізовуватися. Кожному етносу притаманна власна національна ідея, і в ідеалі, не полишаючи її, він повинен жити й діяти узгоджено з усіма етносами, які є в суспільстві. Власне, будь-який етнос об'єктивно змушений рахуватися з інтересами інших, а понад усе з тим інтегрованим, чим якраз і є українська національна ідея.

Зазначимо, що національна ідея аж ніяк не може бути окремою думкою, поглядом, якого дотримуються всі. Це система поглядів, ідей щодо комплексу питань, які стосуються існування суспільства, нації, усього народу, який живе в країні. Отже, за змістом національна ідея, особливо українська, - явище багатоскладове, поліетнічне, її не можна розуміти суто в етнонаціональному, вузькому плані.

І все ж таки **національна ідея має бути єдиною, визнаною, усвідомленою всім народом, окремими етносами завдяки і через власну культуру**.

І навіть попри те, що упродовж кількох століть суть української національної ідеї змінювалась, є підстави стверджувати: вона все ж таки мала і нині має певний стрижень, об'єднуюче начало. Завжди це було пов'язано з прагненням української нації мати власну державу. Та ось парадокс: формальне проголошення держави власне відбулося в новій Україні 1991 року з прийняттям Верховною Радою “Акта проголошення незалежності України”. Звернімо увагу на те, що вже

в цьому доленосному документі було записано: “продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні” та зазначено, що проголошується “незалежність України та створення самостійної Української держави — України”. Отже, прийняття Акта не було початком творення національної ідеї, з певної нульової позначки, хоча її основою якраз і було споконвічне прагнення мати власну національну державу.

Прийняття Декларації прав національностей, закону про національні меншини, постанов Верховної Ради України про державний прапор, герб, гімн України та інших актів було важливим кроком до якісного наповнення суті національної ідеї, але вони більшою мірою закріплювали хоч і обов'язкові, та все ж формальні ознаки української державності. Попереду було і є не просто формальне творення самостійної, демократичної держави, а формування політичної нації. Це складний і довготривалий процес, основу якого становить свідомість людини, нації, народу.

А поки що “сама нація ще не усвідомила себе нацією, не піднялася з колін, не згуртувалася, щоб розбудувати державу”. З таким твердженням першого всенародно обраного Президента України Л. Кравчука аж ніяк не можна не погодитися, як і з численними і неоднозначними думками стосовно того, що нині, мовляв, національна ідея набула економічного характеру: станемо економічно сильнішими — матимемо і національну державу. Це своєрідні думки-пастки, бо не можна національну ідею фетишизувати, штучно матеріалізувати. Поки налагодимо економіку, станемо заможними, то втратимо або маємо загрозу втратити інтелектуальну базу, національну еліту тощо.

Отже, відправними у формуванні національної ідеї, адекватної викликам часу, нації, були і лишаються наука та знання. Щоб бути багатим, заможним, зовсім не треба бути свідомим, мати чітку громадянську свідомість. У світі тисячі багатих людей, які ніколи не замислювалися і не будуть замислюватися над тим, хто вони, якої нації, якого роду й племені. Здебільшого це люди, які ніколи не почували себе маленькою частинкою нації, народу та етносу.

Безумовно, і нам в Україні треба стати багатими, сильними, але не від кількості багатих залежить багатство держави. Справжнє багатство національної держави (а цим Україна відрізняється від високорозвинених країн) — у духовній єдності, згуртованості всіх громадян навколо єдиної ідеї.

Єдність — не суцільний “одобрямс”, не сліпе наслідування інших. **Єдність** — це вміння свідомо узгоджувати свої дії з діями інших, навіть за об’єктивно існуючих відмінностей.

Прогресивний розвиток і конструктивна сила української національної ідеї значною мірою залежать від розуміння сутності нашої нації, національного потенціалу.

Українство має сьогодні, як не кожна нація, свої чітко виражені відмінності — етнічні, культурні, історичні, духовні, щоб продуктивно діяти, стверджувати себе, обстоювати власні національні інтереси, мати певні групові почуття, лояльність і неупередженість до інших великих спільнот, а також забезпечувати всім людям фактично рівні громадянські права, згуртовувати у спільній праці навколо єдиної мети. Тут якраз і йдеться про створення міцної, сильної, квітучої та демократичної країни, що й проголошено Конституцією України.

“Політична нація, — пише відомий український етнополітолог О. Картунов, — то не просто населення якоїсь країни і не просте співгромадянство, а дійсно спільнота, об’єднана (часто, але не завжди) спільною мовою, спільними символами, спільною лояльністю до держави та її законів, спільною волею, спільними інтересами, спільними надіями на майбутнє тощо” [88, 135].

Глибоко досліджуючи феномен української національної ідеї, український політолог І. Кресіна не без підстав стверджує й те, що “національна ідея уособлює стихійний, навіть інстинктивний процес боротьби українства за забезпечення своєї етнічної самобутності, яку воно вело впродовж багатьох століть” [95, 244]. Однак треба мати на увазі, що з часом таку самобутність дедалі важче зберігати, а надто відроджувати, тим більше, якщо фактичної зовнішньої загрози державному суверенітету (як нині в Україні) не існує. Розглядаючи національну ідею як явище рухливе, певною мірою мінливе, І. Кресіна дає таке філософське її визначення: “Національна ідея на відміну від політичної мрії — політичний проєкт майбутнього нації, імператив її свідомості й чину, смисложиттєвий чинник національного розвою” [95, 327]. Досить вдале визначення і влучне.

Маємо пам’ятати, що українська нація, як наголошувалося, дуже своєрідна, не схожа на інші нації. За своїм психологічним складом українці справді є народом західного, європейського типу, тоді як росіяни, колишні наші “старші брати”, — східного, азійського типу.

Зазначимо й те, що **тривала відсутність власної державності, боротьба за неї спричинили комплекс національної меншовартості ук-**

раїнців. Це позначилося й на національній ідеї українців, специфіка якої, на думку В. Кизима, полягає в тому, що це ідея не так “незалежності для”, як “незалежності від”, тобто це ідея не творчості, а ідея свободи, яку досить часто розуміють як стихію вільності і руйнування. Така ситуація добре зрозуміла, як і те, що політична культура поневоленої нації взагалі має помітні ознаки конформізму, коли певною мірою забуваються власні культура, мова, традиції, звичаї і навіть символи. То чи варто дивуватися тому, що ми маємо багато “російського” елемента не лише в побуті, а й у свідомості людей, так само, як і польського, угорського та іншого, бо панування або навіть спроба панувати в Україні будь-якої іншої держави безслідно не зникають і по суті розпшматовують свідомість нації, народу ще й територіально.

Українцями не народжуються, як і німцями або французами. Національність не є біологічно спадковою. Двоє людей належать до однієї нації, якщо, і тільки якщо, їх об'єднує єдина культура, моральність, дух, які своєю чергою **розуміються** як система ідей, умовних позначень, зв'язків, способів поведінки і спілкування. Таку думку, зокрема, висловлював Е. Геллер.

Згрупована національна ідея і є системою ідей, що складається з певних ціннісних орієнтацій, норм моралі та поведінки.

Національній ідеї немає без глибокого усвідомлення жити і діяти саме в такий спосіб, а не інакше. Вона не може бути штучною, формальною і водночас автоматично не сприймається і не може сприйматися особою.

Коли ми говоримо про національну ідею, то маємо пам'ятати, що **найскладнішим** у цьому контексті є питання **взаємин нації і держави.**

Точок зору стосовно того, що виникає спочатку — нація чи держава, що важливіше для суспільно-історичного розвитку надто багато, починаючи з твердження І. Бочковського (1918 рік, книга “Національна справа”), що нація і держава, мовляв, просто ненавидять одна одну.

Не вдаючись у глибокий розгляд означеної проблеми, нагадаємо лише найпринциповіше. **Є держави, які виникли задовго до появи націй, але є і нації, які існували раніше, ніж з'явилися держави. Отже, нація може існувати без держави — і навпаки.** Не пам'ятати про це — означає ідеалізувати або націю, або державу.

Нація може бути більшістю в державі, а може бути і об'єктивною меншістю, однак вона не перестає бути нацією.

Нація може бути й існувати не лише у своїй державі, а й розділеною, розпорошеною по інших державах, не перестаючи, проте, бути

нацією. Якщо держава, скажімо, немислима без території (винятком є хіба що Палестина), то нація цілком може існувати без неї (радянські німці, євреї — до створення держави, цигани...).

Суб'єктами права у державі є і нація, і держава. Перелік питань, суперечностей можна продовжувати. Проте за своїми функціями держава “багатша” і “сильніша” хоча б тому, що має більші порівняно з нацією права, механізми відстоювання таких прав. Саме тому вона володіє, наприклад, правом репрезентувати все суспільство всередині країни і водночас поза її кордонами, здійснювати суд, видавати закони та інші нормативні акти, дбати про безпеку країни. Всього цього фактично не має можливості робити, обстоювати нація, що врешті і є важливим джерелом суперечностей між нацією і державою.

Іноді нація може на певний час стати пануючою, культурною, як це було зокрема у державах фашистського типу. У країнах тоталітарного характеру і режимів, навпаки, культ партії, її ідеології відсуває нації і національні інтереси на другий план, принижує їх роль і становище.

Непоодинокі випадки, коли у багатонаціональних державах нації не лише конфліктують, а й ведуть відкриту і досить гостру боротьбу між собою. Більш-менш гармонійні відносини між націями, як, наприклад, у Швейцарії, існують досить рідко, особливо в країнах слаборозвинених.

У багатонаціональних державах досить часто основна боротьба між націями ведеться не на ґрунті того, якою має бути держава, а у якої нації повинно бути більше влади, повноважень, прав.

Феномен взаємовідносин української нації і держави дуже своєрідний. Український народ, нація століттями не мали власної державності, хоча їхні спроби утворити таку державність були неодноразовими і надто кривавими. Державницький інстинкт українства тривалий час тримався на національній мові, культурі, традиціях, волелюбстві, і навіть романтиці. Кращі риси української нації не змогли знищити ні сила, ні підступні дії інших народів, особливо у XVII–XVIII ст., за роки московського царату і пізніше, навіть у XX ст. Державницький інстинкт завжди був властивий українству і відтепер маємо нарешті його практичне втілення. І хоча це складний і суперечливий процес, але він невпинно триває.

Складними і неоднозначними є також питання національної психології у контексті національної ідеї та практичної реалізації національного потенціалу народу.

Спочатку про національну психологію.

З виникненням націй формується національна психологія як складова гуманітарного знання, що вивчає психологічні особливості народів саме на етапі виникнення націй.

Зрозуміти, усвідомити особливості національної психології можна лише тоді, коли добре відомі особливості формування конкретної нації. Річ у тім, що спільного походження, мови, побуту чи культури недостатньо для того, щоб перетворити народ на націю. Для цього потрібні самосвідомість, усвідомлення спільної культурної, політичної мети, щось подібне до спільної релігійної віри. Більшість дослідників цієї проблеми, зокрема І. Кресіна, справедливо зазначають, що домінуючим націотворчим чинником є саме національна ідея [95, 238]. Це твердження цілковито логічне й доказове.

Як бачимо, **нація, як і національні почуття, не є чимось природним, даним від народження**. Так само, як любов до свого міста чи села, до Батьківщини загалом ще не є ознакою національної свідомості. Нація з'являється тоді, коли у людини, народу викристалізовується національна свідомість.

Національну психологію не слід плутати з етнічною психологією, яка сформувалася значно раніше, ще за часів античності. Національна психологія як самостійна галузь знань має складнішу структуру, оперує такими категоріями, як “національний характер”, “національна свідомість”, “національна самосвідомість” (які не властиві етнічній психології).

Основним елементом у структурі національної психології є **національний характер** як своєрідне, специфічне поєднання загальнолюдських рис, конкретних історичних та соціально-економічних умов буття нації. Він проявляється в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах.

Риси національного характеру формуються під впливом соціально-економічних, історичних і географічних факторів. Ці риси змінюються повільно, оскільки багато з них є досить консервативними або й такими, що штучно приписуються певній нації, використовуються для протиставлення її іншим націям, характеризуються необ'єктивно. Скажімо, працелюбність, хоробрість, волелюбність тощо видаються більш характерними, помітними рисами одного народу, ніж іншого. Іноді окремій нації приписують риси, які фактично є загальнолюдськими і тому гіперболізувати і виокремлювати їх на догоду будь-кому також неприпустимо.

Сутність національного характеру народу, нації розкривається в їх культурі, звичаях, традиціях, обрядах.

Тепер стосовно нашого національного потенціалу, який ми досить часто не розуміємо і недооцінюємо. Він є, і він великий. На думку Ю. Саєнка, цей потенціал має такі складові:

- національно-вольовий потенціал, дух народу — всепроникна, трансцендентна, трансперсональна енергія прагнення до життя: вміння ставити завдання, знаходити методи й механізми їх вирішення, доводити намічене до конкретного результату тощо;
- морально-етичний потенціал, душа народу — етико-естетична енергетика, спрямованість якої виражена за віссю “добро — зло”;
- інтелектуальний потенціал — сума знань і досвіду щодо технологій політичної, соціальної, економічної, інженерно-технічної й екологічної життєдіяльності народу;
- матеріально-трудова потенціал — ресурси трудові, техніко-технологічні, природні.

Не випадково матеріально-трудова потенціал, ресурси названо останніми, бо, як свідчить реальна життєва практика, нині справжнього прогресу досягли країни, які, навіть і не маючи таких ресурсів, забезпечили розквіт інтелекту своєї нації, народу завдяки розвитку освіти, науки, поставили з мету дати високу освіту і професійну підготовку більшості продуктивного населення.

У ситуації, що склалася в Україні, треба насправді говорити не про націю взагалі, а про політичну націю, про те, що в основу національної ідеї покладено національний інтерес. А відтак внутрішня і зовнішня політика України має базуватися на національних і національно-державних інтересах, виходити саме з них.

У широкому розумінні українська нація — це відкрита поліетнічна спільнота. Вона історично склалася на території України, усвідомлює себе українським народом, а її члени вважають себе громадянами України. Саме тому і є підстави вважати українську націю політичною нацією. А якщо це так, то така нація має нести подвійну соціальну відповідальність: з одного боку, за згуртування всього народу на ґрунті розбудови державності, а з іншого — за реалізацію національного інтересу, що передбачає зміцнення економічної могутності держави, розвиток національної культури, мови, підтримку на належному рівні національної свідомості громадян, формування національного буття спільноти. У такій постановці питання маємо говорити про націю-державу як суб'єкт міжнародних права і відносин (Ф. Медвідь).

Багато авторів вважають, що національна ідея має бути чітко визначеною, державницькою. Однак у цьому разі, особливо в не-

стабільних державах, виникає проблема державної монополії на таку ідею. Держава, не маючи або й усуваючи певних політичних конкурентів, у ситуації, що нагадує українську, часто нав'язує своє розуміння суті національних інтересів, національної ідеї. І це тоді, коли такі інтереси визначаються виключно об'єктивними процесами, що відбуваються в державі. Вони не можуть трактуватися інакше, зокрема й у разі зміни великих державних, посадових, політичних осіб.

Для нестабільних суспільств характерна надмірна ідеалізація суті національних процесів. Не варто поринати в ринковий фундаменталізм, вважати, що ринок, ринкові реформи є панацеєю від усіх бід, забувати про шкідливість втрати вкрай необхідних регуляторних можливостей впливу на суспільство, на його функціонування.

Крім того, не варто забувати й про те, що національні процеси не повинні суперечити інтернаціональним, інтеграційним, так званим глобальним. Вони обов'язково, за пріоритетності національних, мають узгоджуватися.

Політична нація є спільнотою, яка в певний спосіб сформувала принципи, правила, процедури та ритуали розподілу влади, а проблема формування політичної нації насамперед і є проблемою організації розподілу влади та владних повноважень між людьми на всіх рівнях суспільного життя [194, 329]. Водночас за роки незалежності України в політичному плані саме проблема влади, її розподілу була і залишається в Україні не вирішеною, що часто призводить до надто гострої боротьби в найвищих ешелонах влади.

Ми, українці, маємо всі підстави відтворити та утвердити себе не просто як політичну націю, а й як ідеальну політичну націю, оскільки для цього потрібно — і є можливості — стати спільнотою, яка: а) має певні характерні риси, що чітко відрізняють її від інших; б) вільна від будь-якого зовнішнього контролю і досить сильна, щоб забезпечувати власну свободу.

Можливо, декому таке здається парадоксом, але в Україні власне влада й держава, якої так прагнули мільйони українців, по-справжньому ніколи не пошановувалися. Передусім це зумовлено складними процесами взаємовідносин держави і нації.

Відомий український етнополітолог В. Старосольський, зокрема, зазначає, чому нація не лише історично увійшла у відносини з державою, “але по своїй суті вона мусить “займати становище” супроти держави та навпаки”. На його думку, націю і державу характеризує

“універсальність” інтересів, в яких перша є центром, а друга — засобом для їх задоволення. Будучи найширшим центром інтересів, нація мусить для задоволення їх заволодіти наймогутнішим історично да-ним суспільним механізмом, себто державою.

Зазначимо, **державна також існує заради реалізації певної основоположної мети. Власне для цього вона й утворюється, а саме задля втілення в життя ідей, мети домінуючої нації.** Для таких держав, як Україна, це — втілення національної ідеї. Саме держава в наших умовах має сприяти національному згуртуванню й відповідній інститу-алізації нації, не замінюючи її і не спростовуючи.

Хоч як це парадоксально, але в Україні й українці ніколи, як ми зазначали, владу особливо не пошановували, і не тому, що не було авторитетних можновладців національної еліти чи помітних політико-державних лідерів. Народ розумів, що влада його не захистить, не відстоїть. Може тому і донині ми живемо без відповідної поваги і до духовної, і до земної влади, зрідка просто засвідчуючи, і не більше, що ми шануємо і ту й ту. Ми мусимо й сьогодні виховувати, особливо в молодих людей, повагу до власної влади, усіяко підвищувати її авторитет, спонукати до праці в інтересах народу, а не безпідставно ганьбити владу, доводячи її некомпетентність, нікчемність тощо. Інакше і нинішня влада просто не вистоїть, як не вистояли колись УНР і ЗУНР.

Варто побіжно зазначити, що в Україні досить довго — і сьогодні також — домінує психологія малоімущих. Багатих, заможних в Україні ніколи не поважали, як часто не поважали і владу, і працедавців, і громадські організації. Власне — це феномен пострадянської доби, який присутній і сьогодні в моделях життя типу: “Хапай і біжи!”, “Живи цією миттю”, “Здохла в Івана корова, нехай ще й хата згорить!” та ін. Саме тому потрібно забезпечити динамічний розвиток гуманітарної сфери, тобто основні капіталовкладення і сили мають спрямовуватися на розвиток людини, а саме — в науку, освіту, культуру, нові технології. Без цього неможливо сформувати й виховати громадянина, особистість, відповідальну не лише за себе, а й за державу, в якій вона живе. Можна погодитися з науковцями, які стверджують, що в Україні має з’явитися свій повноцінний гуманітарно-інформаційний сектор економіки, що забезпечить оновлення гуманітарної політики взагалі.

Зазначалося, що в Україні еліти, інтелектуалів ніколи не бракувало. Проте на початку 90-х український інтелектуал, як неодноразово наголошував український політолог В. Полохало, з одного боку, опи-

нився в ситуації без звичних та обов'язкових “правил гри”, а з другого — його соціальний і матеріальний статус різко знизився. Водночас перед ним відкрилися нечувані можливості для індивідуального успіху, самореалізації, а для декого — й збагачення. Якщо стисло окреслити основні ціннісні установки українських інтелектуалів — то це асоціальний індивідуалізм. Саме це обмежує їхній вплив (та вони й не прагнуть його) на формування громадянського суспільства. Надто слушна думка, що значною мірою характеризує практично всю українську еліту. На нинішньому складному, надто суперечливому та переломному етапі державотворення, наголосимо ще раз, **національна ідея в Україні об'єктивно повинна мати державницький характер**, оскільки насамперед держава має захищати й забезпечувати максимальну реалізацію інтересів усіх етносів, особливо національних меншин. Її завдання — не допустити розбрату, шовінізму, потурання інтересам найменшої соціальної групи в суспільстві. Іншими словами, держава повинна закріпити у своїх основних документах, насамперед у Конституції, законах основні положення національної ідеї, отримані в результаті загальнонаціональних референдумів, опитувань громадської думки, відкритих демократичних дискусій тощо.

Громадськість небезпідставно вже упродовж більш як десяти років очікує від органів влади держави — президента, уряду, Верховної Ради — обґрунтованої стратегії розвитку суспільства, чіткого визначення курсу щодо бажаного майбутнього, через те що цілі та перспективи розвитку України залишаються не досить чіткими. Бракує науково обґрунтованої програми соціально-політичного розвитку з визначенням пріоритетних, сьогоденних і перспективних проблем та питань. Коли державотворчі процеси розвиваються за методом “спроб і помилок”, бажаного результату досягти дуже складно.

Наголошуючи, що **національна ідея значною мірою зумовлена саме національним інтересом**, не забуваймо, що для більшості українців нині — це національне виживання. І хоча певною мірою національний інтерес сприяє консолідації нації, але завдання формування національної державності він остаточно не вирішує, бо моделі життя наших громадян є максимально індивідуалізованими.

Ми є не політичною, а етнічною нацією, і доки не сформуємося як нація політична, не матимемо й держави. До того ж політичні партії і об'єднання, окремі відомі політики, громадські діячі в Україні використовували і нині використовують політику винятково як засіб

боротьби за владу, а не державотворення, становлення власної державності. Це також сумна реальність, і ми мусимо її враховувати.

У своєму ґрунтовному дослідженні “Дух нашої старовини” Д. Донцов стверджував, що причиною наших невдач слід визнати нешляхетність правлячої касты. На його думку, найвища каста, впадаючи в користолобство й зажерливість, доводить державу до безславного кінця. Подібні факти можна знайти в нашій власній історії не лише за часів Б. Хмельницького, І. Мазепи чи М. Грушевського. Фактично двічі ми мали шанс створити національну державу, але так і не створили її, хоча не бракувало тоді ні духовних сил, ні організованості воєнної чи об'єднуючих авторитетних осіб типу Богдана Хмельницького. Нешляхетність правлячої касты — ось причина того, що намагаємося вже у ХХІ ст. утвердити власну державність.

Правляча каста в Україні понад усе любила і нині багато її представників люблять не свій народ, свою країну, а самих себе і дбають насамперед про себе, постійно, втім, висловлюючи і демонструючи велику любов до власного народу. Така ситуація надто загрозлива, адже політику робили й роблять не класи і маси, як стверджували Маркс, Енгельс і Ленін, а невеликі соціальні групи, еліти. Саме вони контролюють і впливають на розподіл матеріальних і фінансових ресурсів суспільства. Отже, практичне втілення національної ідеї в життя багато в чому залежить від того, як її сприймає правляча еліта, до якої в Україні, на думку окремих політологів, зокрема Д. Видріна, можна зарахувати не більше 50-100 осіб. Нагадаємо, йдеться не про всю, а саме про правлячу еліту, еліту загальнонаціонального рівня.

Ще у “Слові про закон і благодать” Іларіона (ХІ ст.) — першого київського митрополита російського походження, найближчого сподвижника Ярослава Мудрого, наголошувалося, що поділ суспільства на тих, хто керує, і ким керують — справа рук Божих. То кого ж маємо і повинні запитувати про долю і ситуацію в Україні?

Болісно, поступово, але український народ все ж виробляє в собі вкрай необхідний імунітет проти усіляких “вождів”, “батьків нації”, однак це не означає, що можна взагалі не поважати власних лідерів, особливо загальнонаціональних, яких до того ж здебільшого висуває на політичний олімп не хто інший, як уся нація. Насамперед це стосується особи Президента України. Ми маємо всенародно обраного Президента, і хоч би як до нього ставилася окрема людина, громадянин, ми повинні сприймати його як Президента усіх громадян нашої країни. Висока політична культура народу, нації в тому і виявляється,

щоб ставитися до власних державних лідерів поза особистісними політичними переконаннями й ідеологічними уподобаннями. Це важко, але важливо ще й тому, що не в кожній країні — і Україна тут не виняток — існує своєрідний центр як конструктивний потенціал, спроможний об'єднати більшість громадян бодай щодо визначальних ідей і цінностей. Найчастіше центризм є значною мірою умовним, недовготривалим, хоч і надто бажаним. Що ж до влади й політиків загальнонаціонального рівня, то вони є такими, яких ми самі й обираємо.

Здобуття свободи, незалежності — то велика відповідальність за те, який вибір буде зроблено, яким шляхом піде народ, нація, яку систему відносин вони будуватимуть. Незрівнянно високу відповідальність при цьому несуть представники національної еліти, політики та громадські діячі загальнонаціонального рівня, ті, кому громадяни делегують власні повноваження як виборці, учасники різноманітних референдумів, опитувань громадської думки. Та будемо відверті: дуже поширеними масовими явищами в українській політиці є політична корупція, мімікрія, шахрайство, ошукування, недотримання своїх слів і обіцянок, а то й зрадництво людської довіри. За таких обставин виникає потреба не лише апелювати до загальної та політичної культури, а й шукати механізми (можливо, і в сучасному праві), які б дали змогу контролювати дії політиків. Громадянам вже набридло спостерігати дешеві політичні спектаклі й вчинки окремих національних політиків, які досить часто спостерігаються навіть у парламенті України.

Основна продуктивна сила людського розвитку — інтелектуальний капітал. Не можна не погодитись з думкою міністра освіти і науки України В. Кременя стосовно того, що складовою української національної ідеї має стати культ знань, інтенсивний розвиток науки.

Втілення в життя національної ідеї неможливе без формування в кожного громадянина активної життєвої позиції, тобто готовності, бажання й уміння брати активну участь у справах суспільства та держави, уміло користуючись при цьому своїми правами й свободами і водночас сумлінно виконуючи свої обов'язки. Тим часом ми більше дискутуємо про втрату ідеалів, їх радикальну зміну і майже, особливо на державному рівні, не займаємося формуванням ідеалів, притаманних демократичному, громадянському суспільству. Практично не реалізуються в Україні і нова державна молодіжна політика, основи якої закладено в “Декларації про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” (Закон України від 15 грудня 1992 р.). Цей закон проголосив мо-

лодіжну політику пріоритетною в державі, задекларував права молоді на навчання, працю, культурне забезпечення та соціальний захист, а реально молодь сьогодні в Україні фактично самовиживає. Звідси високий рівень безробіття, антисупільних проявів, міграції тощо.

Національна ідея передбачає обов'язкове виховання почуття національної свободи, незалежності за допомогою символіки, ритуалів, національних традицій і святинь, системи освіти, засобів масової інформації тощо. І це вкрай необхідно робити для використання наданого нам унікального шансу — створити національну державу. У нас, як у небагатих народів колишнього СРСР, є можливість досягти того — бодай у поколінні наших дітей, — коли ми всі зможемо ідентифікувати себе на основі спільності культури, історії, релігії, мови, коли не просто вважатимемо, а й справді відчуватимемо себе великою й непересічною, вільною і сильною нацією.

Які ж основні складові української національної ідеї необхідно визначити, закріпити і передусім реалізувати на загальнодержавному рівні?

По-перше, яку державу ми хочемо мати і будуємо. Простого проголошення самостійної демократичної держави, запису в Конституції, що “Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава”, надто мало, щоб мати таку державу. Адже без чіткого визначення суті, характеру політичної системи держави, вироблення механізму практичної реалізації влади, її врівноваження шляхом противаг тощо постійно поставатиме риторичне запитання: “Яку ж державу ми будуємо?”

По-друге, шляхи подальшого розвитку не лише української нації, а й усіх націй, усього українського народу. Йдеться про формування громадянської свідомості людей, їхньої особистої відповідальності за стан справ у суспільстві в складних умовах політичного плюралізму, за наявності певних елементів шовінізму, ідеалізації минулого досвіду, традицій і навіть окремих елементів культури.

По-третє, формування тих аспектів української національної ідеї, які б дали змогу в багатонаціональній державі максимально обстояти і соціально захистити кожного, хто цього об'єктивно потребує. У складних соціально-економічних умовах перехідного періоду, нестабільності, а то й політичних спекуляцій зробити це вкрай важко. У цьому разі державницький аспект національної ідеї, а не просто “воля мас” мають також відігравати певну, конкретну роль.

По-четверте, геополітична стратегія розвитку України. З огляду на те, що світ інтегрується, ускладнюється, що життя людей стає дедалі складнішим, ми мусимо усвідомлювати, що основу геополітичної стратегії держави, країни становить її національний інтерес. Однак необхідно також розуміти і суть співвідношення національного і загальнонародського, інакше без крайнощів не обійдеться.

По-п'яте усвідомлення єдності й необхідності зміцнення та захисту власного, зокрема інформаційного національного простору.

Упродовж століть українці як етнос були соціально і політично розпороченими, входили до складу різних країн, а відтак не мали найважливішого чинника піднесення етнічної свідомості, своєї власної держави. Етнічній (і національній) консолідації, формуванню етнічної (національної) свідомості українців тривалий час також перешкоджала відсутність власних національних соціально-політичних інституцій, шкіл, культурних і громадських закладів тощо. Багато дослідників проблеми нації, українців як народу, зокрема В. Наулко, звертають увагу не те, що незавершеність процесів етнічної консолідації позначилися у великій кількості назв українського народу і його локальних груп, а складна етнонаціональна структура нерідко сприяла навіть невизначеності етнічної самосвідомості або її трансформації. Останнє виявилось у численних етнонімах і кайнонімах (назвах груп людей, спільностей, колективів).

Подолання, особливо сьогодні, негативних явищ, які загалом пов'язані з національним нігілізмом і денаціоналізацією, сприяє і в подальшому ще помітніше сприятиме значному піднесенню етнічної і національної самосвідомості українців та інших етносів, що мешкають в Україні.

Гостро постає при цьому проблема державно-політичної консолідації саме багатьох етнічних груп, які є в Україні. Вона безпосередньо залежить від того, як кожна з них вирішить проблему своєї власної ідентифікації, тобто причетності до української держави. Зі свого боку, **держава має водночас зробити все, аби і представники інших етносів, народів не почувалися в Україні чужинцями.** Тут центральною є проблема не так чіткої ідентифікації з українською державою, як толерантних, дружніх відносин з представниками інших народів, національних меншин.

Для піднесення національної самосвідомості українського народу, всіх етнічних груп, їх усебічного розвитку в Україні робиться нині немало. Так, у липні 1990 р. було прийнято Декларацію про державний

суверенітет, де зазначено, що Україна забезпечує національно-культурне відродження українського народу та всіх етнічних груп. Цим документом право національно-культурного розвитку гарантується всім етносам, які проживають у країні, забезпечується рівність перед законом усіх громадян незалежно від їх походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності. Політичне, соціально-духовне значення цього документа важко переоцінити.

Законом України “Про національні меншини в Україні” всім громадянам гарантуються рівні політичні, соціальні, економічні права і свободи, розвиток національної самосвідомості і самовизначення. У згаданому законі, зокрема, записано: “Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється й карається законом”.

Додамо до зазначеного, що упродовж кількох років було задіяно велику кількість спеціальних програм, спрямованих на розвиток науки, культури, освіти тощо всіх народів, що проживають в Україні.

Відтак українська держава робить багато для того, щоб створити сприятливі умови для всебічного розвитку і зближення усіх етносів, що мешкають як в Україні, так і поза її межами.

Загальновідомо, що попри важливу роль широкого національного загалу (або, як кажуть, народних мас) у найважливіших трансформаційних, перебудовчих процесах **велику політику все-таки формують професіонали, політичні і громадські діячі високого рівня, формує еліта**. І формуються, виховуються вони безпосередньо і залежно від рівня розвитку гуманітарної сфери — науки, освіти, культури, яка нині в Україні перебуває не просто у кризовому стані — її полишено на потім, за принципом — відбудуємо, поставимо на ноги економіку, займемося потому гуманітарною, соціальною сферою. Це хибна точка зору і шлях. Саме розвиток гуманітарної сфери, в центрі якого має бути активна турбота про формування національної самосвідомості громадян, їхніх духовних засад, є основою поступального демократичного розвитку українського загалу, а не економічний розвиток, як на тому наголошують тисячі політиків, громадських діячів, науковців.

Будь-яке прогресивне перетворення розпочинається насамперед у свідомості людини і лише затим реалізується у її практичній (наголосимо — усвідомленій) діяльності. В усякому разі гуманітарний розвиток аж ніяк не треба відсовувати убік, на потім, на колись, коли станемо багатшими, міцнішими щодо матеріальних засад і можливостей.

Підсилити останню тезу варто ще й таким фактом. Спрощена, догматизована ідеологізація суспільства, спроби зробити так, щоб усі люди думали однаково, в нашій власній історії вже були. І результати цих спроб добре відомі. **Ми підійшли нині до того, що намагалися зробити десятки разів наші пращури-попередники – сформувати вільну особистість, але з національно-орієнтованою свідомістю, людину, яка б не була космополітом, для якої не байдуже було б загальнолюдське, світове, однак засобом національної самоідентифікації залишалися б власна мова, традиція – рідна культура в усій її неоднозначності, розмаїтті і багатстві.**

В остаточному підсумку йдеться про політичну культуру України, яку, (на думку Б. Цимбалістого) може характеризувати те, якою мірою члени спільноти мають спільне почуття національної ідентичності (вертикальна ідентифікація); так само її може характеризувати й те, наскільки одиниці ідентифікуються з іншими членами тієї самої спільноти, зокрема, якою мірою вони мають взаємне довір'я до своїх співгромадян (горизонтальна ідентифікація). Б. Цимбалістий називає три основні проблеми, що мали важливий і далеко не позитивний вплив на формування політичної культури українців:

- тривалу, багатовікову бездержавність;
- розчленування української території і приєднання окремих її частин до різних держав зі своїми культурами;
- багаторазову денационалізацію провідної верстви України.

Це не окрема думка, її висловлюють й інші фахівці, громадські, державні, політичні діячі.

Проблема національної самоідентифікації українства постає нині як об'єктивна реальність і потреба ще й через те, що на трьох українців, які проживають на території своєї держави, припадає один з тих, хто проживає за її межами. Так, у країнах Америки, Західної та Східної Європи, Австралії налічується понад 5 млн. українців. Близько 7 млн. проживають у незалежних країнах СНД і Балтії. Загалом це більш як 12 млн. українців, які живуть поза межами своєї Вітчизни. Ми маємо зважати на таке явище.

Багато відомих українських науковців-суспільствознавців сходяться на тому, що **українська національна ідея у її класичному вигляді (здобуття державницької незалежності) не є сталою, статичною.** Вона, як ми зазначали, природно, розвивається у двох основних напрямках. Перший – то внутрішні проблеми і питання, складний процес національного відродження та становлення України як дер-

жави саме українського народу. Таку державу ще називають державою титульного народу. Другий напрямок розвитку національної ідеї пов'язаний із зовнішніми орієнтаціями і вибором України. То вже європейський вимір, входження України у світове співтовариство. Але і за таких обставин маємо усвідомлювати велику об'єднуючу місію національної ідеї.

Незаперечним є і те, що **традиційна українська ідея потребує свого наповнення соціально-економічним змістом**. Тобто її не можна зводити до духовних, ідейних гасел, якихось зовнішніх, зокрема й державних атрибутів. Успіхи в економіці, соціальній політиці є суттєвим гарантом національної ідеї, незворотності цивілізованого шляху державотворення.

Національну ідею в Україні потрібно реалізовувати комплексно, в усіх сферах суспільного життя, але насамперед у політичній, релігійній, мовній, духовній. При цьому необхідно враховувати як загальні риси, проблеми таких суспільств, як українське, так і специфічні, унікальні, характерні лише для українського суспільства.

Суспільство перехідного періоду має властиві лише для нього особливості, серед яких домінують ті, що стосуються не економіки, а духовної сфери, а точніше, духовних орієнтирів, норм і цінностей. З огляду на це соціальну нестабільність у такому суспільстві не можна розглядати саму по собі, оскільки на її основі розвиваються процеси, вигідні конкретним соціальним групам, політичним силам. Уможливаються, зокрема, численні порушення законів, норм і положень, прийнятих у суспільстві, тимчасово підвищується рівень злочинності, кількість правопорушень. Усе разом характеризує суспільство як нестабільне, нестійке, суспільство перехідного періоду.

Мабуть, найскладнішим і найнебезпечнішим є те, що неможливо спрогнозувати, передбачити при цьому остаточні результати розв'язання більшості суперечностей і невизначеностей, характерних для суспільства перехідного періоду. Тут є **два принципових моменти**, на які варто звернути особливу увагу.

Перший стосується того, що перехід суспільства до нової якості не призводить водночас автоматично, одномоментно до загибелі старого суспільства. Минуле — досить життєздатне і чіпляється за нове, мімікрує, не хоче щезати і не може враз щезнути. **Суть перехідного періоду, який переживає кілька років і Україна, полягає в тому, що одна форма культури, як зазначав П. Сорокін, зникає, а з'являється інша, але не абсолютно заперечуючи попередню, а успад-**

ковуючи від неї найбільш прогресивне і додаючи до неї своє, нове, більш прогресивне. “Головне питання нашого часу, — писав П. Сорокін, — не протистояння демократії і тоталітаризму, свободі і деспотизму, капіталізму і комунізму, пацифізму і мілітаризму, інтернаціоналізму і націоналізму, а також не одне з побічних поширених питань, які щоденно проголошуються державними діячами і політиками, професорами і міністрами, журналістами і просто вуличними ораторами. Усі ці теми не що інше, як маленькі побічні питання — лише побічні продукти головного питання, а саме: почуттєва форма культури і способу життя проти інших форм” [173, 433].

Те, що старе суспільство безслідно не зникає — незаперечна істина. Нове може перемогти не просто у боротьбі зі старим, а лише тоді, коли воно на практиці виявиться більш прогресивним і результативним насамперед щодо конкретної людини і на угоду їй.

Другий момент досить вдало визначив український політолог В. Журавський: “По-перше, здійснюється перехід від стану одного із залежних регіонів наддержави до стану самостійної держави; по-друге, розпадається стара авторитарно-бюрократична система і робляться спроби утвердити нову модель суспільного розвитку, основними характеристиками якої мають стати змішана економіка, по-літичний плюралізм, громадянське суспільство, права і свободи особистості” [74, 40].

Існують всі підстави говорити про специфічну, суто українську модель посттоталітарного розвитку. Вона істотно відрізняється від російської, прибалтійської, кавказької чи моделей інших країн. І саме в цей період на перший план в Україні виходить не правлячий клас, як було десятки років поспіль, а політичний лідер як центральна фігура політичного процесу. Влада такого лідера ґрунтується на вірі народу в те, що він має особливі й навіть магічні здібності, що він покликаний виконувати якусь наперед визначену місію.

В Україні президентське правління поступово, але дедалі помітніше утверджується порівняно з іншими гілками влади. І це закономірно, оскільки Україна завжди належала до лідерського типу суспільства. А це свідчить про те, що в Україні не розвинений соціальний порядок (свідомо вироблені й усіма визнані договірні норми, цілі та зв'язки). Традицій і звичаїв тут недостатньо, бо вони мають застарілі форми. Лідерством компенсується і дефіцит соціального порядку, і відсутність певних правових норм. Тому не дивно, що нині в Україні соціально-політичні обставини складаються саме так, що стиль керівництва політичних діячів значно більшою мірою

відповідає авторитарному, ніж харизматичному. По суті, йдеться не про відсутність харизматичного лідера як такого, а про те, що він поки що не затребуваний часом.

Така ситуація потребує докладнішого пояснення.

Перше. У світі, як неважко помітити, послаблюється роль великих політичних партій, змішуються виборчі бази різних політичних організацій і сил. Тому відбувається ерозія соціальної бази, вона стає більш розмитою. Саме в цих умовах закономірно зменшується кількість осіб, які ідентифікують себе з конкретною політичною силою, у тому числі і з партією. Частішають ситуації, коли виборці вибирають уже не між різними політичними силами, партіями та їхніми програмами, а між політичними кандидатами чи лідерами, яким симпатизують і довіряють. Це перша об'єктивна обставина.

Друге. З року в рік дедалі більшу роль у політичному процесі відіграють інформаційні засоби, політичні комунікації. Це, у свою чергу, дає змогу політичному лідерові безпосередньо звертатися до народу, ефективно впливати на нього, використовуючи передусім особисті якості.

Глобальною проблемою, яка постала перед кожним громадянином України з часу проголошення незалежності, є кардинальний вибір подальшого власного і державного поступу, розвитку. Цей вибір належить зробити між двома моделями життя: пасивною, екстернальною (коли за людину поза межами її свідомості хтось робить вибір і приймає рішення) і активною, інтернальною (коли людина сама свідомо вирішує, як жити, діяти, вчиняти).

Потреба в інтернальній моделі життя — доленосна для України. Без переходу до неї більшості свідомих громадян утвердження української державності, становлення національної свідомості і самосвідомості, побудова громадянського суспільства малореальні, в усякому разі надто тривалі й складні. Біда в тому, що ці процеси не мають потрібного ідеологічного (політична воля, національна ідея), теоретичного (чітких, довготривалих програм розвитку суспільства), енергетично-вольового (психологічного), кадрового та ресурсно-фінансового забезпечення. І це закономірно. Відкинувши як нереальні, недієві раніше існуючі моделі життєдіяльності, Україна не має і ще довго не матиме нових, які базуються на принципово іншій філософії, психології життєдіяльності.

Та хоч би скільки ми посилалися на позитивні зразки становлення демократичних суспільств поза межами України, **створити власне де-**

мократичне суспільство реально можна лише за умови максимального врахування і використання власного національного потенціалу. А саме — неповторного духу нашого народу, його високого інтелектуального потенціалу, таких природжених і розвинених чеснот, як волелюбність, жадоба життя, альтруїзм, гуманістичні поривання. Якщо додати до цього ще й наші природні, трудові і технічні ресурси, то матимемо власний національний потенціал як поєднання духовного, соціального і матеріального. А це — немало. То чого ж бракує?

Насамперед бракує волі, бажання, спрямованості конкретної особистості, потім — усієї нації, народу. А ці якості базуються на психології нації. Тож годі сподіватися на швидкий прогресивний поступ до громадянського суспільства, коли в сучасній Україні, за даними соціологів і психологів, лише третина населення — інтерналі (вважають, що доля людини залежить від неї самої), третина — екстернали (в усьому посилаються на зовнішні обставини), а решта — амбіваленти (мало усвідомлюють, від чого взагалі залежать їхнє життя і доля).

Потрібні люди з високою свідомістю, активною життєвою позицією. Вони з'являються не одразу, а лише в результаті тривалих соціально-економічних, психологічних змін, радикального зламу, перебудови, переорієнтації свідомості.

Реальне державотворення, як вже наголошувалося, неможливе без практичної і предметної реалізації національної ідеї у процесі розбудови держави. Оскільки ж останнє — конкретний діяльнісний процес, то він неможливий без відповідної програми державотворення та єдності суспільства бодай у головному — у стратегії його розбудови.

Зважаючи на те, що єдність, раціональний центризм, як підтверджує практика не лише України, а й інших держав, неможливі на суто партійній основі, їх треба шукати і творити не інакше, як завдяки складовим громадянського суспільства. За рахунок розвитку народного представництва, народної дипломатії та самоврядування. І хоча в Україні демократичні сили ще надто слабкі і розпорошені, часто неспроможні піднятися над особистісними, корпоративними інтересами і досягти усвідомлення суті й потреби реалізації загальнонаціонального інтересу, пошук шляхів до утворення демократичного центру має бути інтенсивнішим і послідовнішим.

Центризм не є штучним вододілом між двома протилежними таторами — лівими і правими, це має бути сила, що відшукує і використовує у процесі реалізації національної ідеї схоже, спільне і єди-

не. Саме центризм допомагає зберегти суспільство від надмірного радикалізму гострих конфліктних ситуацій, екстремізму.

Для України сьогодні конче потрібна єдність, бодай у стратегічних питаннях нашого державотворення. Однак ідеалізувати таку єдність, а понад усе ідеалізувати терміни її створення — підстав справді надто мало.

Процес єднання українства — складний і, на жаль, довготривалий. Йдеться не лише про десятки попередніх років нашої історії, повних усього — політичного, морального, фізичного, терорів, голодоморів, сплюндрованих соціалістично-комуністичних цінностей, тотальної брехні, зловживань з боку насамперед тих, хто мав реальну владу, та багато іншого. Все це водночас і безслідно не зникає передусім із свідомості сотень тисяч наших співгромадян, наших батьків.

Ще понад десять років тому, коли Україна ступила на принципово новий шлях національного розвитку, здавалося, що вона його здолає досить швидко і успішно. За усіх причин, які не дозволили це зробити, центральною ми вважаємо все ж ту, що нова держава формувалася далеко не з односторонніх, всуціль порядних, національно зорієнтованих і налаштованих, законослухняних громадян. Далася взнаки і надмірна спекуляція на таких важливих ознаках національності, як мова, культура, звичаї, традиції. Надто помітним був у перші роки становлення нової України й акцент на суто національному аспекті громадянства. Замість того, щоб акцентувати увагу на тому, що українець — це насамперед громадянин України, а вже потім суб'єкт певної національності, акценти розставлялися фактично у зворотному порядку. Можливо тому не вдалося розробити і прийняти ще більш демократичну Конституцію, у якій справді держава стояла би на захисті прав громадянина і не претендувала на пріоритет власних прав, суспільно-політичних змін і навіть окремих подій. За даними всеукраїнського представницького опитування, проведеного у березні 1999 р. напередодні президентських виборів, лише 16 % респондентів відповіли, що вони не цікавляться політикою, 23 % — ледве нею цікавляться, а понад половину — 62 % — зазначили, що вони політикою цікавляться, при цьому “дуже сильно цікавляться” 2 %, “сильно цікавляться” 12 %. Ці та інші аспекти національної ідентифікації, національної, громадянської свідомості маємо постійно вряховувати, коли йдеться про складні процеси практичної ре-

алізації національної ідеї в Україні упродовж всіх років її незалежності і сьогодні також.

ЯК ТРЕБА СЛУЖИТИ ДЕРЖАВІ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Йдеться про такий одвічний (відколи існує держава) феномен, як державна служба.

Державна служба — винятково специфічний вид діяльності, а державний службовець — працівник також надто специфічної діяльності і професійних ознак. У цьому зв'язку будемо говорити про держслужбу як саме про професійну діяльність у структурах державної влади різного рівня. Споконвіку таку службу, людей, які її здійснювали, шанували винятково, особливо у країнах облаштованих, стабільних, демократичних. Шанували і відповідно стимулювали, заохочували до такої служби й громадяни. Тому потрапити на держслужбу було не просто і відповідально. Ідеал держслужбовця і колись, і нині залишився майже незмінним — людина високоосвічена, фахівець-професіонал, взірець високої моральної поведінки. Поправку можна робити лише на час та сутність держави, якій можна служити.

За усіх обставин для України, як і десятків подібних їй країн перехідного стану, питання, кого добирати, як готувати і потім використовувати для служби державі — не риторичне, бо саме на нову генерацію державних службовців покладається місія доленосної ваги — покінчити з адміністративно-командною системою управління суспільством, епохою індивідуальної безвідповідальності, яка існувала донедавна, і забезпечити якісно нове управління усіма справами і відносинами в державі. Ще точніше — державний службовець нового типу має назавжди забути все, що десятиліттями існувало і діяло як система державного патерналізму, і сформуватися як особистість з високою індивідуальною відповідальністю за себе і державу водночас.

Як діяти, як вирішувати проблему державної служби? Тут усе залежить від двох складових: освітньо-професійної підготовки і психологічної зорієнтованості держслужбовця, а затим механізмів його використання на службі державі.

Професіонал-держслужбовець тим і відрізняється від інших працівників, що набагато краще й ефективніше робить конкретну спра-

ву; отримує максимально велику заробітну плату (щоб не було спокуси збагачуватися в інший спосіб) і має гарантовану роботу на визначений проміжок часу (аби не було побоювання, що завтра позбавлять посади). Ці дві складові є вирішальними для того, хто працює відповідально і сумлінно в інтересах держави.

Важливим є питання підбору і підготовки держслужбовця. Просто навчити будь-кого державній службі практично не можна. Випадкові люди на такій роботі — величезна трагедія. До такої праці, як і до будь-якої іншої, треба мати нахил, певні здібності, а вже потім — відповідну фахову, професійну підготовку. Фактично жодних, навіть простих технологій професійного відбору кандидатів на держслужбу ми поки що в Україні не маємо. Вони не вироблені насамперед теоретиками і практиками з управління. А відтак на державну службу потрапляє надто багато випадкових людей, хоча й державно-орієнтованих, серед яких чимало й тих, хто бачить одне — кроки вгору (кар'єра) та умову для безпечного існування. Втім, нічого негативного в тому, що людина на державній службі бажає і намагається зробити кар'єру, немає. Інша справа, у який спосіб така кар'єра робиться, якими засобами, методами.

Для успішної роботи на державній службі насамперед потрібні (окрім високого загального інтелектуального рівня) знання з економіки, права, управління, мовна підготовка (знання власної державної, інших мов, уміння ними користуватися). Наголосимо: всьому, окрім мистецтва управління, вчать практично в усіх вищих навчальних закладах. Тому було б логічно підбирати кандидатів на навчання для державної служби саме з урахуванням загальної освіти, економіко-правової та мовної підготовки, а затим давати поглиблену управлінську підготовку. Власне вона має передбачати оволодіння найкращими технологіями, механізмами управлінської діяльності, побудованими на поєднанні менеджменту з психологією і педагогікою. Окремо варто вирізняти управлінсько-комунікативні технології, які мають використовуватися для підготовки державного службовця.

Серед вирішальних якостей, які неодмінно потрібні сучасному держслужбовцеві в Україні, назвемо вміння використовувати набуті знання (це загальне), а також досконале володіння новітніми управлінськими технологіями, про які ми вже згадували. Бо, врешті, плідний державотворчий процес, поступ України до справді високорозвиненої, ци-

вілізаційної, демократичної держави можливий тоді, коли ми вміємо управляти щонайменшою структурою у державі — фірмою, установою, а в підсумку — вміємо управляти державою. Свого часу ця ідея була закладена і детально розроблена фахівцями Міжрегіональної Академії управління персоналом у проєкті Концепції управління посттоталітарним суспільством (1999 р.), у Концепції кадрової політики в Україні (2002 р.) і була позитивно оцінена науковою громадськістю, державними службовцями.

В Україні в цілому існує певна система підготовки професіоналів-управлінців, верхній рівень якої становить Українська Академія державного управління при Президентові України. Але держслужбовців в Україні готують фактично до рівня заступника голови міськрайдержадміністрації, надто мало — на рівень керівників відділів окремих підрозділів таких адміністрацій. Держслужбовці нижчих рівнів, рангів, розрядів, як правило, залишаються поза увагою, хоча саме вони є безпосередніми організаторами виконання великої кількості державних рішень особливо в органах виконавчої влади. Дещо компенсує цей недолік наявна система галузевого навчання, бо раніше в Україні кожне міністерство і навіть відомство вчило, підвищувало кваліфікацію власних працівників на власний розсуд. Через багато обставин, зокрема й фінансових, таке навчання нині неефективне.

Кардинальне питання для держслужбовця — ґрунтовне підвищення кваліфікації або й перекваліфікації. Хоча в Україні ця система існує, після підвищення кваліфікації, як до речі і взагалі по закінченню спеціального навчального закладу, до держслужби багато держслужбовців (це ще сказано м'яко) не повертаються. А повернення на вищу посаду для більшості з тих, хто підвищував кваліфікацію, — взагалі проблематичне. Колишні працедавці усілякими засобами намагаються збути свого працівника, який перебував на навчанні або перепідготовці.

Підвищення кваліфікації, на наш погляд, має відбуватися з урахуванням потреб людини (вона сама відчуває, розуміє, чого їй бракує), потреб органу, структури, в якій людина працює (результати атестації, тестування, зміна професіограм, кваліфікаційних характеристик). Водночас підвищення кваліфікації має бути винятково індивідуалізованим, зорієнтованим на конкретну особистість і під неї. Вчити всіх усьому — даремна справа, а то й значна шкода.

Підготовку, підвищення кваліфікації держслужбовців, очевидно, потрібно здійснювати на основі договірних домовленостей між навчальним закладом і державним органом, структурою, яка (наголосимо) готує саме такого фахівця для себе, який їй потрібен. Тоді вони його не лише вчитимуть, а й чекатимуть повернення на робоче місце. Найкраще, аби основу таких договірних відносин становили саме фінансові засади, а не звичайна домовленість, яка здебільшого мало кого і до чогось зобов'язує.

Щодо використання держслужбовців. На жаль, серед нинішнього складу держслужбовців в Україні чимало таких, що або не поцінують свою працю, або з її допомогою намагаються отримати максимальну вигоду лише для самих себе. Це відбувається через те, що держслужба у багатьох випадках малоавторитетна, а головне — надто нестабільна, некомфортна. Тому багато працівників нею не дорожать, а дорожать, ніде правди діти, здебільшого ті, хто вже має певний розряд, категорію держслужбовця, стаж, а відтак сподівається, що збережеться державне пенсійне, соціальне забезпечення або такі привілеї стануть ще досконалішими, на зразок тих, що існують нині в інших країнах. Нам би таких держслужбовців зберегти, соціально захистити і підвищити вимоги до їхньої професійної діяльності. За таких обставин виграє насамперед держава.

Склад держслужбовців-професіоналів у цілому має змінюватися лише у разі радикальної зміни політичного, соціального курсу в державі, а не з волі окремої, навіть помітної політичної чи державної особи. Хіба в Україні з 1991 року курс творення власної державності з численними змінами керівних осіб стратегічно хоч трохи змінився? Чим не догодили тисячі держслужбовців, яким говорили, що “їде нова команда” чи щось подібне? Ламалися передусім їхні і людські долі, породжуючи тисячі сімейних драм і трагедій.

На державну службу, особливо на загальнонаціональному рівні, громадяни мають потрапляти виключно на конкурсній основі. Конкурсні комісії при цьому повинні складатися не просто з представників певного вищого державного органу влади чи управління, а й з науковців-управлінців, психологів, педагогів, юристів. Рано чи пізно буде розроблено професіограми держслужбовців, кваліфікаційні характеристики, а також тести під них, щоб порівняти бажане, уявне з реальністю. Гадаємо, з часом усе це буде.

Варто зупинитися також на відмінностях політиків і державних службовців. В Україні постійно плутають їхні функції. Політики, на нашу думку, повинні визначити основні орієнтири розвитку держави, нації і практично реалізацією суто політичного курсу не займатися, а держслужбовці (чиновники) мають доводити свою легітимність саме вмінням реалізовувати обраний політичний курс розвитку держави. Іншими словами, державне управління — виняткова компетенція держслужбовця, сюди політикам потрібно заборонити втручатися. А в Україні ми зустрічаємося на кожному кроці з протилежним. Чиновництво має бути максимально соціально нейтральним, стояти над соціальними конфліктами і різними класовими антагонізмами. Тобто в ідеальному розумінні державний чиновник не повинен мати індивідуальних інтересів, а зобов'язаний відстоювати суто загальний, державний інтерес. Інакше годі чекати від нього позитивної діяльності.

Отже, Україна сьогодні гостро потребує управлінців-професіоналів (теоретиків і практиків) — від президента до рядового держслужбовця на рівні міста, району. Саме вони мають стати основою творення нової соціальної системи.

Економічні і політичні кризи в Україні породжуються саме невідповідною поведінкою, низькопрофесійною діяльністю тих, кого ми називаємо управлінцями. В сучасній Україні назріла реальна потреба запровадити жорсткий менеджмент, регулювання й контроль управлінської діяльності. Адже, як зазначалося, немає країн слабких, а є слабкокеровані, де не налагоджено потрібний відбір, підготовку та використання управлінців і насамперед держслужбовців. А без цього ми не зможемо відповідною мірою реалізувати нові ідеї, успішно йти новим курсом.

ПЕРСОНАЛІЇ

Адлер Фрідріх (1879–1960) — австрійський політичний діяч, філософ, письменник. Як і його батько Віктор Адлер — засновник і керівник Соціалістичної партії Австрії — Фрідріх працював на інтереси соціалістів, редагував і видавав друковані органи цієї партії. Був депутатом австрійського парламенту (1919–1923 рр.). У 1940 р. емігрував до США. Спочатку в працях “Відновлення інтернаціоналу”, “Енгельс і природничі науки” стояв на позиціях радикального шляху завоювання політичної влади пролетаріатом, а пізніше відстоював форму парламентської боротьби пролетаріату за владу. Був противником комуністичних партій, об’єднаних у Комінтерн і підтримуваних КППС.

Адорно Теодор (1903–1969) — німецький філософ і соціолог. У деяких творах, зокрема написаних спільно з М. Хоркхаймером (“Діалектика просвітництва”) з неомарксистських позицій стверджував, що еволюція людства, по суті, є не чим іншим, як історією “невдалої цивілізації, а історія Заходу — це патологічний процес зростаючого божевілля та втрати індивідуальної свободи”. Стверджував, що і після поразки фашизму існував авторитарний (“фашизоїдний”) тип особи, головними установками якого було некритичне ставлення до певних порядків у суспільстві. Наприкінці життя відійшов від “нових лівих”, екстремістські позиції яких підтримував спочатку.

Андрущенко Віктор Петрович (1949) — український філософ, педагог. Заслужений діяч науки і техніки. Закінчив Київський державний університет, працював асистентом, старшим викладачем, доцентом, професором цього ж університету, заступником, першим заступником міністра освіти України, директором Інституту вищої освіти АПН України. Автор понад 160 праць з філософії, соціології, політології, соціальної філософії, філософії освіти, науки і культури. Найвідоміша праця “Історія соціальної філософії” (2000). Автор уперше не лише в українській науці, а й у пострадянському просторі систематично виклав генезу соціально-філософських ідей, поглядів, теорій західноєвропейських мислителів, яких у колишньому СРСР, усьому соціалістичному таборі піддавали нищівній критиці як “ідеологічно ворожих” буржуазних вчених з хибними поглядами і теоріями.

Арендт Ханна (1906–1975) — німецько-американський політичний мислитель, аналітик тоталітаризму. Освіту здобула в університетах Марбурга, Гайдельберга, Фрайбурга. У 1933 р., після приходу до влади

в Німеччині фашизму, переїхала спочатку до Франції, потім до США. Викладала в університетах Чикаго, Нью-Йорка. Набула всесвітньої слави і популярності після опублікування у 1951 р. тритомника “Походження тоталітаризму”, причини появи якого бачить у діалектичному розумінні історії та перевазі теоретичного життя над політичним. Походженням тоталітаризму Х. Арндт вбачала у зламі класового суспільства і відсутності будь-якої суспільної структури. Згідно з її твердженням, “маса” не спирається на жодну “класову базу”, вона уособлює “дух часу”, мобілізується на діяльність загальними гаслами. Відтак маса завжди потребує вождя, бо без нього вона є простим натовпом. У масовому суспільстві терор стає основним стрижнем політичної діяльності і завершується тоталітаризмом. Тоталітарне суспільство є, на думку Х. Арндт, екстремальним видом масового суспільства. Розрізняла “терор революційної диктатури” і “тоталітарний терор”, оскільки перший був спрямований проти супротивників режиму, а другий — проти всіх. Відомі також праці Х. Арндт “На революцію”, “Між минулим та майбутнім”, “Ейхман у Єрусалимі”.

Аристотель (384–322 до н. е.) — давньогрецький мислитель, учень Платона, вихователь Александра Македонського. Уперше виокремив людину як “політичну істоту”, в яку “природа вселила прагнення до державного об’єднання”. Глибоко досліджував сутність влади, держави, політичних устроїв, проблеми розмежування влади. Розробив модель ідеальної держави-поліса, умови її існування. Тісно поєднував політику з моральністю та етикою. Вважав, що політична справедливість можлива лише між вільними і рівними людьми. Найвідоміші праці “Політика”, “Афінська політія”.

Арон Раймон (1905–1983) — французький соціолог, філософ, публіцист, один із теоретиків “індустріального суспільства”. У своїх працях, ґрунтуючись на порівняльно-історичному аналізі, з використанням концепції “соціальної індустріалізації або технологічного детермінізму” виклав ідею “індустріального суспільства”. Враховуючи значне зростання економіки багатьох країн після Другої світової війни, запропонував визначити і характеризувати це явище як “новий промисловий переворот”, основною рушійною силою якого Р. Арон називав автоматизацію виробництва, зростання продуктивності праці, величезне збільшення обсягів випуску продукції і “революцію у прибутках”. Аналогами “індустріального суспільства є “народний капіталізм”, “державна загального добробуту”, “гуманна економіка” тощо.

Бабкіна Ольга Володимирівна (1954) — перший в Україні доктор політичних наук (дисертація “Неоконсервативні політичні теорії Захо-

ду”). Закінчила юридичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Генеральний директор Президентського університету Міжрегіональної Академії управління персоналом, академік Міжнародної Кадрової Академії, член Української асоціації політологів. Серед праць найбільш відомі навчальні посібники “Основи політології” (у співавторстві), “Політологія”.

Бєбик Валерій Михайлович (1959) — український політолог і психолог. Закінчив Київський політехнічний інститут. Працював інженером-програмістом, інструктором, консультантом Київського облвиконкому, головним консультантом прес-служби Адміністрації Президента України. Перший віце-президент — ректор Міжрегіональної Академії управління персоналом. Автор понад 50 статей, 10 книг, серед яких найпомітніші “Основи теоретичної і практичної політології” (1994), “Політологія: теорія, методологія, практика” (1997), “Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика” (2000). Основні наукові інтереси — політологія, політична психологія, державне управління, неурядові організації, паблік рилейшнз.

Бел Даніель (1919) — відомий американський соціолог, один з авторів теорії “постіндустріального суспільства”, футуролог, провідний представник теорії соціального прогнозування. Висловлював думку, що бурхливий розвиток техніки і науки зробить зайвими будь-які соціальні революції, а “індустріальне суспільство” з часом переросте у новий етап соціального життя — “постіндустріальне суспільство”. Основою останнього будуть насамперед наука, наукові знання. В таких умовах, за визначенням Д. Бєла, виникнуть суперечності і протистояння протилежних соціальних систем. Постіндустріальне суспільство більше, вважав він, орієнтуватиметься на економіку обслуговування, а керуватимуть ним “великі вчені”, професіонали-технократи. Значно підвищиться у майбутньому роль “інтелектуальних технологій”, обчислювальної техніки. Відомі праці: “Зустрічаючи 2000 рік”, “Прийдешнє постіндустріальне суспільство” та ін.

Бєрк Едмонд (1729–1797) — відомий англійський політичний діяч, публіцист, теоретик консерватизму. Навчався в Лондоні, був членом парламенту, одним з лідерів партії вігів. Близько тридцяти років був в опозиції до короля, намагаючись обмежити королівську владу. Спочатку виступав як автор політичних памфлетів проти торі (“Короткий виклад англійської історії”), пізніше стверджував, що в будь-якій країні основними є історичні традиції і звичаї, які не можна переривати або знищувати (“Роздуми про французьку революцію”). Стверджував, що “монархію у Франції треба було виправити, а не знищувати”. Був при-

хильником і захисником буржуазної власності, яку вважав основою свободи і незалежності. Розумів свободу, як “право окремих общин на відповідне самоврядування”. Найвідоміша наукова праця “Філософське дослідження походження наших ідей, високих і прекрасних”.

Бердяев Микола Олександрович (1874–1948) — видатний російський філософ, мислитель. Був відрахований з Київського університету за пропаганду соціалістичних ідей, висланий з Росії. Жив у Берліні, потім у Франції. Активно вивчав політичні процеси в Росії, проаналізувавши їх у працях “Філософія свободи” (1911), “Доля Росії” (1918), “Філософія нерівності” (1923), “Джерела і сенс реформування комунізму” (1937) та ін. Пропонував не насильницький шлях реформування суспільства, а упорядкувавши відповідно православ'я, сформувавши “нову релігійну свідомість”. Крім того, вважав, що замість державного насильства слід утвердити саме ненасильницьку мораль.

Бжезинський Збігнев (1928) — американський соціолог, політолог і державний діяч (у 1977–1981 рр. був помічником президента США з національної безпеки). Стверджує, що людство за останні десятиліття вступило в новий етап розвитку, зумовлений не соціальними революціями, а науково-технічним прогресом (“Між двох віків. Роль Америки у технотронну еру”, 1970). У таку еру вирішальну роль, на думку З.Бжезинського, відіграють автомати, комп'ютери, кібернетичні системи, наука загалом. Найвідоміші праці “Політична влада: США/СРСР” (1964, спільно з С.Хантінгтоном), “Грандіозний крах. Народження і смерть комунізму у ХХ столітті” (1988), “У пошуках національної безпеки” (1988), “Велика шахівниця” (1998).

Боден Жан (1529–1596) — французький політичний діяч, юрист, теоретик держави. Вперше сформулював і обґрунтував поняття суверенітету як однієї з істотних ознак держави, порушення якого не може бути виправдано жодним конституційно-правовим законом. Вважав, що держава виникає не як результат добровільної угоди, а через завоювання і насильство, панування однієї групи людей над іншою. На думку Ж. Бодена, державу вирізняє наявність права. Основою держави є сім'я, а держава — це сукупність не окремих осіб, а сімей. У праці “Метод легкого вивчення історії” обґрунтував ідею виникнення різних форм держави залежно від конкретного географічного середовища, природних умов, у яких живе народ. Вважав, що натовп, народ позбавлений розуму, а тому його не можна допускати до управління державою.

Бурдьє П'єр (1930) — французький соціолог, політолог. Глибоко досліджував і досліджує суспільство, вважаючи його сукупністю відносин, пов'язаних з типом влади. Тип таких відносин він вбачає у певному

“політичному полі, де діють конкретні політичні сили й існують підконтрольні їм ресурси (“капітали”) — економічні, соціальні, символічні, культурні та ін.”. Політику як тип соціальних відносин, певне “соціальне поле” описує як багатовимірний простір. Детально вивчав макрополітику як явище, що складається із сукупності соціальних практик окремих агентів, визначав її як динамічне, постійно мінливе явище.

Віко Джамбаттиста (1668–1744) — відомий італійський філософ, суспільствознавець. Вважається засновником філософії історії і психології народів. За визначенням Я. Колера, В. Джамбаттиста “відчував усю етнологію і загальну історію права”. Він запровадив в історичну науку так званий компаративний метод і вважав, що всі народи розвиваються своєрідно паралельно, поступово проходячи такі основні стадії, як божественно героїчна і людська. Не сприймав картезіанства, відверто симпатизував платонізму епохи Відродження. На творчості В. Джамбаттисти істотно позначалися вчення Н. Мальбранша та індуктивний метод Ф. Бекона. Найвідоміша праця “Основи нової науки про загальну природу націй”.

Вольтер (Аруе), Франсуа Марі (1694–1778) — видатний французький мислитель. Був камергером, придворним історіографом, перебував на службі пруського короля Фрідріха II. Започаткував новий принцип висвітлення всесвітньої історії, який спирався на так звані засади внутрішньої еволюції світу. На думку Вольтера, на людську свідомість вирішально впливають три основні обставини: клімат, уряд, релігія. При цьому під кліматом Вольтер розумів певну сукупність географічних умов, під урядом — спосіб правління, під релігією — нестерпність, переслідування і фанатизм. Клімат, за Вольтером, — пасивна субстанція, уряд і релігія — активні. Вважав, що світом правлять насамперед погляди, хоча і не заперечував певної ролі в історичному процесі окремих обставин. Значав, що у республіці (“Республіканські ідеї”) повинна панувати гарантія свобод, а уряд — спирається на закон. Рівність перед правом, однак, не вважав соціальною рівністю, бо майнова нерівність об’єктивна. Обстоював ідею, що у всесвітній історії є дві помилки — фанатизм (породження релігії) та політичний деспотизм. Ідеал освіченого монарха побачив в образі китайських імператорів, а також в образі Людовіка XIV. Найвідоміші твори “Історія царювання Людовіка XIV і Людовіка XV”, “Історія Російської імперії в царювання Петра Великого”, “Республіканські ідеї”, “Філософські повісті і оповідання, мемуари і памфлети”.

Гасевський Борис Аркадійович (1938) — український філософ, політолог, управлінець. Викладав у Київському державному універси-

теті, очолював кафедру менеджменту в Міжрегіональній Академії управління персоналом. Автор відомих монографій “Філософія політики” (1993), “Українська політологія” (1994), “Основи науки управління” (1997) та ін. Спеціаліст із методології та практики управління суспільством, філософії політики. Обстоює ідеї нового управлінського курсу для України, інших країн перехідного етапу, який базується на розробці нових управлінських моделей та підготовці і використанні нових управлінських кадрів.

Гегель Георг Вільгельм (1770–1831) — видатний німецький філософ. Основні наукові, політичні погляди виклав у відомих працях “Енциклопедія філософських наук”, “Філософія права”, “Філософська пропедевтика”, “Лекції з філософії історії” та ін. Як філософ, історик спочатку обстоював необхідність подолання влади держави, її засилля, встановлення так званого вічного миру, а пізніше схвалював і підтримував саме ідею держави. Так само від ідеї вічного миру Г. Гегель перейшов до його заперечення і навіть пояснював необхідність війни. Обґрунтував широке коло прав і свобод громадян, хоча був прихильником спадкової монархії. Глибоко проаналізував сутність права, громадянського суспільства, особливості всесвітньої історії.

Геракліт Ефеський (бл. 544–484 до Р. Х.) — давньогрецький філософ, політичний діяч. Вважав, що світ ніким з богів та людей не створений, а існує і вічно буде живим вогнем, що час від часу гасне і розгорається. Існує, за Гераклітом, всемогутній божественний першовогонь, який є чистим розумом, логосом, з якого шляхом розколу й утворилося багато різних речей. Геракліт вважав, що війна — батько всіх речей, і в одних вона знаходить богів, а в других — людей, в одних — вільних, а в других — рабів тощо. Душевну ясність людина може мати лише тоді, коли піддається закону розуму, який дає про себе знати як у влаштуванні держави, так і у влаштуванні природи. У цьому і є вище щастя. Вчення Геракліта Ефеського активно використовували для своїх наукових пошуків Гегель, Фейєрбах, Шлейєрмахер, Ніцше, Лассаль, Ленін та багато інших науковців і політиків.

Гідденс Ентоні (1938) — відомий англійський соціолог і політолог, автор “теорії структуризації”. На його думку, політична “система” і “структура”, з одного боку, та індивіди і групи, що беруть участь у політиці, — з другого, взаємно контролюють одні одних у процесі суспільної практики. Вважає, що політичні інститути — це певні “віртуальні” структури, пов’язані нормами і ресурсами. Він вирізняє два типи ресурсів: алокативні, зумовлені механізмами економіки, і “авторитарні”, пов’язані з політикою і безпосереднім домінуванням одних людей над іншими.

Гоббс Томас (1588–1679) — видатний англійський філософ, політичний мислитель. Закінчив Оксфордський університет. Стверджував, що всі люди від природи рівні, що у природному стані, до того часу, коли з'явиться будь-яка влада, людина намагається не тільки зберегти власну свободу, а й здобути владу над іншими людьми. І те й інше — результат дії інституту самозбереження людини. На думку Т. Гоббса, у природному стані немає власності, справедливості або несправедливості, є лише війна. Перехід від природного стану життя людей до держави Гоббс пояснював за допомогою “суспільного договору”, в результаті якого люди на своє право на самоврядування передає якомусь певному авторитету, що потім діє в інтересах усіх. Меншість при створенні держави на основі “суспільного договору” повинна, за Гоббсом, підкоритися більшості. Таку державу Гоббс називав “Левіафаном”, тобто штучним утворенням. Назву такої держави Гоббс запозичив з Біблії. Він розділяв держави, що виникли внаслідок добровільної згоди, та держави, утворенні за допомогою фізичної сили, розрізняв три основні форми держави: монархію, демократію і аристократію. Найвідоміші праці “Філософські основи вчення про громадянина”, “Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської”.

Грушевський Михайло (1866–1934) — український історик, громадський, політичний діяч. Закінчив Київський університет, викладав у Львівському університеті, очолював Центральну Раду. Вважав, що суспільно-політичний процес однаковою мірою детермінується біологічними, економічними та психологічними чинниками. Останній називав вирішальним. У суспільному розвитку вбачав два основних протилежних інстинкти — колективістський (солідарність) та індивідуалістичний. Розробляв проблему політичної влади, її джерел і механізмів, боротьби за владу та її утримання пануючою елітою. Виступав проти усіляких намагань Росії монополізувати представництво і спадщину Київської держави. Висував федеративну концепцію в національному питанні, а на початку 1918 р. перейшов до ідеї національної незалежності та суверенітету України, її самостійності. Основні науково-історичні праці “Історія України — Русі”, “Нарис історії українського народу”, “Початки громадянства. Генетична соціологія”, “Хто такі українці і чого вони хочуть”.

Демокріт (бл. 460–370 рр. до н. е.) — старогрецький мислитель, автор понад 70 творів, де йшлося про походження суспільства, держави, рабства. Стверджував, що суспільство, держава — наслідок діяльності людей. Висував і обґрунтовував необхідність громадянської єдності всіх жителів полісу. Заперечував монархію, схвально ставився до демократії.

Ідеалом доброї держави вважав синтез демократії у поєднанні з ладом, де правителі мають високий інтелект. Метою існування держави Демокрит вважав погодження суспільних інтересів через і за допомогою законів, влади, розуму правителів. Вважав, що щастя людини не в розкошах і багатстві, а в її душевному спокої, у врівноваженості, розсудливості. Відома праця про вчення Демокріта “Матеріалісти Древньої Греції. Зібрання текстів Геракліта, Демокріта, Епікура”.

Дойч Карл (1912) — німецький політолог, колишній президент Міжнародної та Американської асоціації політичних наук. Розробив і обґрунтував “інформаційно-кібернетичну модель” політичної системи суспільства. З 1967 р. — професор Гарвардського університету. Найвідоміші праці “Нерви управління: моделі політичної комунікації і контролю” (1963), “Націоналізм і його альтернативи” (1969), “Політика і держава. Як люди вирішують свою долю” (1970).

Донцов Дмитро (1887–1973) — український мислитель, публіцист, громадсько-політичний діяч. Навчався у Петербурзькому, Віденському університетах, викладав в університетах Канади. Був членом Української соціал-демократичної робітничої партії, головою Союзу Визволення України, членом партії хліборобів-демократів. Починав науково-політичну діяльність із заперечення традиційного українського націоналізму ХІХ ст., називаючи його хуторянством. Стверджував, що українська і російська історичні традиції — несумісні і тому орієнтував українство на Захід. Намагався ідеологічно обґрунтувати українську самостійницьку політику. Основними принципами нового українського націоналізму вважав такі: перший принцип — вольовий і другий — постійне прагнення українства до боротьби за незалежність, третій — романтика, фанатизм у національній боротьбі; четвертий — тісне поєднання національного з інтернаціональним; п'ятий — крайня необхідність і виховання нової політичної еліти; шостий — орієнтація на певний примус у процесі боротьби за незалежність. Основні праці “Історія розвитку української державної ідеї”, “Українська державна думка і Європа”, “Підстави нашої політики”, “Націоналізм”, “Дух нашої давнини”, “Де шукати наших традицій”.

Драгоманов Михайло (1841–1895) — відомий український політичний мислитель, громадсько-політичний діяч. Викладав у Київському університеті, був членом київської “Громади”. Досліджував проблеми історії, держави і права, їх походження. Основними причинами суспільного поступу вважав розвиток людського розуму, сім'ї, матеріального виробництва, класову боротьбу. Суть держави М. Драгоманов вбачав насамперед у правах, якими наділені її громадяни, у правовому ста-

тусі народу, нації. Допускав федеральний устрій для України. Відстоював права і свободи громадян, насамперед політичні, їх примат над класовими цінностями. Шукав шляхи розв'язання національного питання, вбачаючи, зокрема, однією з важливих перешкод російську експансію. Розробив і запропонував власний проект Конституції. Розумів соціалізм як етичне вчення, основою якого є соціальна справедливність. М. Драгоманов одним з перших відкрив Європі українську проблему. Відомі твори з політичної теорії та історії: “Пропаший час”, “Шевченко, українофіли і соціалізм”, “Лібералізм і земство в Росії”, “Чудацькі думки про українську національну справу”, “Історична Польща і великоросійська демократія”.

Дьюї Джон (1859–1952) — відомий американський психолог, філософ, освітянин, громадський, політичний діяч. Отримав докторський ступінь в університеті Джона Гопкінса (Вермонт, США), працював в університетах Чикаго, Колумбії, був президентом Американської асоціації психологів, Американської асоціації філософів. Вважав, що школа, освіта загалом є однією з форм суспільного буття, а не підготовкою до нього. Розробляв проблему моральності у політиці, соціальній сфері загалом. Праці Дьюї дали суттєвий поштовх розвитку таких напрямків у психології, як функціоналізм та біхевіоризм. Найвідоміші праці: “Моє педагогічне кредо”, “Школа і суспільство”, “Демократія та освіта”, “Філософія і цивілізація”.

Дюварже Моріс (1917) — французький соціолог і політолог, спеціалізується в галузі політичної соціології. Став всесвітньо відомим і популярним після виходу праці “Політичні партії”, в якій розглядаються структурно-організаційні основи партій, питання їх виникнення, становлення. Вперше порушив і розглянув питання про взаємозв'язки партійної, парламентської і виборчої систем. Сформулював відомі в політології “три соціологічні закони”, пов'язані з пропорційною і мажоритарною виборчими системами. Основні праці: “Політичні партії” (1951), “Ідея політики. Використання влади в суспільстві” (1966), “Соціологія політики: елементи політичної науки” (1973).

Істон Девід (1917) — американський політолог. Став відомим і популярним передусім у зв'язку з адаптацією і використанням принципів і методів системного аналізу до вивчення функціонування політичних систем, а також з дослідженням феномену “політична соціалізація”. Політичну систему розглядав як таку, що повністю і динамічно змінюється і її існування залежить саме від цих змін, а також від взаємодії різних складових такої системи. За допомогою кібернетичних принципів вимірювання показників на “вході” і “виході” системи намагався прогнозувати розвиток політичних систем. На “вході” — це запи-

ти і потреби громадян, на “виході” — рішення і дії влади. Найвідоміші праці: “Політична система” (1953), “Концептуальна структура для політичного аналізу” (1965), “Аналіз політичної структури” (1990).

Канетті Еліас (1905) — німецько-англійський мислитель, драматург, лауреат Нобелівської премії з літератури (1981). Автор твору “Маса і влада”. Вважав, що в основі формування людей у масу лежить своєрідний “страх перед дотиком”, оскільки людина просто уникає контактів із собі подібними. Перебуваючи в масі, людина відчуває себе рівною з іншими, живе з ними єдиним поривом. Інстинктивне об’єднання індивідів у масу призводить до формування “абстрактної маси”. Маса живе за законами, відмінними від тих, що притаманні окремій людині.

Князєв Володимир Миколайович (1946) — український філософ. Заслужений діяч науки і техніки України. Працює проректором Української Академії державного управління при Президентові України. Має понад 100 наукових праць, у тому числі такі відомі, як “Людина і технології”, “Соціальна технологія і управління політичними процесами в Україні”, “Закон і технологія”, “Закон і хаос”, “Філософія. Короткий курс лекцій” та ін. Основні наукові інтереси — філософія, соціальна філософія, філософія науки і техніки, теорія державного управління.

Кремель Василь Григорович (1947) — український філософ, педагог, політолог, державний діяч, лауреат Міжнародної премії ім. Г. Сковороди. Закінчив Київський державний університет. Викладав у Київському університеті, працював у партійних органах, Інституті стратегічних досліджень, Адміністрації Президента України. Обіймає посаду міністра освіти і науки України. Автор понад 100 наукових праць у галузі філософії, політології, педагогіки. Обирався Президентом Академії педагогічних наук України, академік НАН України, академік АПН України, активний реформатор соціальної сфери суспільства.

Кропоткін Петро Олексійович (1842–1921) — російський революціонер-анархіст, вчений. Походив з князівського роду. Закінчив Пажеський корпус, вчився у Петербурзькому університеті, був членом І Інтернаціоналу. Вважав державу штучним утворенням задля того, щоб примушувати людей на неї працювати. Акцентував увагу на тому, що людство довго жило без писаних законів, керуючись лише звичаями, традиціями. Вважав, що прогрес людства зумовлений взаємною допомогою та солідарністю людей. Заперечував регулюючу функцію держави, пропагуючи бездержавне суспільство як асоціацію вільно об’єднаних комун, виробничих громад, де немає ніякого зовнішнього, штучного примусу людей. Життя такого суспільства, за П. Кропоткіним, регулюється

спільною злагодою і мораллю. Задля встановлення такого суспільства закликав силою скинути владу, знищити державний апарат, експропріювати суспільні багатства. П. Кропоткін заперечував і особисту власність, і власність на засоби виробництва. Схвально сприйняв Жовтневу революцію, хоча пізніше критикував її, особливо за “червоний терор”. Найвідоміші праці: “Етика”, “Сучасна наука і анархізм”, “Нотатки революціонера”.

Курас Іван Федорович (1939) — український історик, політолог, громадський діяч, академік, віце-президент НАН України, лауреат премії ім. Д. Мануїльського НАНУ, народний депутат України. Закінчив Одеський державний університет, аспірантуру в Київському державному університеті. Працював викладачем, був на партійній роботі, очолював Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, багато різноманітних громадських утворень — рад, комісії тощо в галузі суспільних наук, гуманітарної політики, духовного розвитку суспільства. Працював віце-прем'єр-міністром України. Автор понад 200 наукових праць з історії, політології, культурології, освіти, соціальної політики, громадянського суспільства.

Лассуел Гарольд Дуайт (1902–1978) — американський політолог. Використовуючи методи психоаналізу, соціальної психології, вивчав політику як поведінку відповідних суспільно-політичних груп і як систему аналізу процесу прийняття політичних рішень. Вважав владу атрибутом конкретних суспільних відносин, вивчав роль масових комунікацій в оформленні й відтворенні символіки політичної влади. Політична влада, на думку Лассуела, — це орган самопізнання і самовдосконалення людства у процесі загальнокосмічної еволюції. У спільній праці з А. Каплан “Влада і суспільство” Лассуел наводить таке лаконічне визначення влади: “Влада — це участь у прийнятті рішень”. Ще у 30-ті роки запровадив поняття так званої гарнізонної держави, тобто репресивного режиму.

Лебон Гюстав (1841–1931) — французький антрополог, археолог, доктор медицини, соціальний психолог. Основоположник ідеї нерівності рас, расового детермінізму. Автор книги “Психологія натовпу”. Суспільство, за його визначенням, поділяється на еліту і натовп, а суспільний прогрес цілком залежить від творчості інтелектуальної еліти. Вважав, що розвиток промисловості, збільшення чисельності населення, розвиток засобів масової інформації спричинили зміну “ери еліти” на “еру мас”. Стверджував, що великі маси (натовп) керуються лише підсвідомими інстинктами. Людьми у натовпі керує не розум, а закон “духовної єдності натовпу”. Натовп не мислить, а відчуває. Прогнозував песимістичну і незворотну “еру натовпу”.

Лейбніц Готфрід Вільгельм (1646–1716) — німецький філософ, фізик, історик, математик і дипломат. До 1680 р. активно займався політикою, теологією, суспільними науками і математикою і лише після цього виступив зі своїми філософськими працями і думками у формі листів, журнальних статей. Основними думками (твердженнями) Лейбніца були: а) розумна співрозмірність і божий взаємозв'язок Всесвіту; б) значущість індивідуального, особистісного у Всесвіті; в) гармонічність Всесвіту в цілому і в індивідуальному; г) кількісна і якісна безкінечність Всесвіту; д) динамічність основного стану Всесвіту. Найсуттєвішим є вчення Лейбніца про монади — прості тілесні, душевні, більш-менш свідомі субстанції, діючі сили яких перебувають в уявленнях. Основні праці: “Теодицея”, “Новий дослід про людський розум”.

Липинський В'ячеслав (1882–1931) — український історик, політолог, громадсько-політичний діяч, випускник філософського факультету Краківського університету. Був організатором Української демократично-хліборобської партії, послом гетьманського уряду та УНР у Відні, один із засновників “Українського Союзу хліборобів-державників”. Сформулював і обґрунтував доктрину українського консерватизму. Вважав, що для України була б найприйнятнішою спадкова монархія на чолі з гетьманом як символом української національної ідеї. Влада гетьмана має бути обмежена двома законодавчими палатами: нижчою — з'їзд Рад поодиноких земель і вищою — Трудова Рада держави. В. Липинський визначив основні підвалини української монархічної державності, особливо помітного режиму влади, яку назвав класократією. Це було своєрідним запереченням республіканської парламентської демократії. Суть класократії полягає у пануванні активної меншості - аристократії. В. Липинський пропонував обирати аристократію з різноманітних класів — хліборобського, промислового, купецького і фінансового, комунікативного, інтелігенції тощо. Дбав і наполягав на інтенсивній пропаганді консервативної ідеології, на підтримці хліборобовласника. Основною умовою відновлення української державності вважав єдність і солідарність. Пропонував утворити міждержавний союз трьох Русей: Московської, Білоруської, Української. Найвідоміші твори: “Україна на переломі”, “Листи до братів-хліборобів”.

Лісовий Василь Семенович (1937) — український філософ, політолог, культуролог. Колишній політв'язень. Відмінник освіти України. Закінчив Київський державний університет. Викладав філософію, працював в Інституті філософії НАНУ. Широковідомі його праці “Карл Поппер. Злиденність історизму”, “Культура — ідеологія — політика”

та ін. Основні наукові інтереси — політична філософія, політична ідеологія, суспільно-політичні ідеї в Україні ХХ ст.

Локк Джон (1632—1704) — англійський філософ, політик, основоположник соціально-політичної доктрини лібералізму. Критикуючи вчення Т. Гоббса про абсолютний, необмежений характер державної влади, Дж. Локк стверджував, що основним обов'язком держави, що виникла на основі договору, є дотримання “природного права”, захист особистої свободи і приватної власності громадян. На думку Дж. Локка, держава отримує від людей рівно стільки влади, скільки необхідно для досягнення головної мети політичного співтовариства — реалізувати свої громадянські ідеї і насамперед право володіти власністю. Однією з найпопулярніших і широковідомих праць є “Два трактати про державне правління” (1690).

Маркс Карл (1818—1883) — німецький мислитель, економіст, громадсько-політичний діяч. Вчився у Боннському, Берлінському університетах. Жив у Парижі, Брюсселі, брав участь в організації “Союз справедливих”, “Союз комуністів”. Співпрацював з Ф. Енгельсом, довгі роки жив за рахунок його фінансової підтримки. Основна політична ідея, яку Маркс запозичив в О. Тьєррі, була ідея про вирішальну роль класової боротьби в історичному процесі. Спрощував історичний процес до тако-го: або диктатура пролетаріату, або диктатура буржуазії. Класову боротьбу насамперед пов'язував з роллю в ній пролетаріату. Пролетаріат має ліквідувати експлуатацію, здійснивши соціалістичну революцію і навіть з часом ліквідувати класи. Маркс фактично звів суть держави до диктатури певного класу. Для виконання своєї історичної ролі пролетаріат має здійснити політичну революцію, зламати державну машину. Маркс повторив ідею Й. Фіхте про відмирання держави взагалі, після того як держава диктатури пролетаріату виконає свої основні функції. Щоб здійснити свою роль, пролетаріат має утворити свою партію. Чітко виробленої політичної концепції К. Маркс загалом не залишив, його ідеї розкидані по багатьох працях. Основні праці: “Капітал”, “Маніфест комуністичної партії”, “Класова боротьба у Франції з 1848 до 1849 рр.”, “Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта”, “Критика готської програми”, “Громадянська війна у Франції”.

Мерріам Чарльз Едвард (1874—1953) — американський політолог, один із засновників сучасної політичної науки. З 1923 по 1940 р. очолював відділення політичної науки у Чиказькому університеті, де існувала відома школа політичних досліджень. Ч. Мерріам працював над розвитком біхевіористичного підходу до вивчення явищ політичного життя, наполягав на глибокому міждисциплінарному підході до вивчення

політичних явищ і процесів, на використанні кількісних методів та тісному зв'язку політичної науки з дійсністю. Йому належить істотний внесок у вивченні феноменів політичної влади і демократії. Найвідоміші наукові праці: “Американська партійна система” (1922, спільно з Г. Госнеллом), “Нові аспекти політики” (1925), “Політична влада: її структура і сфера дії” (1934), “Що таке демократія?” (1941).

Михальченко Микола Іванович (1942) — відомий український політолог, культуролог, публіцист. Президент Академії політичних наук України. Закінчив Київський державний університет. Працював в Інституті філософії НАНУ, Адміністрації Президента України. Автор понад 200 наукових праць, з яких широке визнання дістали “Марксистська політична ідеологія”, “Біловіжжя. Л. Кравчук. Україна” (у співавторстві), “Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору” (у співавторстві), “Сучасна соціальна філософія” (у співавторстві) та ін.

Міхельс Роберт (1876–1936) — німецький історик, економіст, соціолог. Вважається одним із засновників політичної соціології. Найпопулярніша праця — “Соціологія політичної партії в умовах демократії” (1911 рік). Діяльність партій, в тому числі німецьких соціал-демократів, італійських анархо-синдикалістів Р. Міхельс вивчав і аналізував критично, вважаючи, що вона веде до певної олігархізації. Те ж саме стосується лідерів (вождів) партій, які спочатку є творенням мас, а потім стають над масами, над народом. Складним є ставлення Р. Міхельса до демократії — спочатку він був палким прихильником демократичного ідеалу, а пізніше поступово почав розчаруватися в ньому. Він зазначав, що з розширенням, збільшенням партії, її апарату, збільшенням матеріальних засад та засобів інформації демократія з партії поступово витискується, зникає.

Монтеск'є Шарль Луї, Шарль де Секонда, барон де Ла Бред і де Монтеск'є (1689–1755) — французький філософ права та історії. Відмовившись від формалістичного мислення про право, спробував пояснити закони, політичне життя різних країн і народів саме виходячи із природних та історичних умов. Порівнюючи дві конституції - англійську (вважав найбільш прогресивною) і французьку (вважав найбільш регресивною) продовжував і підтримував думку Дж. Локка про доцільність поділу державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову. Найвідоміші праці: “Про дух законів”, “Персиські листи”.

Моска Гаetano (1858-1941) — відомий італійський соціолог і політолог, один з фундаторів теорії еліт. Найвідоміші праці: “Теорія урядів і парламентська система”, “Сучасні конституції”, “Основи політичної на-

уки”, “Історія політичних доктрин”. Пройшов у своїй науковій творчості еволюцію від ліберального консерватизму до політичного радикалізму. Був автором ідеї нового політичного класу, точного визначення якому не дав. На його думку, це клас менший, ніж робітничий, селянський, однак саме він бере на себе управління суспільством, завдяки чому користується і певними привілеями. Саме такий клас Г. Моска, В. Парето та інші й назвали елітою. Така правляча меншість, на думку Г. Моски, має постійно оновлюватися, інакше неминучими є консерватизм і застій. Г. Моска працював також над розробкою системи моральних, ділових, інших критеріїв, що зумовлюють належність до такої еліти як правлячої меншості у суспільстві.

Ніцше Фрідріх Вільгельм (1844–1900) — німецький філософ, мислитель. Автор праць “Так казав Заратустра”, “По той бік добра і зла”, “Як філософствують молотом”, “Антихрист” та ін. Абсолютизував індивідуалізм. Вважав, що немає у світі жодної вищої волі, перед якою могла б схилитися воля людини. Передбачив багато важливих політичних подій у Європі, за її межами. Ф. Ніцше захоплювався ідеєю надлюдина. На його думку — це непересічна, вольова особистість, сила якої в її волі, дусі. Лише така людина спроможна підняти на боротьбу інших людей, стати зразком, показати гідний приклад іншим у боротьбі за краще життя.

Ортега-і-Гассет Хосе (1883–1995) — відомий іспанський філософ. Закінчив Мадридський університет. Глибоко вивчав проблеми людини, її творчої активності, взаємозв'язку людини і соціального світу, людини і суспільства. Суспільство поділяв на меншість і масу. До останньої зараховував посередніх людей, які не хочуть зважати на інших. Суспільна сила, на його думку, в меншості людей, вибраних аристократів. Детально вивчив фашизм, що незаконно захоплює і реалізує владу, проблеми демократії, лібералізму. Найповніше погляди на державу та окремі з перелічених проблем викладено у праці “Бунт мас” (1930).

Парето Вільфредо (1848–923) — італійський економіст, соціолог і політолог. Відомий як дослідник проблеми і основоположник теорії еліт. За визначенням В.Парето, люди різняться фізично, морально і інтелектуально. Елітою він вважав сукупність індивідів, що досягли великих результатів у будь-якій галузі, поділяв її на правлячу і неправлячу. Владу в суспільстві має правляча еліта, що, захопивши керівні висоти, не допускає появи талановитих людей, які загрожують її існуванню. Вважав, що існують два типи еліти, які постійно змінюють один одного, — “леви” і “лисиці”. Стабільна політична система характеризується перевагою еліти “левів”, хоча там, де “левів” більше, суспільство схильне

до застою. Еліта “лисиць”, навпаки, забезпечує динамізм у розвитку суспільства. Основна праця тритомник “Трактат із загальної соціології” (1916).

Попер Карл Раймунд (1902–1994) — англійський філософ, логік, соціолог і політолог. Критикував такі підходи до суспільно-політичних явищ, як історизм і утопічна соціальна інженерія, які, на його думку, і сприяли появі “закритого” тоталітарного суспільства. Відкидав ідею про те, що пошуки щастя — законна мета держави, категорично був проти революційних пропозицій щодо заміни існуючого соціального порядку на справедливе, безкласове, ідеальне суспільство. Глибоко досліджував проблеми демократії, розмірковуючи не над питанням “Хто править?” (за Платоном), а над тим, як влаштувати суспільство, щоб можна було без кровопролиття і насильства позбутися поганих правителів. Відомі праці “Жебрацтво філософії” (1944), “Відкрите суспільство і його вороги” (1945).

Раймон Арон (1905–1983) — французький соціолог і політолог. Основні наукові інтереси стосувалися проблем демократії, політичної свободи, типології політичних режимів, порівняння політичних систем. Його вважають одним із творців теорії індустріального суспільства. На думку А. Раймона, сучасна цивілізація створює єдиний тип суспільства — саме індустріального, основними модифікаціями якого є західна (демократична) і радянська (тоталітарна) моделі. Основні праці “Опіум для інтелігенції” (1955), “Розчарування у прогресі” (1967).

Рассел Бертран (1872–1970) — англійський філософ, математик, відомий громадський діяч. Навчався у Кембриджському університеті, був дипломатом, займався науковою і викладацькою діяльністю у Китаї, США, в 1950 р. став лауреатом Нобелівської премії. Основні праці “Практика і теорія більшовизму” (1920), “Влада” (1938), “Історія західної філософії” (1946), “Авторитет і індивідуальність” (1949). Вважав більшовизм не просто антидемократичним явищем, а й що Росія практично не готова до багатьох форм демократії. Стверджував, що влада має природний характер. Поділяв владу переважно на владу індивідуумів і владу організацій. Суть влади як такої вбачав на стику, у точці взаємодії цих двох форм влади.

Сорокін Пітрим (1889–1968) — російсько-американський соціолог, політолог, культуролог (комі за національністю). Автор понад 50 книг, у тому числі таких фундаментальних праць, як “Система соціології”, “Соціальна революція”, “Соціальна мобільність”, “Соціальна і культурна динаміка” та ін. Обґрунтував структурний метод у соціології, стверджував, що соціальна поведінка базується на психо-

фізичних механізмах, а суб'єктивні аспекти поведінки становлять “змінні величини”. Зробив висновок про закономірності соціальної стратифікації як постійної величини, характеристики будь-якого організованого суспільства. Дав світові кілька ідей, суспільне значення яких було оцінене не одразу, наприклад ідею конвергенції двох різних систем.

Токвіль Алексіс (1805–1859) — відомий французький соціолог, історик, політичний діяч. Мислитель, що увійшов в історію як винятковий борець проти будь-якої тиранії. Суспільство розглядав винятково крізь призму відносин у ньому рівності і свободи. А. Токвіль вважав, що є три основних види загрози існуванню демократії і демократичних інститутів: політична централізація влади в руках держави; надмірний розвиток і поширення індивідуалізму, що ізолює людину від людини; намагання досягти ідеальної рівності (повної) — як крок до “рівності у рабстві”. Виступав проти перетворень, віддаючи перевагу емоційному, ліберально-демократичному поступальному рухові до кращого влаштування суспільства. Найвідоміші праці: “Про демократію в Америці”, “Старий порядок і революція”.

Фромм Ерік (1900–1980) — німецько-американський філософ і психоаналітик. Автор книг “Втеча від свободи”, “Людина для самої себе”, “Здорове суспільство”, “Революція надії” та ін. Вважав, що сутність людини проявляється у її потребах і класифікував їх так: потреби у спілкуванні; потреби у творчості; потреби у відчутті глибоких коренів, що гарантували б надійність та безпеку буття; потреба в уподібненні, пошук ідентичності; тягіння до пізнання, освоєння світу. Дослідив причини виникнення авторитаризму, доводячи, що влада у тоталітарних суспільствах легко і з успіхом використовує засоби насильства, щоб зробити більшість слухняною. Розробив і запропонував власну програму соціальної реконструкції суспільства.

Хайк Фрідріх Август фон (1899–1992) — австрійський економіст і політичний філософ, відомий як один з дослідників тоталітаризму. Зазначав, що основними ознаками тоталітаризму є відмова від свободи конкуренції, придушення державою індивідуальних свобод. Вважав, що мета соціалізму недосяжна і його програми не можуть бути виконані. Обстоював ринкові цінності, стверджуючи, що реальна альтернатива для людини — або свобода, що спирається на ринкові відносини та ліберальні цінності, або кайдани тоталітаризму. Основні праці “Дорога до рабства” (1944), “Індивідуалізм і економічний порядок” (1948), “Головний закон свободи” (1960), “Політичний лад вільного народу” (1979).

Чернишевський Микола Гаврилович (1828–1889) — російський просвітитель, письменник, радикальний матеріаліст. Відомий своїм утопічним і нігілістичним романом “Що робити?”, написаним під час ув'язнення у Петропавлівській (Ленінград) фортеці. Активно займався проблемами мистецтва (дисертація - “Про естетичне відношення мистецтва до дійсності”, філософська праця — “Антропологічний принцип у філософії”). Вважав себе послідовником вчення Фейєрбаха, Бюхнера, захисником природничих наук. Захоплювався вченням Оуена, Фур'є, не погоджуючись, однак з їх вірою у досить швидкі і результативні великі соціальні реформи.

Шпенглер Освальд (1880–1936) — відомий німецький вчений у галузі філософії культури. Розглядав культури, що утворюють світову культуру, як певні організми, яким історично відведено термін приблизно тисячу років. Порівнював західну культуру з тією грецькою культурою, яка зникла, і вважав, що західна культура практично вступила в ту стадію, яка веде її до фатальної загибелі. За це його піддавали і нині піддають відчутній критиці, хоча О. Шпенглер в цілому був прихильником досить спрощеного позитивізму. Найпопулярніша праця “Причинність і доля. Занепад Європи”.

Юм Дейвід (1711–1776) — історик, дипломат, один з видатних філософів англійського Відродження. Стверджував, що творча сила мислення не просувається далі можливості зв'язувати, переставляти, збільшувати або зменшувати матеріал, який виникає з почуттів і досвіду. Саме так виникає, зокрема, ідея Бога. Причини і наслідки, що належать до фактів, за Д. Юмом, не можна відкрити одним розумом, а відкриваються лише досвіду. Твердо вірив, що справедливість і миролюбство в остаточному підсумку переможуть насилля і свавілля. Обґрунтував закон причинності, який, на його думку, має силу лише усередині сфери досвіду. Релігійні “істини”, за Д. Юмом, ніколи не можуть бути пізнаними, в них можна лише вірити, але вони з психологічною необхідністю виникають з потреби почуттів. Найвідоміші праці: “Дослідження про людський розум”, “Суспільна історія релігії”, “Діалоги про суспільну релігію”.

Юнг Карл Густав (1875–1961) — швейцарський психолог і філософ. Закінчив Базельський університет. Стверджував, що у поетів, пророків, містиків, керівників політичних сект, відомих громадських діячів психіка перебуває в такому стані, як і у хворих, у яких психіка не витримала навантажень і в них стався розкол особистості. Вивчав взаємозв'язок свідомого і несвідомого, проблему архетипів. Обґрунтував поняття “екстраверт” та “інтроверт”. Основні твори “Архетип і символ”, “Психологія безсвідомого”, “Психологічні типи”.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Абетка* українського політика. Довідник / М. Томенко (кер. авт. кол.). — К.: Смолоскип, 1997.
2. *Абизов В. Є., Кремень В. Г.* Політичне рішення: механізм прийняття. — К.: НІСД, 1995.
3. *Авторханов А.* Технологія влади. — М., 1991.
4. *Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць* / Гол. ред. С. В. Ківалов; Відп. за вип. Л. І. Кормич. — Одеса.: Юрид. літ., 2001. — Вип. 10–11.
5. *Алексеевко І.* Політична участь: здобутки, проблеми, перспективи // Вісн. УАДУ. — 2000. — № 4. — С. 267–274.
6. *Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура и стабильность демократии. — М.: Полис, 1992.
7. *Амелин В. Н.* Социология политики. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
8. *Анатомия кризисов* / Под ред. А. Д. Арманда, Д. И. Люри и др. — М.: Наука, 2000.
9. *Андрущенко В. П.* Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст); Підруч. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Тандем, 2000.
10. *Андрущенко В. П., Михальченко М. І.* Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій: У 2 т. — К.: Генеза, 1993. — Т. 1.
11. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. — М.: Текст, 1993.
12. *Атаманчук В. Г.* Теория государственного управления: Курс лекций. — М.: Юрид. лит., 1997.
13. *Ашин Г. К., Понеделков А. В., Игнатов В. Г., Старостин А. М.* Основы политической элитологии: Учеб. пособие. — М.: ПРИОР, 1999.
14. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество. — М.: Политиздат, 1980.
15. *Бабкин В., Селиванов В.* Народ и власть. — К., 1996.
16. *Бандурка А. М., Друзь В. А.* Психология власти: Учеб. пособие для вузов. — Харьков: Ун-т внутр. дел, 1998.
17. *Бандурка А. М., Греченко В. А.* Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть. — Х., 2000.
18. *Бebик В. М.* Політичний маркетинг і менеджмент. — К.: МАУП, 1996.
19. *Бebик В. М.* Політологія: теорія, методологія, практика: Підручник. — К.: МАУП, 1997.
20. *Бebик В. М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: [Монографія]. — К.: МАУП, 2000.
21. *Бebик В. М.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.-метод. посіб. — К.: МАУП, 2001.

22. *Бевзенко Л. Д.* Социальная саморегуляция. Синергетическая парадигма: Возможности социальных интерпретаций. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002.
23. *Бердяев Н. А.* О русской философии: В 2 ч. — Ч. 2. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991.
24. *Бертран Рассел.* Власть. Новый социальный анализ. — Лондон: UNWIN BOOKS, 1996.
25. *Білоус А. О.* Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посіб. — К.: Асоціація молодих українських політологів і політиків, 2000.
26. *Блондель Ж.* Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. — М., 1992.
27. *Боднар А.* Основы политологии (наука о политике). — К., 1991.
28. *Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковський В. Г.* Суспільні закони та їх дія. — К.: Наук. думка, 1995.
29. *Борцов Ю. С., Коротец И. Д., Шпак В. Ю.* Политология в вопросах и ответах. — Ростов н/Д: Феникс, 1998.
30. *Браун П.* Посіб. з аналізу державної політики. — К.: Основи, 2000.
31. *Будзан Б.* Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001.
32. *Бурдье П.* Социология политики. — М.: Социо-Логос, 1993.
33. *Валевський О. Л.* Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізм впровадження: Монографія. — К.: НІСД, 2001.
34. *Варивода Я.* Масова свідомість як об’єкт національної безпеки // Людина і політика. — 2001. — № 2(14). — С. 88–96.
35. *Вебер М.* Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990.
36. *Веймер, Девід Л., Вайнінг, Ейден Р.* Аналіз політики: Концепції і практика: Пер. з англ. — К.: Основи, 1998.
37. *Видрін Д., Табачник Д.* Україна на порозі ХХІ століття: Політ. аспект. — К., 1995.
38. *Выдрин Д. И.* Очерки практической политологии. — К.: Инноцентр, 1991.
39. *Вишняк О. І.* Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000.
40. *Ворожейкин И. Е., Кибанов А. Я., Захаров Д. К.* Конфликтология: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2000.
41. *Гаджиев К. С.* Политическая философия / Отделение экон. РАН; М.: ОАО “Изд-во “Экономика”, 1999.
42. *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку: Учеб. для высш. учеб. завед. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательская корпорация “Логос”, 2000.

43. Гаєвський Б. А. Сучасна українська політологія: Навч. посіб. — К.: МАУП, 1999.
44. Гаєвський Б. А. Філософія політики: Монографія. — К.: МАУП, 2001.
45. Гаск Ф. А. Конституція свободи / Пер. з англ. Мирослави Олійник та Андрія Королишина. — Львів: Літопис, 2002.
46. Гальчинський А. С. Україна: поступ у майбутнє. — К.: Основи, 1999.
47. Гегель В. Ф. Политические произведения. — М.: Наука, 1978.
48. Гегель В. Ф. Лекции по философии истории. — СПб., 2000.
49. Гелей С., Рутар С. Основи політології. — К.: Знання, 1999.
50. Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б. Политическая психология. — Ростов н/Д: Феникс, 1996.
51. Головатий М. Ф. Професія — політик. — К.: Парлам. вид-во, 2000.
52. Головатий М. Ф. Політична психологія. — К.: МАУП, 2001.
53. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності. — К.: МАУП, 2002.
54. Головаха Є. І., Бекешкіна І. Е., Небоженко В. С. Демократизація суспільства і розвиток особистості від тоталітаризму до демократії. — К.: Наук. думка, 1992.
55. Голосов Г. В. Сравнительная политология: Учебник. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995.
56. Гончаров Д. В., Гоптарева И. Б. Введение в политическую науку. — М.: Юристъ, 1996.
57. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія. — К.: Видав. центр “Академія”, 1999.
58. Дай Т. Р., Зиглер Л. Х. Демократия для элиты. Введение в американскую политику. — М.: Юрид. лит., 1984.
59. Дашутін Г. П., Михальченко М. І. Український експеримент на берегах гуманізму. — К.: Парлам. вид-во, 2001.
60. Демидов А. И., Малько А. В. Политология в вопросах и ответах: Учеб.-метод. пособие. — М.: Юристъ, 1998.
61. Державна політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні: Навч. посіб. / За заг. ред. В. А. Ребкала, В. В. Тертички. — К.: Вид-во УАДУ, 2000.
62. Державна політика в гуманітарній сфері (матеріали круглого столу). — Івано-Франківськ, 2001.
63. Джилас М. Лицо тоталитаризма. — М.: Новости, 1992.
64. Джон Дьюї. Моральні принципи в освіті / Пер. з англ. Мирослави Олійник. — Львів: Літопис, 2001.

65. *Диалог цивілізацій: нові принципи організації світу: Матеріали Всесвіт. конф., Київ, 24 травня 2002 р.* — К.: МАУП, 2002.
66. *Дмитриев А. В.* Политическая социология США: Очерки. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1971.
67. *Доган М., Пеллеси Д.* Сравнительная политическая социология: Пер. с англ. — М.: 1994.
68. *Дюверже М.* Политические партии. — М.: Академпроект, 2000.
69. *Жаба С. П.* Русские мыслители о России и человеке: Антология русской общественной мысли. — Париж: УМСА-PRESS, 1954.
70. *Жан Боден.* Вступ до політології: Пер. з фр. — К.: Основи, 1995.
71. *Журавский В. С.* Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. — К.: УФИМБ, 1995.
72. *Журавский В. С.* Политическое развитие Украины: субъекты и объекты. — К.: Логос, 1995.
73. *Зеркин Д. П.* Основы политологии. — Ростов н/Д: Феникс, 1996.
74. *З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток.* — Відень, 1992.
75. *Иванов В. Н., Патрушев В. И.* Инновационные социальные технологии государственного и муниципального управления. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Экономика, 2001.
76. *Ідеологія: брак ідеологів / Уряд. кур'єр.* — 2002. — 27 черв.
77. *Ильин В. В., Панарин А. С., Бодовский Л. В.* Политическая антропология. — М., 1995.
78. *Иноземцева В. Л.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. — М.: Логос.
79. *Інтєлігенція і влада / Матеріали Всеукр. наук. конф. 22–23 жовтня 1999 р.* — Одеса: АстроПринт, 1999.
80. *История политических и правовых учений: Конспект лекций.* — СПб.: Альфа.
81. *История социологии в Западной Европе и США. Учеб. для вузов/ Отв. ред. акад. РАН Г. В. Осипов.* — М.: НОРМА-ИНФРА-М., 1999.
82. *Касьяненко М. Д.* Педагогіка співробітництва: Навч. посіб. — К.: Вища шк., 1993.
83. *Казмиренко В. П.* Социальная психология организаций: Монография. — К.: МЗУУП, 1993.
84. *Канетті Е.* Маса і влада. — К.: Альтернативи, 2001.
85. *Канончук С. Г., Ярош О. А.* Розвиток демократії в Україні: 1999. — К.: УНЦПД, 2000.

86. *Карпачова Н.* Національна ідея: реальний захист прав і свобод людини // Голос України. — 2000. — 7 берез.
87. *Канке В. А.* Основы философии: Учеб. для студ. средн. спец. учеб. завед. — М.: Логос, КноРус, 2000.
88. *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999.
89. *Князев В. М.* Соціальна технологія та управління політичними процесами в Україні / НІСД. — К., 1995.
90. *Конституція України:* Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Вікар, 1997.
91. *Концепція адміністративної реформи в Україні.* — К., 1998.
92. *Конфликтология* / Под ред. А. С. Кармина. — СПб.: Изд-во "Лань", 1999.
93. *Кордун О. О.* та ін. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Монографія / О. О. Кордун, К. О. Ващенко, Р. М. Павленко; За заг. ред. О. О. Кордуна. — К.: МАУП, 2000.
94. *Кративенский С. Э.* Социальная философия. — Волгоград: Комитет по печати, 1995.
95. *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз: Монографія. — К., 1998.
96. *Крос К., Гакет Р.* Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції. — К.: Основи, 2000.
97. *Кульчицький С. В.* Курс політичної історії України ХХ ст. — К., 2000.
98. *Кухта Б.* Феномен політичного лідера: Історичні силуети на тлі епох. — Л.: Кальварія, 2000.
99. *Кучма Л. Д.* Про найголовніше. — К., 1999.
100. *Лазоренко О. В., Лазоренко О. О.* Теорія політології. — К.: Вища шк., 1996.
101. *Лебедева М. М.* Политическое урегулирование конфликтов. — М.: Аспект-Пресс, 1999.
102. *Лебон Г.* Психология народов и масс. — СПб., 1995.
103. *Левин А. Я.* Политика и управление. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та, 1991.
104. *Ленин В. И.* Государство и революция // Полн. собр. соч. — Т. 33.
105. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1994.
106. *Литинський В'ячеслав.* Народи поневолені і народи недержавні. — Львів: Політика, 1925.
107. *Лісовий В. С.* Культура — ідеологія — політика. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997.
108. *Лагунова М., Пшеничнюк О.* Вступ до політичних наук: Практикум. — К.: Вид-во УАДУ, 1997.

109. *Лагунова М. М., Шахов В. А. Шевченко М. Ф.* Концептуальні засади теорії політики: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ.
110. *Ложкин Г. В., Повякель Н. И.* Практическая психология конфликта: Учеб. пособие. — 2-е изд., стереотип. — К.: МАУП, 2002.
111. *Максименко С. Д.* Общая психология. — М., 1999.
112. *Малиновський В. Я.* Державне управління: Навч. посіб. — Луцьк: Вежа, 2000.
113. *Матвиенко В. Я.* Прогностика: Прогнозирование социальных и экономических процессов: Теория, методика, практика. — К.: Укр. пропилей, 2000.
114. *Мигол І.* Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — К.: Фонд “Українська перспектива”, 1997.
115. *Микита Шаповал.* Загальна соціологія. — К., 1996.
116. *Мирончук В. Д., Храмов В. О.* Основы политологии: Курс лекций. — К.: МАУП, 2000.
117. *Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. — К.: Логос, 1997.
118. *Михальченко М., Самчук З.* Україна доби межичасся: блиск і убозство куртизанів. — Дрогобич: “Відродження”, 1998.
119. *Михальченко Н. И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Институт социологии НАНУ, 2001.
120. *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. — К.: ІП і ЕНД, 2002.
121. *Наука о политике:* Учеб. для вузов / Под ред. Артура Боднара. — К., 1991.
122. *Наукові записки:* Збірник. Сер. Політологія і етнологія. — Вип. 20. — К.: ІП і ЕНД, 2002.
123. *Новітня Україна 1991–2001 (Роздуми видатних сучасників):* [Кол. моногр.] / М. М. Амосов, Володимир (В. М. Сабодан), Л. І. Грач та ін.; За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. — К.: МАУП, 2001.
124. *Оболонский А. В.* Бюрократия и государство. — М.: Ин-т государства и права РАН, 1996.
125. *Общая и прикладная политология* / Под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. — М.: Изд-во “Союз”, 1997.
126. *Огарёв А. В., Понедельков А. В.* Лидер. Элита. Регион. — Ростов н/Д: Изд-во СКНЦВШ, 1995.
127. *Основи політичної науки:* Курс лекцій / За ред. Б. Кухти. — Ч. 3; Політична свідомість і культура / Б. Кухта, Л. Кліманська, А. Романюк та ін. — Львів: Кальварія, 1998.
128. *Основы теории политической системы* / Т. Манов, М. Марченко, В. Мшвенлерадзе и др. — М., 1985.

129. *Основи етнодержавознавства* / За ред. Ю. Римаренка. — К., 1997.
130. *Основы политической элитологии* / Г. К. Ашин, А. В. Понеделков, В. Г. Игнатов, А. Н. Старостин. — М.: Изд-во ПРИОР, 1999.
131. *Основи демократії*: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред. А. Колодій. — К.: Вид-во “Ай-бі”, 2002.
132. *Партийное строительство в Украине: 90-е годы*. — Одесса, 1998.
133. *Пахаров А. Д.* Политическое лидерство и лидеры: Моногр. — К., 2001.
134. *Пэнтон Р., Гравитц М.* Методы социальных наук. — М., 1970.
135. *Пейн Т.* Права людини / Пер. з англ. Ігор Совчак. — Львів, 2000.
136. *Піча В. М.* Соціологія: загальний курс: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти України. — К.: Каравела, 1999.
137. *Пойченко А. М.* Конфлікти і політична діяльність. — К., 1996.
138. *Пойченко А. М., Ребкало В. А., Хворостянський О. І.* Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв’язання: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ, 1997.
139. *Политика* и политическая культура в условиях становления и развития украинского общества: Материалы Всеукр. науч.-практич. конф. молодых ученых. — Одесса, 1999.
140. *Политическая социология*. — Ростов н/Д: Феникс, 1997.
141. *Политическая психология*: Учеб. пособие для вузов / Под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, А. Г. Лаптева. — М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001.
142. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку* / За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К.: Парламентське видавництво, 2002.
143. *Политология*: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М.: Гардарики, 2000.
144. *Политология*: Курс лекцій / Под ред. Н. М. Марченко. — М.: Зеркало, 1997.
145. *Політологія*: Підруч. для вищ. навч. закл. / За заг. ред. канд. філос. наук Ю. І. Кулагіна, док. іст. наук, проф. В. І. Полуріза. — К.: Альтерпрес, 2002.
146. *Політологія у схемах, таблицях, визначеннях*: Навч. посіб. / І. С. Дзюбоко, І. Г. Оніщенко, Д. Т. Лопаєва та ін. — К., 1999.
147. *Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств* / В. Полохало (кер. авт. кол.). — К.: Політична думка, 1995.
148. *Політологія: Етнологія: Соціологія: Доп. та повідомл. III Міжнар. конгр. українців*. — Харків: Око, 1996.

149. *Политология*: Учеб. пособие для вузов / Сост. и отв. ред. А. А. Радугин. — М.: Изд-во Центр, 1997.
150. *Политология*: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянова. — М., 1993.
151. *Політологічний* енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Генеза, 1997.
152. *Поптер К.* Відкрите суспільство та його вороги. — К., 1994. — Т. 1.
153. *Проблеми* політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Матеріали Другої всеукр. наук. конф., 13–14 листоп. 1997 р. — К.: ДОК-К, 1997.
154. *Проблеми* політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. — К.: Інф.-вид. центр т-ва “Знання” України, 2001. — Вип. 3.
155. *Проблеми* та перспективи української реформації: [Кол. моногр.] / Г. В. Щокін, В. І. Куценко, М. Ф. Головатий та ін.; [За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна]. — К.: МАУП, 2001.
156. *Психология* и психоанализ власти: В 2 т.: Хрестоматия. — Самара: Изд. дом. “БАХРАХ”, 1999. — Т. 2.
157. *Психологія* масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. — К.: Вид-во ДОК-К, 1997.
158. *Распопов Н. П.* Политическое развитие и модернизация. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 1994.
159. *Рибкало В. А., Бебик В. М., Пойченко А. М.* Практична політологія: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ, 1998.
160. *Руденский Е. В.* Социальная психология: Курс лекцій. — М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ “Сибирское соглашение”, 2000.
161. *Розумний М.* Політичний вибір України. — К.: Смолоскип, 1999.
162. *Ролж Дж.* Політичний лібералізм. — К.: Основи, 2000.
163. *Романов В. Є.* та ін. Вступ до аналізу державної політики: Навч. посіб. / В. Романов, О. Рудік, Т. Брус. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001.
164. *Романов В.* Державна політика й реформи // Вісн. УАДУ. — 2001. — № 2. — Ч. 2. — С. 72–77.
165. *Рудич Ф. М.* Чи багато влади потрібно владі? (Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центр. і Схід. Європи): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Довіра, 1998.
166. *Рудич Ф. М.* Політологія: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000.

167. *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави. — К.: Тандем, 1996.
168. *Рябов С. Г., Томенко М. В.* Основи теорії політики. — К.: Тандем, 1996.
169. *Себайн Д. Г., Торсан Т. Л.* Історія політичної думки. — К.: Основи, 1997.
170. *Сергій Кримський.* Принципи духовності ХХІ століття / День. — 2002. — 15 листоп.
171. *Система социологического знания: Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щекин.* — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
172. *Culpepper Sir John.* An Exact Collection of All the Remonstrancer, ets. — London, 1643. — P. 266.
173. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992.
174. *Сорос Дж.* Криза глобального капіталізму: (Відкрите суспільство під загрозою). — К.: Основи, 1999.
175. *Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач.* — К.; Харків: ВПМ “Рубікон”, 1997.
176. *Социологический энциклопедический словарь.* На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред.-коорд. акад. РАН Г. В. Осипов. — М.: Издат. гр. ИНФРА-М-Норма, 1998.
177. *Социологический справочник / Под общ. ред. В. И. Воловича.* — К., 1991.
178. *Социальные технологии: Толковый словарь / Отв. ред. В. Н. Иванов.* — М.; Белгород: Луч — Центр социальных технологий, 1995.
179. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад. В. І. Волович та ін.* — К., 1998.
180. *Скиба В., Горбатенко В., Туренко В.* Вступ до політології: Екскурс в історію правн.-політ. думки.
181. *Скуратовський В. А., Палій О. М.* Основи соціальної політики: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002.
182. *Скуратівський В. А., Шевченко М. Ф.* Соціальні системи та соціологічні методи дослідження: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ, 1998.
183. *Словник соціологічних і політологічних термінів / За заг. ред. В. І. Астахової та ін.* — К., 1993.
184. *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / Редкол.: І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич та ін.* — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002.
185. *Стулова І. М.* Політичні інститути й економіка: взаємодія та взаємозалежність / Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — Одеса, 2002.

186. *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї* / Редкол. М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич. — К.: Вид-во Укр.-фін. Ін-ту менеджменту і бізнесу, 1999.
187. *Технології політичної влади: Зарубіжний досвід.* — К.: Вища шк., 1994.
188. *Тихонравов Ю. В. Геополітика: Учеб. пособие.* — М.: ИНФРА-М, 2000.
189. *Токар Л. Національна ідея в самопізнанні і самотворенні народу / Уряд. кур'єр.* — 2002. — 7 листоп.
190. *Токовенко В. В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії: Моногр.* — К.: Вид-во УАДУ, 2001.
191. *Том Ф. Кінець комунізму.* — К.: Козаки, 1999.
192. *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: [Кол. моногр.] / За ред. Ф. М. Рудича.* — К.: МАУП, 2002.
193. *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: [Кол.моногр.] / Г. В. Щокін, М. В. Попович, М. С. Кармазіна та ін.; За заг. ред. Г. В. Щокіна, М. Ф. Головатого; Авт. передм. Л. М. Кравчук.* — К.: МАУП, 2000.
194. *Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / О.Дергачов (кер. авт. кол.).* — К.: Політична думка, 1996.
195. *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Кол. Моногр. / За ред. М. О. Шульги.* — К.: Ін-т соціології НАН України, 1999.
196. *Фартушиний А. А. Українська національна ідея як підстава державотворення.* — Л.: Львів. політехніка, 2000.
197. *Философский энциклопедический словарь.* — М.: ИНФРА-М, 1998.
198. *Халитов В. Ф. Власть: Кратологический словарь.* — М.: Республика, 1997.
199. *Халитов В. Ф. Кратология как система наук о власти.* — М.: Республика, 1999.
200. *Харчева В. Основы социологии: Учеб. для студ. средн. спец. учеб. завед.* — М.: Логос; КноРус, 2000.
201. *Цветков В. В., Горбатенко В. П. Демократія — Управління — Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Моногр.* — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.
202. *Цуладзе А. М. Политические манипуляции, или Покорение толпы.* — М.: Книжный дом “Университет”, 1999.
203. *Цуладзе А. М. Формирование имиджа политика.* — М.: Книжный дом “Университет”, 1999.
204. *Шабров О. В. Политическое управление: проблема стабильности и развития.* — М.: Интеллект, 1997.

205. *Шибутани Т.* Социальная психология / Пер. с англ. В. Б. Ольшанского. — Ростов н/Д: Изд-во “Феникс”, 1999.
206. *Шляхи* формування громадянського суспільства в Україні. Забезпечення права людини на свободу слова та інформацію (за матеріалами засідання “круглого столу”, 11 квітня 2001 року, м. Харків): Наук. зб. — Х.: УАДУ ХФ, 2001.
207. *Шульга Н. А.* Этническая самоидентификация личности. — К., 1996.
208. *Щекин Г. В.* Социальная теория и кадровая политика: Моногр. — К.: МАУП, 2000.
209. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — М., 1991.
210. *Яценко А. И.* Целеполагание и идеалы. — К.: Наук. думка, 1997.

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Соціологія політики як наукова дисципліна:	
засади та зв'язок з іншими дисциплінами	6
1.1. Соціологія політики як наука: проблема визначення	6
1.2. Соціологія політики та інші суспільні науки: спільне і особливе	11
1.3. Основні функції, мета й методи соціології політики	15
Розділ 2. Соціологія соціальної системи, суспільства, держави	
та суспільного розвитку	17
2.1. Соціологія соціальних систем та суспільств	17
2.2. Соціологія держави.....	29
2.3. Соціологія суспільного розвитку і прогресу	37
<i>Криза суспільного розвитку: український контекст</i>	42
Розділ 3. Соціологія громадянського суспільства	48
<i>Держава як основний суб'єкт політики: світовий і український контекст</i>	57
Розділ 4. Політико-правові теорії: історична	
ретроспекція і генеза	65
<i>Глобалізація: український контекст</i>	76
Розділ 5. Соціологія політики та основних її суб'єктів	84
5.1. Соціологія політики	84
5.2. Соціологія політичних процесів і взаємовідношень політики з основними сферами суспільного життя	94
<i>Багаті і бідні: український контекст</i>	126
<i>Трансформації соціальної політики: український контекст</i>	134
Розділ 6. Соціологія суб'єктів і об'єктів політичної діяльності	148
6.1. Соціологія взаємовідношень людини і політики	153
6.2. Держава як суб'єкт політики: соціологічний зріз	187
6.3. Політичні партії, соціальні рухи та організації як суб'єкти політики	198

Розділ 7. Соціологія політичної ідеології	213
Розділ 8. Соціологія політичної влади	
як важливого атрибуту політики	242
8.1. Соціологія влади як загальносуспільного феномену	242
8.2. Соціологія політичної влади	251
<i>Влада: український контекст</i>	281
Розділ 9. Соціологія демократії	
як провідної форми суспільства	296
Розділ 10. Соціологія політичного життя	310
10.1. Особливості феномену “політичне життя”	310
10.2. Політичні орієнтації суб'єктів політики і суспільних процесів	314
10.3. Політична участь, поведінка і діяльність	318
10.4. Соціологія політичної боротьби	350
<i>Розколота свідомість мас: український контекст</i>	364
<i>Національне буття, або у світовому просторі: український контекст</i>	376
Розділ 11. Соціологія політичної культури	394
<i>Освіта: український контекст</i>	409
Розділ 12. Соціологія нації та національної ідеї	426
<i>Як треба служити державі: український контекст</i>	468
Персоналії	473
Список використаної та рекомендованої літератури	491

In the proposed educational edition sociology of politics is given as an independent sociological discipline that has its structure, content, philosophical, political and functional-organizational fundamentals. Urgent aspects of politics correlations with other spheres of human and society life are covered. Political and psychological characteristics of principal subjects and participants of political processes are displayed.

It is meant for teachers, students of higher educational establishments, politicians and also for all who are interested in politics.

Навчальне видання
Головатий Микола Федорович
СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ
Навчальний посібник

Educational edition
Golovaty, Mykola F.
SOCIOLOGY OF POLITICS
Educational manual

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*

Редактор Г. В. Воїнова

Коректор *Л. В. Логвиненко*

Комп'ютерне верстання *О. В. Галата*

Оформлення обкладинки *М. В. Куліков*

Підп. до друку 07.08.03. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 29,30. Обл.-вид. арк. 30,33. Тираж 3000 пр. Зам. № 3-314

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
09117 Біла Церква, 17, вул. Леся Курбаса, 4